

SIGNA

2015

4

Revue éditée par le Comité
pour la diffusion de la recherche
en archéologie gallo-romaine

Tijdschrift uitgegeven door het Comité
voor de verspreiding van het onderzoek
in de Gallo-Romeinse archeologie

Comité de lecture / Leescomité

Catherine COQUELET, Guido CREEMERS, Wim DE CLERCQ, Ann DEGRAEVE, Marc LODEWIJCKX, Claire MASSART, Nicolas PARIDAENS, Alain VANDERHOEVEN, Fabienne VILVORDER

Secrétariat de rédaction / Redactionele secretaris

Véronique JONET (Centre de recherches d'archéologie nationale - INCAL UCL), Tim CLERBAUT (Historical Archaeology Research group, Ghent University)

Mise en page / Vormgeving

Nathalie BLOCH (CReA-Patrimoine, ULB)

Couverture / Voorblad

Nathalie BLOCH, Nicolas PARIDAENS

Étendard de Flobecq / Standaard van Flobecq © Musées royaux d'Art et d'Histoire / Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)

Abraham Ortelius, *Belgii Veteris Typus*, 1594 © Museum Plantin-Moretus (Antwerpen)

Comité pour la diffusion de la recherche en archéologie gallo-romaine /

Comité voor de verspreiding van het onderzoek in de gallo-romeinse archeologie

Catherine COQUELET, Faculté de philosophie, arts et lettres, Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve) / DGO4, Direction de l'Archéologie, Service public de Wallonie (Liège) / Facultés universitaires Notre-Dame de la Paix (Namur)

Guido CREEMERS, Gallo-Romeins Museum Tongeren

Wim DE CLERCQ, Historical Archaeology Research group, Ghent University (Gent)

Ann DEGRAEVE, Bruxelles Développement urbain, Direction des Monuments et des Sites, Service public régional de Bruxelles – Brussel Stedelijke Ontwikkeling, Directie Monumenten en Landschappen, Gewestelijke Overheidsdienst Brussel

Marc LODEWIJCKX, Onderzoekseenheid Archeologie, KU Leuven

Claire MASSART, Musée royaux d'Art et d'Histoire - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)

Nicolas PARIDAENS, Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine, Université libre de Bruxelles (Bruxelles)

Alain VANDERHOEVEN, Agentschap Onroerend Erfgoed, Vlaamse Overheid (Brussel)

Fabienne VILVORDER, Centre de Recherches en Archéologie nationale, Université Catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve)

Contact

Nicolas PARIDAENS (nicolas.paridaens@ulb.ac.be), Centre de Recherches en Archéologie et Patrimoine (CReA-Patrimoine) CP175 - Université libre de Bruxelles, 50 av. F. Roosevelt, B-1050 Bruxelles

Impression / Drukkerij

Presses Universitaires de Bruxelles a.s.b.l. - Université libre de Bruxelles, 42 av. Paul Héger, B - 1050 Bruxelles

<http://signaromana.wordpress.com>

Les notices engagent la seule responsabilité de leur(s) auteur(s).
Ieder auteur is verantwoordelijk voor de inhoud van zijn of haar artikel.

SOMMAIRE / INHOUD

Villa gallo-romaine de Mageroy à Habay : les campagnes de fouilles 2013 et 2014 Jean-François Baltus, François Casterman & Benoît Halbardier	5
Een 'geïsoleerd' brandrestengraf uit de midden-Romeinse tijd (Zillebeke – West-Vlaanderen) Maarten Bracke	11
Gallo-Romeinse houtskoolproductie en metaalbewerking op de site Oostakker, Muizelstraat (Gent, prov. Oost-Vlaanderen, België) Jordi Bruggeman & Natasja Reyns	15
Een opgraving aan de Astridlaan te Tongeren Daan Celis, Patrick Reygel & Elke Wesemael	21
La collection gallo-romaine dans la section d'Archéologie nationale aux Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles... vers une meilleure (re)connaissance Britt Claes, Claire Massart & Alexandra De Poorter	25
Het Romeinse <i>castellum</i> van Oudenburg: conservatie is (gefundeerde) keuzes maken. Conservering van objecten <i>versus</i> de conservering van hun wetenschappelijke inhoud: 2006-2014 – de resultaten Natalie Cleeren & Sofie Vanhoutte	29
Drie op één rij. Een overzicht van enkele identieke ruitvormige <i>fibulae</i> met schildmotief Tim Clerbaut	33
Onder de adelaarsvleugels van Rome. Een opmerkelijk metaalelement uit Aalter-Woestijne Tim Clerbaut, Wim De Clercq, Mieke Van de Vijver, Koen De Grootte & Jan Moens	37
Hamergekletter te Wijnegem (prov. Antwerpen): een uniek Romeins ijzeren aambeeld en zijn context Guido Cuyt & Tim Clerbaut	43
Des fosses de charbonniers romaines dans la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien IV Véronique Danese	47
Découverte de fours à chaux gallo-romains lors des nouvelles recherches archéologiques sur la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien Véronique Danese & Nicolas Authom	53
Découverte de deux sépultures privilégiées d'époque augustéenne à Ath/Ghislenghien (province de Hainaut) Véronique Danese & Frédéric Hanut	61
Vijf Romeinse houtskoolbranderskuilen in Emblem (Ranst, prov. Antwerpen) Koen Deforce, Elena Marinova & Sarah Dalle	75
Resten van Romeinse bewoning aangetroffen bij twee vondstmeldingen aan de Edingsesteenweg te Kester (Gooik, prov. Vlaams-Brabant) Koen De Grootte, Wim De Clercq, Natasja De Winter, Jan Moens & Elke Wesemael	81
La villa d'Anthée (Onhaye, Nr) : premiers résultats des fouilles préventives de 2014 Élise Delaunois	99
Van heinde en verre: gebruik en herkomst van polychrome marmers in Romeins Tongeren – een eerste stand van zaken Roland Dreesen, Linda Bogaert, Catherine Coquelet, Guido Creemers, Natasja De Winter, Petra Driesen, Eric Goemaere, Alain Vanderhoeven & Geert Vynckier	103
Komkommer en koriander in een Romeinse waterput te Wevelgem-Zuid-Moraviëstraat Tina Dyselinck & Arnoud Maurer	119
Autour d'un couteau en fer des années de la Conquête provenant du Caveau de la Grotte de Han (Han-sur-Lesse, Rochefort, Namur) Jonathan Durieux, Charlotte Van Eetvelde, Pierre-Benoît Gérard, Fanny Martin, Michel Timperman & Eugène Warmenbol	127

Dieren in de Romeinse stad: de opgravingen in de O.L.V.-basiliek te Tongeren (prov. Limburg) Anton Eryvynck, An Lentacker & Wim Van Neer	135
Tongres, les décors peints de la cour de la <i>domus</i> sous le musée Sabine Groetembriil	139
Fouille de sauvetage d'une tombe à crémation du début de l'Antiquité tardive à Couvin (province de Namur) Frédéric Hanut & Pierre-Hugues Tilmant	141
Graan en stenen in het hart van de <i>civitas Tungrorum</i> . Resultaten van recent maalsteenonderzoek Else Hartoch, Frans Doperé, Roland Dreesen, Tatjana Gluhak & Eric Goemaere	147
Een Romeins landschap rondom Maastricht Peter L.M. Hazen	153
Ontwikkeling van <i>Ulpia Noviomagus</i> vanaf de Bataafse opstand tot in de 3de eeuw Elly Heirbaut	159
Découverte d'habitations et de fours de potiers du III ^e siècle en bordure de la rue de la Semois à Arlon Denis Henrotay	163
Gallo-Romeinse occupatie langs een weg in Aalter – Oostmolenstraat: boerderij of afspanning? Johan Hoorne, Evelyn Schynkel, Karen Laisnez, Raph De Brant, Sylvain Fetter, Nele Heynssens & Adelheid De Logi	167
Vroeg-Romeinse bewoning te Avelgem-Huttegemstraat Niels Janssens	173
Romeinse bewoning te Lokeren Hoedhaar Niels Janssens, Ilse Gierts	177
De muntschat van Herent (prov. Vl-Brabant): <i>antoniniani</i> van Gordianus III tot Valerianus I (238/239 - 259/260) Bart Lauwers	181
Van Romeinse <i>vicus</i> tot onroerend erfgoeddepot. Het archeologisch onderzoek te Asse-Kalkoven 72 Kristine Magerman & Steven Saerens	191
Baetische en Afrikaanse amforen in Noord-Gallië en Neder-Germanië in de 3de en 4de eeuw: nieuwe identificaties en interpretatie Patrick Monsieur	197
Tournai : fouille préventive dans le centre historique. Découverte d'ossements d'équidés et d'un bâtiment en <i>opus africanum</i> . Premier état de la question Véronique Moulaert & Dolores Ingels	201
Le sanctuaire de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles. Campagne de fouilles 2014 Nicolas Paridaens, Antoine Darchambeau, Stéphane Genvier, Fanny Martin & Nelly Venant	207
Een Romeinse grafstele uit de 1ste eeuw n. Chr. opgegraven aan de Pannovenweg te Tongeren Une stèle funéraire du I ^{er} siècle découverte au Pannovenweg à Tongres Marie-Thérèse Raepsaet-Charlier & Roderick C.A. Geerts	217
Een Romeinse villa in Aalter. Een opmerkelijke vindplaats in de <i>civitas</i> van de Menapiërs Henk M. van der Velde & Wim De Clercq	229
Enkele rechthoekige greppelstructuren uit de vroeg-Romeinse tijd te Kontich-Kapelleveld: aardewerkstudie en vergelijkend perspectief Nelly Venant, Tim Clerbaut, Henri Verbeeck & Peter Verstappen	235
Liberchies : un nouveau gobelet moulé d'Argonne Fabienne Vilvorder	249
Geofysisch onderzoek op de Gallo-Romeinse <i>vicus</i> van Kester en de <i>villasite</i> 'Lombergveld' te Gooik (Vl. Brabant). Onderzoek voor de VLM-Regio Oost in het kader van het ruilverkavelingsproject Gooik Elke Wesemael & David Depraetere	253
Le relais routier romain d' <i>Elmer</i> à Outrelouxhe (Modave) Jacques Witvrouw	263
Auteurs	266

Villa gallo-romaine de Mageroy à Habay : les campagnes de fouilles 2013 et 2014

Jean-François BALTUS, François CASTERMAN & Benoît HALBARDIER

Le site de la villa gallo-romaine de Mageroy est situé en province de Luxembourg, à Habay-la-Vieille. Des recherches minutieuses programmées y sont menées par l'asbl Arc-Hab (Groupe d'Archéologie de Habay) depuis 1984 et ne sont possibles que grâce aux soutiens du SPW-DGO4 (Direction de l'Archéologie), de la Province de Luxembourg et de la Commune de Habay. Les fouilles ont mis au jour des vestiges datés entre le milieu du Ier et la toute fin du IVe s., ceux d'une villa rurale dont beaucoup d'éléments sont admirablement conservés¹.

Les campagnes de fouilles 2013 et 2014 se sont concentrées aux limites sud et sud-est de la cour agricole (fig. 1), le long des murs d'enceinte ainsi que dans et autour du bâtiment annexe (Bâtiment I) situé à l'est du corps de logis de la villa. Celui-ci avait déjà été découvert en partie dès 1986, sondé dans les années 1990² et est en cours de fouille depuis 2013³.

Un espace ouvert au sud de la villa

La campagne 2013 a débuté par un vaste décapage dans le grand espace fermé par les deux murs sud (N et S), depuis le mur occidental en direction de l'est, sur 52 m de long. Celui-ci s'est effectué à un niveau assez bas, le but étant de découvrir les traces de structures en négatif pouvant indiquer la fonction de l'espace.

Un important amas de pierre a été mis au jour le long du mur sud (N), à plus de 46 m à l'est du mur occidental. Il s'agissait de schistes enfermés dans une matrice limoneuse jaune orange contenant de nombreuses boulettes de torchis, de terre cuite et galets, provenant du liant présent entre les pierres du mur. Ces schistes semblent n'être que le résultat de l'effondrement du mur sud (N) vers le sud, les pierres s'étant plantées dans le sol vierge. On constate toutefois un alignement approximatif de grès verts

plus au sud, parallèle à l'effondrement. Ces grès verts peuvent avoir constitué le couronnement du mur. À l'extrémité de ce décapage, une grande coupe nord-sud, transversale à l'espace fermé, a révélé que les deux murs sud n'étaient en fait pas contemporains mais successifs. En effet, on observe que la couche de destruction du mur sud (N) est recouverte par la couche liée à l'utilisation du mur sud (S). Le mur sud (N) est donc bien antérieur au mur sud (S).

À l'est de cette coupe, le décapage s'est poursuivi sur 29 m de long mais cette fois uniquement sur l'emprise des deux murs. Il s'agissait de découvrir d'éventuelles structures attenantes ou des irrégularités dans leur tracé.

Un important drain en schiste a été découvert dans l'emprise de ces deux tranchées. Celui-ci recoupe les fondations du mur sud (N). Les niveaux de circulation liés aux fondations du mur sud (N) montrent qu'il est impossible que ces deux éléments aient été en usage en même temps. Par contre, le drain traverse le mur sud (S) et s'arrête juste après. Le parement est intact et intègre le drain. Son rôle est clairement de drainer les eaux en amont du mur de clôture.

Au début de la campagne 2014, l'angle sud-est de la cour agricole, avec les deux murs de clôture sud (N et S) et celui à l'est, a été fouillé.

Le mur oriental a été dégagé jusqu'aux fondations sur 20,80 m. Le mur sud (S) a lui été déterré sur 4 m. Les tranchées de fouilles faisaient 0,50 m de part et d'autre de ces deux murs. Le mur sud (N) n'a pour l'instant été découvert que sur 0,75 m. Deux sondages ont été réalisés à la jonction du mur sud (N) et du mur est. Comme il avait été observé côté ouest, le mur sud (N) a été construit le premier. Il a ensuite été détruit ou démantelé, puis le tracé du mur « périphérique » (est, sud (S) et ouest) passe sur l'extrémité des fondations restantes de ce mur. On constate d'ailleurs que de gros moellons constituant la première assise de l'élévation ont été ôtés pour permettre la construction de ce mur oriental. De plus, les fondations de ce mur sud (N) sont moins élevées que celles des autres murs. En ce qui concerne l'élévation, on remarque que les parements extérieurs des mur sud (S) et est sont constitués de grès verts. Cela s'était déjà vérifié lors de précédentes campagnes pour les mur sud (S) et occidental.

1 ZEIPPEN 2004.

2 VALENTINY 1989, p. 2-3 ; HALBARDIER 1994, p. 11-12 ; HALBARDIER & GRATIA 1999, p. 2-4, fig. 2 et 3.

3 BALTUS 2013, p. 16-21 ; BALTUS, CASTERMAN & HALBARDIER 2014, p. 5-9.

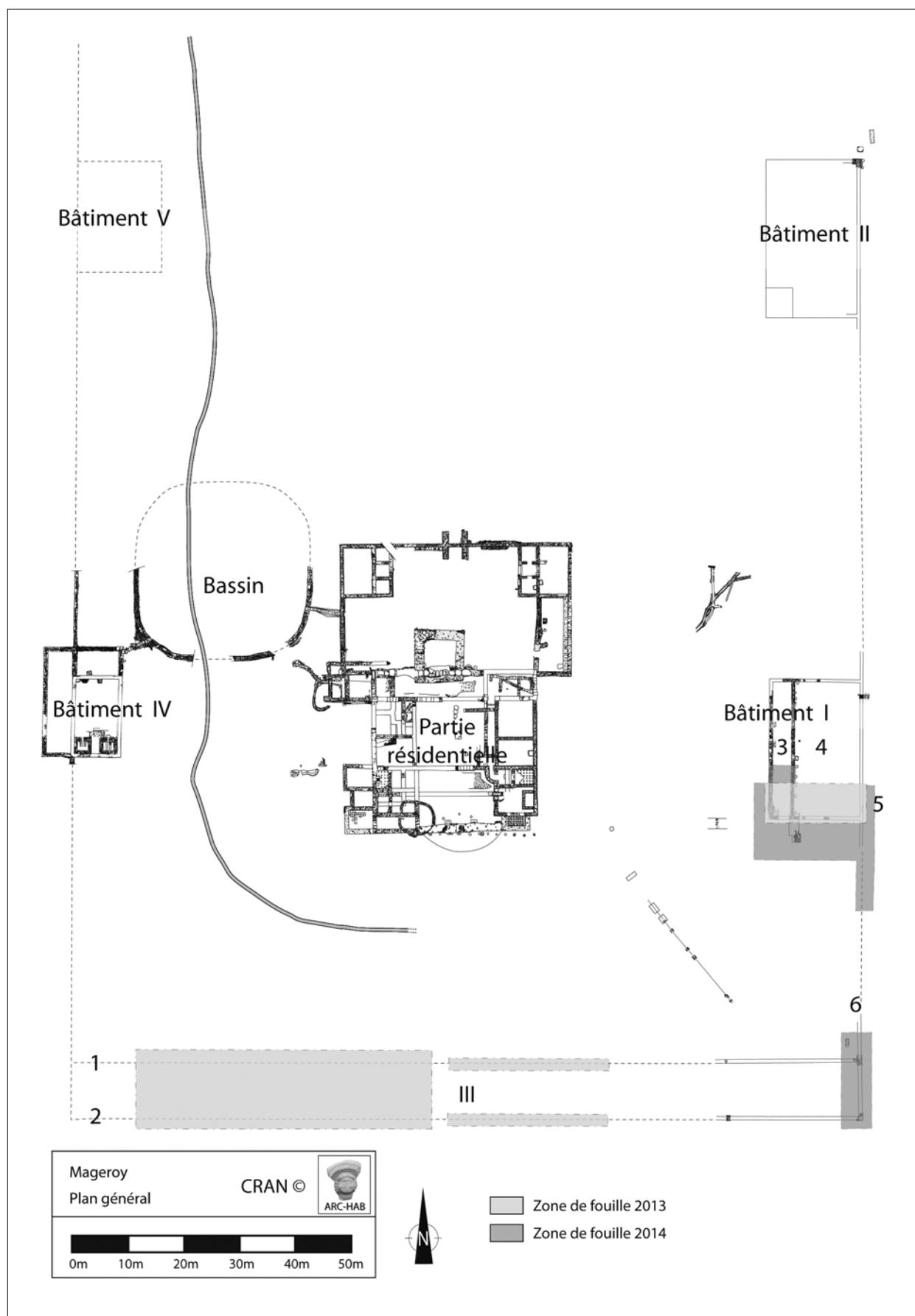

Fig. 1. Plan général de la villa avec les zones fouillées en 2013 et 2014.
 1. Mur sud (N) ; 2. Mur sud (S) ; 3. Pièce 1 ; 4. Pièce 2 ; 5. Fossé à l'est du Bâtiment I ; 6. Mur est (Infographie © CRAN-UCL).

Ces deux dernières campagnes nous ont donc apporté une information importante : les deux murs sud se succèdent dans le temps et il n'y a donc pas eu d'espace clos au sud de la villa. La datation de ces trois murs est très relative et doit s'échelonner tout au long de la seconde moitié du IIe s.

Un vaste bâtiment d'exploitation

Découvert dès 1986 et sondé à plusieurs endroits dans les années 1990, la configuration du bâtiment annexe sud-est (Bâtiment I) a ainsi pu être fixée avant sa fouille (fig. 2). Celui-ci est de forme rectangulaire avec une longueur de 25,6 m et une largeur 17,2 m, murs compris. La surface de ce bâtiment est divisée en deux par un mur de refend, adossé au sud au mur pignon⁴. Il délimite ainsi un premier espace longitudinal de 3,30 m sur 24,40 m hors murs (pièce 1) et un second très vaste (pièce 2), de 12 m sur 24,40 m hors murs. Deux portes cochères donnent accès à ces pièces à l'ouest. Construit en gros blocs de schistes bien équarris et montés à l'argile, le bâtiment était couvert d'ardoises carrées à coins brisés. La campagne de 2013 a permis d'investiguer l'extrémité sud du bâtiment sur 6 m de long. La suivante fut consacrée à la fouille des abords est, sud et ouest de cet édifice ainsi que d'une partie supplémentaire de 3 m de long à l'intérieur de la pièce 1.

La vaste salle arrière (pièce 2) était parsemée de nombreux blocs de grès verts alignés sur le sol, sans doute pour supporter un plancher. De tels blocs ont également été repérés le long des murs est, nord et de refend lors des sondages des années 1990. Ce dispositif devait assurer une bonne ventilation et empêcher l'humidité ascendante. On a remarqué aussi la pauvreté du matériel archéologique retrouvé. Tout cela nous a conduits à attribuer à ce grand espace la fonction de grange.

Les traces observées dans la pièce 1 sont tout autres. Sous l'effondrement du mur de refend, deux foyers constitués de *tegulae* ainsi que trois fosses ont été mis au jour dans la zone fouillée jusqu'à présent. Deux fosses de petites dimensions, à proximité d'un des deux foyers, ont été fouillées et ont livré quelques scories de fer. La troisième fosse, plus grande, sera vidée durant la campagne 2015.

La couche d'occupation présentait un considérable

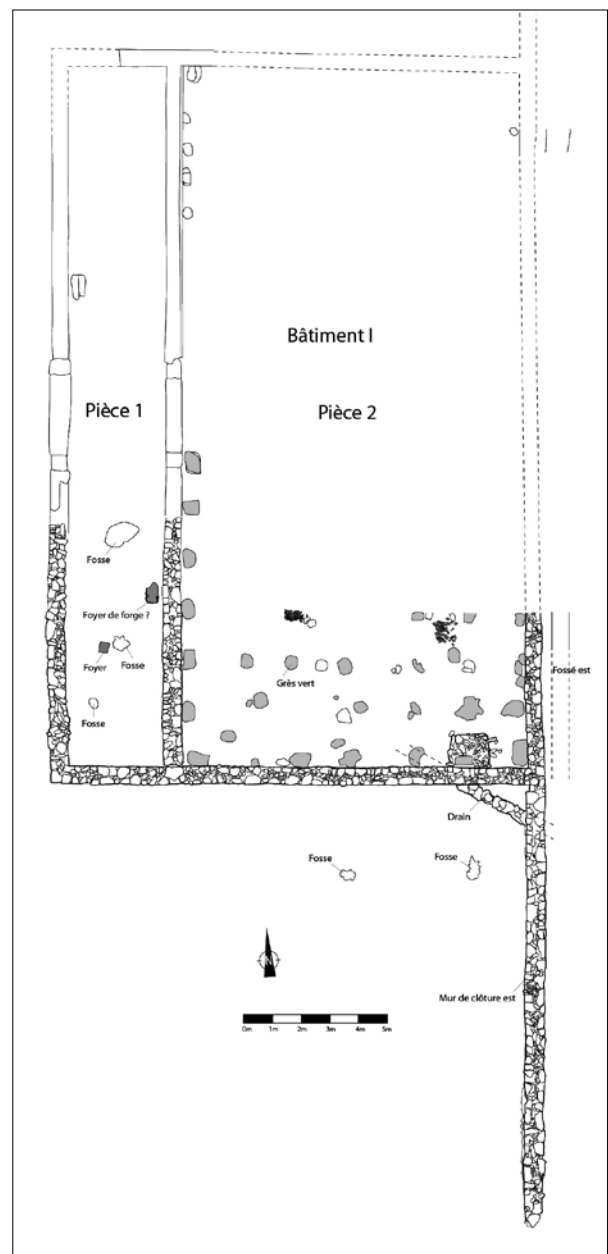

Fig. 2. Plan du Bâtiment I et de ses abords sud. Dessins J-F. Baltus et H. Gratia (infographie J-F. Baltus © ARCHAB).

matériel métallique (fer surtout, plomb). On dénombre ainsi plus de 200 clous de chaussure et plus de 200 autres de toutes sortes, ajoutés à plus de 50 pièces de fer non identifiées. On notera en plus la présence de nombreux clous de charpente (67) issus de la destruction du toit. On retrouve également quelques scories (250 g). Des lamelles étroites de plomb repliées sur elles-mêmes (au nombre de 10, dimensions de 1,5 cm à 2,5 cm de long sur 1,1 à 1,4 cm de large) ainsi qu'une plaque ont été mises au jour (12 cm sur 10 cm). Une lamelle non enroulée (3,8 cm) a également été mise au jour (fig. 3).

⁴ Ce mur a dû être construit assez rapidement après les autres murs.

3

Fig. 3. Plaque et plombs (© ARC-HAB).

Fig. 4. Figurines de déesses-mères (© ARC-HAB).

L'épaisseur de la plaque (0,4 cm) correspond à l'épaisseur des autres plombs. La trouvaille de ces trois éléments en contexte pourrait indiquer la confection de plombs de filets de pêche. La fabrication de ces lests se ferait à partir d'une plaque coulée, découpée en lamelles qui seraient ensuite enroulées sur elles-mêmes.

Le matériel céramique, quant à lui, reste assez restreint : céramique à dégraissant coquillier, céramique métallescente surtout et amphores.

Il faut mettre en évidence la découverte de fragments de deux figurines divines de déesses-mères (fig. 4)⁵.

Toutes ces découvertes, même celle de figurines divines⁶, permettent d'attester la présence d'un atelier de métallurgie dans cette pièce, du moins sur la zone fouillée actuellement. La présence d'une telle activité à côté d'une grange ne semble pas avoir été un problème dans la mesure où cette activité artisanale n'est pas trop étendue et où les deux parties sont bien cloisonnées.

Le matériel retrouvé dans le Bâtiment I va de la seconde moitié du IIe s. à la première moitié du IIIe s., avec une tendance plus marquée pour la première moitié du IIIe s. pour les niveaux de vie découverts⁷. Les différents bâtiments d'exploitation de la cour agricole ont été construits vers le milieu du IIe s., ce qui correspond à notre chronologie. Différentes phases de développement ont dû avoir lieu dans ce bâtiment et ne négligeons pas la possibilité d'un premier bâtiment en matériaux légers.

5 CASTERMAN 2015, p. 6-15.

6 TALVAS 2007.

7 C'est-à-dire avant l'incendie de la villa survenu à partir de 262 apr. J.-C.

4

Les abords du bâtiment d'exploitation

L'effondrement du pignon sud

Durant la campagne 2014, les recherches se sont principalement portées sur les abords du Bâtiment I. Côté sud, c'est l'effondrement du pignon, presque d'un seul tenant, qui a pu être dégagé. Hormis un espace sans schiste déjà constaté dans les années 1990 le long du mur, pouvant indiquer une ouverture en cet endroit, l'examen de l'effondrement du mur n'a pas permis de déceler d'autres ouvertures. Par contre, l'étude attentive de la coupe de l'effondrement nous montre que le mur pignon effondré devait faire de 4 à 5 m de haut. Les moellons des parements du mur sont, en de nombreux endroits, tels qu'après l'effondrement, plantés dans le sol de la cour. Le choc de l'effondrement a quelque peu répandu les pierres vers le sud, les labours postérieurs ont étalé les schistes de plus petit calibre.

Un sondage à la jonction du mur oriental de la cour agricole et le bâtiment annexe révèle que lors de la construction de ce dernier, de grosses pierres ont été laissées en amorce (harpes d'attente) afin de permettre au mur est de se raccrocher par la suite⁸. Mais les constructeurs ont préféré procéder à un important

8 Cela signifie qu'au moment de la construction du bâtiment I, le projet du mur de clôture était déjà bien avancé.

bouchage en cet endroit lors du raccordement du mur.

Deux drains supplémentaires

Lors du sondage à la jonction du mur est de la cour et du Bâtiment I, nous avons mis au jour un drain venant du sud-est et se dirigeant vers le nord-ouest. Il avait été recoupé et détruit par les fondations du mur pignon sud du bâtiment. Ce conduit de pierre devait drainer (ou conduire) l'eau de ce versant et faisait partie d'un réseau plus large présent sur tout le site. Sa construction est antérieure à l'édification du Bâtiment I en dur. Nous le suivrons plus au nord en 2015.

Un second drain a pu être repéré, juste au sud-ouest du bâtiment. Son dégagement a été interrompu par les mauvaises conditions climatiques lors de la fin de la saison de fouilles 2014 et reprendra dès le printemps 2015.

Le fossé est

Le bâtiment annexe était longé côté est par un fossé. Ce dernier a pu être ouvert sur toute sa largeur. Déjà sondé en 2013, il avait révélé un matériel assez abondant, ce qui nous a poussés à l'ouvrir sur toute la surface offerte à la fouille.

Ce fossé avait deux fonctions : récolter les eaux venant du versant est et celles venant de la toiture. Il se prolonge vers le sud au-delà du Bâtiment I. Il a été creusé après la construction du bâtiment, recoupant des couches de remblais liées à sa construction. Le fossé a connu deux phases de creusement. Le fond du premier creusement a été comblé de sable limoneux. Un second creusement, un peu plus à l'ouest, recoupant ces comblements intervient alors. Le fossé sera alors comblé de deux couches dépotoir, très riches en matériel de différentes natures, qui se répandent sur les deux versants (ouest et est).

La couche sur le versant ouest a révélé un matériel céramique très fragmentaire, indiquant des dépôts secondaires. Le versant est, riche en charbons de bois, a révélé également du matériel céramique en grande quantité, mais surtout la présence de plusieurs kilos de scories de fer. Ces scories sont issues de travaux de forge ; on distingue ainsi plusieurs exemplaires de culots de forge.

On constate par la suite une période d'abandon marquée par une accumulation d'argile bleutée qui va combler en partie ce fossé. Ce n'est qu'ensuite que le mur gouttereau est s'effondrera, clôturant l'espace en épousant la cavité du fossé. L'absence de pierres

vers l'est, même remaniées, nous indique que sa hauteur ne devait pas dépasser 2,50 m, à moins que celui-ci soit rehaussé par une paroi en bois. Toutefois, rien ne semble l'indiquer pour l'instant.

L'effondrement des murs, constaté à l'est dans le fossé et au sud, permet de reconstituer la volumétrie du bâtiment : une typologie assez classique avec des murs gouttereaux de hauteur moyenne (max. 2,50 m) et des murs pignons pouvant atteindre les 5 m. Les proportions sont assez harmonieuses et pourraient convenir.

Ces premières investigations sur le pourtour du bâtiment ont permis de préciser un peu plus la fonction, l'occupation et la physionomie du Bâtiment I. La suite de la fouille vers le nord, programmée pour la campagne 2015, nous réservera sans doute encore des surprises.

Bibliographie

- BALTUS J-F., 2013. Mageroy, aperçu des fouilles 2012-2013, *ARC-HAB* 43, p. 16-21.
- BALTUS J-F., CASTERMAN F. & HALBARDIER B., 2014. Villa gallo-romaine de Mageroy : aperçu des campagnes 2012 et 2013, *Signa* 3, p. 5-9.
- CASTERMAN F., 2015. Des traces de croyance à Mageroy, *ARC-HAB* 44, p. 6-15.
- HALBARDIER B. (dir.), 1994. Rapport 1993, *ARC-HAB* 28, Habay, p. 11-12.
- HALBARDIER B. & GRATIA H., 1999. Première partie : le rapport 1998. Le bâtiment secondaire 2 (à l'est), *ARC-HAB* 34, p. 2-4, fig. 2 et 3.
- TALVAS S., 2007. *Recherches sur les figurines en terre-cuite gallo-romaines en contexte archéologique*, Thèse de doctorat de 3e cycle, Université de Toulouse II – Le Mirail.
- VALENTINY M., 1989. Avril 89 – Sondage complémentaire dans la terrasse située à l'E. du bâtiment, *ARC-HAB* 9, p. 2-3.
- ZEIPPEN L., 2004. *La villa gallo-romaine de Mageroy à Habay-la-Vieille (Habay) : Descriptif de la villa. Études pluridisciplinaires*, Mémoire de licence, Louvain-la-Neuve.

Een 'geïsoleerd' brandrestengraf uit de midden-Romeinse tijd (Zillebeke – West-Vlaanderen)

Maarten BRACKE

Inleiding

In het kader van een nieuwe verkaveling met woongelegenheden (ca. 2 ha), die gerealiseerd zal worden door de VMSW, voerde een team van Monument Vandekerckhove nv. in het najaar van 2014 een archeologische prospectie uit op het terrein. Het terrein bevindt zich aan de Zandvoordsestraat aan de oostelijke zijde van de kerk. In de directe omgeving van de site zijn geen archeologische sites gekend. Wel bevonden zich minstens twee loopgraafstructuren uit de Eerste Wereldoorlog binnen het onderzoeksgebied.

Algemene beschrijving

Aan de oostelijke grens van het onderzoeksgebied werd een rechthoekig houtskoolrijk brandrestengraf (S163) aangesneden waarin resten van wit verbrand bot konden opgemerkt worden. Een ruimer kijkvenster rondom leverde niets op. Ten oosten van het graf bevindt zich tevens de grens van het onderzoeksgebied, waardoor geen sluitende interpretatie kan gegeven worden als geïsoleerd graf of deel van een groter grafveld. In overleg met de erfgoedconsulent en Archeo7 werd beslist om dit graf tijdens het proefsleuvenonderzoek op te graven. In de vulling kon aardewerk vastgesteld worden toebehorend aan één recipiënt. Op het brandrestengraf werd een ¹⁴C datering uitgevoerd. De resultaten dateren het graf in de midden-Romeinse tijd tussen 70 en 240 n.C. (95,4%) en tussen 90 en 220 n.C. (68,2%)¹.

Vondstmateriaal

In het graf konden 103 scherven teruggevonden worden die tot één individu behoren. De scherven werden zowel ingezameld als getrieerd uit de zeefresidu's. Het gaat om een kookpotje met een eenvoudig uitstaand randje met een S-vormig profiel.

De bovendiameter bedraagt ca. 14 cm. Het kookpotje bleek niet volledig aanwezig. Tevens vertoonde het aardewerk sporen van een secundaire verbranding. Beide gegevens tonen aan dat het kookpotje mee op de brandstapel werd geplaatst en dat de fragmenten slechts gedeeltelijk werden ingezameld. In de residu's konden ook 23 kleine schoennageltjes vastgesteld worden. Deze vertonen een sterke corrosie. Op basis hiervan kan gesteld worden dat de gecremeerde persoon zijn of haar schoeisel aanhad op de brandstapel. Andere kledijelementen werden niet vastgesteld. In totaal kan 3,3 g verbrand bot vastgesteld worden dat bekeken werd door fysisch antropologe April Pijpelink. Het verbrand bot vertoont een goede verbrandingsgraad en kleurt bijna krijtwit. Op basis hiervan kan de temperatuur geschat worden tussen 650° en 800° of iets hoger. Twee fragmenten betreffen schedelnaden. Een ander fragment is een botfragment dat vrij dun is en wijst in de richting van een jong nog niet volgroeid individu tussen 10 en 18 jaar of een jong volwassen vrouw.

Onderzoeksmethode

Het graf werd ingedeeld in vier grote vakken volgens een loodrechte NZ en OW as. Elk vak is ongeveer 55 tot 60 cm lang op 35 tot 40 cm breed. Vak 1 bevindt zich in het zuidwesten; vak 2 in het noordwesten; vak 3 in het noordoosten en vak 4 in het zuidoosten. Op basis van de vondstinzameling, zowel bij het triëren als het handverzamenen, is een duidelijke cluster op te merken eerder centraal in het brandrestengraf met een hogere concentratie aan aardewerk, bot en schoennageltjes in vak 4. Vak 1 en 2 zijn eerder beperkt qua materiaal. Gecremeerd bot is zelfs afwezig in vak 1. Hierdoor kan gesteld worden dat de crematieresten, het aardewerk en de schoennageltjes zich eerder concentreren in het oostelijke centrale deel in het graf. Op basis van de concentratie kan voorzichtig gesteld worden dat bij het inzamelen en deponeren van de crematieresten, na de verbranding van de dode, een zekere inzameling en uitstrooiingsmethode werd gebruikt.

1 KIK RICH-21635: 1857 +-32BP (Van Strydonck en Boudin)

1

Fig.1. Vlakfoto van het Romeinse brandrestengraf.
Fig. 2. Vondstmateriaal en gecremeerd bot uit het brandrestengraf.

2

Archeologisch kader

In en in de directe omgeving van Zillebeke werden nog geen brandrestengraven teruggevonden. De dichtstbijzijnde betreffen een vijftal graven in Ieper aan de Pilkemseweg², één in Reningelst in de Kriekestraat³, één in Zonnebeke in de Ieperstraat⁴ en recentelijk een twintigtal op het Fluxystracé tussen Zuidschote en Staden⁵. Bij deze laatste zijn zowel geïsoleerde als geclusterde graven blootgelegd. Het brandrestengraf uit Zonnebeke is sterk gelijkend met dat van Zillebeke en bevond zich eveneens geïsoleerd op een noordelijke helling op de rand van een beekvallei. In het graf bevonden zich de fragmenten van één kookpotje met een S-vormig profiel. Een ¹⁴C datering op dat graf leverde een datum op in de vroeg-Romeinse tijd tussen 40 v.C. en 80 n.C. (95,4%).

Bibliografie

BOUCKAERT K., BRACKE M., MEDINILLA A. & VERWERFT D., 2009, *Archeologisch onderzoek aan de Kriekestraat te Reningelst*. Archaeological Solutions, Mechelen.

BRACKE M., 2011, *Archeologische prospectie Wienerberger-Zonnebeke (prov. West-Vlaanderen) Basisrapport*. Monument Vandekerckhove, Ingelmunster.

BRACKE M., HEYVAERT B., ROELENS F. & VANHOUTTE C., 2012, *Archeologisch onderzoek Wienerberger-Zonnebeke (prov. West-Vlaanderen) Basisrapport*. Monument Vandekerckhove, Ingelmunster.

BRACKE M., 2013, Een geïsoleerd voeg-Romeins brandrestengraf aan de Hanebeek in Zonnebeke (W-VI). *In: Signa 2*, p. 17-20.

HOORNE J. en VAN GOIDSENHOVEN W., 2011, *Ieper-Kleine Poezelstraat. Rapportage archeologisch vooronderzoek 05/09 – 27/09/2011. Gate Rapport 27*. Evergem.

2 HOORNE 2011.

3 BOUCKAERT *et al.* 2009.

4 BRACKE 2011 en BRACKE 2013.

5 Bracke, Verdegem en Deconynck (Fluxystracé frontzone Zuidschote-Staden onderzoek lopende).

Gallo-Romeinse houtskoolproductie en metaalbewerking op de site Oostakker, Muizelstraat (Gent, prov. Oost-Vlaanderen, België)

Jordi BRUGGEMAN & Natasja REYNS

Onderzoekscontext

Naar aanleiding van de geplande realisatie van 360 sociale woningen met wegenis, door WoninGent cvba werd door het agentschap Onroerend Erfgoed een vooronderzoek¹ geadviseerd. Hierbij werden archeologische resten aangetroffen uit de volle tot late middeleeuwen, maar mogelijk ook uit de vroege middeleeuwen. Er werd een opgraving van circa 6,5 ha uitgevoerd (fig. 1). Daarbij kwamen naast sporen Romeinse tijd, ook resten tevoorschijn uit het neolithicum, de brons- en ijzertijd en de volle tot late middeleeuwen. De archeologische onderzoeken werden uitgevoerd in opdracht van de Vlaamse Maatschappij voor Sociaal Wonen nv. De opgraving werd uitgevoerd van oktober 2013 tot april 2014.

Het projectgebied is gesitueerd in de ruggenzone van Zeveneken. Deze zone heeft een gemiddelde hoogte van 5 tot 6 m TAW en loopt zeer langzaam op vanaf het noorden (zuidrand van de Moervaartdepressie) naar het zuiden en daalt zeer geleidelijk vanaf het westen naar het oosten. Ten westen van de onderzoekszone bevindt zich een hoge zandrug (7-8 m), die zich van noord naar zuid uitstrekt langsheen de linkeroever van de meest oostelijke oude Leiearm.² Het terrein is relatief vlak met een lichte helling in zuidelijke richting, maar ligt op een zuidwest-noordoost georiënteerde rug.

Gallo-Romeinse houtskoolproductie

Een houtskoolmeiler had tot doel houtskool te produceren. Houtskool maakt het, door zijn grotere verwarmingsvermogen, mogelijk om door het hogere temperaturen te bereiken en deze langer aan te houden. Deze eigenschap maakt houtskool uitermate geschikt voor activiteiten zoals metallurgie.³ Een houtskoolmeiler bestaat uit een stapel hout afgedekt met pluggen. Een meiler wordt in brand gestoken. Eerst worden de luchtgaten ruim geopend om een

verbrandingsproces op gang te brengen en een hoge temperatuur tot stand te brengen. Wanneer de temperatuur hoog genoeg is, sluit de kolenbrander de luchtgaten, omdat anders te veel hout volledig zou verbranden.⁴

Tijdens het onderzoek aan de Muizelstraat in Oostakker zijn 13 houtskoolbranderskuilen of mogelijke houtskoolbranderskuilen aangetroffen. Ze zijn rechthoekig – vooral bij de best bewaarde exemplaren – of ovaal. De kuilen hebben een vlakke bodem en doorgaans licht uitstaande wanden. Ze komen verspreid voor over het onderzoeksterrein.

Er zijn een aantal dominante oriëntaties vast te stellen. Vier exemplaren hebben een noordnoordoost-zuidzuidwest oriëntatie, drie exemplaren hebben een oostnoordoost-westzuidwest oriëntatie en telkens twee exemplaren hebben respectievelijk een noordnoordoost-zuidwest oriëntatie en een noordnoordwest-zuidzuidoost oriëntatie. Eén exemplaar heeft een noordwest-zuidoost oriëntatie en een andere heeft een westnoordwest-oostzuidoost oriëntatie. De afmetingen van de kuilen bedragen minimaal 0,45 m en maximaal 3,40 m.

De oriëntatie van de verschillende houtskoolbranderskuilen sluit doorgaans niet perfect aan bij de oriëntatie van de aanwezige greppels. Deze oostnoordoost-westzuidwest georiënteerde greppels zijn parallel aan elkaar gelegen. Ze zijn over een vrij grote afstand te volgen en kennen een rechtlijnig verloop. Zo lijken ze te getuigen van een oude landindeling. De afwijkende oriëntatie van de houtskoolbranderskuilen ten opzichte van de verkavelingsgreppels kan aangeven dat er nog geen oriëntatiebepalende (antropogene) elementen in het landschap aanwezig waren. Het is echter mogelijk dat men deze tijdelijke activiteiten niet op bestaande lijnen oriënteerde of misschien praktisch zelfs om een andere oriëntatie vroegen.

Een aantal houtskoolbranderskuilen komt enigszins gegroepeerd voor. In dat geval hebben ze doorgaans geen gelijkaardige oriëntatie. Kuilen S573 en 587 liggen in elkaar buurt. Hetzelfde geldt voor kuilen S885, 886 en 888. Ook kuilen 953 en 1066 liggen

1 DE SMAELE *et al.* 2012.

2 DE MOOR 1995, p. 7; VERHULST 1995, p. 168.

3 BOEREN *et al.* 2009, p. 17.

4 <http://www.marketing-warstein.de/koehlerNL.htm>

Spoornr.	Lengte	Breedte	Verhouding	Oppervlakte	Bewaarde diepte	Oriëntatie
573	1,65	1,10	1,50	1,70	15 cm	NNO-ZZW
587	3,05	1,55	1,95	4,60	50 cm	NW-ZO
885	2,60	1,40	1,85	3,25	40 cm	NO-ZW
886	2,45	1,65	1,50	3,85	40 cm	ONO-WZW
888	3,40	1,85	1,85	6,10	25 cm	NO-ZW
953	2,75	1,60	1,70	3,75	25 cm	O-W
1066	2,00	1,35	1,50	2,60	10 cm	ONO-WZW
1216	1,50	0,85	1,75	1,00	10 cm	NNO-ZZW
1217	0,85	0,45	1,90	0,30	10 cm	NNW-ZZO
1273/1274	2,00	1,05	1,90	1,60	30 cm	ONO-WZW
1946	2,35	1,60	1,45	?	20 cm	WNW-OZO
1975	1,00	0,75	1,35	0,60	20 cm	NNO-ZZW
2132	2,10	1,25	1,70	2,55	40 cm	NNW-ZZO

op geringe afstand van elkaar, evenals kuilen S1216 en 1217.

Een aantal rechthoekige kuilen met een donkere grijszwarte vulling (S885-886 en S888) werd aangetroffen. Ze vertonen gelijkenissen met kuilen S573 en S587. Hoewel ze minder houtskoolrijk zijn, lijkt ook voor deze kuilen een interpretatie als houtskoolbranderskuil plausibel. Bij kuilen S885 en 886 tekende zich onderaan een donkerder en sterker houtskoolrijk bandje af. Kuil S587 valt op door de diepe bewaring van circa 50 cm.

De houtskoolrijke kuil S953 met rechthoekige vorm heeft twee opvullingspakketten. Onderaan is een zwarte houtskoolrijke laag aanwezig, waarboven zich een donkergrijs dempingspakket bevindt. S1066 is wellicht eveneens te interpreteren als houtskoolbranderskuil.

Kuilen S1216 en S1217 zijn twee kuilen met een vrij grote hoeveelheid houtskool in de vulling. Ze zijn slechts ondiep bewaard, tot maximaal circa 10 cm. Dit maakt het interpreteren van de sporen niet eenvoudig, waardoor het onduidelijk blijft of het om houtskoolbranderskuilen gaat. De rechthoekige houtskoolrijke kuil S1273 heeft vrij sterk uitwaaierende wanden.

Kuil S1946 is in doorsnede rechthoekig met steile wanden. In de kuil werd een zeer klein wandfragment reducerend gebakken gewone waar aangetroffen. Eén spoor, S1975 valt op door een zeer sterke aanwezigheid van houtskool.

Kuil S2132 heeft drie opvullingslagen. Onderaan is een homogeen donker grijszwart houtskoolrijk pakket aanwezig (laag c). Daarboven ligt een donkergrijs gevlekt pakket (laag b) en helemaal bovenaan is een grijs gevlekt pakket (laag a) aanwezig.

Laag b leverde een wandfragment grijs aardewerk op, naast een steelfragment van een kleipijp in pijpjarde. Beide vondsten zijn als intrusief te beschouwen. Gezien de beperkte hoeveelheid vondstmateriaal, was ¹⁴C-datering aangewezen, teneinde een beter begrip te krijgen van de periode waarin de houtskoolbranderskuilen te dateren zijn. In totaal werden vijf ¹⁴C-dateringen uitgevoerd (fig. 2).

S886 geeft een datering (2σ interval) tussen 38 cal BC en 123 cal AD (Poz-65507: 1955 +/- 30 BP). S587 geeft een datering (2σ interval) tussen 52 cal BC en 71 cal AD (Poz-65508: 1995 +/- 30 BP). S1216 geeft een datering (2σ interval) tussen 20 cal BC en 130 cal AD (Poz-65509: 1940 +/- 30 BP). S1946 geeft een datering (2σ interval) tussen 4 en 134 cal AD (Poz-65516: 1925 +/- 30 BP). S2132 geeft een datering (2σ interval) tussen 88 en 317 cal AD (Poz-65517: 1825 +/- 30 BP). Daarmee lijkt S2132 het jongste van de gedateerde sporen.

De sporen dateren in de Romeinse periode, van de tweede helft van de 1ste eeuw voor Chr. tot de eerste helft van de 2de eeuw na Chr. Enkel S2132 wijkt hiervan af, met een datering van het laatste kwart van de 1ste tot het eerste kwart van de 4de eeuw.

Bij een aantal houtskoolbranderskuilen werd houtsoortdeterminatie van houtskool uitgevoerd om inzicht te verkrijgen in de gebruikte houtsoorten als brandstof. Hierbij stonden twee vragen centraal:

- Was er een voorkeur voor bepaalde houtsoorten bij de productie van houtskool?
- Wijzigt het spectrum aan gebruikte houtsoorten doorheen de tijd?

Hiervoor werden 100 stuks houtskool voor determinatie geselecteerd per context, waarvan een houtskoordeterminatie relevant leek. Niet

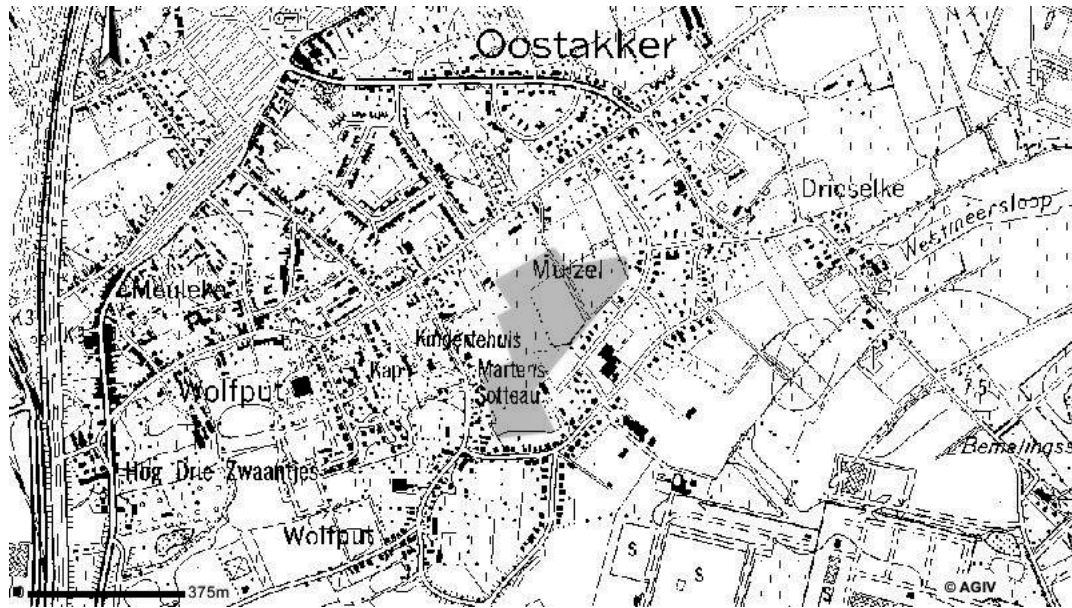

Fig. 1. Topografische kaart met aanduiding van het onderzoeksgebied.

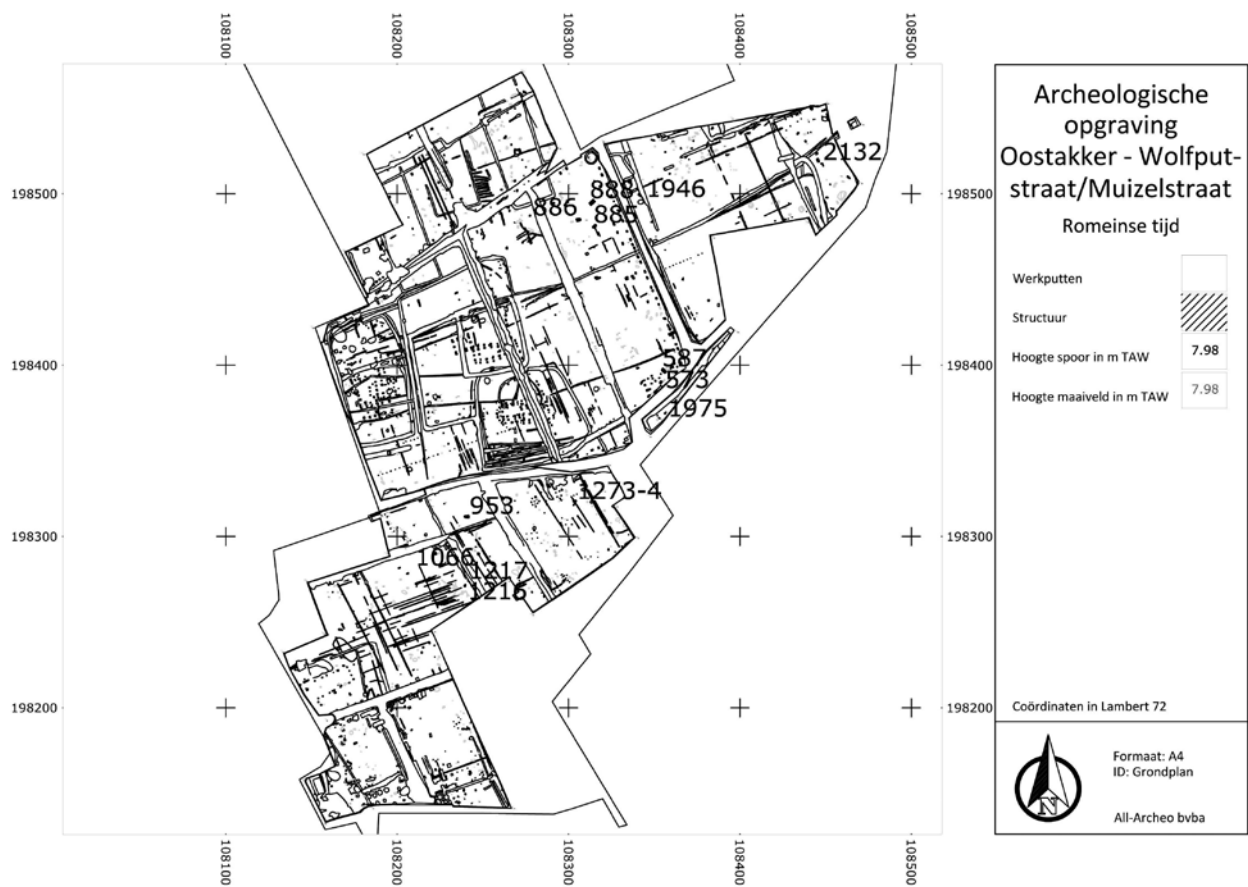

Fig. 2. Grondplan met aanduiding van de houtskoolbranderskuilen.

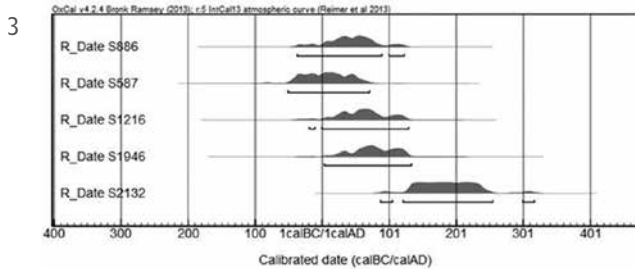
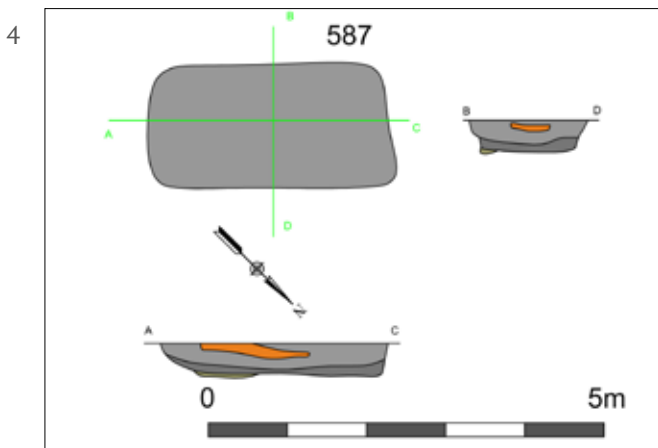

Fig. 3. Overzicht ^{14}C -dateringen van de houtskoolbranderskuilen.

Fig. 4. Grondplan en doorsnedes van houtskoolbranderskuil S587.

Fig. 5. Houtskoolbranderskuil S587. Linksboven het dempingspakket met metaalslakken.

alle mogelijke houtskoolbranderskuilen bleken diep bewaard en leverden voldoende houtskool op voor een betrouwbaar spectrum aan gebruikte houtsoorten. Houtskooldeterminatie werd uitgevoerd van de houtskoolbranderskuilen waarvan ook een ^{14}C -datering beschikbaar is.

De houtskool uit S587, 1216 en 1946 is uitsluitend afkomstig van eik (*Quercus*). Het hout is bij S587 traag gegroeid, wat kenmerkend is voor voedselarme of slechte standplaatsen. Er is één fragment uit S1216 waar versinterde grond aan zit. Tussen de houtskool uit S1946 zit een stuk verkoold bast. Ook is een dun takje aanwezig en een niet nader te determineren versinterd stuk houtskool.

De houtskool uit S886 bestaat vrijwel geheel (95%) uit houtskool van eik en slechts voor 5% uit houtskool van wilg (*Salix*). Eén stuk houtskool kon niet nader gedetermineerd worden, omdat het versinterd is. De houtskool uit S2132 bestaat voor 80% uit houtskool van eik en voor 20% uit houtskool van els (*Alnus*).

In de bemonsterde houtskoolbranderskuilen is vooral houtskool van eik aanwezig. Per houtskoolbranderskuil is in de meeste gevallen maar één houtsoort aangetroffen. Dit komt overeen met het beeld dat voor het branden van de houtskool per meiler één houtsoort is gebruikt. De in de sporen 886 en 2132 aangetroffen houtskool van els en wilg, naast dat van eik, is opvallend. Het is niet uit te sluiten dat wilg of els is gebruikt om de meiler aan te steken en dat door

toeval enkele stukken verkoold en bemonsterd zijn. De aanwezigheid van versinterde houtskool wijst op hoge temperaturen waarbij stukken houtskool deels samensmolten met de omringende bodem. De houtskool van eik is van zowel langzaam als snel gegroeid hout afkomstig. Dit wijst er op dat er in de omgeving gunstige groeiplaatsen waren voor eik, maar dat er ook marginale standplaatsen waren waar eik moeite had om te overleven en langzaam groeide.

Metaalbewerking

Eén van de houtskoolbranderskuilen, S587, viel op doordat in het dempingspakket bovenaan (laag a) een concentratie van 224 planoconvexe smeedslakken werd vastgesteld (fig. 3 en fig. 4). In dit dempingspakket bevinden zich een 13-tal verglaasde delen van een haardwand en drie brokken deels verkoold hout met verglazing aan de buitenzijde. De vondsten wijzen op een secundair gebruik van de kuil als afvalkuil voor productieafval bij het smeden van ijzer. De aanwezige verglaasde brokken wijzen er op dat de ovenwand door de hitte (gedeeltelijk) was ingezakt en onbruikbaar werd.

Bij het smeden werd per smeedsessie, die doorgaans één dag duurde, een smeedslak gecreëerd met de onzuiverheden uit het halfproduct dat werd gebruikt

om te smeden. In een aantal gevallen zijn er twee slakken op elkaar gesmolten, wat er op wijst dat de haard niet altijd werd geruimd na elke sessie.⁵ Het is echter niet zeker dat al het smeedafval van één haard in de kuil terecht kwam of in andere sporen die werden onderzocht. Het is dus mogelijk dat de werkelijke productie langer plaatsvond.

Uit laag a van kuil S587 werden ook nog zeven wandfragmenten aardewerk gerecupereerd, waarvan drie fragmenten reducerend gebakken gewone waar uit de Romeinse tijd zijn en vier van Rijnlands roodbeschilderd. De fragmenten roodbeschilderd aardewerk kunnen geplaatst worden tussen de late 11de eeuw en het einde van de 12de eeuw. ¹⁴C-datering plaatst de kuil tussen 52 cal BC en 71 cal AD (zie hoger). Dit betekent dat het Rijnlands roodbeschilderd aardewerk mogelijk te beschouwen is als intrusief.

Er werden ook slakken aangetroffen in verkavelingsgreppel S2080. Mogelijk zijn de verkavelingsgreppel en de houtskoolbranderskuilen gelijktijdig of toch in dezelfde tijdperiode te plaatsen, ofwel heeft de verkavelingsgreppel een ouder spoor verstoord, waardoor de slakken in de vulling van de greppel terecht gekomen zijn. Dateerbaar vondstmateriaal in de greppel ontbreekt om hem te kunnen dateren.

Nabij houtskoolbranderskuilen S573 en 587 werd een noordwest-zuidoost georiënteerde spijker (MES4) vastgesteld (S574, 577-578 en 594) met afmetingen van 4,14 bij 3,60 m (14,64 m²). Spoor 576 kan wellicht als een restant van een herstelling van de spijker aanzien worden. De afgerond rechthoekige donker grijsbruin gevlekte paalkuilen, met diameter van circa 75 cm, waarin geen paalkernen herkend werden, zijn eerder ondiep bewaard, tot een diepte van circa 20 cm.

De ligging nabij de kuil (S587) met restanten die wijzen op smeedactiviteiten – op circa 6,05 m –, doet vermoeden dat de zogenaamde spijker mogelijk mag geïnterpreteerd worden als het atelier van de smid. Eén van de paalkuilen, S574, bevatte vijf fragmenten smeedslak en een fragment verglaasde ovenwand, wat een relatie met de smeedactiviteiten op de site kan bevestigen.

Discussie en bredere context

Over houtskoolproductie in de Romeinse tijd is op heden slechts weinig gekend. In de omgeving van

het onderzoeksgebied is bij het Kluizendokproject één houtskoolbranderskuil met zekerheid uit de Romeinse tijd aangetroffen. Deze kuil met vlakke bodem en vrij steile wanden is rechthoekig van vorm en heeft afmetingen van 2,7 bij 1,6 m. De kuil is 40 cm diep bewaard. De vulling bestaat uit diverse dunne bandjes houtskool, afgewisseld met zand. Het bovenliggend pakket is grijs tot donkergrijs en vermengd met houtskool. Zowel aan het oppervlak als in de doorsnede is een rode rand te zien die wijst op verhitting ter plaatse. Deze is te dateren tussen 40 cal BC en 130 cal AD (KIA-38935: 1955+/-30 BP). De kuil ligt enkele meters ten noordwesten van een Romeins woonstalhuis (GB11), tussen twee Romeinse greppels.⁶ De datering van de kuil aangetroffen bij het Kluizendokproject sluit aan bij de datering van het merendeel van de op de site Oostakker-Muizelstraat vastgestelde houtskoolbranderskuilen. Ook morfologisch sluit hij grotendeels aan bij de dieper bewaarde exemplaren. Het houtskoolspectrum bestaat voornamelijk uit eik (*Quercus*) en kleinere hoeveelheden houtskool van els (*Alnus sp.*) en beuk (*Fagus sylvatica*).⁷

Aanwijzingen voor het smeden van ijzer op het platteland tijdens de Romeinse tijd zijn amper aangetroffen in de regio. Voornamelijk de *vici* of intensief bewoonde nederzettingen in de ruime omgeving leverden aanwijzingen op voor metaalbewerking, zoals in Merendree⁸ en Destelbergen.⁹

Bibliografie

BOEREN I., ADRIAENSSENS S., DE KEERSMAEKER L., TYS D. & VANDEKERKHOVE K. 2009. *Een archeologische evaluatie en waardering van houtskoolmeilers in het Zoerselbos (Zoersel, provincie Antwerpen)* (Rapporten van het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek 54), Brussel, 82 pp.

DE CLERCQ, W., DESCHIETER, J., HAGEMAN, B. & VERMEULEN, F. 1998. Merendree: het archeologisch onderzoek op de Molenkouter. In: DE CLERCQ W., DESCHIETER J., HAGEMAN B., THOEN H. & VERMEULEN F. *Recent Romeins archeologisch onderzoek in de vallei van de Kale, grondgebied Land van Nevele: sites en structuren* (VOBOV-Info 47), Dendermonde, p. 28-31.

6 LALOO *et al.* 2009, p. 375-376.

7 DEFORCE & BOEREN 2009, p. 11-12.

8 THOEN 1998, p. 26; DE CLERCQ *et al.* 1998, p. 29.

9 DE LOGI & DALLE 2013, p. 13.

5 Met dank aan prof. Dr. P. Degryse voor de identificatie.

DEFORCE K. & BOEREN I. 2009. *Anthracologisch onderzoek Kluizendok (Evergem, Oost-Vlaanderen)* (Rapporten natuurwetenschappelijk onderzoek VIOE RNO.VIOE.2009-009), Brussel, 15 pp.

DE LOGI A. & DALLE S. 2013. *Destelbergen – Panhuisstraat. Archeologisch onderzoek – 2011* (DL & H-Rapport 8), Deinze, 267 pp.

DE MOOR G. 1995. *Toelichting bij de quartair geologische kaart. 14 Lokeren*, Gent, 123 pp.

DESMAELE B., COENAERTS J. & PIETERS H. 2012. *“Van de Wolfput tot de Muizel”: archeologisch vooronderzoek langs de Wolfputstraat te Oostakker (Gent, Oost-Vlaanderen)* (Archeo rapport 17), Gent, 44 pp.

LALOO P., DE CLERCQ W., PERDAEN Y. & CROMBÉ P. (red.) 2009. *Het Kluizendokproject. Basisrapportage van het preventief archeologisch onderzoek op de wijk Zandeken (Kluizen, gem. Evergem, prov. oost-Vlaanderen). December 2005 - december 2009* (UGent Archeologische Rapporten 20), Gent, 406 pp.

THOEN H. 1998. *De Romeinse bewoning in de vallei van de Kale binnen het gebied van het Land van Nevele. Status quaestiones van het onderzoek* (VOBOV-Info 47), Dendermonde, p. 24-27.

VERHULST A. 1995. *Landschap en landbouw in middeleeuws Vlaanderen*, Brussel, 191 pp.

Een opgraving aan de Astridlaan te Tongeren

Daan CELIS, Patrick REYGEL & Elke WESEMAEL

Inleiding

In de winter van 2014 voerde Aron bvba, met het oog op een geplande vergroting van het rusthuis 'De Drie Kasteeltjes', een kleinschalige opgraving uit aan de Koninksemsteenweg te Tongeren. Reeds in 2013 achtte het agentschap Onroerend Erfgoed een prospectie door middel van enkele proefputten noodzakelijk. Op basis van de resultaten van dit vooronderzoek¹ beval het agentschap een verdere opgraving.

Deze opgraving leverde sporen op uit verschillende periodes, zoals kuilen uit de late ijzertijd, bewoningssporen uit de Romeinse houtbouw- en steenbouwfase en een wegdek uit de Romeinse periode.

Algemene en historische situering

Het te onderzoeken gebied lag binnen de Romeinse 1ste-eeuwse en net binnen de 4de-eeuwse omwalling van Tongeren.

De nabije omgeving wordt bodemkundig² gekenmerkt door de aanwezigheid van droge of natte leembodems waarin een textuur B-horizont tot ontwikkeling is gekomen: het zijn uitgeloopte bodems met een witte E-horizont en een typerende fragipanestructuur. Het opgravingsgebied situeerde zich op een hoogte van ca. 39 m TAW en wordt op de bodemkaart aangeduid met de code OT (of sterk vergraven grond). Reeds tijdens het vooronderzoek werd duidelijk dat de site grotendeels verstoord was door een grote leemwinning uit de 18de eeuw.

Eerder archeologisch onderzoek ten westen van de site betreft een proefonderzoek in 1971 uitgevoerd door W. Vanvinkenroye³ en een noodopgraving uitgevoerd door het toenmalige Instituut voor het Archeologisch Patrimonium in 2000, onder leiding van G. Vynckier en A. Vanderhoeven. Tijdens dit laatste onderzoek werd in het noordoosten van de werkput een fragment van een noordwest-zuidoost

georiënteerde weg aangesneden. De oriëntatie van deze weg volgt het kenmerkende dambordpatroon van Romeins Tongeren.⁴ Tijdens een opgraving uitgevoerd door ADC Archeoprojecten bij de nieuwbouw van een Colruyt, enkele tientallen meters van deze opgraving, werden bewoningssporen gevonden van Romeinse houtbouw.⁵

Resultaten⁶

In het zuidwesten en het noordwesten van het onderzoeksgebied kwamen twee zones voor waar de 18de eeuwse leemwinningskuil op het perceel minder diep uitgegraven werd. Hier kwam onder de weer opgevulde leemkuil een dik pakket 'zwarte laag' te voorschijn. Deze zwarte laag lijkt een homogene zandlemige laag die de laatste Romeinse sporen afdekt en die vermengd was met organisch materiaal, fragmenten van dierenbotten, aardewerk, glas en opvallend veel munten.⁷ Verder werd er in deze laag eveneens een haarnaald type Wijster uit de 5de eeuw gevonden.

Onder deze zwarte laag lag in het zuidwesten van de bouwput een uitgespreid beenderpakket van gefragmenteerde langbeenderen. Het bleek al snel dat het hier om de laatste afdekkingsfase van een noordoost-zuidwest georiënteerde Romeinse weg ging. Het pakket was 6,50 m breder dan het onderliggende wegdek. Deze weg was geflankeerd door een diepe gracht, die oversneden werd door een iets jongere gracht met hetzelfde tracé. De weg zelf werd aangelegd in twee fasen (fig. 1): een eerste fase bestond uit een 3 cm dik laagje kiezel dat hard werd aangestampt en in het zuiden deels werd ingegraven. Deze fase is vermoedelijk te dateren in de middenkeizertijd (69 – 284). Een tweede fase bestond uit een dik pakket silexblokken, tegulaefragmenten, brokken kalkmortel en ander bouwpuin. Plaatselijk werd de weg hersteld met geeloranje leem met daarop fijne

1 REYGEL 2013.

2 VAN RANST & SYS 2000.

3 VANVINCKENROYE 1971, p. 14.

4 VANDERHOEVEN 2007, p. 311.

5 WYNS *et al.* 2007.

6 WESEMAEL *et al.* (in voorbereiding).

7 Ook vastgesteld op de site van de O.L.V.-basiliek (ERVYNCK *et al.* 2014, p. 85-91).

Fig. 1. Profiel op de noordoost – zuidwest georiënteerde weg.

Fig. 2. Detailzicht op het beenderpakket.

kiezel, wat bot en scherven. Het typerend uitzicht van een wegverharding uit allerlei steenslag en dakpannen, dat het fijne maasgrind moest vervangen, dateert deze fase van de weg in de 4de eeuw.⁸ Bij deze laatste fase sluit het opgestapelde beenderpakket aan. Het pakket maakte een verbinding met de gebouwsporen aan de noordwestzijde van de weg. Zo fungeerde het beenderpakket als een soort ‘verhard’ voetpad of koer tussen de weg en de woningen.

Het hierboven besproken wegtracé loopt parallel met de hoofdweg Keulen–Bavay, maar er schuin weg van. Er is een grote kans dat deze weg verbonden kan worden met de noordwestelijke gelegen weg, gevonden door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium, wat de kennis van het wegennet van Romeins Tongeren zou aanvullen.

Het beenderpakket (fig. 2) had een variërende dikte en bestond voor een groot deel uit gespleten en gehakte langbeenderen van voornamelijk runderen. Omdat het hier allemaal dezelfde soort beenderen betreft, is het duidelijk dat dit materiaal afkomstig is van een toenmalige industriële activiteit in de nabijheid. Nadien werden deze beenderen gerecycleerd en gebruikt als ophoging of herstelling van deze weg. Als industriële activiteit kan mogelijk gedacht worden aan de extractie van beenmerg voor het maken van lampen, zeep, cosmetica en medicijnen.⁹ Dit past perfect in een maatschappij zoals Romeins Tongeren waar er een grootschalige, intensieve en systematische verwerking van slachtafval gebeurde.¹⁰ Het deponeren van botmateriaal op een weg is niet onbekend in de Romeinse periode: onder meer

in Autun¹¹ en Chartres werd beendermateriaal als ophoging gebruikt. In Chartres is een depot van paardenschedels gevonden tussen twee niveaus van bestrating. Dit zou mogelijk kunnen worden geïnterpreteerd als drainage, ware het niet dat het materiaal tussen twee wegdekken lag.¹²

De meeste sporen die gevonden werden ten noordwesten van de Tongerse weg dateren uit de Romeinse periode. Het betrof vooral (paal)kuilen en enkele fragmenten van greppels. Het terrein was te klein om hieruit plattegronden te kunnen afleiden, maar wel werd duidelijk dat deze sporen de oriëntatie van de weg volgden. De contexten bevatten echter te weinig materiaal om ze nog nauwer te dateren. Qua uitzicht zijn deze sporen te vergelijken met de sporen die opgetekend werden tijdens het eerdere onderzoek onder het huidige rusthuis, waar dergelijke sporen gedateerd werden in de late ijzertijd tot vroeg-Romeinse periode.¹³

Besluit

Het onderzoek aan de Astridlaan net ten westen van Tongeren leverde, naast kuilen uit de ijzertijd, vroeg-Romeinse bewoningssporen en een dik pakket zwarte laag, een unieke Romeinse weg op. De noordoost–zuidwest georiënteerde weg was opgebouwd uit twee niveaus waarbij het laatste niveau bestond uit allerlei bouwpuin, aangevuld met een pakket opgestapelde gespleten en gehakte langbeenderen van voornamelijk runderen. Dit pakket is mogelijk te linken aan de industriële activiteit van extractie van beenmerg,

8 VANVINCKENROYE 1985, p. 67.

9 DOBNEY 2001, p. 40.

10 Mondelinge mededeling C. Van Driel op 19 maart 2014; VANDERHOEVEN & ERVYNCK 2007.

11 Mondelinge mededeling C. Van Driel op 19 maart 2014.

12 LEPETZ *et al.* 2013, p. 234-236.

13 Mondelinge mededeling A. Vanderhoeven 6 maart 2014.

Het wegtracé kan met de noordwest–zuidoost georiënteerde weg, opgegraven door het Instituut voor het Archeologisch Patrimonium in 2000, verbonden worden en helpt zo om het stratenplan van Romeins Tongeren beetje bij beetje te vervolledigen.

Bibliografie

DOBNEY K., 2001, A Place at the Table; the Role of Vertebrate Zooarchaeology within a Roman Research Agenda for Britain. In: JAMES S. & MILLETT M. (eds.), *Britons and Romans: advancing an archaeological agenda* (CBA Research Report 125), York, p. 36-45.

ERVYNCK A., VANDERVORST K. & OOMEN E., 2014, *De Onze-Lieve-Vrouwbasiliek van Tongeren. Een ontzettend lang verleden*, Leuven, 139 p.

LEPETZ S., RIVIÈRE J. & FRÈRE S., 2013, Des accumulations des cadavres d'équidés aux portes des villes romaines: pratiques hygiénistes, récupération de matières premières et équarrissage. In: AUXIETTE G. & MÉNIEL P. (eds.): *Les dépôts d'ossements animaux en France, de la fouille à l'interprétation, Actes de la table-ronde de Bibracte, 15-17 octobre 2012*, Bibracte, p. 221-248.

REYSEL P., 2013, *Prospectie met ingreep in de bodem aan de Astridlaan te Tongeren. Onderzoek uitgevoerd in opdracht van Hansen-Hardy bvba* (Aron-rapport 189), Sint-Truiden, 14 p.

VAN RANST E. & SYS C., 2000, *Eenduidige legende voor de digitale bodemkaart van Vlaanderen (schaal 1:20 000)*, Gent, 361 p.

VANDERHOEVEN A., 2007, Tongres au Haut-Empire romain, *Revue du Nord* 10. Hors Série, p. 309-336.

VANDERHOEVEN A. & ERVYNCK A., 2007, Not in My Back Yard? The Industry of Secondary Animal Products within the Roman Civitas Capital of Tongeren, Belgium. In: HINGLEY R. & WILLIS S. (eds.), *Roman Finds: Context and Theory. Proceedings of a conference held at the University of Durham*, Oxford, p. 156-175.

VANVINCKEROYE W., 1971, Tongeren: onderzoek nabij de 4de-eeuwse stadswal, *Archeologie* 1, p. 14-15.

VANVINCKENROYE W., 1985, *Tongeren Romeinse stad*, Tielt, 156 p.

WESEMAEL E., (in voorbereiding), *Archeologisch onderzoek uitgevoerd aan de Astridlaan te Tongeren (Limburg). Onderzoek uitgevoerd in opdracht van De Kleine Kasteeltjes Tongeren bvba* (Aron-Rapport), Sint-Truiden.

WYNS S. et al., 2007, *Tongeren: de Colruyt-site: onderzoek uitgevoerd door ADC ArcheoProjecten in opdracht van NV Onveco* (ADC-rapport, Vlaamse archeologisch rapport 1), 66 p.

La collection gallo-romaine dans la section d'Archéologie nationale aux Musées royaux d'Art et d'Histoire de Bruxelles... vers une meilleure (re)connaissance

Britt CLAES, Claire MASSART & Alexandra DE POORTER

La section d'Archéologie nationale des Musées royaux d'Art et d'Histoire abrite aujourd'hui plusieurs milliers d'artéfacts archéologiques datant de la Préhistoire jusqu'au Moyen Âge, provenant de Belgique et des pays limitrophes (France, Pays-Bas, Luxembourg, Allemagne). D'abord acquises par achats et donations ou parce que trouvées fortuitement lors de grands travaux, les antiquités furent envoyées, dès 1835, vers un premier musée qui fut transféré en 1842 à la Porte de Hal, désormais « Musée Royal d'Armures et d'Ethnologie ». À cette époque, les objets gallo-romains étaient répartis dans les collections d'armes et d'antiquités grecques et romaines ; ils figurent sous plus de deux cents numéros d'inventaire dans le premier catalogue publié en 1854¹. À partir de 1843, le gouvernement fit entreprendre et finança des recherches archéologiques sur le territoire de la Belgique, indépendante depuis peu². Les fouilles subsidiées se multiplièrent rapidement dans la seconde moitié du XIXe s., sous l'égide d'érudits locaux, dont l'un des plus actifs fut Henri Schuermans. Les villas et les *tumuli* explorés par ce dernier, par le Comte de Looz-Corswarem et l'abbé Kempeneers, dans le Limbourg et la province de Liège³, ont rapidement enrichi la collection, dont l'accroissement était également redevable à de généreux mécènes⁴.

En 1889, les collections d'Antiquités et d'Ethnographie sont déplacées vers le nouveau Palais

du Cinquantenaire où elles sont encore actuellement entreposées et exposées. La décennie suivante voit la création du département de la Belgique ancienne sous l'impulsion des fondateurs de la Société archéologique de Bruxelles, le Baron Alfred de Loë, Émile de Munck et le Comte Louis Cavens, le premier étant nommé conservateur-adjoint de ce nouveau département, le dernier subsidiant des fouilles et achetant pour le musée de nombreuses collections, issues notamment de sites archéologiques hennuyers. Leur fervente volonté de rassembler la plus grande diversité de témoignages archéologiques issus du sol national aboutit à la création, en 1903, du « Service des Fouilles de l'État » installé au sein même du musée, qui entreprend des recherches dans tout le pays et devient le principal pourvoyeur d'objets archéologiques, pendant un demi-siècle. Les missions de ce Service sont la fouille, la conservation et la restauration des objets, ainsi que leur étude et leur exposition dans un but didactique⁵. De nombreux fac-similés en plâtre et des maquettes illustrant les sites fouillés furent réalisés à cette fin. Le Baron de Loë s'attela également à l'élaboration de cartes de répartition des trouvailles et rédigea un important manuscrit sur les découvertes gallo-romaines en Belgique⁶. Son troisième volume du catalogue de Belgique ancienne, publié en 1937 et consacré à la période gallo-romaine⁷, témoigne de la diversité et de l'ampleur de la collection. Les nombreuses fouilles menées à cette époque font l'objet de rapports manuscrits semestriels, sont publiées sous forme d'articles et d'une synthèse couvrant vingt-cinq ans de recherches⁸.

En 1930, Jacques Breuer prend la direction du SFE et oriente la recherche vers des problématiques plus scientifiques, portant notamment sur les

1 Antoine Guillaume Bernard Schayes, premier conservateur du musée de 1847 à 1859, publie en 1854 le « Catalogue et Description du Musée Royal d'Armures, d'Antiquités et d'Ethnologie » qui fait mention de trois sections distinctes: (1) Armures, Armes et Artillerie, (2) Antiquité, objets historiques ou de haute curiosité et (3) Ethnologie (SCHAYES 1854).

2 Notamment à Virton (plateau de Majeroux) en 1843 et à s'Gravenvoeren en 1847.

3 Le musée a ainsi acquis les grands mobiliers funéraires de *tumuli* et le matériel de villas provenant, entre autres, d'Acosse, Celles-lez-Waremme, Cortil-Noirmont, Meeffe, Vaux-et-Borset, Vorsen/Kortjij, Walsbets, Warnant-Dreye, Wezeren.

4 Gustave Hagemans en 1861, Émile de Meester de Ravestein en 1874, abbé Franssen en 1875, Louis Cavens en 1891.

5 DE LOË 1910.

6 *Forma Orbis Romani. Carte archéologique de la Belgique romaine* (manuscrit conservé aux MRAH).

7 DE LOË 1937.

8 Voir entre autres RAHIR 1928.

Fig. 1. Une ancienne présentation de la salle « belgo-romaine » (cliché © KMKG-MRAH, Bruxelles).

premières agglomérations (Tongres et Arlon) et sur les fortifications du Bas-Empire⁹. La majorité du matériel archéologique issu de ces recherches profitera encore à l'institution muséale jusqu'en 1958, lorsque le « Service National des Fouilles », remplaçant le SFE depuis 1951, déménage à l'Institut royal du Patrimoine artistique. Par la suite, les conservateurs entreprendront d'occasionnelles recherches de terrain grâce à de parcimonieux subsides ou en partenariat avec d'autres institutions et les universités, entre autres, sur les sites des *tumuli* d'Overhespen et de Glimes.

Les années 1998-2008 ont été consacrées à l'aménagement d'une nouvelle présentation de la collection, au fil d'un parcours qui a été étendu sur 550 m², présentant quelque 1.200 objets regroupés sous différentes thématiques. Les réserves regorgent néanmoins encore de matériel archéologique, parmi

lequel des ensembles qui demandent toujours à être exploités ou revisités à la lumière des connaissances récentes et qui alimentent de nombreuses recherches universitaires.

D'autres préoccupations ont pu être prises en compte ces dernières années, concernant d'une part, l'état fossilisé et dégradé des réserves générales d'Archéologie nationale et d'autre part, l'absence d'un inventaire complet et uniforme regroupant ces vastes collections, une carence qui a grandement nui à leur gestion (mélanges anciens des objets ; disparition des étiquettes d'origine). Pour pallier ces différentes lacunes, la réalisation d'un inventaire systématique a été initiée dès 2002 et a été presque finalisée en 2014 grâce à la mise en place du projet NACIP (*National Archaeology Collections Inventory Project*), piloté par BELSPO¹⁰. Les objectifs de ce

9 Tongres, Liberchies, Morlanwelz, Buzenol.

10 Le projet NACIP rentre dans le cadre du programme de recherche AGORA (<http://www.belspo.be/belspo/agora/>)

projet étaient multiples. Premièrement, la vidange des réserves allait apporter une meilleure connaissance de l'ensemble des collections par l'identification et la description de tous les objets ; deuxièmement, l'élaboration d'un inventaire exhaustif informatisé devait reprendre et compléter les inventaires existants, et comporter en outre les photographies numériques de toutes les pièces (ou lots) ; troisièmement, les travaux d'assainissement et de réhabilitation des espaces permettront de maîtriser et d'endiguer les dégradations. Le reconditionnement des objets et un classement mieux organisé rendront au final ces réserves conformes aux exigences et aux normes actuelles de conservation.

L'inventaire de la collection gallo-romaine compte à peu près 23.500 objets ou lots de matériel de fouilles qui sont actuellement transférés dans « Museum Plus », la base de données centrale des MRAH. Les données sont traitées pour être intégrées dans le catalogue en ligne publié sur le site internet du musée ; elles deviendront alors accessibles, tant au grand public qu'au monde scientifique belge et international (www.carmentis.kmkg-mrah.be).

Bibliographie

CLAES B. & DE POORTER A., 2013. NACIP – National Archaeology Collection Inventory Project, Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, Jubelpark, Brussel / Musées royaux d'Art et d'Histoire, Parc du Cinquantenaire, Bruxelles 01/07/2012 – 31/12/2015, *Archaeologia Mediaevalis* 36, p. 38-40.

DE LOË A., 1910. *Le Service des Fouilles de l'état. Sa mission et son fonctionnement*, Bruxelles.

DE LOË A., 1937. *Belgique ancienne. Catalogue descriptif et raisonné. III. La période romaine*, Bruxelles.

DE MEULENAERE H. (dir.), 1985. *Liber memorialis 1835-1985*, Bruxelles.

JUSTE T., 1867. *Catalogue des collections composant le musée royal d'Antiquités, d'Armures et d'Artillerie*, Bruxelles.

RAHIR E., 1928. *Vingt-cinq années de Recherches, de Restaurations et de Reconstitutions*, Bruxelles.

SCHAYES A.-G.-B., 1854. *Catalogue et Description du Musée Royal d'Armures, d'Antiquités et d'Ethnologie*, Bruxelles.

VAN LOOVEREN J., 2014. *Ijdele hoop? Een politiek-institutionele geschiedenis van de archeologische monumentenzorg in België (1830-1991/3)*, Antwerpen.

Het Romeinse *castellum* van Oudenburg: conservatie is (gefundeerde) keuzes maken. Conservering van objecten *versus* de conservering van hun wetenschappelijke inhoud: 2006-2014 – de resultaten

Natalie CLEEREN & Sofie VANHOUTTE

Verskillende opgravingscampagnes in het eerste decennium van de 21ste eeuw hebben onze kennis over het Romeinse *castellum* van Oudenburg aanzienlijk verruimd: de opgravingen ter hoogte van de zuidwesthoek (2001-2005)¹, het onderzoek ter hoogte van de noordoosthoek (2003-2004) en een korte campagne op de noordoostzijde (eind 2008-voorjaar 2009).² Het onderzoek van de zuidwesthoek resulteerde in een verfijnde fortchronologie van vijf opeenvolgende fortperiodes tussen eind 2de en begin 5de eeuw na Chr., een sequentie die getoetst kon worden op de andere locaties.³

Deze opgravingen op het *castellum* leverden natuurlijk aanzienlijke vondstensembles op, niet in het minst wat metaalvondsten betreft (ijzer, koperlegering, lood/tin). Voor de opgravingen van de zuidwesthoek betreft het zo'n 46.200 ijzeren vondsten, ruim 4300 vondsten uit koperlegering (naast zo'n 1750 munten) en 460 vondsten uit lood/tin.⁴ Meteen roept dit vragen op naar beheersbaarheid van deze collectie, en vooral naar conservatie van de vondsten. Het ijzer uit het Oudenburgse fort kenmerkt zich bovendien algemeen door een zeer sterke corrosie, waarbij er nagenoeg geen metallisch ijzer meer overblijft. Agressieve post-opgravingscorrosie eiste zijn tol. Toch bleven de originele contouren meestal nog vrij goed bewaard binnen de verschillende corrosielagen; de meerderheid aan vondsten was echter met het blote oog niet meer te herkennen.

In 2006 werd op deze vragen een eerste maal de aandacht gevestigd;⁵ nu het conservatieprogramma is afgerond, kan een eindbalans opgemaakt worden.

Het ijzerensemble van de zuidwesthoek van het Oudenburgse *castellum*

Traditioneel krijgen vondsten uit koperlegering vaak meer aandacht dan vondsten uit ijzer. Ook wat de collectie van de zuidwesthoek betreft, werd in eerste instantie gefocust op de vondsten uit koperlegering (ruim 1000 stukken gereinigd, goed voor bijna 1/4 van de vondsten in koperlegering). Toch is het essentieel om ook zicht te krijgen op de precieze inhoud van het ijzerensemble. Ze levert immers informatie over aspecten van het dagelijkse leven die niet door andere vondstcategoriën worden vertegenwoordigd. Voor de collectie van de zuidwesthoek van het Oudenburgse *castellum* gaat het hierbij om:

- *militaria* (speer- en pijlpunten, enkele vermoedelijke lansvoeten en ballista-onderdelen)
- persoonlijke militaire uitrusting (fragmenten maliënkolder, helmstukken, gespen, *phalerae*)
- paardenuitrusting (hipposandaal, paardenbitten, bellen)
- huisraad (hengsels van emmers, ketels, koffers..., sleutels, sloten, balansonderdelen, kettingen voor haardketels, gewichten, *stylus*, pollepel, olielamp...)
- werktuigen/gereedschap (beitels, hak- en andere messen, bijlen, wolkammen, houwen, schoffels, spades, zagen, elzen, schoenleesten, hamers, steunblokjes voor maalsteeninstallaties, ploegschoenen)
- constructie-elementen (vasthechting, verbinding): nagels, krammen, schakels, splitpennen, scharnieren, beslagplaten, wagenaspinnen, bindelement leiding),
- naast nog verschillende (nog) onbestemde voorwerpen.

Het belang van een gedegen studie op de Oudenburgse collectie staat buiten kijf: kwantitatief en qua diversiteit vormt het een referentiecollectie voor de late 2de tot vroege 5de eeuw na Chr. voor onze regio. De stratigrafische context maakt de studie van de ijzeren vondsten uniek: grote ensembles kunnen

1 o.a. VANHOUTTE 2007; Vanhoutte *et al.* 2009.

2 VANHOUTTE *et al.* 2014.

3 Zie VANHOUTTE *et al.* 2014.

4 Doordat de finale verwerking van de data nog aan de gang is en er mogelijk nog hier en daar enkele cijfers aangepast worden, geven we hier liever nog geen absolute, exacte aantallen mee.

5 CLEEREN 2006.

Fig. 1. Twee wolkommen van de zuidwesthoek van het Oudenburgse *castellum*. Links: volledig gereinigd exemplaar. Rechts: diagnostisch gereinigde wolkom met bijhorende Xray (Montage: Sylvia Mazereel, Foto's: Hans Denis; beide agentschap Onroerend Erfgoed).

doorheen de tijd onderzocht worden. Op het niveau van het object levert het onderzoek vaststellingen op over typonologie. Op het niveau van de site krijgen we inzicht in de evolutie van de activiteiten van de fortbewoners en de evolutie van de functionele betekenis van de opgegraven zone.

De ijzervondsten werden gesorteerd als nagels, krammen en –fragmenten (N), niet-determineerbare stukken (brok/schacht/staaf/plaatwerk) (B), schoenspijkereenheden (S), metaalslakken (ijzer) (M) en 'betekenisvolle' stukken⁶ (BS). Wat de BS betreft, gaat het uiteindelijk om zo'n 800 vondsten (1,7 %). Een eerste klassering gebeurde met het blote oog, waarbij vooral nagels en ijzerslakken konden geklasseerd worden. Door de vaak zeer sterke corrosie was het noodzakelijk ongeveer 3/4 van het materiaal door te lichten om te komen tot een correcte determinatie.

Op basis van de X-ray-doorlichting gebeurden meteen ook de keuzes naar conservatie toe. Van elk stuk werd de noodzakelijkheid voor conservatie bepaald: voor heel wat objecten was geen verdere conservatie

nodig en leverde de X-ray voldoende informatie op. Een klein deel van de vondsten werd volledig gereinigd en geconserveerd, eventueel gerestaureerd om voor presentatiedoeleinden gebruikt te worden. Dit gebeurde in een vrij vroeg stadium gezien de plannen voor het vernieuwde stedelijk Romeins Archeologisch Museum (RAM), dat uiteindelijk pas in 2009 de deuren opende. Hier ligt nu een nog strengere selectie van 37 ijzervondsten uit de opgravingen van de zuidwesthoek tentoongesteld. De andere ijzervondsten werden deels, nl. 'diagnostisch' of 'onderzoekend', gereinigd. 'Diagnostisch' reinigen houdt in dat slechts enkele zones van het object worden gereinigd tot het originele oppervlak bereikt is. De contouren op de X-ray, samen met de gereinigde doorsneden bieden voldoende informatie om een archeologisch correcte tekening te maken. Bij 'onderzoekend' reinigen gaan we op zoek naar verdere vormelijke details, versieringen, technologische details die dit beeld waar nodig aanvullen.

Financiële beperkingen in de loop van de post-opgravingsverwerking noopten tot een strengere selectie van te reinigen vondsten, die gemaakt werd op basis van de mogelijke informatie die de reiniging kon opleveren, bepaald aan de hand van de X-ray-

6 D.w.z. andere dan de voorgaande categorieën: nagels, schoenspijkereenheden en ijzerslakken bevatten immers ook heel wat informatie en 'betekenis' (o.a. enorme diversiteit in nagels; ijzerslakken die verschillende stadia in ijzerverwerking vertegenwoordigen).

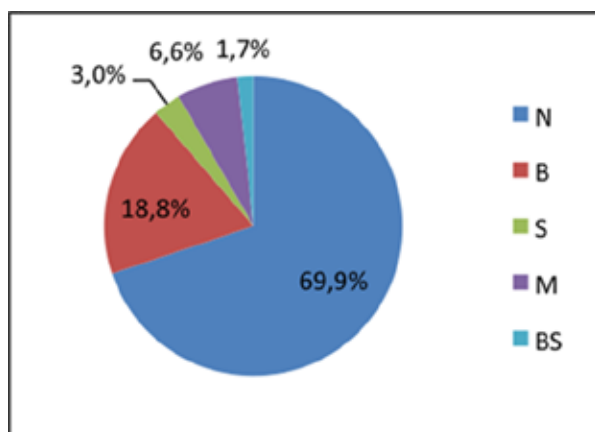

Fig. 2. Het aandeel ijzeren vondsten per vondsttype, uitgedrukt in percentage, op een totaal van ca. 46200 vondsten. N: nagels, krammen en -fragmenten (n = ca. 32230); B: niet-determineerbare stukken (brok/schacht/staaf/plaatwerk) (n = ca. 8700); S: schoenspijkereenheden (n = ca. 1370); M: metaalslakken ijzer (n = ca. 3070); BS: betekenisvolle stukken (n = 800).

opnames⁷, in combinatie met de stratigrafische context, waarbij vondsten uit goed gestratificeerde contexten de voorrang kregen.

Dit resulteerde uiteindelijk in 400, al dan niet deels, gereinigde, representatieve stukken, d.w.z. slechts 0,86 % van het totale aantal vondsten en voor wat de 'betekenisvolle' stukken betreft goed voor 38 %.

Conservatie is (gefundeerde) keuzes maken

Archeologische conservatie moet rekening houden met een enorme veelheid aan metalen vondsten, die in een eerste stadium van het conservatieproces op hun wetenschappelijke inhoud dienen geëvalueerd te worden. Alle vondsten reinigen en verder conserveren is niet langer haalbaar en ook niet gewenst. Daarom worden deze objecten ingedeeld volgens hun informatiepotentieel, waarna de vondsten niet, deels of volledig worden gereinigd en indien mogelijk, verder gestabiliseerd.

Deze gediversifieerde aanpak wordt steeds meer

7 Met afweging van de vragen: levert de X-ray al voldoende informatie op waardoor reiniging niet meer nodig is? Is er reeds een identiek stuk gereinigd waardoor de reiniging van een tweede stuk geen bijkomende informatie oplevert? Ook zijn enkele stukken geselecteerd voor reiniging waarbij de X-ray geen uitsluitend kon bieden: dit leverde zowel verrassend positieve als negatieve resultaten op, waardoor niet alle gereinigde vondsten 'betekenisvol' blijken, een onvermijdelijk risico bij zwaar gecorrodeerd materiaal.

gemeengoed in de (Europese) conservatiewereld. Het project rond de metaalvondsten van Oudenburg was een eerste aanzet om deze aanpak in Vlaanderen te introduceren. Intussen verleggen onderzoekers in conservatietechnieken voor archeologische objecten hun aandacht steeds meer richting studies die een grondige kostenbaten-analyse maken van de mogelijke conservatiemethodes, waarbij het ontginnen en al dan niet fysiek bewaren van de informatie die in deze objecten vevat zit, voorop staat. Men begint zich te realiseren dat het betere verhaal verteld wordt na analyse van alle beschikbare informatie in deze vondsten, dan wel op basis van enkele mooie, perfect gerestaureerde objecten.

De tijdswinst die diagnostisch en onderzoekend reinigen oplevert, is enorm. In combinatie met verschillende beeldvormingstechnieken (zoals X-ray, maar ook Computer Tomografie en μ -CT-scanning) levert deze gedifferentieerde aanpak een schat aan informatie op.⁸ Diagnostisch en onderzoekend reinigen veronderstelt wel een nauwe samenwerking tussen archeologen, conservators, vondstspecialisten en tekenaars en kan enkel gebaseerd zijn op een weldoordacht conservatieplan.

Hoewel niet alle betekenisvolle objecten van de opgravingen op de zuidwesthoek gereinigd konden worden, zijn er voor het site van Oudenburg wat de ijzervondsten betreft wel verantwoorde keuzes gemaakt, op basis van volledige en correcte informatie (X-rays). Enkele vondsten werden onderworpen aan een μ -CT scan aan het Instituut voor Nucleaire Wetenschap (Universiteit Gent). Deze 3D beeldvormingstechniek neemt over waar we op de grenzen van het fysiek reinigen stuiten. De toepassing van deze techniek is zeker aangewezen bij complexe objecten of vondsten met binnenwerk.

Behalve een honderdtal 'presentatie'objecten zijn de ijzeren vondsten van Oudenburg niet actief gestabiliseerd (ontzout). De meeste vondsten kregen na reiniging een beschermlaag en worden bewaard in een gecontroleerde omgeving (100% luchtdichte dozen met vochtabsorberende silicagel korrels). Toch moet men zich realiseren dat een belangrijk deel van deze vondsten, zelfs in de beste depotomgeving, wellicht niet lang zal overleven zonder actieve stabilisering.

8 zie o.a. CLEEREN *et al.* 2013; CLEEREN (in druk).

De vraag die zich vandaag opdringt, is in welke mate het actief stabiliseren of ontzouten van deze vondsten thuishoort in de verwerkings- en studiefase van een opgraving. Na identificatie en registratie van alle gegevens (X-rays, tekeningen o.b.v. reiniging) is het eerste doel, nl. informatievergaring, bereikt. Slechts drie opties lijken mogelijk. Ofwel beslist men dat deze éénmalige registratie voldoet en dienen de dragers van deze informatie niet verder bewaard te worden. In dat geval lijkt het ook onzinnig tijd en geld te investeren in een geschikte bewaaromgeving? Ofwel werkt men een degelijk depotplan uit waarbij de vondsten op regelmatige basis, nl. één maal per 6 maanden⁹, worden geëvalueerd en waarbij op deze momenten de noodlijdende objecten worden geselecteerd voor verdere stabilisering. Laatste optie is alle ijzervondsten preventief aan een actieve stabilisering te onderwerpen. Dit betekent uiteraard niet dat de controle nadien wegvalt maar de vondsten zullen merkkelijk langer stabiel blijven.

Op welke manier we ondanks heel wat beperkingen maximaal informatie uit deze vondsten kunnen halen, is inmiddels duidelijk en nieuwe onderzoekstechnieken blijven nieuwe mogelijkheden aanreiken. Hoe we na de studiefase met deze vondsten omgaan, blijft echter nog een vraagteken.

Bibliografie

- CLEEREN N., 2006. Castellum Oudenburg: conservatie is (gefundeerde) keuzes maken, *Romeinendag – Journée d'archéologie Romaine 06-05-2006 Gent*, 61.
- CLEEREN N. (in druk). Conservation of Archaeological Iron: Conservation, planning and the retrieval of Archaeological Information – a differentiated approach. In: *Les Dossiers de l'IPW. The Preservation of Archaeological Metals. From First-Aid to Long Term Conservation, 8-9 may 2014, ULB* (verwacht in 2015).
- CLEEREN N., DHAENE J. & PETERS M., 2013. Comparative study of different imaging and conservation techniques for archaeological iron: conservation as a means of retrieval of archaeological information. In: HYSLOP E., GONZALEZ V., TROALEN L. & WILSON L. (eds.), *METAL 2013: Interim Meeting of the ICOM-CC Metal Working Group, Conference Proceedings, 16-20 September 2013, Edinburgh*, 65-70.
- CLEEREN N., VAN CLEVEN F., OLBRECHTS A.-C. & LOMBAERT L., 2014. Schadeatlas Archeologische Collecties (provincie Oost-Vlaanderen), Gent.
- VANHOUTTE S., 2007. Het Romeinse castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen) herontdekt: de archeologische campagne van augustus 2001 tot april 2005 ter hoogte van de zuidwesthoek. Interim-rapport, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 3, 199-236.
- VANHOUTTE S. *et al.*, 2009. De dubbele waterput uit het laat-Romeinse castellum van Oudenburg (prov. West-Vlaanderen): tafonomie, chronologie en interpretatie, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 5, 9-142.
- VANHOUTTE S., DHAENZE W., ERVYNCK A., LENTACKER A., VAN HEESCH J. & STROOBANTS F., 2014. Archeologisch onderzoek aan de noordzijde van het Romeinse *castellum* van Oudenburg: nieuwe inzichten in de *lay-out*, het verdedigingssysteem en de bewoningsgeschiedenis van het fort, *Relicta. Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* 11, 163-269.

9 CLEEREN 2014.

Drie op één rij. Een overzicht van enkele identieke ruitvormige *fibulae* met schildmotief

Tim CLERBAUT

Naar aanleiding van de publicatie ‘*Stap voor Stap, een archeologische wandeling door het verleden van Harelbeke* (2013)¹ werd een belangrijk deel van het vondstmateriaal van het recent archeologisch onderzoek te Harelbeke (2010-2012) in meer detail bestudeerd.

Een opmerkelijke vondst daarbij is deze van een gaaf bewaarde *fibula* in koperlegering (fig. 1). Deze *fibula*² werd als bouwoffer toevertrouwd aan de constructie van een houten Romeinse waterput. Een intensieve referentiestudie leverde voor dit specifieke type van scharnier-*fibulae* pas recent enkele duidelijke parallellen op uit Velzeke³ en Nismes (B)⁴.

Descriptieve en technische studie

Deze drie *fibulae* hebben een quasi identisch uiterlijk (fig. 2). De *fibulae* hebben allen een ruitvormige beugel die aan beide spitse uiteinden uitsteekt op een ronde knop. De beugel is voorzien van een wangenscharnier met een scharnierbare naald. Het geheel is vrij gekromd aan de achterzijde van de beugel aangezet wat het vermoeden bevestigt dat het hier effectief om een mantelspeld gaat. Het centrum van beugel is frontaal verhoogd en bevat op zijn beurt een ruitvormige verhoging. Hierdoor krijgt de beugel het uitzicht van een ruitvormig schild met centraal een ruitvormige *umbo* of schildknop. De niet verhoogde rand van de beugel geeft de indruk als ‘schildrand’ te fungeren.

Alle drie de hier gepresenteerde exemplaren benaderen sterk de maximale dimensies van 46 bij 19 mm. Ook de knopvormige uiteinden hebben een gelijkaardige dimensie met een onregelmatige diameter van ca. 5 mm.

De knopvormige uiteinden lijken partieel te zijn versierd. Op het stuk van Harelbeke toont het

knopvormig uiteinde aan de scharnierzijde duidelijk een patroon bestaande uit een centraal ‘nopje’ en twee concentrische licht verheven schijven. Het knopvormig uiteinde aan de zijde van de voet vertoont een ‘uitgesmeerd’ motief met gelijkaardige opbouw. Ook het examenplaatje uit Velzeke en Nismes lijken (zover bewaard) een identiek patroon te vertonen. Het exemplaar uit Velzeke heeft daarbij te leiden onder een oudheidkundige restauratie die veel van de vormnuances heeft vervaagd.

Opmerkelijk blijft echter het ‘versmeerd’ karakter van de decoratie op de overeenstemmende uiteindes. Dat alle drie deze stukken een gelijkaardige beschadiging hebben opgelopen tijdens hun levensduur lijkt eerder onwaarschijnlijk. Mogelijk gaat het dan ook om een ‘productiefout’. Het oneffen, licht vervormde oppervlak van deze decoratieve knop kan mogelijk worden toegewezen aan een beschadiging (?) van de gietmal waardoor de voortzetting van deze identieke ‘fout’ eenduidig kan worden verklaard. De zeer sterk gelijkende afmetingen van de verschillende vondsten lijkt deze hypothese verder te onderstrepen. Ook andere sterk gelijkende, maar niet identieke *fibulae* zijn bekend uit de literatuur en dit uit verschillende uithoeken van het Rijk.⁵

Militair symbool of talisman?

Langgerekte ovale of eerder ruitvormige schilden worden veelal ‘Gallisch’ of ‘Keltisch’ bestempeld. Het type komt dan ook veelvuldig voor in iconografische bronnen (fig. 3) waar ze opvallen door hun specifieke vorm, hun ruitvormige schildknop of *umbo* en hun veelal rijkelijke versiering.

Dit schildtype blijft echter ook binnen de Romeinse periode populair waar het vooral opgemerkt wordt bij hulptroepen en ruiters die het verkieszen boven het stugge rechthoekige *scutum*. Dat vele van deze eenheden ook een ‘niet-Romeinse’ origine kenden,

1 PLETS, DE CLERCQ & CLERBAUT 2013.

2 Privécollectie Paul Huyzenruyt.

3 PAM Velzeke, Collectie Crombé, inv. nr. 04789.

4 Musée et Société archéologique de Namur. DUFRESNES 1994, p. 16 Pl. VIII nr. 64 ; CATTELAÏN, CATTELAÏN, NICOLAS 2014, p. 73.

5 Onder meer vondsten uit Britannia (SNAPE 1993, type 10.16), uit het Franse Maldeure (LERAT L. & BLIND F. 1957, Planche VI) en uit Tsjechië (PEŠKAŘ 1972, p. 173).

draagt daarenboven bij tot de populariteit van het type.

Ook het motief van het schild is binnen de Romeinse materiële cultuur wijd verspreid en dit niet enkel bij vondstcategorieën uit de louter militaire sfeer.⁶

Mede daarom is het hier gepresenteerde *fibua*-type niet het enige fibula-type dat werd geïnspireerd op een ronde, langgerekte of pelta-vormige schildvorm.⁷ Ook bij *fibulae* met veelkleurige emailleg lijken nabootsing van gedecoreerde ronde en

Fig. 1. Voor- en achterzijde van de schildfibula uit de collectie Huyzentruyt gevonden te Harelbeke. (Foto Dieter Jehs, Archaeological Photography).

Fig. 2. Fotocompositie van de drie identische exemplaren.v.b.n.o. Nismes (Musée et Société Archéologique de Namur. Foto Pierre Cattelain, Cedarc/Musée du Malgré-Tout, Treignes.), Velzeke (Met dank aan PAM Velzeke voor de toegang tot het stuk. Foto door auteur.) en Harelbeke (Collectie Paul Huyzentruyt. Foto Dieter Jehs, Archaeological Photography).

Fig. 3. Door de Romeinen verzamelde oorlogsbuit, waaronder schilden, na de overwinning op de Galliërs, Triomfboog van Orange (F), (Foto Tony Bowden).

langwerpige schilden veelvuldig voor te komen. De populariteit van het thema wordt grotendeels verklaard door de symboliek van 'overwinning' en 'bescherming' dat het schild-motief⁸ in zich draagt. Het is niet onwaarschijnlijk dat de speld dan ook als een vorm van talisman met beschermende functie werd gedragen.

6 Zoals bijvoorbeeld bij paardentuig waarbij het schildmotief veelvuldig voorkomt bij allerlei beslagelementen. Voor een goed overzicht zie: HAGEDOORN S. 2012, p.71-73.

7 Zie ondermeer RIHA (1979) type 7.5. (pelta-vormig) ; 3.17, .7.9, 7.16 en 7.17 (langgerekte schild) en 7.2, 7.3, 7.11 en 7.12 (rond schild?)

8 Voormeerinformatierond deschildsymboliekbijdeRomeinen: CLERBAUT 2015. Hermafrodit of niet? Een nieuwe kritische kijk op het Gallo-Romeinse loden huisaltaartje (aedicula) gevonden te Harelbeke, *Westvlaamse Archaeologica*, 25, (in voorbereiding).

Met dank aan

Paul Huyzentruyt voor de bereidwillige medewerking aan de bredere archeologische studie van de site en zijn objecten. Johan Deschietter en het PAM Velzeke voor de toegang tot en de info over de vondst te Velzeke. Pierre Cattelain voor zijn interesse in deze studie en het ter beschikking stellen van kwaliteitsvol beeldmateriaal.

Bibliografie

- CATTELAÏN L., CATTELAÏN P. & NICOLAS N., 2014. *Vestiges gallo-romains du sud de l'Entre-Sambre-et-Meuse. Guides Archéologiques du Malgré-Tout, Treignes*, Ed. du Cedarc, 2014.
- CLERBAUT T., 2015. Hermafrodiet of niet? Een nieuwe kritische kijk op het Gallo-Romeinse loden huisaltaartje (aedicula) gevonden te Harelbeke, *Westvlaamse Archaeologica* 25, (in voorbereiding).
- DUFRASNES J., 1994. Fibules gallo-romaines découvertes dans les déblais du canal à Pommerœul. *Amphora* 76, déc. 1994.
- HAGEDOORN S., 2012. Romeins paardentuig in West-Nederland. Een vergelijking van Naaldwijk en de Scheveningseweg, Bachelorthesis, Universiteit Leiden, <https://openaccess.leidenuniv.nl/handle/1887/18406>.
- LERAT L. & BLIND F., 1957. Collections archéologiques de Montbelliard. Les fibules gallo-romaines de Mandeuire, *Annales Littéraires de l'Université de Besançon*, 16, Société d'édition "les belles lettres", Paris, 1957.
- PEŠKAŘ I., 1972. *Fibeln aus der römischen Kaiserzeit in Mähren*, Academia, 1927, Praha.
- PLETS G., DE CLERCQ W. & CLERBAUT T., 2013. *Stap voor Stap. Een archeologische wandeling door het verleden van Harelbeke*, De Roede van Harelbeke, 2013.
- RIHA E., 1979. Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst, *Forschungen in Augst*, 3, Augst, 1979.
- SNAPE M.E., 1993. Roman Brooches from North Britain. A classification and a catalogue of brooches from sites on the Stanegate, *BAR British Series* 235, 1993.

Onder de adelaarsvleugels van Rome. Een opmerkelijk metaalelement uit Aalter-Woestijne

Tim CLERBAUT, Wim DE CLERCQ, Mieke VAN DE VIJVER, Koen DE GROOTE & JAN MOENS

Inleiding tot de site

Tussen maart 2010 en januari 2012 werd te Aalter-Woestijne ca. 20 ha opgegraven door het toenmalig Vlaams Instituut voor Onroerend Erfgoed (nu agentschap Onroerend Erfgoed), in samenwerking met de Vakgroep Archeologie van de Universiteit Gent. Het onderzoek van deze uitgestrekte meerperiodensite werd uitgevoerd naar aanleiding van de ontwikkeling van een ca. 32 ha groot watergebonden bedrijventerrein door Waterwegen en Zeekanaal NV.

De opgraving leverde een grote diversiteit aan sporen op, ook wat betreft periodes. In een eerder in *Signa* gepubliceerd artikel werd reeds een eerste overzicht gegeven van de sporen uit de Romeinse periode.¹ De verwerking is ondertussen verder gevorderd, en de gegevens uit het artikel dienen iets bijgesteld te worden: in totaal (fig. 1) werden er vier Romeinse gebouwplattegronden opgegraven, twee grafveldjes en een grafmonument, een Romeins wegtracé en enkele grachten en geïsoleerde kuilen.

Het Romeinse wegtracé doorsneed het volledige opgravingsareaal van noordwest naar zuidoost over een lengte van ongeveer 400 m, en maakte in de noordelijke helft een opvallende S-bocht. Het betrof een zandweg waarvan op meerdere plaatsen karrensporen nog goed bewaard waren. Over vrijwel de volledige lengte konden de langsgrachten, die waarschijnlijk een drainagefunctie hadden, gevolgd worden. Deze werden doorheen de tijd herhaaldelijk heraangelegd. Min of meer parallel aan het tracé werden nog heel wat andere karrensporen geregistreerd. De datering van deze sporen is niet altijd even duidelijk, wellicht zijn een aantal daarvan ook Romeins, maar een aantal dateren minstens uit de ijzertijd, sommige misschien zelfs uit de bronstijd. Dit doet vermoeden dat het tracé al zeer lang in gebruik was en dat de loop ervan in de Romeinse periode strakker bepaald werd door de aanleg van de langsgrachten.

Het vondstmateriaal van deze site wordt momenteel nog in meer detail bestudeerd. Tijdens de studie van

de meer dan 170 metaalfragmenten werd onder meer de aandacht gevestigd op een figuratief uitgewerkt fragment in koperlegering (fig. 2).

Dit metalen figuratieve element, dat het onderwerp is van dit artikel, werd gevonden in een karrenspoor iets ten noorden van het strakke Romeinse wegtracé. Het is één van de vele karrensporen waarvan het onmogelijk bleek om deze toe te wijzen aan een bepaalde periode.

Het fragment van een adelaarskop

Deze vondst met een grootte van 5,9 cm bij 4,5 cm, kan als een fragment van een decoratieve vogelvoorstelling worden geïnterpreteerd. Vogelvoorstellingen in metaalplastiek komen regelmatig voor in de Romeinse periode. In het algemeen zijn hanen veruit het best vertegenwoordigd maar ook watervogels en adelaars komen regelmatig voor. Illustratief zijn onder meer de vondsten gerepertorieerd in Nederland.² Hier worden metalen vogelvoorstellingen uit Cuijk (haan), Vechten (duif), Hagestein (eend) en Hallum (adelaar) vermeld.

De beeldtaal van het fragment uit Aalter, met een sterk geaccentueerde oogcontour en een traan- tot schelpvormig verenkleed met sterk afgelijnde distinctieve 'nervatuur', laten echter toe het fragment als een adelaar te definiëren. De adelaar (*aquila*) stond symbool voor Jupiter en komt veelvuldig voor in de Romeinse officiële en militaire iconografie.

De exacte vorm en functie van het object zijn door de beperkte omvang van het fragment onmogelijk met zekerheid te achterhalen. Desondanks kunnen door intensieve literatuurstudie wel enkele mogelijkheden naar voren worden geschoven.

Een functionele interpretatie van de vondst in militaire sfeer lijkt aanlokkelijk door het veelvuldig voorkomen van het thema in deze context. Veruit de meest sprekende voorbeelden zijn de adelaarsbekroningen van legioensstandaarden die in edelmetaal werden uitgevoerd. Ook allerhande veldtekens en uitrustingselementen zijn vaak voorzien

1 VAN DE VIJVER *et al.* 2013, p.152-157.

2 ZADOKS-JOSHEUS JITTA, PETERS & VAN ES 1967/1969.

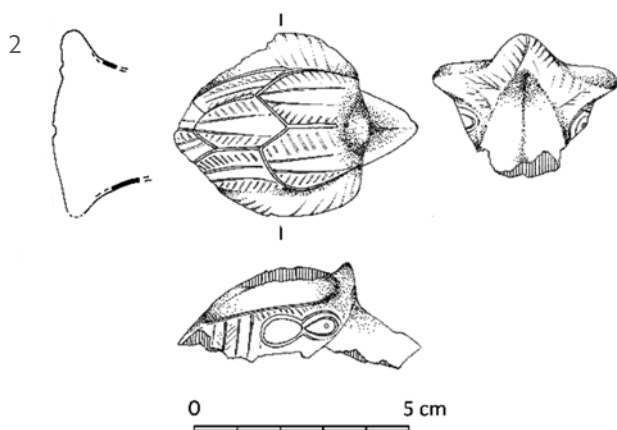
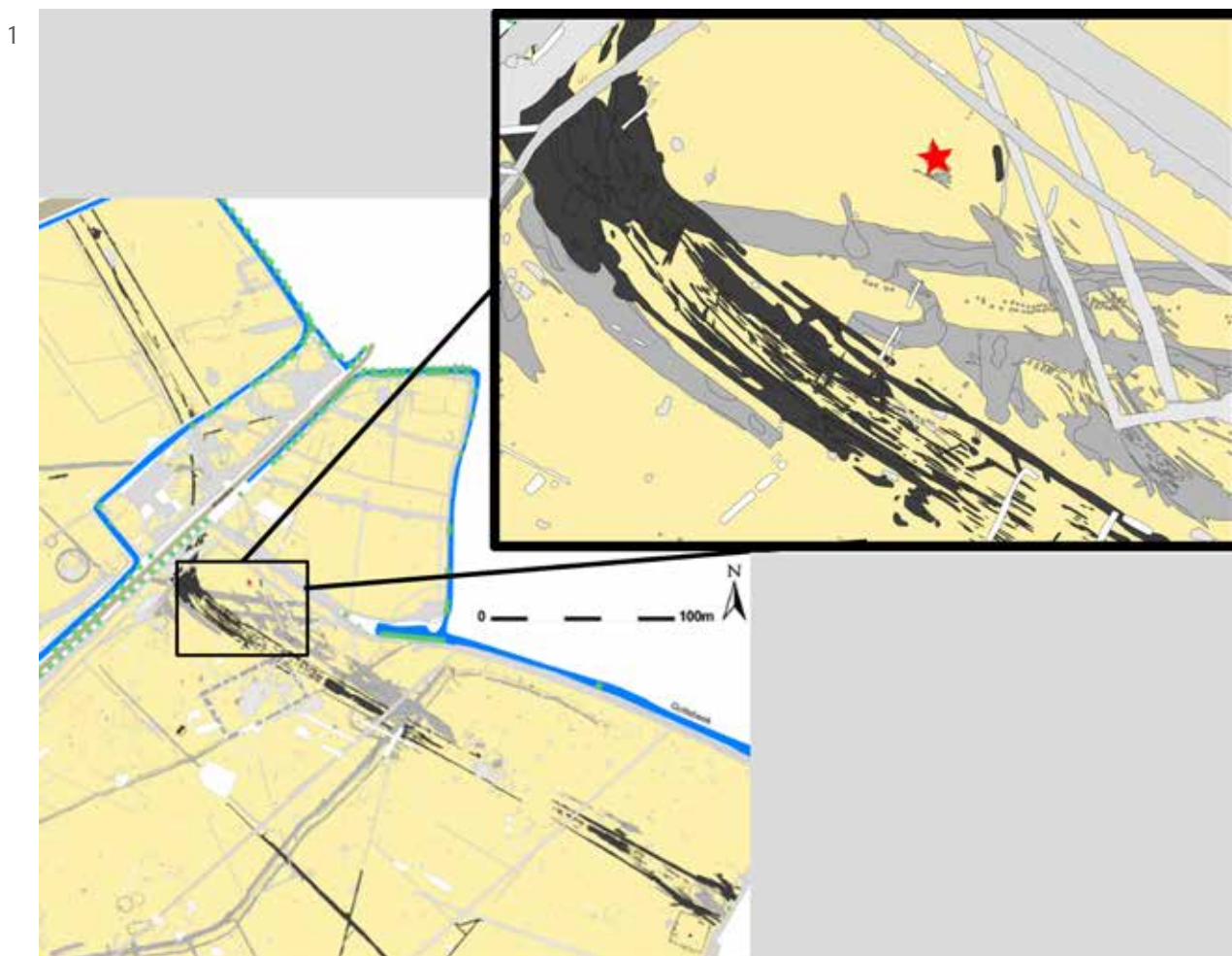

Fig. 1. Overzichtsplan van de Romeinse sporen en structuren uit Aalter-Woestijne met aanduiding (ster) van de vindplaats van het hier besproken metaalfragment © Onroerend Erfgoed.

Fig. 2. Het adelaarsfragment (10-AAL-WO-303096) uit Aalter-Woestijne. Tekening Jan Moens (Onroerend Erfgoed & Joris Angenon, UGent).

van adelaarfiguren die meestal in hoogrelief, i.p.v. in holplastiek, vervaardigd zijn.

Indien het om een militair element zou gaan, lijkt een toewijzing als helmornament echter het meest plausibel. Helmen met dergelijke sierelementen in holplastiek zijn gekend uit onder meer Hedderheim(D)³ en Norfolk(GB)⁴ en dienen in de tweede helft van de 2de eeuw, dan wel in de 3de eeuw gedateerd te worden. Bij beide voorbeelden wordt het uiteinde van de helmkam bekroond met de kop van een adelaar.

Omdat de vondst in direct verband te brengen is met een Romeins wegtracé kan de functie ook binnen deze gebruikscontext gezocht worden. Treffende parallellen voor deze vondst zijn dan ook te vinden bij wagenonderdelen waarbij vogelvoorstellungen vooral in relatie tot riemgeleiders of -houders voorkomen. Functioneel gezien moeten deze decoratieve riemgeleiders gesitueerd worden op de asdam of schameldam van prestigieuzere twee- of vierwielige

3 Collectie Historisches Museum, Frankfurt-am-Main.

4 TOYNEE & CLARKE 1948, p. 20-27.

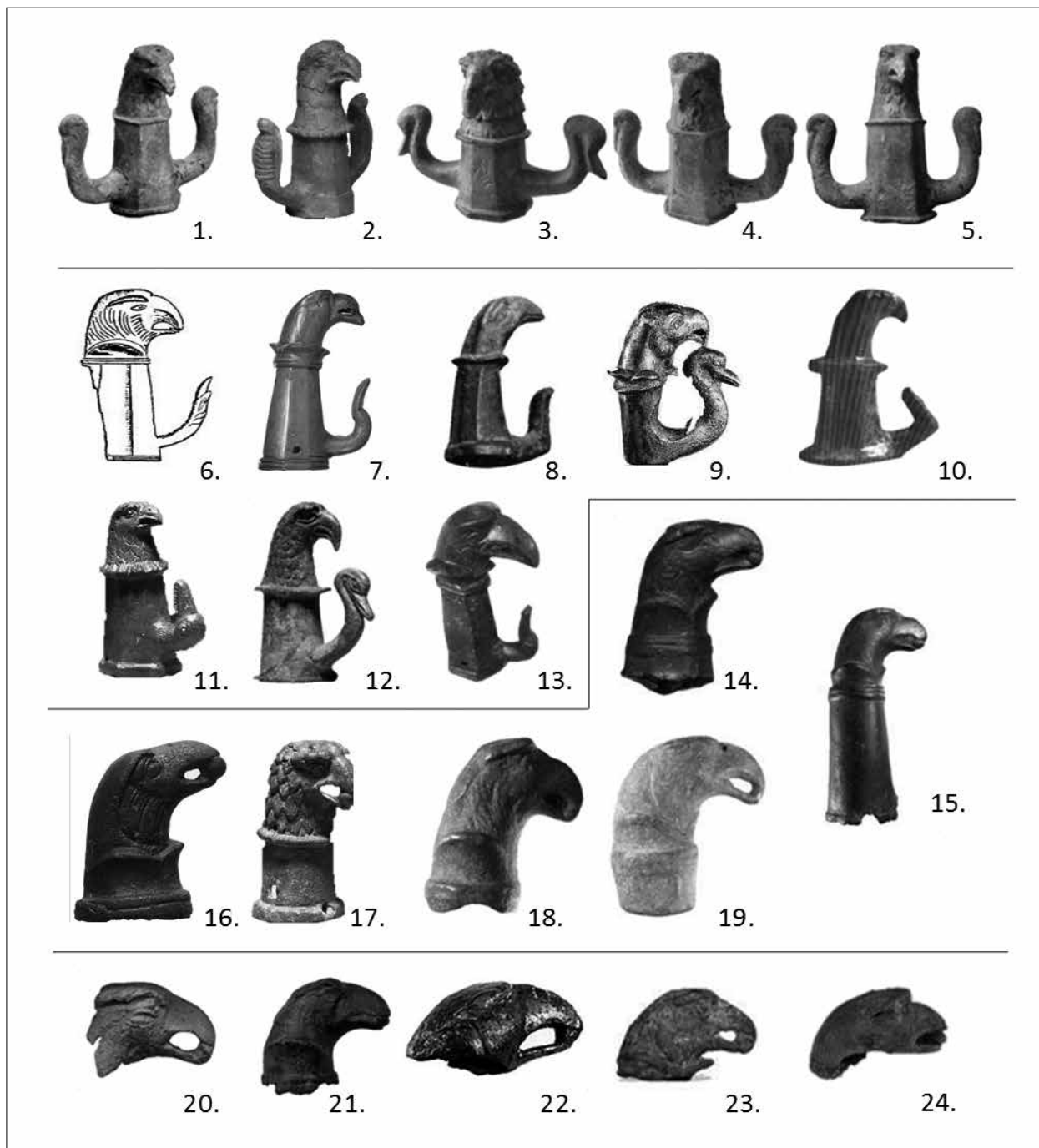
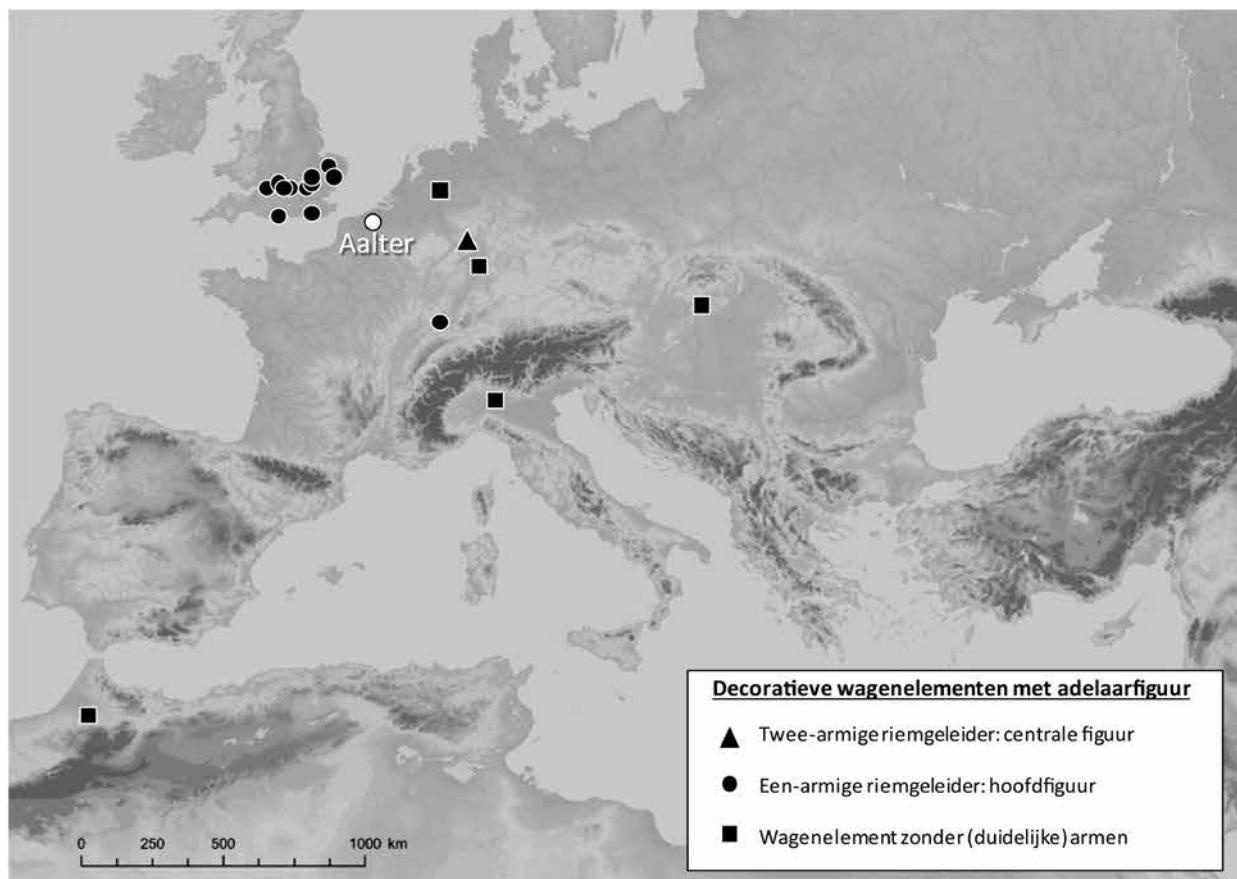

Fig. 3. Overzicht van referentievondsten van verschillende types wagenelementen met adelaarmotief.

1. onbekend © Galerie Reine Margot ; 2. onbekend © Bonhams ; 3. onbekend © Galerie Reine Margot ; 4. onbekend © Galerie Reine Margot ; 5. onbekend © Galerie Reine Margot ; 6. Cirencester-GB (WEBSTER 1958; CRUMMY 2000, fig. 2); 7. Plasmolen-NL © Valkhofmuseum; 8. Concordia-IT (BOLLA 2010, fig. 11); 9. Budakeszi-HU © Mráv; 10. Volubilis-MA (BOUBE-PICOT 1980, pl. 17 n°32); 11. onbekend © Christie's ; 12. Onbekend © Hermann Historica ; 13. Sarre-Union – FR © Artefacts; 14. West Isley-GB © PAS; 15. St.Albans-GB © PAS; 16. Norfolk-GB (CRUMMY 2000, fig. 1); 17. onbekend © Christie's ; 18. Suffolk Coastal-GB © PAS; 19. New Forest-GB © PAS; 20. Cottier-FR (Mosca 2003, p.36); 21. Lockinge-GB © PAS ; 22. Wealden-GB © PAS ; 23. South Cambridgeshire-GB © PAS ; 24. South Gloucestershire-GB © PAS.

4

5

wagens.⁵ Verschillende types komen voor waarbij zowel twee-armige, één-armige als wagenelementen zonder (duidelijke) armen te herkennen zijn (fig. 3). Alle hier gerepertorieerde parallellen vertonen een adelaar als centrale figuur waarbij de aanwezige zijarmen zoömorf zijn uitgewerkt. Een grote meerderheid van deze elementen is gedecoreerd tot zwanenhals maar sporadisch komen ook slangenvoorstellingen voor.

5 DOOREWAARD 2010, fig. 66.

Fig. 4. Verspreidingskaart van door de auteurs gekende referentievondsten van wagenelementen met adelaar-motief. Samenstelling Tim Clerbaut.

Fig. 5. Wagen van de *praefectus praetorio* te Rome. *Notitia Dignitatum*, Oxford Manuscript (Uit: DOOREWAARD 2010, afb. 263).

Dergelijke vondsten komen breed verspreid (fig. 4) over het Romeinse Rijk voor wat het universele karakter van het thema deels illustreert. Stilistisch gezien sluit het exemplaar van Aalter het dichtst aan bij de vondsten uit *Britannia*. Vooral de voorbeelden uit Wealden, South Gloucestershire, West Isley en South Cambridgeshire delen belangrijke stilistische kenmerken met betrekking tot de vormgeving van het oog en het verenkleed. De vooropgestelde bulkdatering voor de Britse vondsten in hoofdzakelijk de tweede helft van de 1ste eeuw lijkt weinig indicatief voor alle vondsten van dit type en de vondst uit Aalter in het bijzonder. Het wegtracé was immers lang in gebruik.

Naast archeologische parallellen, getuigen ook iconografische bronnen van het gebruik van dergelijke decoratieve wagenelementen, zoals verschillende voorstellingen in de *Notitia Dignitatum* (ca. 400). Op de afbeeldingen van de wagens van

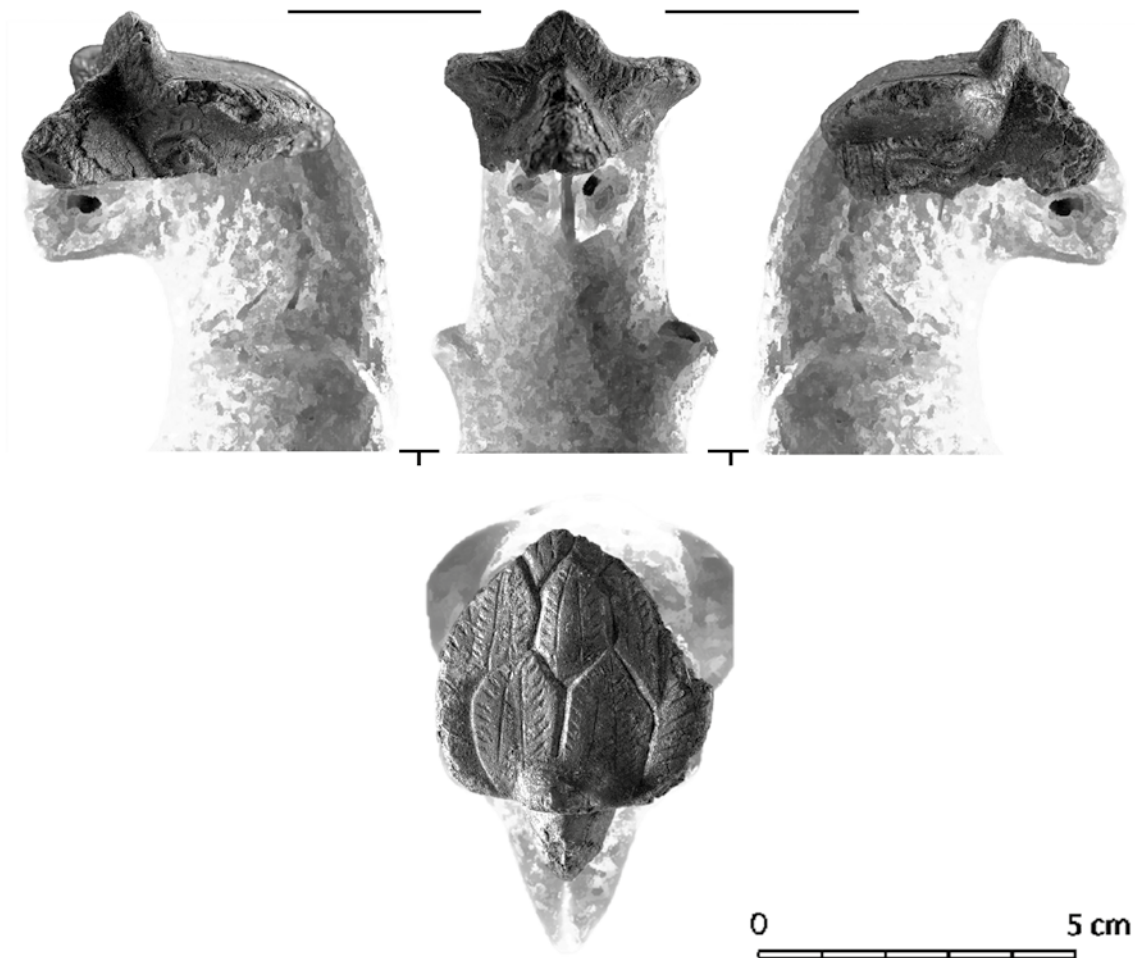

Fig. 6. Het aangetroffen metaalfragment binnen een fotoreconstructie van het mogelijke vondstobject gebaseerd op referentieonderzoek Foto's: Photoeil ; Compositie: Tim Clerbaut.

hoogwaardigheidsbekleders, zoals de *praefectus praetorio* te Rome (fig. 5), zijn duidelijk de 'gesnavelde' figuren te herkennen als decoratief eindstuk.

Besluit

Of het stuk te Aalter nu eerder als helm- dan wel als wagenornament moet worden bestempeld is niet geheel duidelijk. De vondstcontext enerzijds en de zeldzaamheid van de paradehelmen anderzijds, wijzen eerder in de richting van een wagenonderdeel. Wel staat vast dat het om een technisch verfijnd uitgewerkt object gaat met een herkenbare Romeinse iconografie en thematiek. Vondsten van dergelijke objecten zijn eerder zeldzaam en vooralsnog werd dit objecttype voor Vlaanderen nog maar enkel te Aalter vastgesteld.

Bibliografie

- BOUBE-PICCOT C., 1980. *Les bronzes antiques du Maroc, III. Les chars et l'attelage*, Rabat 1980.
- CRUMMY N., 1983. *Colchester Archaeological Report 2: The Roman small finds from excavations in Colchester, 1971-9* (Colchester Archaeological Trust Ltd 106), Colchester, no. 2545.
- CRUMMY N., 2000. Roman? military cart fitting from eastern England. *Instrumentum* 12, déc. 2000.
- DOOREWAARD T., 2010. *Karren en wagens: constructie en gebruik van voertuigen in Gallia en de Romeinse Rijn-Donauprovincies*, Onuitgegeven dissertatie, FGw: Instituut voor Cultuur en Geschiedenis, UvA.
- DOWN A., 1978. *Chichester Excavations 3* (Chichester Civic Society Excavations Committee), Chichester, p. 296-297.

MOSCA P., 2003. *Rapport de prospections au sol*. DRAC Franche-Comté, Service Régional de l'Archéologie, Besançon 2003.

VAN DE VIJVER M., KEPPENS K., VANDENDRIESSCHE H., DE GROOTE K. & DE CLERCQ W., 2013. Een Gallo-Romeins landschap van bewoning en begraving te Aalter-Woestijne (O.-VI.), een eerste stand van zaken. *Signa* 2, p. 152-157.

WEBSTER G., 1958. The Roman Military Advance under Ostorius Scapula, *Archaeological Journal*, CXV.

ZADOKS-JOSHEUS JITTA A.N., PETERS W.J.T. & VAN ES W.A., 1969. *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands II*, Scripta Archaeologica Groningana, J.B. Wolters, Groningen 1969.

ZADOKS-JOSHEUS JITTA A.N., PETERS W.J.T. & VAN ES W.A., 1967. *Roman Bronze Statuettes from the Netherlands I*, Scripta Archaeologica Groningana, J.B. Wolters, Groningen 1967.

Online databanken

Artefacts, Encyclopédie en ligne des petits objets archéologiques, 2014, <http://artefacts.mom.fr> (6/12/2014)

Portable Antiquities Scheme, 2014, www.fnds.org.uk (6/12/2014)

Hamergekletter te Wijnegem (prov. Antwerpen): een uniek Romeins ijzeren aambeeld en zijn context

Guido CUYT & Tim CLERBAUT

Bij onderzoek van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie (AVRA)¹, onder leiding van Guido Cuyt op de Steenakker te Wijnegem, werden in 1999 een aantal merkwaardige vondsten gedaan op de bodem van een Romeinse waterput.

Eerdere artikels gaven al meer inzicht in de aardewerkvondsten,² de aangetroffen houten emmer,³ ijzeren doseerkegel⁴ en bronzen ketelfragment⁵. Deze bijdrage presenteert het recent referentieonderzoek naar nog een andere vondst uit dezelfde waterputvulling, namelijk het Gallo-Romeinse aambeeld.

Het aambeeld in de Romeinse tijd

Ondanks het grote belang dat ijzerbewerking speelde in de Romeinse economie, zijn aambeeldvondsten eerder zeldzaam. Hun lange levensduur en hergebruik van het ijzer voor de aanmaak van andere voorwerpen verklaren mogelijk het lage aantal archeologisch gekende voorbeelden.⁶ Daarenboven waren ook niet alle aambeelden uit ijzer vervaardigd. Afhankelijk van het te bewerken object kon een aambeeld ook uit hout, steen of brons zijn.⁷

Op basis van archeologische vondsten en iconografische bronnen zoals figuratieve grafstèles (fig. 1), kunnen we twee grote groepen onderscheiden binnen de metalen aambeelden.

Een eerst groep (fig. 2a) omvat de zogenaamde blokaambeelden (*enclumes quadrangulaires*). Deze balkvormige aambeelden hebben een quasi vierkante bovenzijde of tafel die veelal breder is dan de voet waardoor de vorm naar onderen toe (licht) versmalt. In de tafel komt geregeld een doorboring voor in een van de hoeken. Deze doorboring, het

zogenaamde oog, leidt tot in een opening in de zijde van het aambeeld. Het oog laat zo toe verschillende hulpstukken (zogenaamde tassen) vast te haken op de tafel.

Naast blokaambeelden komt een tweede groep van aambeelden (fig. 2b) voor met een algemene T-vorm waarvan een van de armen uitgewerkt is tot een vlakke tafel terwijl de andere arm eindigt in een ronde spits of hoorn (*enclumes avec bigorne*).⁸

Beide types blijken gelijktijdig voor te komen waardoor de vormelijke verschillen eerder duiden op een ander functioneel gebruik dan op een chronologische evolutie. Ook de grootte van het aambeeld schijnt hierbij enkel een functionele rol te spelen waarbij kleinere aambeelden dienden voor fijner werk (bvb. edelsmeden).

Descriptieve studie van het aambeeld van Wijnegem

Het in Wijnegem aangetroffen aambeeld (fig. 3) hoort thuis in de groep van de blokaambeelden. Het aambeeld heeft een algemene balkvorm met een hoogte van 24,7 cm. De tafel heeft een rechthoekige vorm met afgestompte hoeken en meet 19,7 cm bij 18,4 cm. Het aambeeld versmalt licht naar de bodem toe waardoor deze hier nog slechts 18,8 cm bij 17 cm meet. In een van de hoeken van de tafel is een perforatie aanwezig. Dit zogenaamde oog heeft een diameter van 1,5 cm. De perforatie loopt door tot in het zijvlak waar ze uitgeeft in een langwerpige opening met grillige vorm en een benaderende lengte van 8,6 cm.

Opvallend is het feit dat het zijvlak met de langwerpige opening het meest intensief schijnt te zijn gebruikt. De randen van het vlak zijn sterk vervormd en kragen over door de intens uitgeoefende kracht op deze zone. Mogelijk werd deze zijde dan ook intensiever gebruikt dan het eigenlijke voorziene werkvlak met het oog dat minder duidelijke sporen van bewerkingen vertoont.

1 CUYT 1999; *id.* 2007, p. 196-200.

2 HEIRBAUT 2009.

3 CLERBAUT & CUYT 2013, p. 49-57.

4 RENIERE *et al.* 2014, p. 151-156.

5 CLERBAUT & CUYT in druk.

6 REBIÈRE *et al.* 1995, p. 501.

7 SERNEELS 1998, p. 30.

8 *Ibid.*

Fig. 1. Grafstèle van de Gallo-Romeinse smid Belliccus, afgebeeld met zijn hamer en aambeeld. Naar een foto van J. Lentignac, © Musée de Sens (F).

Door de gunstige bewaringscondities op de bodem van de waterput is het aambeeld slechts beperkt onderhevig geweest aan corrosieprocessen. Daardoor heeft het voorwerp momenteel nog een massa van 65,2 kg. Wanneer we deze massa ten opzichte van het respectievelijke volume van het aambeeld bekijken, valt op dat de materiaaldichtheid de theoretische $7,86 \text{ g/cm}^3$ voor ijzer⁹ sterk benadert.

De vondst in een comparatief kader

Het aantal referentievondsten in de literatuur is eerder beperkt, zeker wanneer zeer kleine parallelvondsten (gebruikt voor muntslag en edelsmeedkunst) als referentie niet werden weerhouden.

Daar bij de auteurs voor België geen parallellen bekend zijn, gingen we op zoek naar een overzicht van blokaambeelden uit Frankrijk. Een totaal van zeven exemplaren verspreid over het gehele Franse

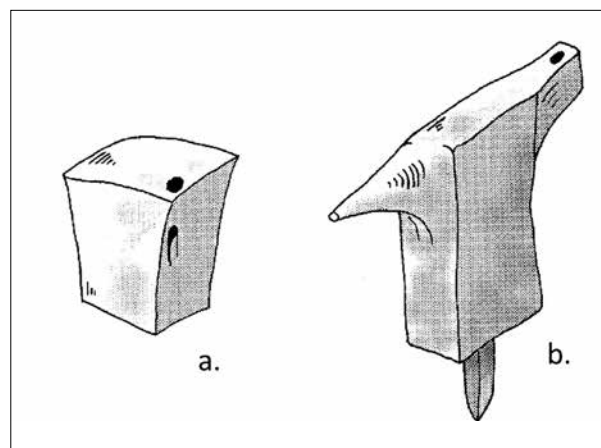

Fig. 2. De twee hoofdvormen van aambeelden uit de Gallo-Romeinse periode: a. het blokaambeeld, hier met oog (enclume quadrangulaire); b. het aambeeld met hoorn (enclume avec bigorne) (SERNEELS 1998, 30, fig. 23).

grondgebied komt aan bod in deze overzichtsstudie.¹⁰ De metrische gegevens uit deze studie deden dienst als vergelijkend kader voor het aambeeld uit Wijnegem. Zo vergeleken we voor deze acht aambeelden de parameters massa, hoogte en verhouding tussen de maximale lengte en breedte met elkaar (fig. 3).

Om een kwaliteitsvolle vergelijking mogelijk te maken werden alle aambeelden eerst nog toegewezen aan een type. Zo wordt de vergelijking eenvoudiger met vondsten die gelijkaardige vormelijke en dimensionele kenmerken vertonen.

Samen met vier andere aambeelden past het aambeeld van Wijnegem in de reeks van blokaambeelden met gedrongen balkvorm en de aanwezigheid van een oog (type 1).

Type 2 sluit sterk aan bij type 1 en onderscheidt zich enkel van het voorgaande type door de afwezigheid van een oog. Een laatste type (type 3) omvat de hoge blokaambeelden waarvan de hoogte minimum het dubbel bedraagt van de maximale dimensies van de tafel.

De vergelijkende studie laat verschillende vaststellingen toe en toont ook het belang van de indeling van de referentievondsten in types. Type 1 blijkt duidelijk groter en zwaarder dan de twee overige types. Type 2 laat zich dan ook kenmerken als de lichtere variant van Type 1. Op de kleinere aambeelden (type 2) kon men slechts kleinere werkstukken vervaardigen. Mogelijk verklaart dit ook de afwezigheid van een oog bij dit kleinere type: het gebruik van tassen was hier mogelijk niet noodzakelijk.

⁹ REBIÈRE *et al.* 1995, p. 503.

¹⁰ REBIÈRE *et al.* 1995.

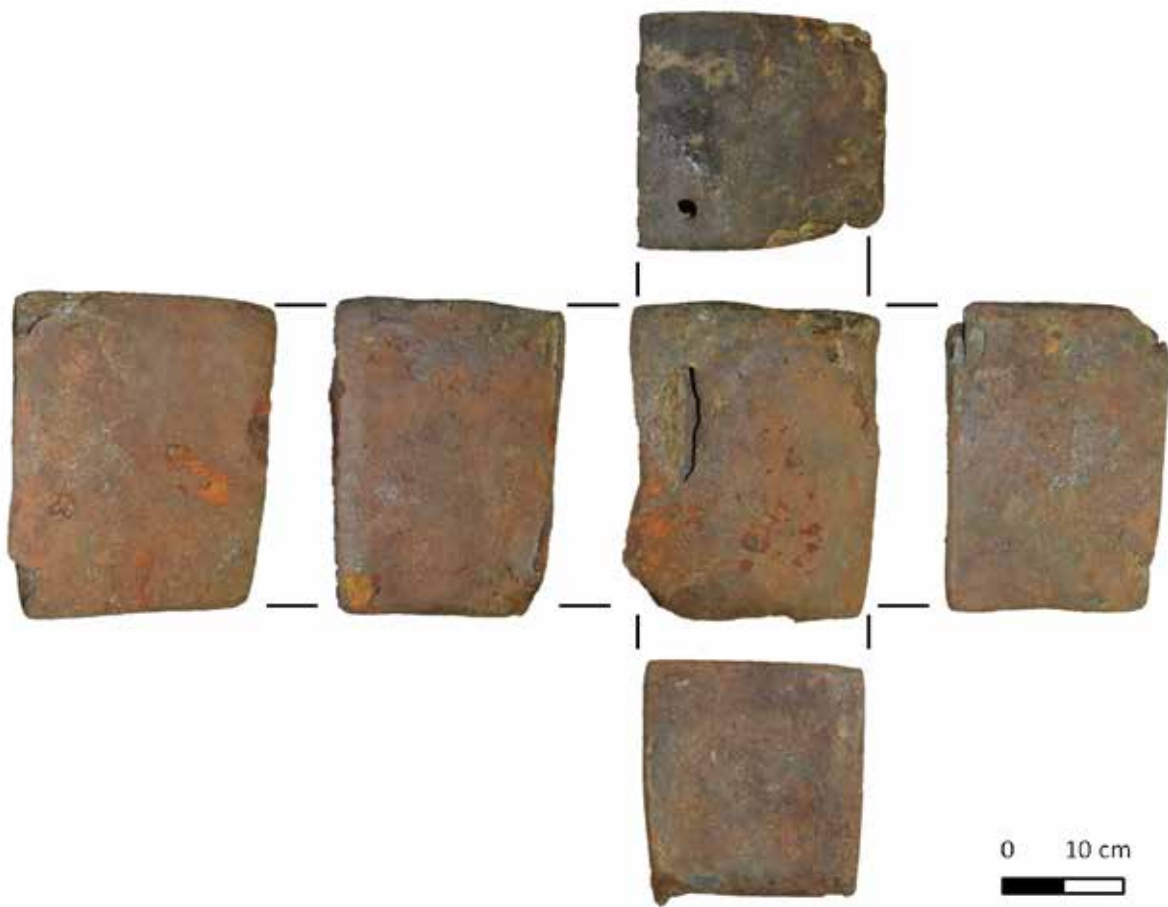

Fig. 3. Recent fotocompositiet van het blokaambeeld gevonden te Wijnegem. Opvallend zijn het oog in de tafel en de zware behameringsporen. Samenstelling Tim Clerbaut, © AVRA.

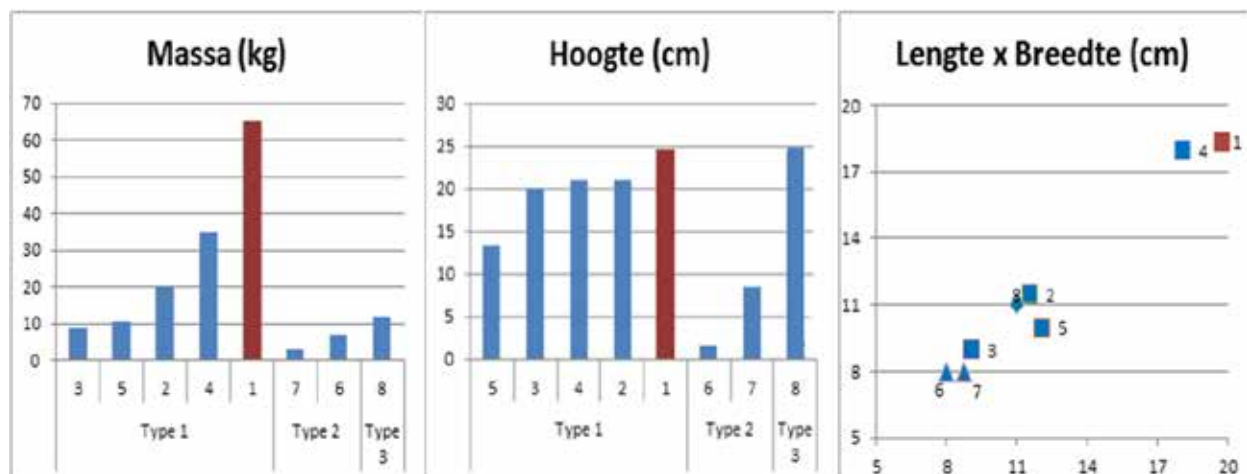

Fig. 4. Metrische vergelijking van de vondst uit Wijnegem met zeven andere Gallo-Romeinse blokaambeelden (Naar REBIÈRE *et al.* 1995).

1. Wijnegem (rood) ; 2. Jouars-Ponchartrain ; 3. Mâlain ; 4. Velay-Beneuve ; 5. Lillebonne ; 6. Saint-Brévin ; 7. Alise-Sainte-Reine en 8. Enserune.

Type 1 (vierkant) ; Type 2 (driehoek) ; Type 3 (ruit).

De Wijnegemse vondst tekent zichzelf af als het grootste en zwaarste exemplaar binnen de referentiecollectie. De grote dimensies verklaren mogelijk slechts ten dele de grotere massa waaraan ook de goede bewaringscondities van de Wijnegemse vondst zal bijdragen.

Een bijzondere context?

Aambeelden worden slechts zelden aangetroffen in archeologische context. Maar de Wijnegemse vondst valt op door haar grote dimensies en goede staat van bewaring. Dit maakt van dit aambeeld een unieke vondst.

Het aambeeld getuigt onomstotelijk van een belangrijke metaalverwerkingsactiviteit op de site, die ook door smeetslakken wordt bevestigd. Daarenboven levert deze vondst een belangrijke bijdrage aan een beter begrip van het metaalambacht in rurale context.

Waarom deze activiteit werd opgegeven en men zich de moeite getroost heeft om het aambeeld te dumpen in de schacht van een waterput, blijft vragen oproepen. Een rituele depositie gelinkt aan het opgeven van de waterput is een optie, al dringt zich op basis van de gerelateerde vondsten nog een andere hypothese op. De vondsten van een afgebroken massief ijzeren doseerkegel, andere fragmentarische of beschadigde ijzeren voorwerpen en een bronsblad met sporen van hergebruik wijzen in de richting van een metaaldepot. Wilde iemand op deze manier zijn kostbare metaalreserve veilig stellen?

Bibliografie

CLERBAUT T. & CUYT G., 2013. Ad fundum, een onderzoek naar enkele bijzondere waterputvondsten te Wijnegem : Deel 1 : De Romeine emmer van Wijnegem (Antwerpen), *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie* 13, AVRA, p. 49-57.

CLERBAUT T. & CUYT G., in druk. Ad fundum, een onderzoek naar enkele bijzondere waterputvondsten te Wijnegem : Deel 2 : Het 'mysterieuze metaalblad', *Bulletin van de Antwerpse Vereniging voor Romeinse Archeologie* 14, AVRA.

CUYT G., 1999. Romeins gebouw en waterputten in Wijnegem-'Steenakker', *AVRA Jaarboek 1999*, p. 59-66.

CUYT G., 2007. *Schaven aan het Verleden, Op verkenning in onze archeologie*, Antwerpen/Rotterdam.

HEIRBAUT E.N.A., 2009. The pottery from two Roman Wells on the Wijnegem-Steenakker site (Province of Antwerp, Belgium). In: VAN ENCKEVORT H. (red.), *Roman material culture. Studies in honour of Jan Thijssen*, Zwolle, p. 213-238.

RENIERE S., CLERBAUT T., DESCHIETER J. & CUYT G., 2014. Van soldaat tot molenaar : de herinterpretatie van enkele 'speerpunten' uit Vlaamse context, *Signa* 3, p. 151-156.

REBIÈRE J., RÉMY P., GUILLOT I. & BENOIT P., 1995. Les enclumes tas gallo-romaines. Le cas de Jouars-Ponchartrain, *Paléoméallurgie du fer & Cultures*, Actes du Symposium international du Comité pour la sidérurgie ancienne de l'Union Internationale des sciences préhistoriques et protohistoriques, Belfort-Sévenans, 1-3 novembre 1990, p. 501-508.

SERNEELS V., 1998. La chaîne opératoire de la sidérurgie ancienne. In: FEUGÈRE M. & SERNEELS V., *Recherches sur l'économie du fer en Méditerranée nord-occidentale* (Instrumentum Monographies 4), Montagnac, p. 7-44.

Des fosses de charbonniers romaines dans la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien IV

Véronique DANESE

Dans le cadre des opérations de fouilles préventives réalisées depuis 1993 dans la ZAE de Ghislenghien, deux nouvelles extensions du parc industriel prévues par l'intercommunale IDETA sont étudiées depuis 2012. L'une est située au niveau de la sortie 29 de l'autoroute A8/E429 (Ghislenghien IV), l'autre au croisement de la chaussée d'Ath et du chemin des Skippes (Ghislenghien III est)¹. Ces opérations, commanditées par le SPW, ont été menées conjointement par une équipe d'archéologue, assistants et opérateurs de l'asbl Recherches et Prospections archéologiques et par une équipe d'opérateurs du Service de l'archéologie de la Direction extérieure du Hainaut 1 (DGO4 /Département du patrimoine). Il est à noter que l'intercommunale IDETA a pris en charge le financement des pelles mécaniques nécessaires à la réalisation de cette fouille, ce qui est assez rare en Wallonie².

L'extension Ghislenghien IV est délimitée au nord par le chemin des Étangs, au sud par l'autoroute A8, à l'ouest par la chaussée Victor Lampe (RN57), et à l'est par un petit ruisseau bordé de zones boisées. Elle correspond au lieu-dit « La Verte Louche », situé à cheval sur les territoires de Lessines/Ollignies et d'Ath/Ghislenghien. L'emprise des travaux est de 31 ha et concerne 46 parcelles cadastrales.

Cette extension a été évaluée et fouillée en septembre 2012 et de janvier à mai 2013. Elle a livré, entre autre, une vaste occupation romaine et deux petites occupations datant respectivement du Premier Âge du Fer et de La Tène ancienne³.

La fouille de Ghislenghien IV a permis de mettre au jour cent structures de combustion dont deux ont été datées du Haut-Empire par ¹⁴C et quelques rejets de foyers qui semble leurs être associés. Le site, dont

aucune limite n'a pu être déterminée, se prolonge donc au-delà des 31 ha fouillés.

Les cents fosses se répartissent de manière désordonnée et aléatoire sur toute l'étendue de la fouille. Elles peuvent être accolées deux à deux, tout comme isolées à plusieurs dizaines de mètres des suivantes. Elles ne présentent aucune orientation préférentielle et à une exception près, elles ne se recoupent pas. Septante-huit d'entre elles sont de plan rectangulaire, cinq présentent un plan carré, deux sont de forme ovale et neuf sont circulaires. Les autres n'ont pas été entièrement dégagées et leur plan demeure mal défini (fig. 1). La plus petite des fosses rectangulaires mesure 1 x 0,65 m, la plus grande 3,62 x 1,36 m. Les structures carrées ont un côté variant de 0,85 à 1,50 m. Et celles de forme circulaire ont des diamètres variant de 1,60 m à 2,54 m. La profondeur conservée varie de 2 à 54 cm, avec une moyenne de 18 cm. Les parois latérales sont verticales et les fonds plats. Le raccord entre les deux est à angle droit ou très légèrement courbe.

Dans septante-trois cas, les parois sont rubéfiées sur quelques millimètres à 6 cm d'épaisseur. La couleur du sédiment varie alors du rosé au rouge foncé, parfois jusqu'au jaune pâle, le sédiment est alors légèrement induré (fig. 2). Cette rubéfaction du sol encaissant a été constatée au niveau de la partie haute des parois verticales dans cinquante-deux cas ; mais aussi dans la partie basse des parois et au niveau du fond dans quarante-quatre fosses. Certaines structures peuvent donc être rubéfiées quasi entièrement. Dans la plupart des cas, le comblement s'est fait en trois opérations maximum, dont une seule est anthropique. Les types de comblements rencontrés sont : le colluvionnement de limon brun jaune à brun foncé, ou dans quelques rares cas d'un limon gris très lessivé ; la couche de charbon de bois, dont l'épaisseur varie de 2 à 25 cm ; et enfin les cônes d'effondrement des parties supérieures des parois rubéfiées. Aucune fosse ne semble avoir été réutilisée de façon secondaire. Cinq d'entre elles ont leur fond surcreusé localement (fig. 3). Ces surcreusements, de plan quadrangulaire et de petites dimensions (max 40 cm de long) ont une profondeur de 15 à 25 cm et sont exclusivement comblés de charbon de bois. Une seule fosse, de plan

1 Deux articles concernant certains vestiges mis au jour sur l'extension est de Ghislenghien III sont présentés dans ce volume.

2 Citons notamment la société Fluxys et les carrières d'Antoing, qui prennent toutes deux en charge le coût financier des fouilles archéologiques menées sur les tracés et les parcelles concernés par leurs futurs travaux d'aménagement.

3 DANESE *et al.* 2015.

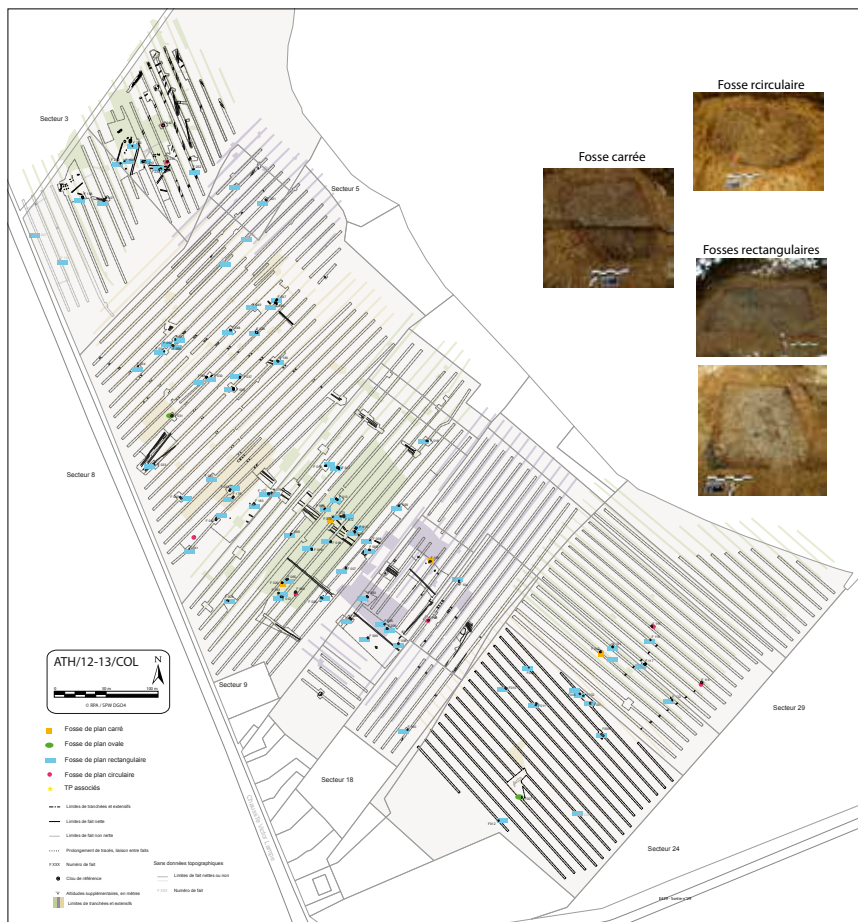

Fig.1. Répartition des divers types de plans rencontrés à Ghislenghien IV. Infographie © RPA/SPW-DGO4.

Fig. 2. Répartition des divers types de comblements des fosses rubéfiées de Ghislenghien IV. Infographie © RPA/SPW-DGO4.

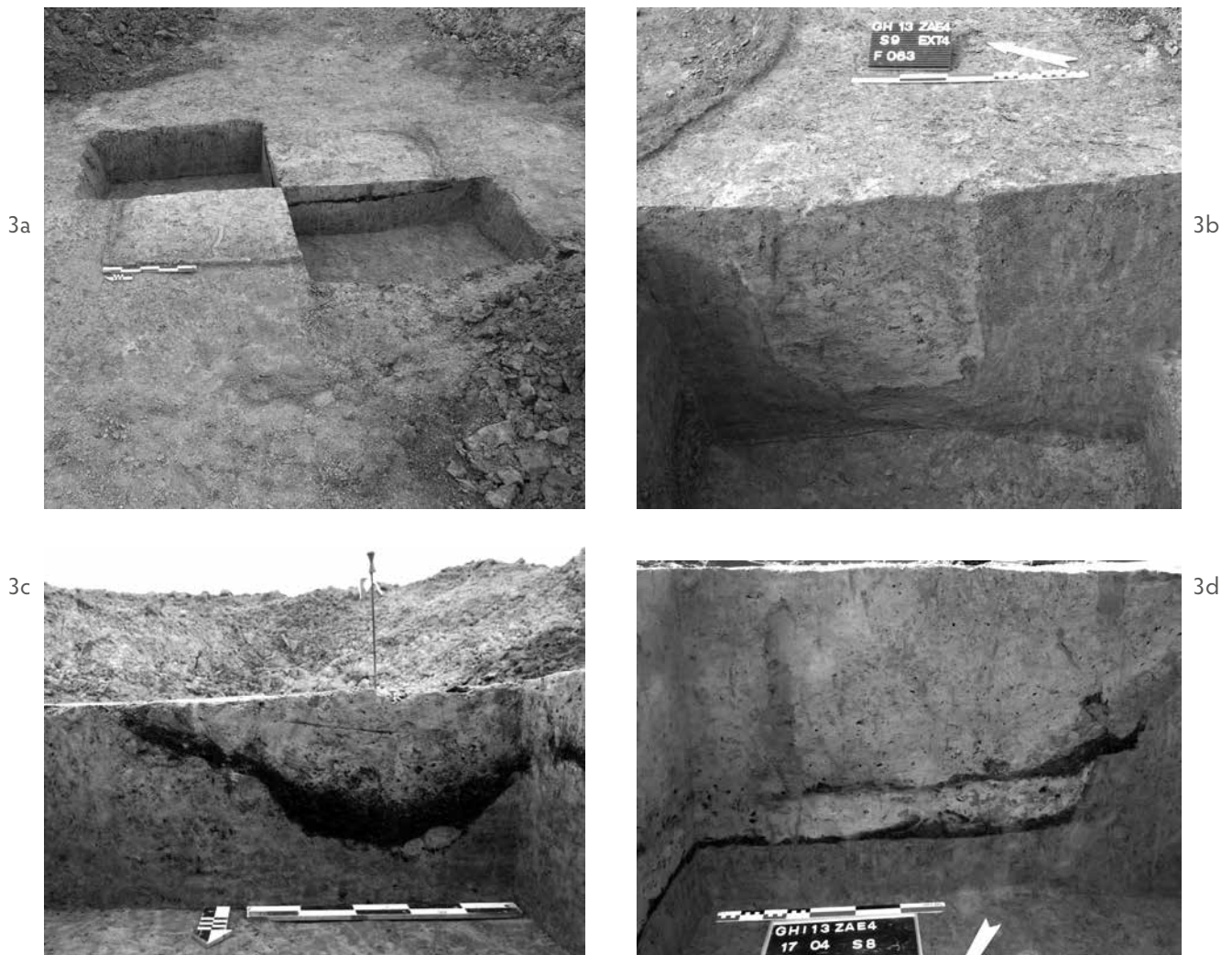

Fig. 3. Quelques-unes des particularités rencontrées lors de la fouille des fosses rubéfiées de Ghislenghien IV. a : fosse rectangulaire associée à deux trous de poteaux ; b : trou de poteau associé à une grande fosse circulaire ; c : surcreusement localisé d'un fond de fosse ; d : seul exemplaire connu d'utilisation multiple d'une fosse. Photographies © RPA/SPW-DGO4

carré, a montré des indices de réutilisation. Deux, l'une de plan circulaire (diam. : 2,30 m), l'autre de plan rectangulaire avec surcreusement de son fond (1,07 / 0,75 m), sont associées respectivement à un et deux trous de poteau d'un diamètre de 50 à 60 cm. Parmi ces structures, une quinzaine de fines couches de rejets épanchées à même le sol antique ont été mises au jour.

Des fosses rectangulaires remplies de charbons de bois, présentant ou non des parois rubéfiées, ont déjà été observées sur d'autres sites du Hainaut occidental, notamment sur le tracé du TGV à Petit-Enghien, sur des tracés de gazoducs à Quevaucamps et à Quévy, et dans le zoning de Ghislenghien, à plusieurs centaines de mètres de la zone de fouille de 2013. Toutefois c'est la première fois qu'un ensemble aussi important

est mis au jour dans la région. Certaines de ces structures ont été interprétées comme funéraires. C'est par exemple le cas de celle découverte le long de la Chaussée de Soignies à Ghislenghien, sur le tracé du gazoduc Zeebruges-Quévy⁴, qui a livré du matériel céramique brûlé datant du dernier quart du Ier s. ou début du IIe s. apr. J.-C. Elle a été interprétée comme une structure funéraire de type *Brandgrubengrab*, où les restes mélangés d'un bûcher funéraire avaient été déposés⁵. Les fosses de Ghislenghien IV ne contiennent toutefois ni esquilles osseuses ni fragments de mobilier qui orienterait en ce sens leur rôle⁶.

4 MATHIEU *et al.* 1993, p. 139.

5 HANUT & HENROTAY 2014, p. 29 et 32.

6 Dans deux articles traitant sur le même site (DANESE

Une hypothèse plus convaincante serait d'interpréter ces creusements comme des fosses de charbonniers. En effet, la production de charbon de bois en fosses circulaires ou rectangulaires de dimensions variables (de l'ordre de 1 à 30 m³) est attestée historiquement, parallèlement à la production en meules plus connue, par de nombreux traités techniques du XVIe au XIXe s.⁷. L'usage des fosses de charbonniers de petite taille sont liées, selon ces écrits, soit à une utilisation particulière, comme la forge ou la fabrication de poudre à canon, soit à un usage domestique, en exploitant du bois de petite section, par exemple de bois de taillis ou de sous-bois. Cet usage est par exemple attesté archéologiquement, dans le Midi de la France, où des espèces ligneuses basses comme la bruyère ont été exploitées de cette manière depuis la Protohistoire jusqu'à la fin du Moyen Âge⁸. Plus près de nous, de nombreuses fosses ont été identifiées ces dernières années comme des charbonnières tant en Flandre⁹ qu'aux Pays-Bas¹⁰. Comme à Ghislenghien IV, beaucoup de ces sites présentent une densité élevée de fosses, une absence de matériel archéologique dans les comblements, une dispersion des fosses sur une grande surface et sont localisés dans des zones qui ont été anciennement boisées.

Il semblerait qu'il y ait une certaine évolution de la forme des fosses, plutôt rectangulaires à l'époque romaine et au début du Moyen Âge, souvent circulaires par la suite¹¹. Les datations ¹⁴C montrent parfois une utilisation continue sur un même site, et il serait intéressant pour Ghislenghien IV de pouvoir compléter les datations, les fosses circulaires et carrées, moins nombreuses, relevant peut-être d'une exploitation du site à une période différente¹².

Une des techniques utilisée et décrite dans les manuels techniques du XIXe s. consiste à creuser une fosse, à y faire un feu vif, puis à y entasser le bois à charbonner

en le recouvrant des déblais de la fosse pour obtenir une cuisson à l'étouffée. Cette façon de procéder, avec en début d'opération un feu vif dans la fosse vide, expliquerait les traces de rubéfaction observées sur le fond et le haut des parois des fosses. Cependant, les exemples de fosses charbonnières étudiés aux Pays-Bas et en Flandre ne portent pas de trace de rubéfaction du sol encaissant aussi marquées que les structures de Ghislenghien IV. Cette caractéristique s'explique peut-être par la nature différente du sol et la profondeur de conservation. L'exploitation de taillis, avec l'installation des fosses à côté des tas de bois récoltés, expliquerait également la dispersion des structures sur une surface très étendue, peu habituelle pour des activités artisanales ou dans des contextes funéraires.

Le terrain assez humide et pauvre sur lequel sont installées les structures de combustion à Ghislenghien se prêterait sans doute bien à une telle exploitation. Une analyse anthracologique des charbons de bois récoltés est prévue pour établir les essences utilisées et leur calibre. Le charbon produit pouvait être destiné à des utilisations artisanales, comme la forge, mais aussi à un usage domestique, pour le chauffage ou la cuisine. Il est souvent préféré au bois parce qu'il est beaucoup plus léger à transporter et présente moins de risques d'incendie¹³.

Bibliographie

BIRINGUCCIO V., 1572. *La pyrotechnie ou art du feu*, Paris.

BOSC L.A.G. & BAUDRILLART J.J., 1821. *Dictionnaire de la Culture des arbres et de l'aménagement des forêts*, Paris.

CHAPTAL J.A.C., 1807. *Chimie appliquée aux Arts*, vol. 1, Paris.

DANESE V., 2015. Ath/Ghislenghien et Lessines/Ollignies : Un « champ » de fosses romaines. *Chronique de l'archéologie wallonne* 22, p. 101-103.

DANESE V., HANUT F. & VAN ASSCHE M., 2015. Vestiges d'occupation du premier et du second âge

2015, p. 101-103 et DANESE, HANUT & VAN ASSCHE 2015, p. 6-16), l'hypothèse d'une identification des fosses rubéfiées soient des bûchers funéraires a été gardée. La lecture de divers articles portant sur des charbonnières découvertes en Flandre, aux Pays-Bas et France, ces dernières années, nous a amené à revoir la fonction de ces nombreuses fosses.

7 Par exemple BIRINGUCCIO 1572, p. 85 ; CHAPTAL 1807, p. 136 ; BOSC & BAUDRILLART 1821, p. 263.

8 DURAND *et al.* 2010.

9 Par exemple DEFORCE *et al.* 2010 ; DEFORCE & BOEREN 2009 ; DEFORCE 2014 ; DEFORCE *et al.* 2015 (époque romaine), DEFORCE *et al.* 2013 (1300-1900).

10 GROENEWOUTD 2005 ; MARINOVA & DEFORCE 2014.

11 GROENEWOUTD 2005.

12 Les deux datations réalisées, l'ont été sur des fosses de plan rectangulaire.

13 Un remerciement tout particulier à la société IDETA qui, tout en réalisant ses projets de développement, a su être attentive aux exigences liées à la sauvegarde de notre patrimoine, et à la société TRBA qui a concilié nos investigations avec ses travaux de terrassements. Notre reconnaissance s'adresse également aux archéologues, assistants, techniciens et opérateurs de fouilles qui ont travaillé sur ce chantier et ce, durant un hiver très rigoureux. Toute notre gratitude à Mme Sylviane Mathieu qui a su guider nos recherches vers les charbonnières.

- du Fer dans la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien (Ghislenghien IV) (prov. de Hainaut, Belgique). *Lunula. Archaeologia protohistorica* XXIII, p. 153-161.
- DANESE V., HANUT F. & VAN ASSCHE M., 2015. Vestiges d'occupation du Premier Âge du Fer et fosses énigmatiques romaines dans la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien IV. *Bulletin du Cercle Royale d'Histoire et d'Archéologie d'Ath* 13, 283, p. 6-16.
- DEFORCE K. & BOEREN I., 2009. Anthracologisch onderzoek. In : LALOO P., DE CLERQ W., PERDAEN Y. & CROMBÉ Ph. (eds.) *Het Kluizendokproject. Basisrapportage van het preventief archeologisch onderzoek op de wijk Zandeken (Kluizen, gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen)*, (UGent Archeologische Rapporten 20), p. 364-365.
- DEFORCE K., VAN STRYDONCK M. & BOUDIN M., 2010. Anthracologisch onderzoek en radiokoolstofdatering van enkele Romeins houtskoolbranderskuilen uit Rieme (Evergem, prov. Oost Vlaanderen), *Rapporten Natuurwetenschappelijk Onderzoek VIOE*, 8.
- DEFORCE K., 2013. Selective woodland exploitation for charcoal production. A detailed analysis of charcoal kiln remains (ca. 1300-1900 AD) from Zoersel (northern Belgium), *Journal of Archaeological Science* 40, p. 681-689.
- DEFORCE K., 2014 (à paraître). Ingelmunster Zandberg – IMZB12. Anthracologisch onderzoek van enkele houtskoolbranderskuilen.
- DEFORCE K., MARINOVA E. & DALLE S., 2015. Vijf Romeinse houtskoolbranderskuilen in Emblem (Ranst, prov. Antwerpen), *Signa*, 4, p. 75-79.
- DURAND A., DUVAL S. & VASCHALDE C., 2010. Le charbonnage des Ericacées méditerranéennes : approches croisées archéologiques, anthracologiques et historiques. In : DELHON C. & al., *Des Hommes et des plantes. Exploitation du milieu et gestion des ressources végétales de la Préhistoire à nos jours*, Antibes, p. 323-331.
- GROENEWOUTD B., 2005. Charcoal Burning and Landscape Dynamics in the Early Medieval Netherlands, *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment, Ruralia* VI, p. 327-337.
- HANUT F. & HENROTAY D. (dir.), 2014. *Du Bûcher à la Tombe. Les nécropoles gallo-romaines à incinération en Wallonie*, Namur.
- MARINOVA E. & DEFORCE K., 2014. Anthracologisch onderzoek van houtskoolbranderskuilen. In : VAN DER VEKEN B. (ed.) *Veldhoven, Zilverackers. Archeologisch onderzoek ter plaatse van de Westelijk Ontsluitingsroute (fase 1)*, ADC rapport 3562. ADC, Amersfoort, p. 201-206.
- MATHIEU S., HENTON A., LAURENT C., FECHNER K. & VAN ASSCHE M., 1993. Pose d'un gazoduc entre Brugge et Quévy : premiers résultats du suivi archéologique des travaux en Hainaut occidental. In : *L'archéologie en Hainaut occidental 1988-1993*, Quevaucamps (Amicale des archéologues du Hainaut occidental, V), p. 134-141.

Découverte de fours à chaux gallo-romains lors des nouvelles recherches archéologiques sur la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien

Véronique DANESE & Nicolas AUTHOM

Avec la collaboration de Koen DEFORCE, Fabienne PIGIÈRE, Olivier COLLETTE & Frédéric HANUT

Entre 2012 et 2014, une vaste opération d'évaluation et de fouille a été menée dans la zone d'activité économique de Ghislenghien III-Est, faisant suite à un projet d'extension de 25 ha, entre la chaussée d'Ath et les chemins de Skippes et de Chièvres. Cette dernière, commanditée par le SPW, a été réalisée par une équipe d'archéologue, techniciens et opérateurs de l'asbl Recherches et Prospections archéologiques, secondée par des opérateurs du Service Public de Wallonie¹. Plus de 770 faits archéologiques ont été mis au jour sur cette extension est de la ZAE : il s'agit exclusivement de structures en creux qui s'échelonnent depuis l'Âge du Bronze jusqu'à l'époque contemporaine.

La période romaine a livré des vestiges particulièrement remarquables dont deux tombes aristocratiques augustéennes, présentées dans une autre notice de ce volume, et un atelier de chauxfourniers.

Les fours

Trois fours à chaux ont été découverts en bordure nord-ouest du chantier de fouille, le long de la chaussée d'Ath. Bien que leur contexte soit peu documenté, les terrains situés au nord de la chaussée n'ayant pas fait l'objet d'un diagnostic archéologique, ils semblent isolés. Mis à part les tombes augustéennes au sud, une vingtaine de fosses se trouvent à une centaine de mètres au sud-est (fig. 1). Elles correspondent vraisemblablement à un habitat du Haut-Empire comme en témoigne leur comblement où se côtoient des matériaux de construction, des clous et de la vaisselle de cuisine de la fin du IIe-début IIIe s. apr. J.-C.².

Les fours, recouverts d'importantes colluvions, ont été mis en évidence fortuitement lors de la réalisation d'un puisard entre deux tranchées du diagnostic. Ils s'organisent en deux noyaux distincts et dans l'espace

et dans leur moyen de mise en œuvre : d'une part, les fours F 678 et F 666, distants seulement d'une dizaine de mètres et entièrement creusés dans le sol, et d'autre part, le four F 677, isolé à 20 m vers l'est et construit hors sol, à flanc d'un décaissement. (fig. 4)

Les fours enterrés (F 678 et F 666)

Les fours sont implantés dans le sens de la pente (sud-nord). Ce faisant, les chauxfourniers ont profité au maximum de la topographie naturelle pour réduire le volume de terre à extraire lors du profond creusement nécessaire à leur élaboration. Ils possèdent les caractéristiques technologiques des fours à chaux décrits par Caton dans son *De Agricultura* vers 160 av. J.-C., c'est-à-dire une profonde cuve excavée dont la partie inférieure est appelée chambre de chauffe, tandis que la partie supérieure se nomme laboratoire. L'alimentation du four est réalisée depuis une vaste fosse de travail via un couloir, dit alandier.

Les deux fours enterrés de Ghislenghien sont ouverts vers le nord, vers leur fosse de travail. Dans aucun des deux cas, les dimensions exactes de ces dernières n'ont pu être estimées. La fosse de travail et l'alandier du four F 666 ont été éventrés lors de la création du puisard. On peut toutefois estimer la longueur de la fosse plus ou moins à 3,60 m. L'aire de travail du four F 678 dessine un plan en entonnoir (1,50 m de large au niveau de l'alandier pour plus de 3 m au nord) qui se perd hors emprise de fouille. Une coupe transversale de la fosse montre un profil en cuvette, alors qu'à la sortie de l'alandier, la surface de l'aire de travail est plane. Aucun système d'accès n'a été observé.

Les fours sont aménagés dans le substrat limono-argileux. Bien que conservés de manière inégale, ils partagent une mise en œuvre identique qui tend à les associer. Au-dessus de la chambre de chauffe, de forme tronconique, s'élève le laboratoire, de forme cylindrique (fig. 5). La distinction entre ces deux espaces n'existe à proprement parler qu'au moment de la cuisson, puisque la séparation correspond à la

1 L'intercommunale IDETA est également intervenue financièrement en prenant à sa charge le coût d'une pelle mécanique.

2 Communication de Frédéric Hanut.

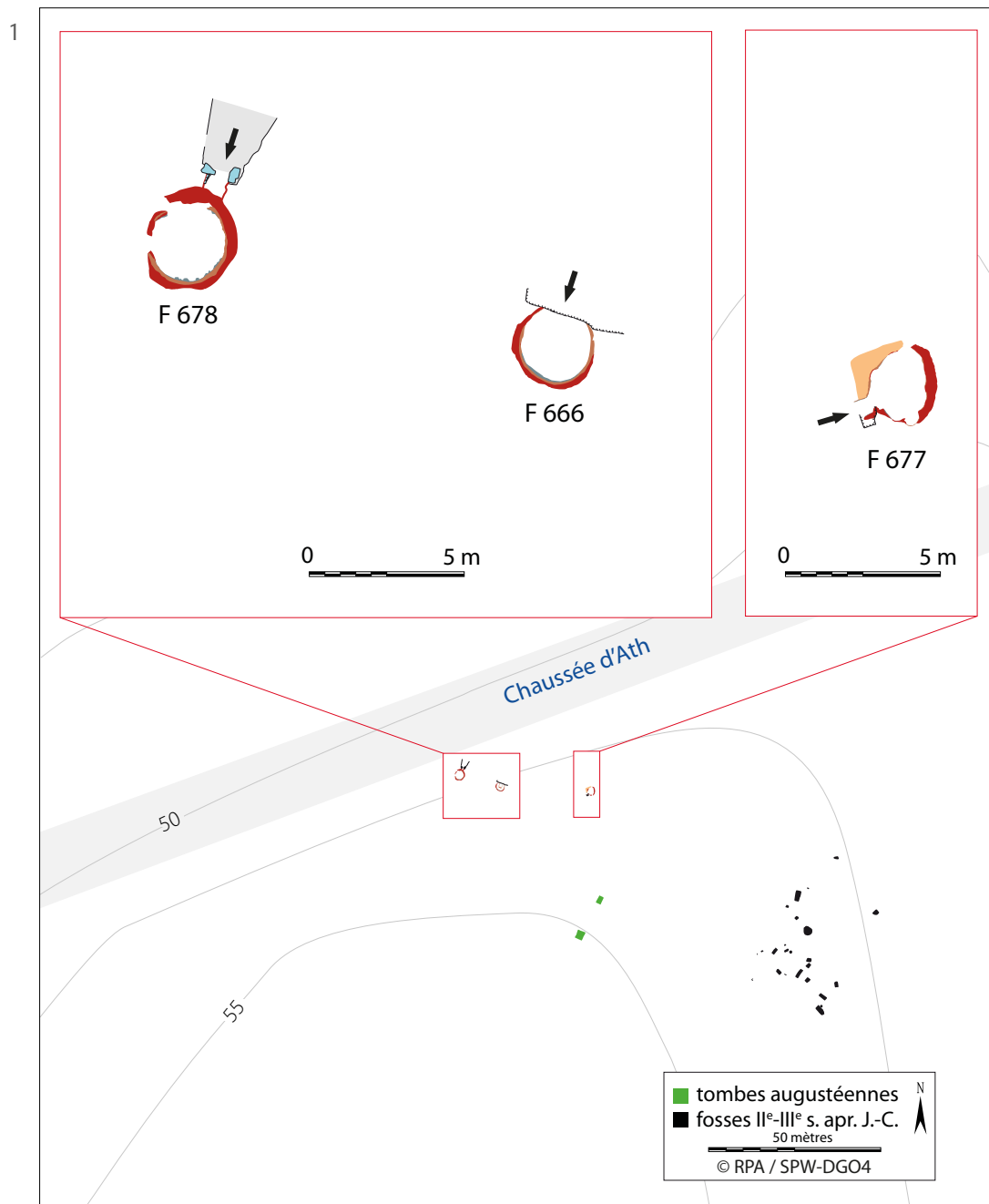

Fig. 1. Localisation des fours.

Fig. 2. Le four F 678, détail du cendrier et de la banquette.

Fig. 3. Profil de la banquette et du cendrier du four F 666.

4

Fours	Dim. diamètre	H. aire de chauffe	H. labo.	Vol.min. labo.	L. alandier	l. alandier	l. banquette	L. aire de travail	l. aire de travail
F 678	2,40 x 2,92 m	de 0,62 m à 1,04 m	1,41 m	6,33 m ³	0,80 m	0,66 m	0,36 m à 0,40 m	3,10 m et plus	2,13 m
F 666	2,20 m à 2,34 m	0,48 m	0,52 m	1,97 m ³	?	0,60 m	0,30 m à 0,80 m	3,60 m	?
F 677	2,44 m à 1,90 m	néant	1,00 m	2,83 m ³	0,74 m	0,56 à 0,64 m	néant	2 m et plus	?

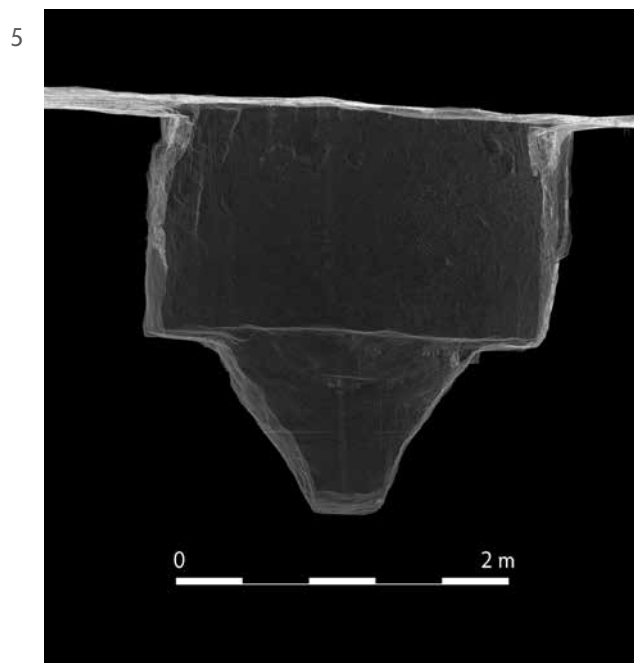

Fig. 4. Tableau comparatif des dimensions des fours.

Fig. 5. Coupe transversale du four F 678.

Les fours sont alimentés en combustible via un alandier situé dans l'axe de la chambre de chauffe. Si l'alandier du four F 666 n'est pas conservé, il subsiste quelques vestiges pour celui du four F 678. Ce dernier est excavé pour sa partie inférieure et construit pour sa partie supérieure. Concernant la couverture, deux hypothèses sont permises : soit l'alandier, construit en moellons, en était dépourvu, soit il était couvert d'une épaisse couche d'argile formant l'*intrados*. Seules quatre pierres quasi quadrangulaires de ce dispositif ont été retrouvées en place. La gueule de l'alandier est rubéfiée sur une épaisseur de 0,28 m dans sa moitié est, l'autre moitié ayant été détruite lors de la vidange du produit de la dernière cuisson (fig. 8).

charge de calcaire. Toutefois, une banquette matérialise également le passage entre ces deux chambres : sorte de replat qui rayonne autour du four, depuis le sommet de l'alandier et dont la largeur est irrégulière (fig. 2 et 3). Cet aménagement facilite la pose de la charge calcaire, montée en voûte en encorbellement. Afin de prévenir un effondrement, la charge peut aussi être soutenue par un cintre en bois, des poutres dressées ou encore par un gabarit de branches.

La chambre de chauffe possède, en son centre, un fond ovale et plat dans le cas du four F 666 et en déclivité vers le sud pour le four F 678 (fig. 6). Les parois de cette dépression remontent en suivant un plan incliné de 55° pour aboutir au niveau des banquettes. Ce creux joue le rôle de cendrier : il permet de recueillir l'importante masse des cendres et d'améliorer la circulation de l'air nécessaire à la combustion en créant des turbulences d'air chaud. Dans les deux cas, une importante couche de charbon de bois, qui témoigne de la dernière fournée, reposait encore sur le fond lors de la fouille.

Le laboratoire du four F 678 présente un état de conservation remarquable, les parois atteignant une hauteur d'1,40 m. Ceci permet d'estimer le volume minimum³ d'une fournée à 6,33 m³ (1,20 m² (r²) x 1,40 m (H) x π). Le limon encaissant constitue les parois du four, sans ajout d'un parement de moellons ; il a été altéré par les fortes températures atteintes lors des cuissons. Les parois présentent un degré de combustion qui varie d'une rubéfaction meuble de teinte rouge (ép. : 0,10 m à 0,50 m), à des zones indurées orangées (ép. : 0 à 0,14 m) et pouvant atteindre bien souvent un aspect vitrifié de teinte bleutée semblable à de la pierre (ép. : parfois jusqu'à 0,10 m) (fig. 7).

Complements

Les complements des deux fours sont constitués de phases de remplissage bien distinctes.

3 Ce volume est calculé selon les dimensions conservées ; pour estimer la production exacte du four, le calcul doit prendre en compte le fait que la hauteur du sommet de la charge ne peut excéder le double du diamètre (GERBER, PORTMANN & KÜNDIG 2002, p. 22). Le volume maximum de chaux produit par ce four pouvait donc atteindre 21 m³.

6

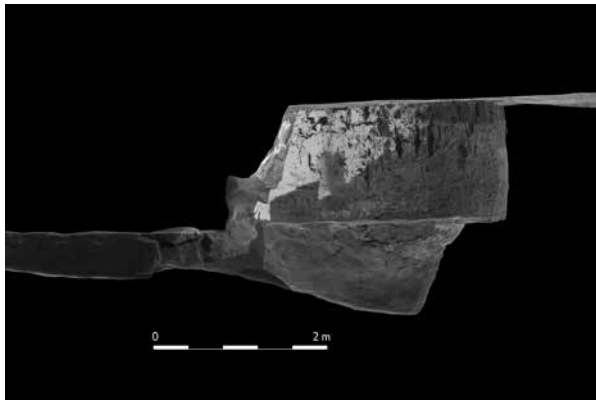
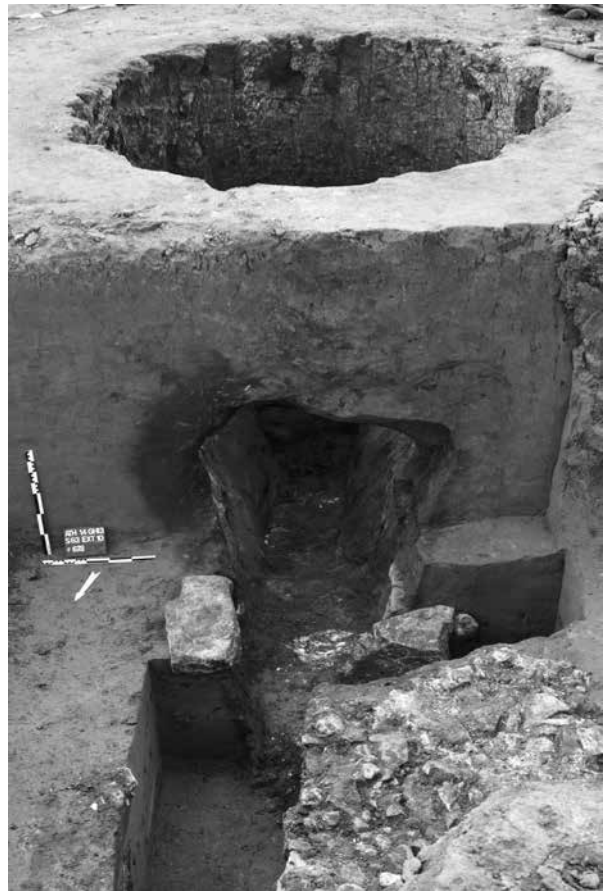

Fig. 6. Coupe longitudinale du four F 678.

Fig. 7. Paroi vitrifiée du laboratoire du four F 678.

Au sein de l'aire de chauffe, repose une couche de charbons de bois surmontée d'une masse mêlant des blocs de calcaire, des poches de chaux pure, des fragments de charbon et du limon. Ce comblement qui correspond à la dernière utilisation du four se prolonge jusque dans la fosse de travail. Dans le cas du four F 678, un important remblai de pierres, ayant chauffé, repose contre la paroi sud avec un profil en pente vers le centre du four et le cendrier. Ce remblai se distingue par une teinte moins blanche et un aspect moins compact que la masse de chaux qui remplit le cendrier. Il semble s'agir des rebuts de cuisson qui ont été déversés depuis le haut du four après son abandon.

Dans le laboratoire, le comblement diffère : s'y retrouvent des successions de couches de limon, mélangées avec des inclusions de chaux et de charbon de bois et surtout avec des morceaux de terre rubéfiée et indurée issue du démantèlement de la couverture argileuse. Dans le cas du four F 678, une succession de lits de limon se superposent sur une hauteur d'1 m, en suivant un pendage depuis l'ouest jusqu'au centre du four avant de se déverser vers les parois. Notons la présence du squelette d'un chien en connexion et d'ossements d'un grand équidé, découverts au fond de ce comblement, en jonction avec la masse de chaux qui recouvre le cendrier. L'âge au décès du chien est estimé à environ 1 an et demi sur la base de l'état d'épiphyse des os du squelette et du stade d'éruption et d'usure des dents. L'animal est de taille moyenne, sa hauteur au dos reconstituée est de 51,6 cm, et de conformation harmonieuse. Sous le squelette se trouvaient le crâne et le pelvis d'un grand équidé. La morphologie des dents permet d'attribuer le crâne à un cheval, tandis que leur stade d'éruption indique que l'animal était âgé de plus de 3 ans et demi - 4 ans.

7

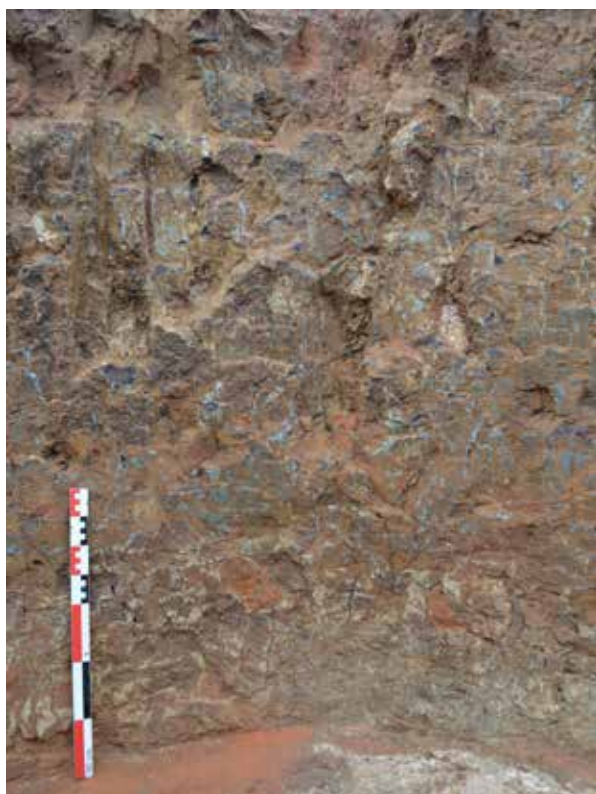
Le cadavre du chien et les restes épars sans doute d'un seul cheval auraient été rejetés dans le four en même temps que les rebuts de cuisson. Enfin, un limon brun avec des morceaux épars de terre brûlée comble définitivement la structure F 678 dans un troisième temps.

Quant au comblement d'abandon de l'aire de travail de chacun des deux fours, il est hétérogène et stratifié. Il se compose de nombreux blocs de calcaire, avec ou sans trace de combustion, de poches de charbons et de liserés de chaux ainsi que de limon mêlé à de la terre brûlée.

Cent-neuf fragments de charbon de bois provenant des alandiers des deux fours et de la fosse de travail du grand four (F 678) ont été analysés par Koen Deforce de l'institut royal des Sciences naturelles de Belgique. Seuls trois taxons différents ont été attestés, ce qui est peu vu le nombre d'échantillons étudiés. L'identification de ces bois révèle une utilisation quasi exclusive du hêtre (*Fagus sylvatica*) (96.3 %). Les autres taxons sont le pin sylvestre (*Pinus sylvestris*) et le saule (*Salix* sp.). Les deux échantillons de pin proviennent de l'alandier du four F 666 et les deux de saule proviennent de l'alandier du second four (F 678). Le chêne et le hêtre sont réputés de produire

8

9

Fig. 8. L'alandier du four F 678.

Fig. 9. Vue d'ensemble du four F 677 depuis sa fosse de travail.

d'excellents charbons de bois, avec un pouvoir calorifique élevé⁴. Le pin et le saule ont sûrement servi de bois d'allumage. L'utilisation du saule est attestée dans le four F 201 de Sivry-Courtry, mais aussi à Iversheim⁵. Les bois laissant échapper rapidement leurs gaz inflammables sont normalement privilégiés, mais les chauxfourniers ont tendance à surtout exploiter au maximum les ressources locales. De ce point de vue, la présence du pin sylvestre est considérée comme remarquable. En effet, des écrits récents mentionnent la possible disparition complète du pin sylvestre dans la végétation naturelle pendant l'époque romaine⁶. Toutefois, les deux échantillons de Ghislenghien, ainsi que l'attestation récente de charbons de bois de pin sylvestre dans une tombe à crémation romaine à Wanze⁷, livrent une indication supplémentaire concernant le fait que cet arbre faisait encore partie de la végétation pendant cette période.

Le peu de matériel archéologique provient, pour ces deux fours, de leur comblement limoneux. Des fragments de plusieurs pots à cuire et d'autres types de récipients en commune sombre y ont été découverts. La céramique est attribuée à la seconde moitié du

IIe s. - début du IIIe s. apr. J.-C. par Frédéric Hanut, céramologue du Service Public de Wallonie, ce qui offre un lien chronologique avec le comblement des fosses situées au sud-est de l'atelier des chauxfourniers.

Fonctionnement

La position des fours en sous-sol assure une bonne isothermie et facilite le chargement du laboratoire depuis la surface. Elle permet également d'alimenter la chambre de chauffe en combustible depuis l'aire de travail située en contrebas, tout en étant protégé du vent. Le mode de fonctionnement de ces fours est bien connu grâce aux écrits et aux études ethnographiques : il s'agit de fours à calcination intermittente à longue flamme⁸.

Après édification de la voûte séparant les chambres inférieure et supérieure du four, le laboratoire est comblé de pierres à cuire disposées par taille décroissante, en prenant soin de ménager des interstices pour la circulation des flammes et de l'air chaud. La partie sommitale de la charge, hors laboratoire, est recouverte d'un manteau argileux isolant et sûrement muni d'ouvertures pour améliorer le tirage. Ensuite vient l'allumage du feu. Durant la première journée, la température doit monter très lentement dans la chambre inférieure, afin de ne pas

4 GALE & CUTLER 2000.

5 SUMÉRA & VEYRAT 1997, p. 117-118.

6 MAES *et al.* 2006.

7 GOFFIOL *et al.* 2014.

8 BESOMBES-HANRY 2007, p. 225-226 ; CHÂTELET 2006, p. 355-356 ; SUMÉRA & VEYRAT 1997, p. 116-118.

faire éclater les blocs de calcaire, ce qui provoquerait l'effondrement de la voûte. Dès la seconde journée, l'alimentation en combustible est intensifiée afin d'augmenter la température. Une fois la température de calcination obtenue, c'est-à-dire environ 1000 °C, le chafournier peut obstruer la gueule du four pour limiter le tirage et donc la montée en température. La conduite du feu est prolongée durant plusieurs jours, jusqu'à obtention de la chaux. Ce temps de cuisson varie, pour diverses raisons, entre quatre à neuf jours. La vérification de la calcination des pierres s'effectue en pratiquant des trous dans la coiffe du four. Par la suite, plusieurs jours sont nécessaires à la baisse de température de la fournée. La libération du bouchon d'obstruction installé devant la bouche d'alimentation peut permettre d'activer le refroidissement de la chaux vive. Le déchargement du four s'effectue par le sommet de ce dernier. Pour ce faire, le manteau argileux qui recouvrait la charge est détruit, ce qui explique que nous n'en conservons pas trace. La chaux vive se présentant sous forme de blocs, la voûte est encore en place. Ces blocs sont mis en sacs et pesés par les chafourniers avant d'être transportés et vendus. Cette phase laisse de nombreuses traces dans le comblement du four. En effet, les chafourniers procèdent à un tri sur place. Ils séparent la chaux bien cuite des ratés de cuisson et des pierres. Ce travail provoque l'apparition de tas de déchets et d'une épaisse couche de chaux dans le foyer. Une fois vidé de sa charge, le four est nettoyé et restauré en vue d'être réutilisé.

Le four construit (F 677)

Ce four est éloigné de 20 m vers l'est par rapport au premier noyau. Il diffère des deux autres par sa mise en œuvre : il n'a pas été excavé dans le sol mais a été intégré à la topographie du site qui, à cet endroit, présente une importante rupture de pente, un talus d'origine anthropique, peut-être un front de carrière⁹.

En surface, après décapage, le plan de la structure est apparu comme très irrégulier. Seule la moitié sud du four est visible sous l'aspect d'un large bandeau de terre rubéfiée (0,30 m à 0,40 m) bordé vers l'intérieur d'une croûte de terre indurée. La moitié nord présente, ci et là, du limon rubéfié ou des morceaux vitrifiés isolés, peu ou pas vraiment alignés par rapport à la circonférence générale d'un four de plan circulaire.

Le four est dressé contre cette pente, tirant profit des avantages naturels qu'offre cette position pour son élaboration et son fonctionnement¹⁰. En cet endroit, il semblerait que la paroi du four soit constituée du talus lui-même. Comme la surface du sol n'était pas plane, un socle de limon, mêlé à des nodules de terre rubéfiée et à de rares fragments de charbon de bois, a été réalisé. Ensuite, le reste des parois latérales du four ont été érigées en limon autour de la charge.

Outre le fait qu'il soit construit et non excavé, ce four se distingue par deux aménagements différents : il est orienté est/ouest, avec son alandier et sa fosse de travail à l'ouest, et il ne comporte pas de chambre de chauffe (fig. 9).

Le four est donc constitué d'une sole, d'un laboratoire, d'un alandier et d'une zone de travail. La sole du four présente une surface très endommagée. Le limon encaissant est rougi sur quasi toute la partie subsistante et seules quelques rares zones présentent une surface clairement indurée, de teinte orange vif. Au centre, une petite cavité ovale, orientée nord-sud (0,92 m sur 0,40 m), profonde d'une vingtaine de centimètre, s'explique difficilement : sans connexion avec l'alandier et dénuée de trace de charbon de bois, il ne semble pas s'agir d'un cendrier semblable à celui des deux autres fours. Toutefois, comment expliquer autrement ce creusement, que par les nombreux passages des outils du chafournier lors de l'entretien nécessaire à la bonne conduite du processus de combustion ? Le laboratoire est quant à lui quasi entièrement détruit. À l'exception d'un court tronçon de paroi constitué par le talus et de la moitié sud de l'alandier, aucune élévation du four n'est conservée. Les parois nord et est du laboratoire, ainsi que la moitié nord de l'alandier, se sont affaissées, vraisemblablement emportées dans le sens de la pente une fois le four vidé de sa charge (fig. 10). Ce faisant, un vide s'est créé entre la sole et la paroi nord qui a été comblé par du limon mêlé à une grande quantité de terre rubéfiée. Les nombreux tronçons de parois effondrés présentent une forte épaisseur de rubéfaction, de teinte bordeaux et de texture tendre. Dans certains cas, la zone rubéfiée est bordée, côté interne, d'une couche de limon induré de 0,10 m d'épaisseur maximum et de teinte jaune pâle. Les parois verticales non effondrées présentent de rares traces de vitrification. Ces dernières sont de teinte bleutée et exclusivement localisées à une cinquantaine de centimètres au-dessus de la sole.

9 COLLETTE 2014.

10 ADAM 1984, p. 69-70.

Fig. 10. Détail de l'affaissement de la paroi du four F 677.

L'alandier n'est conservé que sur 33 cm de long mais devait atteindre une cinquantaine de centimètres. Il est constitué d'un couloir voûté construit en limon, dont la surface interne est totalement vitrifiée. Il est relié à une fosse de travail dont les limites n'ont pu être observées. La présence d'importantes colluvions et de la rupture de pente ont entravé la fouille et la vision en plan dans cette zone. Des rebus de cuisson gisants à la sortie de l'alandier, des débris de terres brûlées et des tuiles s'étalant jusqu'à plus de 2 m du four, ainsi que d'une couche de terre rubéfiée recouverte d'un fin dépôt de chaux, témoignent toutefois de l'emprise de la zone de travail.

Comblement

Depuis l'alandier jusqu'au creux présent dans la sole, repose un comblement de pierres calcaires partiellement chauffées mêlées à du limon brun, à un peu de charbon de bois et à un fin dépôt de chaux. Ce comblement occupe principalement l'axe du four et sa moitié sud. Pour le reste du remplissage, il s'agit principalement d'un limon hétérogène avec inclusions de chaux et morceaux de terre brûlée qui semble avoir comblé la cavité naturellement après son effondrement et son abandon. Un fragment de sigillée et les restes d'une cruche ont été retrouvés dans l'alandier.

Fonctionnement

Dans l'élaboration de ce four, il n'y a ni banquette, ni salle de chauffe inférieure. On peut dès lors supposer que la charge est installée directement sur la sole du four. Les blocs devaient être disposés en

encorbellement, en laissant un couloir d'accès face à l'alandier, afin de pouvoir alimenter le four.

Conclusion

L'implantation des fours à chaux de Ghislenghien, loin de tout lieu d'extraction de calcaire, est assurément déterminée par la présence de la villa de Meslin-L'Évêque et par le contexte ponctuel qu'a pu être sa construction ou plus vraisemblablement dans notre cas, son démantèlement.

Dans le premier cas, les fours auraient été construits non loin de l'habitat, afin d'alimenter facilement les bâtisseurs en mortier de chaux. Dans le second cas, plus probable, les blocs de construction de la villa ont servi de réserve de matière première pour la production de chaux. Cette hypothèse se confirme chronologiquement : les rares tessons de céramiques mis au jour dans les comblements des fours datent de l'abandon de ceux-ci au IIIe s apr. J.-C., période à laquelle l'occupation de la villa n'est plus attestée¹¹.

En 1999, D. Lavergne et F. Suméra avaient répertoriés cinquante-cinq sites de production de calcaire pour les fours à chaux durant l'époque romaine en Gaule. Dix de ces sites sont des lieux sélectionnés pour la récupération de matériaux de construction sur des habitats qui sont en déclin, tels que les villas de Chatillon-sur-Seiche, de Gournay-sur-Aronde, Guerville et Xouaxange¹². Toujours d'après ces mêmes auteurs, s'il existe pour le choix d'implantation des fours à chaux une prédominance de l'emplacement des matières premières sur celui de la destination de la chaux, cela n'exclut pas une fabrication occasionnelle pour un chantier précis. Cependant, les fours seraient dès lors implantés sur les lieux mêmes de ce dernier¹³.

11 DERAMAIX & DASSELER 2014, p. 163.

12 LAVERGNE & SUMÉRA 1999, p. 459-460.

13 LAVERGNE & SUMÉRA 1999, p. 462.

Bibliographie

- ADAM J.-P., 1984. *La construction romaine, matériaux et techniques*, Paris.
- ADAM J.-P. & VARENE P., 1985. Fours à chaux artisanaux dans le bassin méditerranéen. In : *Histoire des techniques et sources documentaires, méthodes d'approche et expérimentation en région méditerranéenne. Actes du colloque du G.I.S., Maison de la Méditerranée (21-23 octobre 1982), Cahier n° 7*, Aix-en-Provence, p. 87-100.
- BARAT Y. & DE SURY B., 1991. Découverte d'un four à chaux gallo-romain à Guerville (Yvelines), *Bulletin du Centre de Recherches Archéologiques de la Région Mantoise* 9, p. 3-10.
- BESOMBES-HANRY A., 2007. Les fours à chaux de Nespouls (Corrèze), *Aquitania* 23, p. 207-231.
- CHÂTELET M., 2006. Un deuxième four à chaux mérovingien découvert en Alsace : le four de Sessenheim « Hecklen » (Bas-Rhin), *Revue Archéologique de l'Est* 54, p. 349-364.
- COUTELAS A., 2003. *Pétoarchéologie du mortier de chaux gallo-romain. Essai de reconstitution et d'interprétation des chaînes opératoires : du matériau au métier antique*, thèse de doctorat soutenue à l'université de Paris I – Panthéon-Sorbonne [En ligne : <https://tel.archives-ouvertes.fr/tel-00528508>].
- DELOYE F.-X., 1996. La chaux à travers les âges, *Bulletin des Laboratoires des Ponts et Chaussées* 201, p. 94-98.
- DERAMAIX I & DASSELER S., 2014. *Les recherches archéologiques menées dans la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien*, Namur (Études et Documents. Archéologie 31).
- GALE R. & CUTLER D., 2000. *Plants in Archaeology*, Westbury Publishing, Kew.
- GERBER C., PORTMANN M. & KÜNDING C., 2002. *Fours à chaux, four à fer et charbonnières dans le Jura bernois : vestiges archéologiques médiévaux et modernes découverts entre Moutier et Roches sur le tracé de l'autoroute A 16, 1995-1997*, Bern (Schriftenreihe der Erziehungsdirektion des Kantons Bern).
- GOFFIOUL C., CHEVALIER A., DEFORCE K., HANUT F., LAMBERMONT S. & PIGIÈRE F., 2014. La tombe de Wanze (province de Liège): un exemple d'étude pluridisciplinaire. In : HANUT F. & HENROTAY D. (eds), *Du bûcher à la tombe. Les nécropoles gallo-romaines à incinération en Wallonie*, Namur, p. 130-138.
- MAES B., BASTIAENS J., BRINKKEMPER O., DEFORCE K., RÖVEKAMP C., VAN DEN BREMT P. & ZWAENEPOEL A., 2006. *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen*, Boom, Amsterdam.
- MARGUERIE D., 2002. Fuel of Protohistorical and Historical Kilns in North-western France. In : THIÉBAULT S. (ed.), *Proceedings of the Second International Meeting of Anthracology*, Oxford (BAR International Series 1063), p. 187-191.
- MARGUERIE D. & HUNOT J. Y., 2007. Charcoal analysis and dendrology: data from archaeological sites in north-western France, *Journal of archaeological science* 34(9), p. 1417-1433.
- SUMÉRA F. & VEYRAT E., 1997. Les fours à chaux gallo-romains de « Brétinoust », commune de Sivry-Courtry (Seine-et-Marne), *Revue archéologique du Centre de la France* 36, p. 99-130.
- VASCHALDE C., 2012. Les fours à chaux du Midi méditerranéen de la France, objets de nouvelles méthodes en archéologie médiévale, *Dabates de Arqueologia medieval* 2, p. 12-154.

Découverte de deux sépultures privilégiées d'époque augustéenne à Ath/Ghislenghien (province de Hainaut)

Véronique DANESE & Frédéric HANUT

En vue de l'extension de la Zone d'Activité Économique (ZAE) de Ghislenghien III par l'intercommunale IDETA, des évaluations et fouilles archéologiques ont été menées de 2012 à 2014 sur les terrains concernés par ces futurs aménagements. Ceux-ci s'étendent sur 25 hectares, le long de la chaussée d'Ath et du chemin des Skippes. Les fouilles, commanditées par le Service Public de Wallonie, ont été effectuées par une équipe composée d'un archéologue, de techniciens et d'opérateurs de l'asbl Recherches et Prospections archéologiques et par une équipe d'opérateurs du Service Public de Wallonie - Direction extérieure du Hainaut I. L'intercommunale IDETA est intervenue financièrement en prenant à sa charge le coût d'utilisation d'une pelle mécanique et de son opérateur pendant le dernier mois de fouille. Un grand nombre de vestiges ont été découverts durant ces fouilles (fig. 1). La Protohistoire est, entre autres, représentée par un enclos fossoyé de l'Âge du Bronze moyen et par une vaste zone d'occupation à vocation domestique débutant au Bronze final et perdurant jusqu'au milieu du Second Âge du Fer (La Tène moyenne). Trois fours à chaux datent de la seconde moitié du Haut-Empire romain. Enfin, les Temps modernes et l'époque contemporaine sont illustrés par un bivouac militaire du XVIIIe s. et une grande fosse circulaire contenant du matériel de la Première Guerre mondiale. Néanmoins, la découverte la plus remarquable a été réalisée fin août 2014 alors que le chantier touchait à sa fin. Les deux tombes fouillées durant le mois de septembre 2014 sont des ensembles aristocratiques d'époque augustéenne pour lesquels nous ne connaissons aucun équivalent en Belgique.

Aménagement des deux sépultures

Les deux tombes sont constituées d'une grande fosse rectangulaire excavée qui abrite une chambre funéraire en bois. La sépulture 1, la plus volumineuse, mesure 2,51 m sur 2,20 m et renferme un coffrage en bois cloué de 2,35 m sur 2,10 m (fig. 2). Cinquante-cinq petits clous en fer ont été mis au jour, la plupart encore dans leur position initiale. Des traces de

planches dans la partie supérieure du comblement de la tombe signalent l'existence d'un couvercle effondré. Cette tombe, quoique conservée sur 60 cm de hauteur, a elle aussi été partiellement détruite par les travaux agricoles. La tombe 2, plus petite, mesure 2,27 m sur 1,48 m et contient un coffrage en bois dont le plancher repose sur deux poutres (fig. 6). Ces dernières sont disposées longitudinalement, en bord de fosse. Elles reposent dans deux surcreusements réalisés suivant les dimensions des deux poutres. Après pourrissement du bois de celles-ci et du plancher, le mobilier funéraire situé à cet endroit, comprimé par le sédiment infiltré dans le coffrage, s'est partiellement brisé et a glissé dans les surcreusements alors vides. L'absence de clous dans le comblement de la tombe implique que le coffrage en bois était réalisé par emboîtement, avec tenons et mortaises. La tombe, conservée sur une hauteur inférieure à 15 cm, a été très largement abimée par les labours et son fort taux d'arasement ne permet pas d'en connaître la profondeur originelle.

Après la crémation, les restes des défunts ont été nettoyés et déposés dans des récipients. Dans la tombe 1, les ossements formaient un amas circulaire ; ils étaient probablement conservés dans un contenant en matériau périssable tel qu'un panier ou bol en bois, qui a disparu sans laisser de trace. Dans la tombe 2, les ossements ont été rassemblés dans un « réceptacle » en bronze, associés à deux fibules.

L'essentiel du mobilier funéraire reposait sur le plancher en bois des chambres funéraires. Toutefois, pour la tombe 1, la position de certains objets à des hauteurs différentes dans le remblai et dans des positions variées, implique l'existence de supports en matière périssable (pièces de mobilier comme des tables basses, étagères, etc.). Par ailleurs la présence de petits récipients dans le comblement de la fosse en dehors de la chambre funéraire laisse à penser que ceux-ci se situaient initialement sur le couvercle en bois. Notons enfin qu'un espace assez important de la tombe 1 était vide de tout matériel. Il est très probable que des offrandes en matières périssables telles que des textiles et des offrandes alimentaires animales ou végétales aient été disposées à cet endroit. Un dépôt organique, peut-être les vestiges du banquet, situé

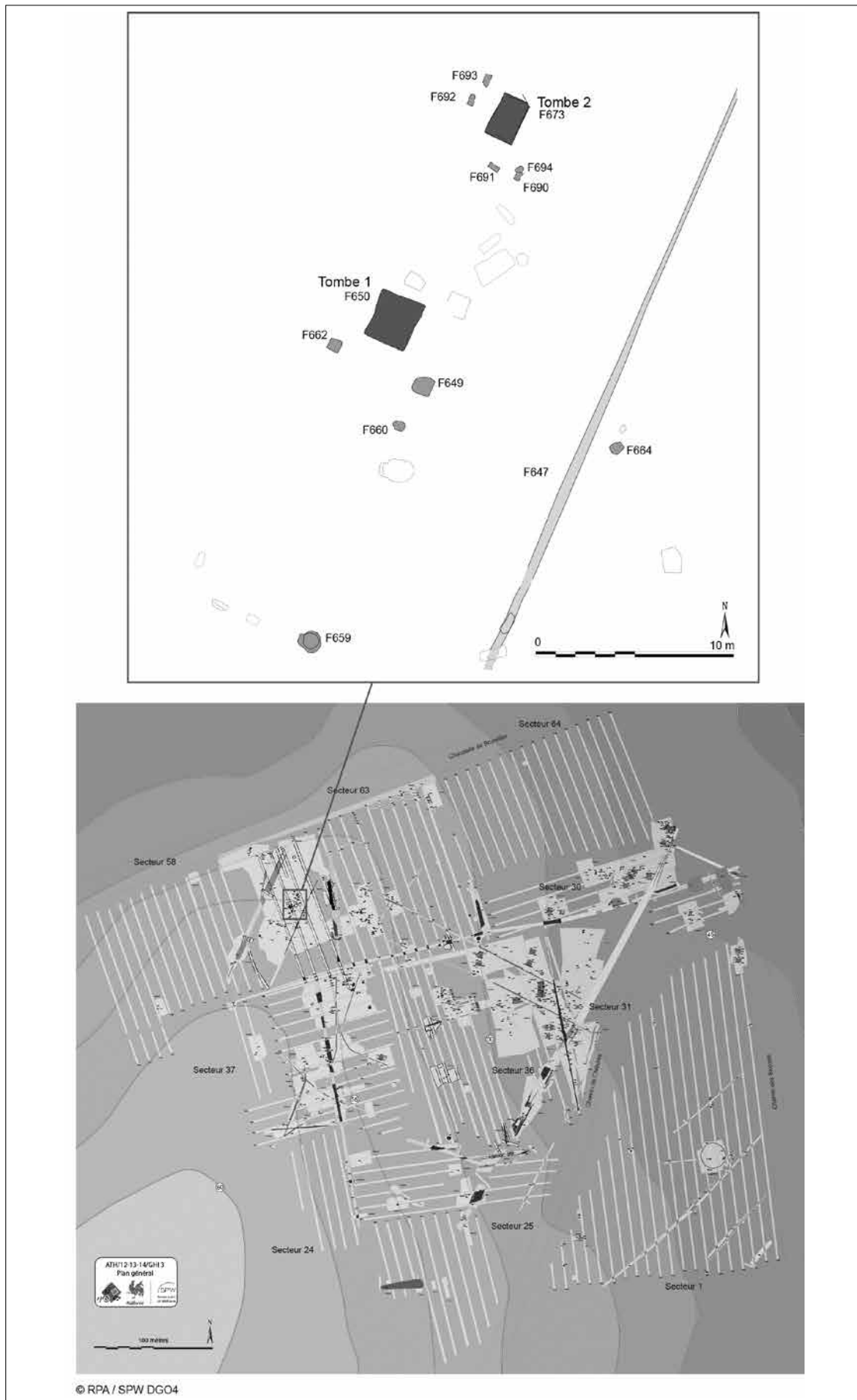

Fig. 1. Localisation des deux tombes de Ghislenghien (infographie J. Timmermans © RPA/SPW).

au centre de la tombe, sur le plancher du coffrage, a laissé des traces sous forme de fibres de bois, de tissus et des graisses.

Ces chambres funéraires et le mobilier qu'elles renferment témoignent d'un niveau de richesse important. On pourrait s'attendre à ce qu'elles soient abritées sous un monument imposant, tel un tumulus ou un petit tertre, et entourées d'un enclos fossoyé. Si la tombe 2 est entourée de plusieurs trous de poteau qui signalent une construction au-dessus de la tombe, aucune trace d'un tel aménagement n'a été observée autour de la tombe 1. Les poteaux prouveraient que la tombe 2 de Ghislenghien n'était probablement pas couverte d'un tertre. Il faut imaginer un édicule ouvert ou un véritable bâtiment fermé à caractère culturel au-dessus de la tombe. Ces constructions étaient destinées à signaler la tombe dans le paysage et à rappeler le statut des défunts¹. Des poteaux périphériques formant une colonnade périptère en bois ont été repérés autour des tombes 23, 31 et 39 de Raillencourt-Sainte-olle². L'existence d'une architecture extérieure à la tombe, et matérialisée par un nombre variable de trous de poteaux, est attestée par la fouille d'autres sépultures à chambre funéraire en bois de l'élite en Gaule Belgique à la fin du Second Âge du Fer. En Picardie occidentale, ces architectures funéraires sont principalement datées de La Tène B2 à La Tène C2 (IIIe-IIe s. av. J.-C.)³. On les retrouve plutôt à La Tène D jusqu'au début de la période romaine dans les cimetières de l'est de la Gaule Belgique, chez les Suessions (Bucy-le-Long), les Rèmes (Acy-Romance, Ménil-Annelles, Thugny-Trugny) et les Trévires (Clemency, Feulen).

Deux ensembles funéraires aristocratiques

Les deux sépultures à crémation de Ghislenghien peuvent être attribuées à des personnalités de haut rang qui ont vécu sous le règne de l'empereur Auguste (27 av. J.-C.-14 apr. J.-C.). Nous pouvons qualifier ces deux sépultures d'« aristocratiques » en raison de l'abondance des offrandes funéraires, des dimensions et de l'aménagement des fosses sépulcrales et en raison de la qualité du mobilier déposé dans chaque

tombe. Des deux sépultures, la tombe 1 est de loin la plus riche. Un premier inventaire du mobilier recense une centaine d'artefacts dont au moins trente-six récipients en céramique, trois vases en verre, trois fibules en alliage cuivreux, une table en fer, un chaudron bimétallique et au moins sept pièces de vaisselle en alliage cuivreux. Les fouilles de la tombe 2 ont livré une quarantaine d'objets dont vingt poteries, une coupe en verre, deux fibules en alliage cuivreux, une paire de chenets en fer et bronze et un « contenant » en alliage cuivreux.

Les deux ensembles de Ghislenghien sont des découvertes exceptionnelles pour lesquelles nous n'avions jusqu'alors aucun parallèle connu en Belgique. Les tombes d'époque augustéenne qui ont livré un mobilier d'importation comme la terre sigillée italique sont très rares chez nous. Citons les tombes 1, 2, 3 et 6 du cimetière d'Harmignies (province de Hainaut), datées entre 11 av. J.-C. et 9 apr. J.-C.⁴ Chez les Tongres, une coupe en sigillée *Conspectus* 22 figure dans la tombe 1 (premier quart du Ier s. apr. J.-C.) de la nécropole de Remicourt/Momelette (province de Liège) qui s'étend à 450 m à l'ouest de la chaussée Tongres-Arlon⁵. Cependant, d'autres ensembles funéraires de l'élite gauloise à l'époque augustéenne sont connus en dehors des frontières de la Belgique actuelle, parfois même dans des régions limitrophes comme le Grand Duché du Luxembourg ou le nord-ouest de la France. Retenons les tombes d'Antran (Vienne)⁶ et de Fléré-la-Rivière (Indre)⁷ dans le centre de la Gaule, de Saint-Nicolas-lez-Arras (Pas-de-Calais)⁸, Marquise (Pas-de-Calais)⁹ et Oisy-le-Verger (Pas-de-Calais)¹⁰ dans le nord-ouest de la Gaule et les riches sépultures de Goeblingen-Nospelt (Grand-Duché)¹¹, Feulen (Grand-Duché)¹²

4 Seule la tombe 1 a livré une coupe en sigillée italique *Conspectus* 14.1/*Haltern* 2 signée VMBRIC/PHILOLOG. Les trois autres sépultures ont livré un mobilier comparable qui nous permet de les situer dans la même fourchette chronologique : DERU 1993.

5 DESTEXHE 2014.

6 PAUTREAU 1999.

7 FERDIÈRE & VILLARD 1993.

8 JACQUES 2007.

9 AFONSO-LOPES & LEROY 2013.

10 WILLEMS & DUBOIS 2013.

11 Le mobilier des chambres funéraires A et B datent du début de la période augustéenne, entre 30 et 20 av. J.-C. Celui des chambres funéraires C et D est antérieur et remonte à la période pré-augustéenne (La Tène D2b), entre 50 et 30 av. J.-C. : METZLER & GAENG 2009.

12 Il s'agit de la tombe 80 dotée d'une chambre funéraire en bois, entourée de trous de poteaux et aménagée à l'intérieur

1 BUCHEZ 2012, p. 292-296. Une hypothèse défendue par J. Metzler voit dans ces trous de poteaux la preuve d'aménagements provisoires pour l'exposition des corps durant le temps des funérailles : METZLER, METZLER-ZENS & MÉNIEL 1999.

2 BOUCHE, BLANQUAERT & GINOUX 2007, p. 16, fig. 3.

3 BUCHEZ 2012, p. 293.

et de Nospelt-Kröckelberg (Grand-Duché)¹³ chez les Trévires, dans la partie orientale de la Gaule Belgique. Enfin, les tombes de Ghislenghien offrent des similitudes étonnantes avec un groupe des tombes aristocratiques dans le sud-est de l'Angleterre (sépultures à crémation rurales isolées du groupe de Welwyn-Garden : Welwyn A et B, Welwyn Garden City, Snailwell, Hertford Heath, Mont Bures, Standfordbury A et B) antérieures à la conquête de l'île par l'empereur Claude. Elles se placent entre 50 av. J.-C. et 43 apr. J.-C.¹⁴. La tombe 1 de Ghislenghien présente des analogies étroites dans la composition du mobilier funéraire avec les sépultures du « groupe de Welwyn » et celles de Saint-Nicolas-lez-Arras : présence d'amphores, d'un service à ablution, de vaisselle en bronze liée à la pratique du *symposium*, d'éléments de foyer (chaudron et chenets/landiers), de nombreuses poteries d'importation lointaine ou de fabrication régionale et rareté ou absence d'armes. La tombe 1 se singularise surtout par la mise au jour de biens d'importation de très grande valeur, exceptionnels pour nos régions et accessibles seulement à une élite. C'est le cas des trois amphores, de la vaisselle en métal et en verre et du dépôt dans la tombe 1 d'un véritable service composé de dix-neuf coupes et assiettes en terre sigillée de tradition italique, fabriquées dans des ateliers italiens (Arezzo, Pise) ou dans des succursales établies à Lyon. Les découvertes en contexte funéraire d'assiettes et de coupes en sigillée italique sont exceptionnelles pour la Belgique (Arlon, Harmignies, Remicourt/Momelette) et il s'agit d'un ou de deux vases par tombe, nous n'avons jamais affaire à un service de plusieurs pièces. La découverte d'une coupelle en verre mosaïqué rubané dans les deux tombes est également surprenante car les rares exemplaires connus dans le nord de la Gaule sont associés à des établissements militaires précoces (Augst, Neuss/*Novaesium*, Vechten, Velsen) ou à ces foyers de romanisation que furent les premiers centres urbains fondés par Auguste (Reims/*Durocotorum*, Nimègue/*Oppidum Batavorum*, Trèves/*Augusta Treverorum*)¹⁵. Ces coupes sont peu profondes ; leur diamètre d'ouverture est compris entre 8 et 9 cm et leur hauteur ne dépasse pas 2 cm. Leur surface interne est polie et brillante, tandis que l'extérieur est mat. Le verre mosaïqué se compose de bâtonnets ou éclats de verre de différentes couleurs (bleu clair,

bleu sombre, blanc, jaune, rouge, vert, pourpre) qui sont chauffés ensemble dans un moule creux de telle sorte qu'ils soient fondus et adhèrent les uns aux autres. Les petites coupes en verre moulé sont originaires d'ateliers méridionaux. Le verre mosaïqué serait apparu en Orient à la fin du IIIe s. ou au début du IIe s. av. J.-C. On situe souvent l'invention de cette technique à Alexandrie. À partir de l'époque augustéenne, des ateliers producteurs sont implantés en Italie, dans la région de Rome principalement¹⁶.

Les offrandes funéraires de la tombe 1

La tombe 1 est révélatrice du climat culturel dans lequel évoluent les élites gauloises sous le règne d'Auguste, dans une époque de transition entre la fin du Second Âge du Fer après la conquête de César (période pré-augustéenne ou La Tène D2b : 50-30 av. J.-C.) et la réorganisation administrative et économique du nord de la Gaule au début de notre ère. Le mobilier met en évidence la fusion d'éléments indigènes issus de la tradition celtique et d'autres éléments empruntés à la civilisation gréco-romaine. Le rite de l'abondance, la volonté de doter le défunt d'un trousseau particulièrement riche est une donnée conforme à l'héritage celtique (fig. 2). Le dépôt de landiers en fer et d'un chaudron en fer et alliage cuivreux est une pratique funéraire bien attestée dans le nord-ouest de la Gaule (Picardie, Nord/Pas-de-Calais) durant la fin du Second Âge du Fer. Une grande partie de ces tombes aristocratiques avec ustensiles métalliques de banquet se concentrent de part et d'autre de la Somme, en territoire ambien et au cœur du *Belgium*¹⁷. Un autre groupe de tombes privilégiées peut également être isolé dans le Cambrésis, au sud-ouest du territoire nervien ; il a été révélé par des fouilles récentes, notamment celles du canal Seine-Nord Europe¹⁸. Les tombes laténiennes à chenets/landiers et seaux ou chaudrons bimétalliques de Raillencourt-Sainte-Olle (tombe 31)¹⁹, Estrées-Deniécourt (tombes 1116 et 170)²⁰, Bouchon « Le Rideau Miquet » (tombes 1 et 15)²¹, Cambrai « Le Nouveau Monde » (tombe 1-106)²², Oisy-le-Verger

d'un fossé de 21,5 x 20,8 m : SCHENDZIELORZ 2006, p. 257-261.

13 THILL 1969 ; REINERT 1993, p. 350, fig. 4.

14 STEAD 1967 ; FERDIÈRE & VILLARD 1993, p. 238-243 ; POUX, 2004, p. 186-189.

15 VAN LITH 2009, p. 51.

16 ROUSSEL-ODE 2014, p. 23.

17 POUX 2004, p. 55-58 ; GINOUX 2007, p. 66, fig. 1.

18 WILLEMS & DUBOIS 2013.

19 BOUCHE, BLANQUAERT & GINOUX 2007.

20 PRILAUX 2007.

21 BUCHEZ 2012, p. 308, fig. 22.

22 ASSEMAT-REIGNIER *et al.* 2012, p. 68-72.

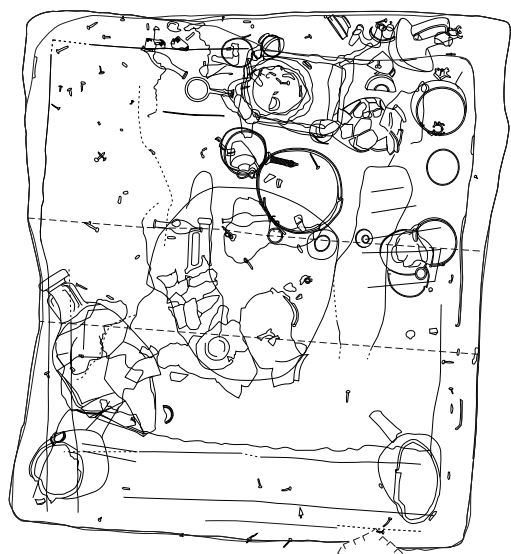

Fig. 2. Plan et photogrammètrie de la tombe 1 (infographie J. Timmermans © RPA/SPW).

Fig. 3. Plan et photogrammètrie de la tombe 2 (infographie J. Timmermans © RPA/SPW).

(tombe 1025 « fondatrice » de la nécropole)²³ et Marcelcave (tombe 9)²⁴ sont datées entre 150 (La Tène C2) et 60/50 av. J.-C. (La Tène D2a). L'association de landiers en fer et d'un chaudron bimétallique est plus rare dans les sépultures du début de la période romaine ; citons le chaudron et la « table en fer » de la tombe 3 (30-10 av. J.-C.) de la petite nécropole aristocratique de Saint-Nicolas-lez-Arras²⁵. Chenets et chaudron sont les accessoires emblématiques du festin celtique, l'apanage du patriarche, du chef de clan qui exerce une autorité

morale et politique sur la communauté à laquelle il appartient. Ils étaient employés pour la cuisson et la préparation des mets servis aux convives²⁶ ; les dimensions des ustensiles de la tombe 1 de Ghislenghien sont adaptées à une consommation collective et cérémonielle. Les landiers appartiennent à un modèle particulier appelé « table en fer ». Ils sont constitués de quatre montants verticaux réunis entre eux par des barres transversales. Les montants verticaux étaient surmontés par des protomés d'animaux (bovidés ?) mais ces extrémités ont disparu, emportées par les labours. Le modèle de la table en fer est attesté dans les sépultures aristocratiques de

23 WILLEMS & DUBOIS 2013, p. 82.

24 GINOX 2007, p. 72, fig. 4.

25 JACQUES 2007, p. 44, fig. 14 et 16.

26 Poux 2004, p. 56.

Raillencourt-Sainte-Olle (tombe 39), Saint-Nicolas-lez-Arras (tombes 2 et 3) et de Welwyn B (Angleterre). Il pourrait s'agir d'ustensiles très anciens, d'origine laténienne, transmis sur plusieurs générations.

À l'inverse, plusieurs caractéristiques de la tombe 1 sont imputables au monde méditerranéen et nous montrent combien le défunt, bien que d'origine gauloise, était à la pointe de la romanisation. Citons, en premier lieu, le service à ablution constitué d'une cruche à bec tréflé et anse à poucier anthropomorphe et d'une patère dont le manche cannelé se termine par une tête de bélier (fig. 3). Suivant la disposition habituelle de ces récipients en contexte funéraire, la cruche reposait à l'intérieur de la patère. La cruche correspond à une variante du type Tassinari D 2112²⁷ ; l'anse est surmontée d'un buste féminin et un masque féminin décore l'attache inférieure de l'anse. La patère est une variante du type Tassinari H 2100. Cruche et patère étaient utilisées pour se rincer les mains dans les rites gréco-romains de purification avant les repas et lors des cérémonies funèbres. Une cruche et une patère identiques à celles de Ghislenghien ont été retrouvées dans la sépulture d'Antran²⁸. Un service similaire a été mis au jour dans une tombe à chambre funéraire en bois (sépulture 2) de Marquise « Mont de Cappe »²⁹.

Le service à vin en bronze, comprenant notamment deux passoires et des bassins, est lié à la pratique du banquet méditerranéen ou *symposium*. Les passoires (ou *cola*) étaient utilisées pour filtrer le vin. Associée au service de la boisson, nous trouvons un bassin en bronze doté d'un système de filtrage et d'un bec verseur placé à l'opposé d'une anse mobile en forme d'oméga. Des récipients similaires ont été retrouvés dans des tombes celtiques du Ier s. av. J.-C. : Raillencourt-Sainte-Olle (tombe 39)³⁰, Verna³¹ et Welwyn Garden City³². Un exemplaire proche de celui de Ghislenghien a également été mis au jour dans la riche sépulture à chambre funéraire de Stanway, près de Colchester/*Camulodunum*³³. Ces bassins à bec verseur ont été importés en Germanie libre où ils apparaissent dans des sépultures datées au

début du Ier s. apr. J.-C. Par contre, ils seraient absents du corpus de la vaisselle en bronze de Pompéi. Le bec verseur en forme de protomé de chien rappelle la technique et le répertoire iconographique de l'art celtique tardif. Des bacs verseurs en forme de tête de chien ont été retrouvés en Bavière, à Manching et Kelheim³⁴. Ce bassin à bec verseur est probablement une antiquité précieuse (το κειμηλιον) dont la date de fabrication est bien antérieure à son dépôt dans la tombe.

La verrerie est illustrée par une petite coupe en verre moulé complète et un petit balsamaire en verre soufflé de teinte jaune. La coupe possède un diamètre d'ouverture de 8 cm environ et correspond au type AR 1/*Trier* 2 (fig. 5). Ce modèle de coupe peu profonde présente un fond légèrement arrondi, une hauteur légèrement inférieure à 2 cm et un diamètre compris entre 8 et 9 cm. Elle a été mise au jour au pied de l'amphore qui était couchée sur le fond de la tombe. La masse se compose d'un verre noir ou brun sombre pourpre qui est parsemé de petits éclats jaunes ou des rectangles constitués de rubans longitudinaux alternativement blanc-jaune-rouge-jaune-rouge ou bleu ciel-rouge-jaune-rouge-noir-blanc. Le bord se compose d'un fil torsadé noir et blanc. La technique de production de ces coupelles en verre mosaïqué rubané serait plutôt caractéristique d'ateliers établis dans la partie occidentale de l'Empire³⁵. Parmi les rares coupelles en verre mosaïqué rubané au profil complet retrouvées en Gaule septentrionale, retenons deux trouvailles anciennes à Trèves³⁶ et une coupelle découverte au centre de la ville d'August (Région 1, *insula* 24)³⁷. Une coupelle en verre mosaïque rubané fait également partie des nombreuses offrandes de la tombe 1 de Nospelt-Kröckelberg datée de la fin de la période augustéenne (10-25/30 apr. J.-C.)³⁸. Bien qu'il n'ait encore fait l'objet d'aucune restauration, le petit balsamaire en verre soufflé doit correspondre au type Isings 6/*Trier* 70a qui fait son apparition en Italie à l'extrême fin de la période républicaine ou au tout début de la période augustéenne³⁹. De manière générale, la verrerie fait son apparition dans les sépultures aristocratiques gauloises à la fin du règne d'Auguste, peu après le tournant de l'ère. Nous avons un balsamaire Isings 6 dans la sépulture

27 TASSINARI 1993.

28 PAUTREAU 1999, p. 33-37.

29 AFONSO-LOPES & LEROY 2013, p. 127, fig. 15-16.

30 Cette sépulture est datée entre 80 et 60 av. J.-C. : BOUCHE, BLANCQUAERT & GINOUX 2007, p. 29-32, fig. 14.

31 PERRIN & SCHÖNFELDER 2003, p. 52-53, fig. 23-24.

32 STEAD 1967, p. 23-25, fig. 12 et pl. V.

33 Cette sépulture, constituée vers 40 apr. J.-C., est appelée *doctor's grave* en raison de la présence de plusieurs instruments chirurgicaux : CRUMMY *et al.* 2007.

34 PERRIN & SCHÖNFELDER 2003, p. 53.

35 ROUSSEL-ODE 2014, p. 91.

36 GOERTHER-POLASCHEK 1977, p. 15-16, pl. 1, cat. n^{os}5-6.

37 RÜTTI 1991, p. 15, pl. 1, cat. n^o1.

38 THILL 1969, p. 188 ; REINERT 1993, p. 350, fig. 4.

39 FONTAINE 2013, p. 1174.

4

5

6

7

Fig. 4. Tombe 1. Cruche à anse anthropomorphe placée dans une patère (service à ablution en alliage cuivreux) à proximité d'une grande assiette en terre sigillée italique (photo G. Focant © SPW, DGO4).

Fig. 5. Tombe 1. Coupelle en verre mosaïqué rubané (photo G. Focant © SPW, DGO4).

Fig. 6. Tombe 1. Une amphore de la moyenne vallée du Rhône en position couchée à côté d'une amphore de Bétique inclinée dans l'angle sud-ouest de la chambre funéraire (photo V. Danese © RPA/SPW).

Fig. 7. Tombe 2. Coupelle en verre mosaïqué rubané (photo G. Focant © SPW, DGO4).

d'Antran⁴⁰ ainsi que dans la riche tombe trévire de Nospelt-Kröckelberg⁴¹.

Le répertoire céramique de la tombe 1 est particulièrement impressionnant. Malheureusement, tous ces vases n'ont pas encore été restaurés. Les dix-neuf vases en terre sigillée italique sont illustrés par des coupes et des assiettes aux dimensions variées. Les exemplaires de petite taille côtoient certaines pièces de grand module. D'un point de vue typologique, nous retrouvons essentiellement des types tardifs caractéristiques de l'horizon de Haltern : coupes tronconiques à rebord vertical *Conspetus 22/*

Haltern 8, coupes hémisphériques décorées de guillochis *Conspetus 33/Haltern 12*, assiettes à rebord vertical *Conspetus 18/Haltern 2*, assiettes à rebord vertical et quart-de-rond interne *Conspetus 19/Haltern 3* et assiette à paroi verticale *Conspetus 20/Haltern 5*. Le service de table composé de plusieurs coupes et assiettes reflète l'adoption par le défunt des habitudes romaines de la table, des manières de consommer « à la romaine ».

Les trois amphores étaient regroupées dans la partie méridionale de la chambre funéraire. Nous avons deux amphores dans l'angle sud-ouest et la troisième dans le coin opposé (fig. 6). Les amphores sont le plus souvent placées en position verticale dans les coins des chambres funéraires, comme c'est le cas pour les tombes 2, 3 et 4 de Saint-Nicolas-lez-Arras⁴², les tombes A et B de Goeblingen-Nospelt⁴³ ou la « tombe du docteur » à Stanway, près de Colchester⁴⁴. Le dépôt d'amphores dans les tombes est inconnu

40 PAUTREAU 1999, p. 58.

41 THILL 1969 ; REINERT 1993, p. 350, fig. 4.

42 JACQUES 2007.

43 METZLER & GAENG 2009.

44 CRUMMY *et al.* 2007.

dans les riches sépultures des peuples de Gaule Belgique occidentale avant la conquête césarienne⁴⁵. Il se répand dans les sépultures de l'élite au cours des années 50 av. J.-C. à 20 apr. J.-C. pour disparaître par la suite. Les trois amphores correspondent à deux types distincts. Le premier est illustré par deux amphores originaires de Bétique dont l'ouverture et une grande partie des anses ont été emportées par les labours ou la pelle mécanique lors du décapage. Elles étaient inclinées dans les deux coins méridionaux de la chambre funéraire. Il s'agirait du type Dressel 8/*Haltern* 69 qui est introduit vers le changement d'ère et diffusé durant la première moitié du Ier s. apr. J.-C. L'examen des pâtes montre que les deux amphores de la tombe 1 sont issues de deux centres de production différents. On retrouve une amphore Dressel 8/*Haltern* 69 dans la « tombe du docteur » de Stanway et deux autres emballages dans la tombe de Snailwell (Suffolk). Ces deux sépultures britanniques, antérieures à l'invasion de Claude, sont datées de la première moitié du Ier s. apr. J.-C. L'amphore Dressel 8/*Haltern* 69 est traditionnellement associée au transport des sauces et conserves de poisson. Cependant, des travaux récents suggèrent que ce modèle d'amphore a aussi été utilisé pour le conditionnement du vin de Bétique. Un argument en faveur de cette hypothèse est la découverte dans plusieurs sépultures de l'élite (Feulen, tombe 80 ; Goeblingen-Nospelt B et 14 ; Snailwell ; Stanway ; Oisy-le-Verger, tombe 1017 ; Saint-Nicolas-lez-Arras, tombe 4) d'amphores Dressel 7-11 (Dressel 7, 8 ou 9) associées à des accessoires métalliques pour le service du vin (passoires, puisettes ou louches)⁴⁶. Pour S. Martin-Kilcher, elles peuvent également avoir contenu de l'*oinogarum* ou *hydrogarum*, une boisson à base de sauce de poisson (*garum*) diluée dans le vin ou l'eau⁴⁷. Le second type ne compte qu'un exemplaire. Comme il a été retrouvé en position couchée, il était mieux préservé que les deux amphores précédentes ; il a notamment conservé son ouverture. Il s'agit d'une amphore du type Dressel 10 *similis*/Lyonnaise 3a originaire de Lyon, dans la moyenne vallée du Rhône. Elle était utilisée pour le conditionnement de saumures acheminées en vrac. L'amphore Lyonnaise 3a est absente des camps augustéens de Dangstetten et Oberaden dont l'occupation s'interrompt vers 9/7 av. J.-C. Par contre, elle est présente à Haltern⁴⁸ et figure dans les niveaux augustéens tardifs/tibériens

précoces d'Amiens. À Lyon, elle serait fabriquée dans les ateliers de la Muette et de la Manutention vers 20/15 av. J.-C. et serait remplacée par la Lyonnaise 3b sous les règnes de Claude ou Néron⁴⁹.

Associées au service du vin, la tombe 1 a livré deux grandes cruches élancées ou « lagènes » (*lagoenae*). Ces cruches, couvertes d'un engobe rouge à l'hématite, sont originaires d'un atelier méridional, peut-être dans l'actuel Languedoc (Gaule Narbonnaise)⁵⁰. De tels récipients sont très rares dans le nord de la Gaule. Des découvertes similaires ont été réalisées dans les camps augustéens d'Oberaden et de Haltern.

En plus de la petite fiole en verre, trois autres vases à parfum en terre cuite accompagnaient le défunt dans la tombe. Il s'agit de balsamiques (*unguentaria*) effilés/fusiformes du type *Haltern* 30 (H. 26 cm environ). Ils sont comparables aux cinq balsamiques *Haltern* 30 de la tombe d'Antran⁵¹. Exceptionnelles en Belgique, des découvertes en sont attestées dans le nord-ouest de la France, en contexte funéraire (Poulainville, Moislains et Méaulte), dans les niveaux urbains les plus anciens (Amiens, Arras) et en contexte militaire (Arras-Actiparc, La Chaussée-Tirancourt)⁵². À partir des années 20/30 apr. J.-C., les balsamiques en verre remplacent les flacons à parfum en terre cuite dans les sépultures des provinces gauloises et germaniques. La présence de vases à parfum dans des tombes du début de l'époque romaine est le marqueur d'un statut social très élevé. Les parfums occupent une place centrale dans le déroulement du rituel funéraire romain. Ils étaient versés sur la dépouille avant l'embrasement du bûcher ; des libations de parfum étaient effectuées durant les funérailles et à l'emplacement de la sépulture. Leur présence dans la tombe 1 témoigne d'une romanisation précoce des pratiques funéraires de l'élite présente à Ghislenghien. Les parfums participent à cette dynamique de purification qui est au cœur même des rites funéraires du monde romain. Parmi les offrandes céramiques de la tombe 1, on dénombre encore deux ou trois récipients en *terra nigra* ainsi qu'un pot à cuire en céramique non tournée à ouverture évasée et décor au peigne sur la panse. Un coffret en bois, dont il ne subsiste plus que les éléments métalliques (anneaux en alliage cuivreux et charnières en fer), a été découvert au centre de la tombe. Trois fibules en alliage cuivreux étaient

45 POUX 2004, p. 58.

46 POUX 2004, p. 230-233 ; SILVINO & POUX 2005, p. 503-505.

47 METZLER & GAENG 2009, p. 355-356.

48 DESBAT 1997, p. 92-93.

49 LAUBENHEIMER & MARLIÈRE 2010, p. 60.

50 Ces cruches à pâte très micacée auraient été notamment produites dans les ateliers de Bram et de Sallèles-d'Aude en Narbonnaise : HANUT 2000, p. 78.

51 PAUTREAU 1999, p. 92-94.

52 CHAIDRON & DUBOIS 2013, p. 44, fig. 24.

associées aux restes incinérés du défunt. Il s'agit de fibules à ressort protégé dotées d'un arc bombé avec décor de cannelures longitudinales, probablement du type Riha 4.5/Feugère 16 ou 19. Ce modèle de parure apparaît à la période augustéenne et sa diffusion couvre le centre et le nord de la Gaule, la Rhénanie et la Grande-Bretagne.

La tombe 1 pourrait être celle d'un individu de sexe masculin. Néanmoins, une étude anthropologique des ossements incinérés doit encore être entreprise. Seuls les chefs de communauté disposent d'un assortiment complet d'ustensiles pour l'organisation de repas collectifs. De tels banquets servent autant à manifester la puissance économique de ces personnages de haut rang qu'à entretenir les liens de clientèle et à renforcer la cohésion sociale au sein de la communauté. Dans la hiérarchie des sépultures aristocratiques avec amphores et instruments du banquet établie par Matthieu Poux, la tombe 1 de Ghislenghien appartient à la catégorie supérieure, celle des tombes d'organiseurs de banquets dans la sphère collective⁵³.

Les offrandes funéraires de la tombe 2

Même si le mobilier funéraire reste exceptionnel pour nos régions, la tombe 2 renferme une quantité d'offrandes funéraires nettement inférieure à celle de la tombe 1 (fig. 3). Les biens d'importation lointaine y sont moins abondants que dans la tombe 1. À l'inverse, la vaisselle régionale, notamment la céramique gallo-belge, est plus fréquente ici. Les amphores et les balsamiques en terre cuite sont absents de la tombe 2. La terre sigillée italique se réduit à trois coupes, deux grands exemplaires du type *Conspectus* 22/*Haltern* 8 et une coupe totalement écrasée, décorée de guillochis, du type *Conspectus* 31 ou 33. Parmi les autres poteries à large diffusion, la chambre funéraire 2 a livré deux lagènes du même modèle que les deux récipients de la tombe 1, un mortier à lèvre en bandeau vertical du type *Oberaden* 72/*Haltern* 59 ainsi qu'un plat à simple paroi évasée en céramique à vernis rouge pompéien *Oberaden* 21/*Haltern* 75A accompagné d'un grand couvercle plat sans élément de préhension⁵⁴ *Oberaden* 23/*Haltern* 75B. Le mortier est originaire de la moyenne vallée du Rhône. Le plat et son couvercle sont des productions italiques (Campanie)

en pâte rougeâtre ; ils ont été retrouvés écrasés en place, le couvercle au-dessus du plat. Le mortier et le service plat-couvercle en céramique à vernis rouge pompéien sont des instruments emblématiques de la cuisine romaine. Leur dépôt dans la tombe n'est pas innocent, il reflète l'adoption par le défunt des habitudes alimentaires des populations d'Italie à la fin de la République et au début du Principat.

Le corpus céramique de la tombe 2 rassemble plusieurs vases (assiettes, pots et bouteilles) en céramique gallo-belge (*terra nigra* et *terra rubra*) fabriqués en Gaule septentrionale. Une partie d'entre eux sont issus d'ateliers champenois, établis à Reims et dans sa région. On dénombre au moins une grande assiette en *terra rubra* Deru A5 originaire de Champagne et une assiette en *terra nigra* Deru A1 de même provenance.

Une coupelle en verre mosaïqué rubané du type AR 1/*Trier* 2 a été retrouvée près de l'angle septentrional de la chambre funéraire (fig. 7). D'un diamètre d'ouverture de 8,5 cm, elle se compose de bandes obliques de teinte blanche, bleu ciel, verte, jaune, rouge et noir ainsi que de petits blocs blancs et jaunes en alternance. Comme pour la coupelle de la tombe 1, le bord est constitué d'un fil torsadé noir et blanc.

Une paire de landiers en fer reposait près de l'angle nord-est de la chambre funéraire. Les extrémités des chenets avaient ici aussi disparu. Un détail très intéressant est la présence de petits pieds en alliage cuivreux de part et d'autre de chaque extrémité. Les deux fibules en alliage cuivreux étaient mêlées aux ossements. Ce sont des fibules à ressort protégé à arc non interrompu décoré de cannelures longitudinales du type « Langton Down » Riha 4.4/Feugère 14b1b. Elles apparaissent au début de la période augustéenne et leur diffusion couvre le centre et le nord de la Gaule, la Rhénanie et la Grande-Bretagne.

Chronologie des sépultures

Sur base d'une première analyse préliminaire du matériel des deux tombes, nous pouvons les dater à la fin de la période augustéenne voire au tout début du règne de Tibère, plus précisément entre 5 av. J.-C. et 20 apr. J.-C. Les similitudes observées dans la composition du mobilier funéraire des deux tombes nous permettent de les situer dans la même fourchette chronologique. Le répertoire des coupes et assiettes en sigillée italique des deux tombes se compose principalement de formes tardives (*Conspectus* 18, 19, 20, 22, 33) qui caractérisent

53 Poux 2004, p. 222-223.

54 Le couvercle présente un anneau concentrique au sommet de la paroi externe.

les dernières importations de sigillées italiques en Gaule. Elles définissent l'horizon de synthèse IV daté entre 10 et 25/30 apr. J.-C.⁵⁵. Le mobilier de la tombe 1 est très proche de celui rencontré dans deux autres dépôts d'exception : la tombe d'Antran et la sépulture 1 de Nospelt-Krëckelbiërg. Dans la tombe d'Antran, datée entre 5 et 15 apr. J.-C., on retrouve le service à ablution en alliage cuivreux, un balsamaire en verre soufflé Isings 6, quatre coupes en sigillée italique *Conspetus* 22, trois lagènes couvertes d'un engobe rouge à l'hématite et cinq balsamaires fuselés en terre cuite *Haltern* 30. La sépulture de Nospelt-Krëckelbiërg a livré une quarantaine de pièces en sigillée italique dont des coupes *Conspetus* 22 et *Conspetus* 31, des assiettes *Conspetus* 18 et 19, plusieurs assiettes en *terra rubra* et en *terra nigra*, deux lagènes à haut col étroit, une amphore Dressel 10 *similis*/Lyonnaise 3a, un balsamaire en terre cuite *Haltern* 30, une coupelle en verre moulé mosaïqué et un balsamaire en verre soufflé Isings 6⁵⁶. Ce dépôt exceptionnel est daté entre 10 et 25 apr. J.-C.

Identité des défunts

La position des offrandes dans les deux tombes correspond à une mise en scène très codifiée destinée à magnifier le statut privilégié des défunts. Le mobilier déposé dans les chambres funéraires a une dimension triple : sociale, politique et culturelle. Avec sa proportion élevée d'importations lointaines ou de productions gauloises romanisées, il reflète l'adhésion des défunts au modèle de civilisation promu par Rome dans les territoires conquis, leur volonté de s'appropriier les codes socio-économiques, religieux et culturels de l'occupant romain.

Le défunt de la tombe 1 était un personnage en vue dans la société nervienne, en partie reconstituée après les massacres de la Guerre des Gaules. Il doit s'agir d'un grand propriétaire terrien qui a peut-être joué un rôle dans l'administration et la vie politique à Bavay/*Bagacum*, chef-lieu de la *Civitas Nerviorum* dont la fondation remonte aux années 15/10 av. J.-C. et dont les structures administratives se mettent peu à peu en place sous le règne d'Auguste. Le défunt pourrait être un de ces notables qui ont exercé une magistrature locale (duumvirat, questure et édilité), qui composaient le sénat local (*senatus decuriorum*) ou qui furent choisis comme délégués pour représenter la cité auprès du

gouverneur provincial ou du sanctuaire fédéral des trois Gaules à Lyon.⁵⁷ Les élites nerviennes ont participé très tôt à la construction et au financement de bâtiments publics et autres équipements urbains. Songeons à l'inscription réalisée par Cnaeus Licinius Navos pour le passage (*adventus*) de Tibère, héritier du trône d'Auguste par adoption, à Bavay entre 4 et 10 apr. J.-C. D'autres inscriptions en l'honneur de membres de la maison impériale, les petits-fils d'Auguste Lucius et Caius César décédés en 2 et 4 apr. J.-C., attestent la construction de monuments publics à Reims et à Trèves par l'aristocratie locale sous le règne d'Auguste⁵⁸.

Avant de se retirer sur ses terres, ce personnage a peut-être mené une carrière militaire dans les unités auxiliaires (cohortes et ailes) de l'armée romaine. Seules des personnes en contact avec l'armée pouvaient acquérir des biens aussi prestigieux que le service à vin métallique, les amphores ou la vaisselle en terre sigillée italique. Jusqu'à la crise de 68-70 apr. J.-C., on constate que la noblesse gauloise conserve de fortes traditions guerrières. Le service dans l'armée était un excellent moyen de s'élever dans la hiérarchie sociale, on peut parler de « promotion par les armes ». Les aristocrates gaulois, désireux de lier leur destinée à celle de Rome, y voyaient la possibilité d'acquérir la citoyenneté romaine et d'occuper une place en vue au sein de leur communauté⁵⁹. Bien que la tombe 1 n'ait apparemment pas livré d'artefact militaire, des unités auxiliaires de soldats nerviens, commandées par des chefs de même origine, ont participé aux entreprises de conquête de la Germanie libre par Auguste entre 12 av. J.-C. et 9 apr. J.-C. L'historien Tite-Live nomme deux chefs militaires nerviens, Avectius et Chumstinctus, qui se distinguèrent lors des campagnes de Drusus⁶⁰. Considérés comme l'élite (*primores*) de cette cité pérégrine, ils auraient reçu le grade de tribun.

Les tombes de Ghislenghien dans leur contexte archéologique

Nous ne pouvons ignorer la proximité des sépultures avec la villa « à pavillons multiples alignés » de Meslin-l'Évêque dont la monographie est parue récemment⁶¹. En effet, cette dernière s'étend au

55 HANUT 2000.

56 THILL 1969 ; REINERT 1993, p. 350, fig. 4.

57 DONDIN-PAYRE 2004.

58 VANDERHOEVEN 1996, p. 238-240.

59 TASSAUX 1996.

60 RAESAET-CHARLIER 2011, p. 47.

61 DERAMAIX & DASSELER 2014.

nord de la chaussée d'Ath (nationale Ath-Enghien), dans l'extension occidentale de la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien, à environ 600 m au nord-ouest des deux tombes augustéennes. Un premier établissement agricole aurait été fondé dans le premier quart du 1er s. apr. J.-C. Les pieux de bois d'un pont enjambant le lit fossile d'un ruisseau coulant devant le porche de la *pars rustica* ont donné les dates dendrochronologiques entre 25 av. J.-C. et 12 apr. J.-C.⁶². L'étude du mobilier céramique de la villa de Meslin-l'Évêque, avec la présence de trois sigillées italiques (*Conspectus* 12, 18 et 22) et de formes précoces en *terra rubra* (assiettes Deru A2 et A5, bol Deru KL20 et pots-tonnelets Deru P13), date cette première occupation à la fin du règne d'Auguste ou au début de celui de Tibère. Il y a vraisemblablement un lien direct entre nos deux sépultures et la création de ce domaine agricole.

Abréviations

AR = RÜTTI 1991.
Conspectus = ETTLINGER *et al* 1990.
 Deru = DERU 1996.
 Feugère = FEUGÈRE 1985.
Haltern = LOESCHKE 1909.
 Isings = ISINGS 1957.
Oberaden = ALBRECHT 1938.
 Riha = RIHA 1994.
Trier = GOETHERT-POLASCHEK 1977.

Bibliographie

AFONSO-LOPES E. & LEROY S., 2013. L'ensemble céramique précoce du site gallo-romain de Marquise, Mont de Cappe (Pas-de-Calais). In: *SFECAG, Actes du Congrès d'Amiens*, Marseille, p. 117-131.

ALBRECHT C., 1938. *Das Römerlager in Oberaden und das Uferkastell in Beckinghausen an der Lippe I-II*, Dortmund (Veröffentlichungen aus dem Städt. Museum für Vor- und Frühgeschichte Dortmund 2, 1).

ASSEMAT-REIGNIER H., RENARD S., ANCEL M.-J., BARRAND-EMAM H., DÉMAREST M. & OUESLATI T., 2012. Un ensemble funéraire de La Tène finale et du début de la période gallo-romaine à Cambrai "Le Nouveau Monde" (Nord), *Revue du Nord* 94, p. 27-95.

BOUCHE K., BLANCQUAERT G. & GINOUX N., 2007.

Raillencourt-Sainte-Olle: un ensemble aristocratique de la fin de l'Âge du Fer. In : KRUTA V. & LEMAN-DELERIVE G. (dir.), *Feux des morts, foyers des vivants. Les rites et symboles du feu dans les tombes de l'Âge du Fer et de l'époque romaine*, Lille (Revue du Nord. Hors série 11), p. 13-34.

BUCHEZ N., 2012. La Protohistoire récente – état de la documentation et principaux résultats issus de la fouille des sites funéraires de La Tène moyenne à La Tène finale sur les grands tracés linéaires en Picardie occidentale, *Revue Archéologique de Picardie* 3/4, p. 267-334.

CHAIDRON C. & DUBOIS S., 2013. De La Tène finale à l'époque augustéenne : premiers apports du monde méditerranéen dans le nord-ouest de la Gaule, territoires ambien, atrébate, bellovaque, ménapien, Morin, sud-nervien et viromanduen. In: *SFECAG, Actes du Congrès d'Amiens*, Marseille, p. 13-64.

CRUMMY P., BENTFIELD S., CRUMMY N., RIGBY V. & SHIMMIN D., 2007. *Stanway : an elite burial at Camulodunum*, London (Britannia Monograph Series 24).

DERAMAIX I. & DASSELER S. (dir.), 2014. *Les recherches archéologiques menées dans la zone d'activité économique d'Ath/Ghislenghien*, Namur (Études et Documents, Archéologie 31).

DERU X., 1996. *La céramique belge dans le nord de la Gaule. Caractérisation, Chronologie, Phénomènes Culturels et Économiques*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain 89).

DERU X., 1993. Un ensemble funéraire gallo-romain précoce à Harmignies (Mons, Hainaut), *Bulletin des Musées Royaux d'Art et d'Histoire* 64, p. 197-212.

DESBAT A. (dir.), 1997. Les productions des ateliers de potiers antiques de Lyon. II. Les ateliers du 1er s. après J.-C., *Gallia* 54, p. 1-117.

DESTEXHE G., 2014. La nécropole de Remicourt/Momelette (Province de Liège). In : HANUT F. & HENROTAY D. (dir.), « Du Bûcher à la Tombe ». Les nécropoles gallo-romaines à incinération en Wallonie, Namur, p. 146-149.

DONDIN-PAYRE M., 2004. Statuts civiques et magistratures en Gaule Belgique. In : BAYARD D. & MAHÉO N. (dir.), *La marque de Rome. Samarobriva et les villes du nord de la Gaule, Catalogue de l'exposition tenue au Musée de Picardie d'Amiens du 14 février au 16 mai 2004*, Amiens, p. 85-91.

62 Idem, p. 160-161.

- ETTLINGER E. *et al.*, 1990. *Conspectus Formarum Terrae Sigillatae Italico Modo Confectae*, Bonn (Materialien zur römisch-germanischen Keramik 10).
- FERDIÈRE A. & VILLARD A., 1993. *La tombe augustéenne de Fléré-la-Rivière (Indre) et les sépultures aristocratiques de la cité des Bituriges*, Saint-Marcel (Revue Archéologique du Centre de la France. Supplément 7).
- FEUGÈRE M., 1985. *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Paris (Revue Archéologique de Narbonnaise. Supplément 12).
- FONTAINE S., 2013. Du parfum pour les morts. Formes et usages du mobilier en verre. In : VAN ANDRINGA W., DUDAY H., LEPETZ S., JOLY D. & LIND T., *Mourir à Pompéi. Fouille d'un quartier funéraire de la nécropole romaine de Porta Nocera (2003-2007). I-II*, Rome (Collection de l'École Française de Rome 468), p. 1169-1231.
- GINOUX N., 2007. Les élites du Nord de la Gaule (IIe-Ier s. av. J.-C.). Les tombes à ustensiles du feu de trois nécropoles de Gaule Belgique : Cizancourt « La Sole des Galets », Marcelcave « Le Chemin d'Ignaucourt » (Somme) et Raillencourt-Sainte-olle (Nord). In : KRUTA V. & LEMAN-DELERIVE G. (dir.), *Feux des morts, foyers des vivants. Les rites et symboles du feu dans les tombes de l'Âge du Fer et de l'époque romaine*, Lille (Revue du Nord. Hors série 11), p. 65-85.
- GOETHERT-POLASCHEK K., 1977. *Katalog der römischen Gläser des Rheinischen Landesmuseums Trier*, Mainz (Trierer Grabungen und Forschungen 9).
- HANUT F., 2000. Les horizons augustéens dans la céramique du Nord de la Gaule, *Revue du Nord* 82, p. 41-85.
- ISINGS C., 1957. *Roman Glass from Dated Finds*, Groningen/Djakarta.
- JACQUES A., 2007. La nécropole aristocratique de Saint-Nicholas-lez-Arras. In : KRUTA V. & LEMAN-DELERIVE G. (dir.), *Feux des morts, foyers des vivants. Les rites et symboles du feu dans les tombes de l'Âge du Fer et de l'époque romaine*, Lille (Revue du Nord. Hors série 11), p. 35-50.
- LAUBENHEIMER F. & MARLIÈRE É., 2010. Échanges et vie économique dans le Nord-Ouest des Gaules (Nord/Pas-de-Calais, Picardie, Haute-Normandie). *Le témoignage des amphores du IIe s. av. J.C. au IVe s. ap. J.-C. I-II*, Besançon.
- LOESCHCKE S., 1909. *Keramische Funde in Haltern. Ein Beitrag zur Geschichte der augusteischen Kultur in Deutschland*, Münster (Mitteilungen der Altertums-Kommission für Westfalen 5), p. 101-322.
- METZLER J. & GAENG C., 2009. *Goebblange-Nospelt, une nécropole aristocratique trévière*, Luxembourg (Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 13).
- METZLER J., METZLER-ZENS N. & MÉNIEL P., 1999. *Lamadelaïne, une nécropole de l'oppidum du Titelberg*, Luxembourg (Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 6).
- PAUTREAU J.-P. (dir.), 1999. *Antran (Vienne). Un ensemble aristocratique du premier siècle*, Poitiers.
- PERRIN F. & SCHÖNFELDER M. (dir.), 2003. *La tombe à char de Verna (Isère) : témoignage de l'aristocratie celtique en territoire allobroge*, Lyon (Documents d'Archéologie en Rhône-Alpes et en Auvergne 24).
- POUX M., 2004. *L'âge du Vin. Rites de boisson, festins et libations en Gaule indépendante*, Montagnac (Protohistoire européenne 8).
- PRILAUX G., 2007. Le site d'Estrées-Deniécourt (80) « Derrière le Jardin du Berger ». Découverte de probables tubes à libations chez les Viromanduiens. In : KRUTA V. & LEMAN-DELERIVE G. (dir.), *Feux des morts, foyers des vivants. Les rites et symboles du feu dans les tombes de l'Âge du Fer et de l'époque romaine*, Lille (Revue du Nord. Hors série 11), p. 51-64.
- RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 2011. La cité des Nerviens, institutions et société. In : *Le peuple gaulois des Nerviens (France – Belgique)*, L'Archéo-Théma 14, p. 45-49.
- REINERT F., 1993. Frühkaiserzeitliche « Fürstengräber » im westlichen Treverergebiet. In : STRUCK M. (éd.), *Römerzeitliche Gräber als Quellen zu Religion, Bevölkerungsstruktur und Sozialgeschichte*, Mainz (Archäologische Schriften des Instituts für Vor- und Frühgeschichte der Johannes Gutenberg-Universität Mainz 3), p. 345-360.
- RIHA E., 1994. *Die römischen Fibeln aus Augst und Kaiseraugst. Die Neufunde seit 1975*, Augst (Forschungen in Augst 18).
- ROUSSEL-ODE J., 2014. *Le verre antique dans les chefs-lieux de cités de la moyenne vallée du Rhône*, Montagnac (Monographies Instrumentum 49).
- RÜTTI B., 1991. *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst*, Augst (Forschungen in Augst 13/1-2).
- SCHENDZIELORZ S., 2006. *Feulen. Ein spätlatènezeitlich-frühbrömisches Gräberfeld in Luxemburg*, Luxembourg (Dossiers d'Archéologie du Musée national d'Histoire et d'Art 9).

- SILVINO T. & POUX M., 2005. Où est passé le vin de Bétique ? Nouvelles données sur le contenu des amphores dites « à sauces de poisson et à saumures » de types Dressel 7/11, Pompéi VII, Beltrán II (Ier s. av. J.-C.-IIe s. apr. J.-C.). In : *SFECAG, Actes du Congrès de Blois*, Marseille, p. 501-514.
- STEAD I.-M., 1967. A La Tène III Burial at Welwyn Garden City, *Archaeologia* 101, p. 1-62.
- TASSAUX D. & F., 1996. Les soldats gaulois dans l'armée romaine. In : REDDÉ M. (dir.), *L'armée romaine en Gaule*, Paris, p. 147-163.
- TASSINARI S., 1993. *Il vasellame bronzeo di Pompei*, Roma (Ministerio per i beni culturali ambientali, soprintendenza archeologica di Pompei, cataloghi 5, 1-2).
- THILL G., 1969. Frühkaiserzeitliche Gräberanlage bei Nospelt (Kräckelbiert), *Hémecht* 21, p. 183-190.
- VANDERHOEVEN A., 1996. The earliest urbanisation in Northern Gaul: some implications of recent research in Tongres. In : ROYMANS N. (éd.), *From the Sword to the Plough. Three Studies on the Earliest Romanisation of Northern Gaul*, Amsterdam (Amsterdam Archaeological Studies 1), p. 189-260.
- VAN LITH S.M.E., 2009. *Römisches Glas aus Nijmegen. Römisches Glas vom Kops Plateau, Nijmegen. Römisches Glas aus Oppidum Batavorum, Nijmegen (Sint Josephhof)*, Amersfoort.
- WILLEMS S. & DUBOIS S., 2013. Le faciès céramique précoce des militaires et des civils, des vivants et des morts: données nouvelles en territoire nervien. In : *SFECAG, Actes du Congrès d'Amiens*, Marseille, p. 81-97.

Vijf Romeinse houtskoolbranderskuilen in Emblem (Ranst, prov. Antwerpen)

Koen DEFORCE, Elena MARINOVA & Sarah DALLE

In Emblem (Ranst) vond in 2012 en 2013 een opgraving plaats in opdracht van de Dienst Infrastructuur (DIN) van de Provincie Antwerpen. Het onderzoek werd ingepland naar aanleiding van de aanleg van een looppiste. Het tracé van deze looppiste, of ongeveer de helft van het 2,1 ha grote perceel, werd onderzocht.

Het terrein is gelegen op een zandige opduiking die de Kleine Neterivier flankiert en staat op de bodemkaart geclassificeerd als zandige leem en lemig zand. De opduiking zelf kenmerkt zich door een in dikte variërende stuifzandlaag hier bovenop.

Naast enkele Romeinse sporen werden op de site een gebouwplattegrond en vijf urnen uit de late bronstijd aangetroffen.¹ Op het terrein kwamen ook een aantal verspreide paalsporen en kuilen voor met een vermoedelijke datering in de metaaltijden. Er werd daarnaast een loopgraaf uit WOI aangetroffen die aansloot op het naburige Fort van Broechem dat dienst deed in de fortengordel rond Antwerpen.²

Houtskoolrijke kuilen

Verspreid over het terrein werden vijf houtskoolrijke kuilen aangesneden. (fig. 1) De kuilen zijn allen rechthoekig tot bijna vierkant in het vlak en kennen steeds eenzelfde opbouw: één of meer houtskoolrijke pakketten onderaan de kuil afgedekt door een zandig pakket. In vier van de vijf gevallen konden vage sporen van in situ-verbranding herkend worden. De vulling van deze kuilen werd integraal in bulk ingezameld. Na de terreinfase volgde een archeobotanisch onderzoek van deze stalen (houtskool, zaden en vruchten). Op iedere kuil is ook een radiokoolstofdatering uitgevoerd.

S150 mat 1,68 bij 0,78 m en was nog 22 cm in de diepte bewaard. (fig. 2) Het houtskoolpakket zelf was 6 cm dik. Zowel de wanden als de bodem van de kuil vertoonden roodbruine sporen van verhitting. De vulling van de kuil bevatte zeven kleine verweerde aardewerkfragmenten

waaronder voornamelijk handgevormd aardewerk. **S196** had afmetingen van 1,07 m bij 0,70 m en was nog slechts 8 cm diep. De houtskoollaag was 3 cm dik en er zijn geen sporen van in situ-verbranding waargenomen. Ook aardewerk ontbrak.

Het houtskoolpakket van **S218** was nagenoeg volledig bewaard (8 tot 13 cm dik). Het spoor mat 1,40 m bij 1,08 m en had een bewaarde diepte van 22 cm. Het sediment aan de onderkant van de kuil vertoonde sporen van verhitting.

S425 mat 0,81 bij 0,80 m en was nog 14 cm diep bewaard. In tegenstelling tot de andere exemplaren die relatief rechte wanden hadden, had deze kuil eerder schuin oplopende wanden. Onder het houtskoolpakket (9 cm dik) bevond zich – eveneens afwijkend ten opzichte van de andere kuilen – een bruin zandpakket met uitstulping naar onder toe. Binnen deze laag tekende er zich een roodbruine verkleuring af als gevolg van *in situ*-verbranding. In de vulling werd één scherf handgemaakt aardewerk aangetroffen en twee brokjes metaalslak.

S661 was slechts zeer beperkt bewaard. Het spoor mat in het vlak 1,69 bij 1,22 m en was nog maximaal 11 cm diep. Het houtskoolpakket was slechts fragmentair bewaard. Sporen van in situ-verbranding waren aan één zijde zichtbaar. Eén gedegradeerd fragmentje handgemaakt aardewerk was aanwezig in de spoorvulling.

Archeobotanisch onderzoek

De houtskool in de vijf kuilen bestaat overwegend uit eik (*Quercus* sp.) (tabel 1; fig. 3). Daarnaast is er in een aantal van de kuilen ook nog kleine hoeveelheden houtskool van els (*Alnus* sp.), hazelaar (*Corylus avellana*), brem of heidebrem (*Cytisus/Genista*) en wilg (*Salix* sp.) aangetroffen. Ook zijn er zaden of vruchten van melganzenvoet (*Chenopodium album*), hazelaar (*Corylus avellana*), akkerwinde (*Convolvulus arvensis*), cf. eenjarige hardbloem (*Scleranthus* cf. *annuus*), gewone spurrie (*Spergula arvensis*) en rupsklaver of klaver (*Medicago/Trifolium*) gevonden. Verder zijn nog een aantal knoppen, blad en stengelfragmenten van mossen, varens en van hogere planten aangetroffen.

1 DALLE *et al.* 2013; DALLE & DE MULDER 2015.

2 DALLE 2013.

site	EMOO 012											
	S150		S196		S218		S425		S661		totaal	
	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
spoor	5059 & 5071		5052 & 5053		5025 & 5027		5090 & 5095		5179			
inv nr	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%	n	%
houtschool												
<i>Alnus</i> (els)			1	0,9							1	0,2
<i>Corylus avellana</i> (hazelaar)			7	6,1	2	2	3	2,6	36	33,6	48	9
<i>Cytisus/Genista</i> (brem/heidebrem)			1	0,9							1	0,2
<i>Quercus</i> sp. (eik)	100	100	105	92,1	98	98	110	96,5	71	66,4	484	90,5
<i>Salix</i> sp. (wilg)							1	0,9			1	0,2
totaal	100	100	114	100	100	100	114	100	107	100	535	100
schors undiff.	2	2	9	7,9			6	5,3	7	6,5	24	4,5
zaden en vruchten												
<i>Chenopodium album</i> (melganzenvoet)(zaad, verkoold)	5				15						20	
<i>Convolvulus arvensis</i> (akkerwinde) (zaad, gemineraliseerd)	1										1	
<i>Corylus avellana</i> (hazelaar) (vrucht, verkoold)			1								1	
<i>Scleranthus</i> cf. <i>annuus</i> (cf. eenjarige hardbloem)(vrucht, verkoold)						1					1	
<i>Spergula arvensis</i> (gewone spurrie) (zaad, verkoold)									7		7	
<i>Medicago Trifolium</i> (rupsklaver/klaver)(zaad, verkoold)			1				2				3	
andere plantenresten												
cf. <i>Betula</i> (cf. berk)(schutblad, verkoold)			1								1	
Indet. (twijg houtige plant, verkoold)	8		11		5		22		2		48	
Polypodiopsida (varen)(blad fragment, verkoold)			6				8				14	
Bryopsida (mos)(stengel met bladeren, verkoold)			9								9	
Monocotyledonae (eenzaadlobbige)(bladfragment, verkoold)							7				7	
Indet. (stengel kruidachtige plant, verkoold)	2		4		8		11		3		28	
Indet. (bladfragment loofboom, verkoold)							7				7	
Indet. (knop, verkoold)	5		5		5		8				23	

Tabel 1. Resultaten van het onderzoek van de houtschool en andere plantenresten uit de houtschoolbranderskuilen.

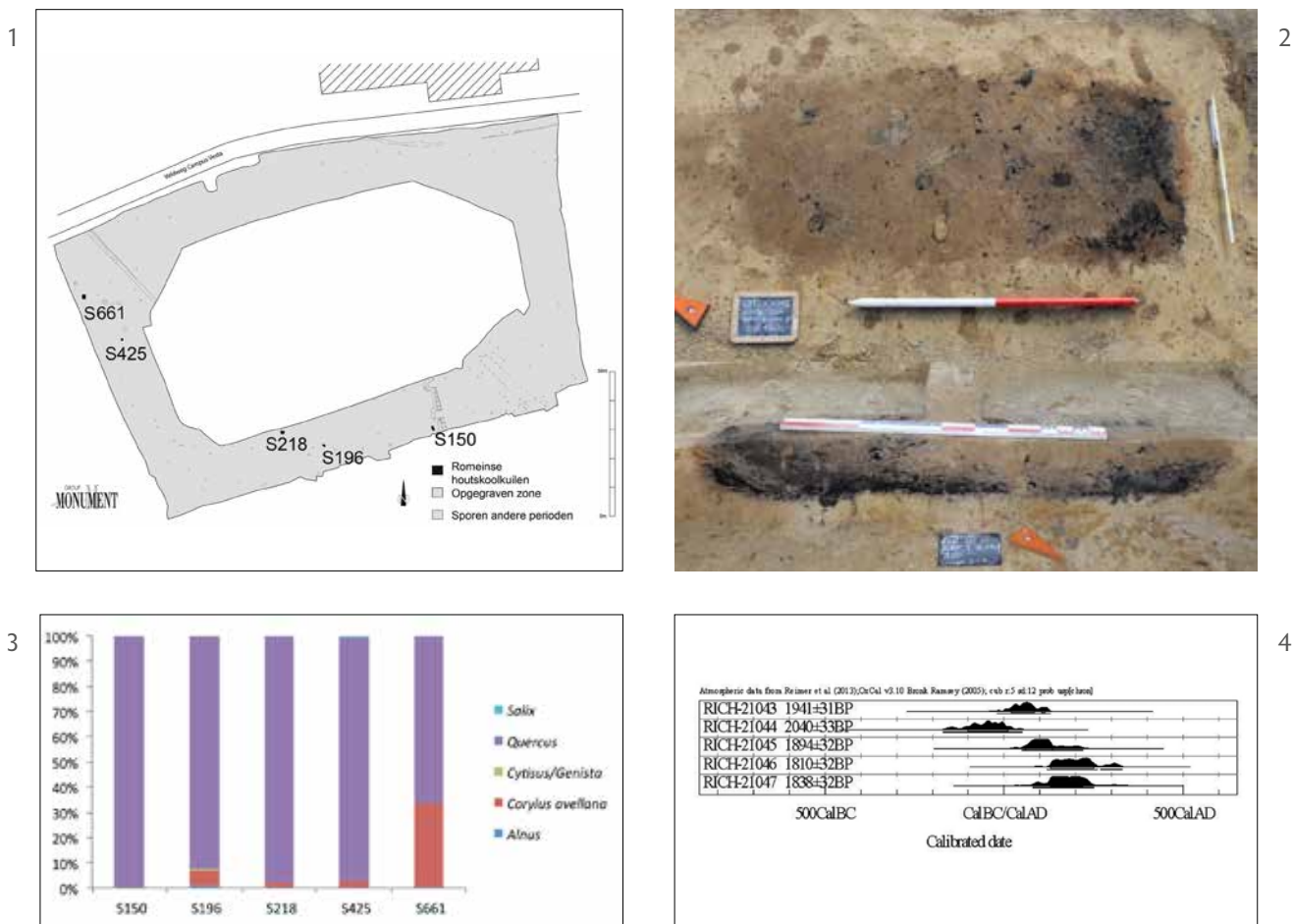

Fig. 1. Overzichtsplan van de site Emblem Oostmalsesteenweg.

Fig. 2. Vlak- en coupefoto van houtskoolrijke kuil S150.

Fig. 3. Houtskoolspectra per kuil.

Fig. 4. Waarschijnlijkheidsdistributies van de radiokoolstofdateringen van de houtskoolbranderskuilen (VAN STRYDOCNK M. & BOUDIN M. 2014).

spoor	monster	lab-code	ouderdom (BP)	ouderdom (BC/AD)
S150	ongeïdentificeerde twijgjes (verkoold)	RICH-21043	1941 ±31	20BC (95.4%) 130AD
S196	brem/heidrem (houtskool)	RICH-21044	2040 ±33	170BC (95.4%) 50AD
S218	hazelaar (houtskool)	RICH-21045	1894 ±32	50AD (95.4%) 220AD
S425	wilg (verkoold takje)	RICH-21046	1810 ±32	120AD (84.7%) 260AD 270AD (10.7%) 330AD
S661	hazelaar (houtskool)	RICH-21047	1838 ±32	80AD (95.4%) 250AD

Tabel 2. Radiokoolstofdateringen van de houtskoolbranderskuilen.

Radiokoolstofdatering

Tijdens het archeobotanisch onderzoek is uit iedere kuil ook een staal voor radiokoolstofdatering geselecteerd waarbij steeds gekozen werd voor een stukje houtskool met een zo klein mogelijke

maximale leeftijd om een potentieel oud hout-effect te vermijden. De dateringen zijn uitgevoerd aan het Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium.³ De resultaten van deze dateringen plaatsen vier van

3 VAN STRYDOCNK & BOUDIN 2014.

de onderzochte kuilen in de Romeinse periode. Eén van de kuilen dateert uit de late ijzertijd of eveneens uit de Romeinse periode (tabel 2; fig. 4).

Interpretatie

Morfologisch vertonen deze kuilen grote gelijkenissen met brandrestengraven. Er werden echter geen fragmenten verbrand bot opgemerkt, noch duidelijke sporen van grafgiften, wat bij brandrestengraven meestal wel het geval is. Sporen van verhitting op de wand en bodem van de kuil komen bij brandrestengraven niet voor. Bij dergelijke graven is de crematie immers op een andere locatie uitgevoerd (*ustrinum*) en bestaat de grafvulling uit een secundaire depositie (van een gedeelte) van het residu van de brandstapel.

Een meer plausibele interpretatie voor deze kuilen is dat het restanten zijn van houtskoolbranderskuilen. Dergelijke kuilen werden gevuld met hout dat vervolgens werd aangestoken en afgedekt om de zuurstoftoevoer te beperken. Op deze manier werd houtskool geproduceerd. Deze houtskool was een noodzakelijke brandstof bij activiteiten die hoge temperaturen vereisen zoals voor de productie van metaal en glas. Hoewel de temperatuur bij houtskoolproductie niet erg hoog oploopt⁴ is bij sommige van deze kuilen toch een rode band aanwezig op de bodem en langs de wanden van de kuil als gevolg van de verhitting van de grond tijdens het stoken van de houtskool⁵. Dergelijke kuilen werden gebruikt van in de protohistorie tot in de volle middeleeuwen. Vanaf minstens de 13de eeuw wordt houtskool in bovengrondse meilers geproduceerd en niet langer in kuilen.⁶

De laatste jaren zijn er op verschillende sites in Vlaanderen en Nederland restanten van Romeinse en vroeg- en volmiddeleeuwse houtskoolbranderskuilen opgegraven.

Het houtskoolspectrum van de onderzochte kuilen uit Emblem wordt gekenmerkt door een laag aantal taxa en een sterke dominantie van eik. Eenzelfde lage taxonomische diversiteit en een sterke dominantie van eik is vastgesteld in Romeinse houtskoolbranderskuilen uit verschillende andere

sites in Vlaanderen⁷ en Nederland⁸. Dit wijst waarschijnlijk op een bewuste selectie van deze houtsoort voor de productie van houtskool in de Romeinse periode. Eik levert dan ook houtskool van uitstekende kwaliteit met een hogere calorische waarde dan de meeste andere Europese houtsoorten.⁹ Hazelaar kan ook intentioneel zijn geselecteerd, gezien zijn vrij hoge aandeel in het houtskoolspectrum van S661 (33.6%). Van de andere soorten is steeds maar één houtskoolfragment aangetroffen wat er op wijst dat deze houtsoorten van ondergeschikt belang waren in het houtskoolproductieproces en dat ze waarschijnlijk toevallig bijmengingen zijn.

De aanwezigheid van els, hazelaar, brem of heidebrem en wilg, allemaal kleinere bomen of stuiken met een grote lichtbehoefte, wijst er op dat het hout niet uit een goed ontwikkeld bos afkomstig is maar wel uit de randzone van een bos of uit een sterk gedegradeerd bos met veel open plekken waar het zonlicht diep kan doordringen.¹⁰

De resultaten van de analyse van de zaden en vruchten en andere plantenresten uit de houtskoolproductiekuilen wijzen evenmin op een dichte bosvegetatie. Van de meeste plantenresten, naast de houtskool, die in houtskoolbranderskuilen worden aangetroffen, wordt doorgaans aangenomen dat ze meegekomen zijn met het hout dat gebruikt is voor de houtskoolproductie of met het materiaal dat gebruikt is om de kuil mee af te dekken tijdens het houtskoolproductieproces. Naast twijgen, blad en knopfragmenten van bomen en stuiken worden dikwijls ook resten van soorten die de kruidlaag van een (gedegradeerd) bosmilieu kenmerken aangetroffen, zoals adelaarsvaren (*Pteridium aquilinum*) en struikheide (*Calluna vulgaris*).¹¹ De meeste van de identificeerbare zaden die in de onderzochte houtskoolbranderskuilen uit Emblem zijn aangetroffen wijzen echter op een milieu van akkers, grasland of wegbermen in een zeer open omgeving.¹² Dit wijst er op dat de houtskoolbranderskuilen ofwel buiten het bos zijn aangelegd, ofwel dat deze zijn afgedekt met maaisel dat van elders is aangevoerd.

4 McParland *et al.* 2009.

5 zie bijvoorbeeld Hoorne *et al.* 2009; Van der Veken 2014.

6 Deforce *et al.* 2013.

7 Kluizen: Deforce & Boeren 2009, Rieme: Deforce *et al.* 2010 en Ingelmunster: Deforce 2014.

8 Veldhoven: Marinaova & Deforce 2014 en Venlo: Marinaova & Deforce 2013.

9 Gale & Cutler 2000.

10 Maes *et al.* 2006.

11 e.g. Deforce *et al.* 2013; Marinaova & Deforce 2014.

12 Lambinon *et al.* 1998.

Een alternatieve verklaring zou kunnen zijn dat maaisel dat deze planten bevatte is gebruikt om het vuur in de kuilen aan te steken. Het lijkt echter weinig waarschijnlijk dat in dit geval de zaden niet volledig zouden zijn opgebrand. De aanwezigheid van een gemineraliseerd zaad van akkerwinde (*Convolvulus arvensis*) wijst er op dat er ook potentieel intrusief materiaal aanwezig is in de monsters.

Bibliografie

DALLE S., BAEYENS N. & LINTEN S., 2013. Een vreemde eend in de bijt: een vermoedelijk bronstijdwoonstalhuis te Emblem, Oostmalsesteenweg (Ranst, prov. Antwerpen, België). *Lunula. Archaeologia protohistorica XXI*, p. 61-63.

DALLE S., 2013. Wereldoorlog I-sporen in Emblem nabij het Fort van Broechem (Emblem-A'pen), *Conflict in Contact I*, p. 68-72.

DALLE S., DE MULDER G., 2015. De late bronstijd in Emblem-Oostmalsesteenweg (Ranst, prov. Antwerpen, België): een gebouwplattegrond en vijf urnengraven, *Lunula XXIII*, p. 85-93.

DALLE S., 2015. Archeologische opgraving Emblem Oostmalsesteenweg (prov. Antwerpen), *Basisrapport Monument Vandekerckhove nv*.

DEFORCE K. & BOEREN I., 2009. Anthracologisch onderzoek. In: LALOO P., DE CLERQ W., PERDAEN Y. & CROMBÉ PH. (eds.), *Het Kluizendokproject. Basisrapportage van het preventief archeologisch onderzoek op de wijk Zandeken (Kluizen, gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen)*, (UGent Archeologische Rapporten 20), p. 364-365.

DEFORCE K., VAN STRYDONCK M., BOUDIN M., 2010. Anthracologisch onderzoek en radiokoolstofdatering van enkele Romeinse houtskoolbranderskuilen uit Rieme (Evergem, prov. Oost-Vlaanderen), *Rapporten Natuurwetenschappelijk Onderzoek VIOE 2010-020*.

DEFORCE K., BOEREN I., ADRIAENSSENS S., BASTIAENS J., DE KEERSMAEKER L., HANECA K., TYS D., VANDEKERKHOVE K., 2013. Selective woodland exploitation for charcoal production. A detailed analysis of charcoal kiln remains (ca. 1300-1900 AD) from Zoersel (northern Belgium). *Journal of Archaeological Science* 40, p. 681-689.

DEFORCE K., 2014. Ingelmunster Zandberg - IMZB12. Anthracologisch onderzoek van enkele houtskoolbranderskuilen. *Rapport eenheid Bioarcheologie KBIN*.

GALE R. & CUTLER D., 2000. *Plants in Archaeology. Westbury and Royal Botanic Gardens, Kew*.

GROENEWOUTD B., 2007. Charcoal Burning and Landscape Dynamics in the Early Medieval Netherlands. In: KLÁPŠTĚ J. AND SOMMER P. (eds), *Arts and Crafts in Medieval Rural Environment Ruralia VI*, 22nd-29th September 2005, Hungary, p. 327-337.

HOORNE J., LALOO P., CROMBÉ PH., DE CLERQ W., 2009. Archeologisch vooronderzoek te Rieme-Noord (gem. Evergem, prov. Oost-Vlaanderen). Juli tot oktober 2009, *UGent Archeologische Rapporten* 19.

LAMBINON J., DE LANGHE J. E., DELVOSALLE, L., & DUVIGNEAUD J., 1998. *Flora van België, het Groothertogdom Luxemburg, Noord-Frankrijk en de aangrenzende gebieden (Pteridofyten en Spermatofyten)* (p. 1091). Nationale Plantentuin van België, Meise.

MAES B., BASTIAENS J., BRINKKEMPER O., DEFORCE K., RÖVEKAMP C., VAN DEN BREMT P. & ZWAENEPOEL A., 2006. *Inheemse bomen en struiken in Nederland en Vlaanderen*, Boom, Amsterdam.

MARINOVA E. & DEFORCE K., 2013. Venlo Fresh Park - VENO-12. Archeobotanisch onderzoek van houtskoolmeilers. *Rapport Eenheid Bioarcheologie, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen*.

MARINOVA E. & DEFORCE K., 2014. Anthracologisch onderzoek van houtskoolbranderskuilen. In: VAN DER VEKEN B. (ed.) *Veldhoven, Zilverackers. Archeologisch onderzoek ter plaatse van de Westelijk Ontsluitingsroute (fase 1)*, ADC rapport 3562. ADC, Amersfoort, p. 201-206.

MCPARLAND L. C., SCOTT A. C., COLLINSON M. E., CAMPBELL G., 2009b. The use of reflectance values for the interpretation of natural and anthropogenic charcoal assemblages. *Archaeological and Anthropological Sciences* 1, p. 249-261.

VAN STRYDONCK M., BOUDIN M., 2014. Radiocarbon dating report. Emblem Oostmalsesteenweg, *Rapport Koninklijk Instituut voor het Kunstpatrimonium*.

Resten van Romeinse bewoning aangetroffen bij twee vondstmeldingen aan de Edingsesteenweg te Kester (Gooik, prov. Vlaams-Brabant)

Koen DE GROOTE, Wim DE CLERCQ, Natasja DE WINTER, Jan MOENS & Elke WESEMAEL

Inleiding

Deze bijdrage bespreekt de resultaten van het onderzoek naar aanleiding van twee vondstmeldingen op twee op 50 m afstand van elkaar gelegen bouwpercelen aan de Edingsesteenweg te Kester, uitgevoerd door het agentschap Onroerend Erfgoed (fig. 1). De eerste terreincontrole gebeurde op 7 augustus 2013 op het noordelijke perceel. Er was reeds een bouwput voor een privéwoning uitgegraven met een oppervlak van 123 m². Op het moment van de waarneming was deze bouwput gemiddeld ongeveer 40 cm diep en bevond er zich reeds een gestorte laag steengruis op de bodem. Er konden aldus geen sporen in het grondplan waargenomen worden. Uit de nog zichtbare profieldelen bleek dat de zuidzijde van het terrein was opgehoogd. Onder de ophoging was enkel de homogene moderne cultuurlaag zichtbaar. Aan de noordzijde was deze ophoging echter miniem, en was onder de teelaarde nog net de aanzet van oudere lagen zichtbaar, waaronder een pakket van opeengepakte verbrande leembrokken. De afgegraven grond die op het terrein rondom de bouwput opgehoogt lag bevatte vrij veel materiële resten van bewoningssporen uit de Romeinse periode die bij het uitgraven van de bouwput aangesneden waren. Het betrof vele tientallen fragmenten van Romeinse dakpannen, talloze verbrande leembrokken en heel wat houtskool, waarschijnlijk afkomstig van het in het profiel waargenomen verbrande leempakket, en meer dan duizend Romeinse scherven. De melder van de site, dhr. Bart Van Camp, had reeds bij de eerste waarneming vondsten verzameld uit de uitgegraven grond en heeft ook nadien nog met toestemming van de eigenaar enkele grondhopen op vondsten doorzocht. Al deze vondsten zijn gedeponneerd in het archeologisch depot van het Agentschap Onroerend Erfgoed en worden in dit artikel besproken.

De waarnemingen en registraties op het zuidelijke bouwperceel gebeurden op 7 maart 2014. Het betrof eveneens een reeds uitgegraven bouwput van ongeveer 200 m² die echter heel wat dieper uitgegraven was, op het hellende terrein variërend van 1 tot bijna 2 m. Bij de eerste vaststelling was het grondplan met daarin een drietal kuilen nog zichtbaar. Bij de eigenlijke

registratie twee dagen later was reeds een betonnen vloerplaat gegoten. Toch konden nog twee profielen geregistreerd worden en 53 aardewerkvondsten ingezameld.

De *vicus* van Kester

De vondstlocaties langsheen de Edingsesteenweg zijn gelegen binnen de Romeinse *vicus* van Kester zoals die in de huidige staat van kennis afgebakend is.¹ In opdracht van de Vlaamse Landmaatschappij is er in 2014 een geofysisch onderzoek uitgevoerd op de omringende landbouwpercelen, waarbij uit de resultaten duidelijk blijkt dat er een hoge sporendensiteit aanwezig is die wijst op een intense bewoning, in het bijzonder langsheen de Edingsesteenweg aan de overzijde van de vondstlocaties.² Op basis van de magnetometrische signalen tekent zich een typisch langgerekt straatdorp af met huizen wiens korte zijde naar de straat gekeerd staat, een typisch patroon van een centrale nederzetting of *vicus* met zgn. *Streifenhauser*.

Het ontstaan van de *vicus* Kester houdt waarschijnlijk verband met zijn ligging aan de Romeinse weg van Bavay naar het noorden toe, mogelijk op een kruispunt met een oost-west georiënteerde weg, waarschijnlijk deze tussen Tongeren en Boulogne via Tienen en Kassel. Gelet op het toponiem Kester gaat de oorsprong mogelijk terug naar een vroeg-Romeins legerkamp dat langsheen deze weg gelegen was. Militaire aanwezigheid kon tot nu toe echter niet aangetoond worden.

De oudste vondsten wijzen op Romeinse aanwezigheid in Kester vanaf de 1ste eeuw n. Chr.. De structuren die bij opgravingen in 1956 door Mertens en in 1987-88 door Rober aan het licht kwamen lijken georiënteerd op de weg Bavay-Asse, die door Mertens ook ten dele aangesneden werd. Gezien zijn locatie langsheen twee wegen kent de nederzetting mogelijk zijn oorsprong als baanstation, waaruit zich dan verder een *vicus* ontwikkeld heeft, met aanwijzingen

1 DEGRYSE & BIESBROECK 2013; PROVÉ 2004; VERHOEVEN & KEIJERS 2011.

2 WESEMAEL & NICHOLLS 2014, p. 47-56, afb. 13 en bijlage 10.

Fig. 1. Luchtfoto met de situering van de twee vindplaatsen (rode driehoek) binnen de aflijning van de *vicus* van Kester op basis van de recentste gegevens (rode lijn).

voor artisanale activiteiten. De omvang van de nederzetting is momenteel nog niet helemaal gekend, maar de resultaten van het geofysisch onderzoek uit 2013 heeft wel al een en ander verduidelijkt.³ Zo kan min of meer een beeld verkregen worden van de spreiding van de *vicus* in de noordelijke, zuidelijke en westelijke richting (fig. 1). In het wat meer zuidelijk langsheen de Edingsesteenweg gelegen gehucht Brugge is een rijk grafveld aangetroffen dat wijst op een goed bevolkte en welvarende nederzetting.

De Romeinse vondsten op het noordelijke perceel

Inleiding

Al het vondstenmateriaal is buiten context aangetroffen in de afgegraven grond uit de bouwput. Er werden bij de graafwerken duidelijk één of meerdere contexten aangesneden, wat onder meer blijkt uit het feit dat er toch heel wat scherven met oude breuken aan elkaar te passen zijn. In totaal zijn tien vondstcategorieën aanwezig: gebruiks aardewerk, glas, ijzer, brons, natuursteen, bouwmaterialen in baksteen, mortel, verbrande leem en als

organische materialen verbrand bot en houtskool. De bedoeling is op basis van de analyses de chronologie van de vindplaats te achterhalen en een inschatting te maken van de aard van de bebouwing en van zijn bewoners. Daarvoor zullen eerst de diverse vondstgroepen besproken worden, waarbij vooral het aanwezige tafelgerei van belang zal zijn om het chronologisch kader te bepalen.

Het gebruiksaardewerk (tabel 1)

Fijn aardewerk

Terra sigillata

Er zijn 21 fragmenten van *terra sigillata* aangetroffen, afkomstig van minstens 13 individuen, waarvan twee versierde en één met sgraffito. Geen enkele pottenbakkersstempel is aangetroffen. Twee productieregio's zijn vertegenwoordigd, Centraal- en Oost-Gallië. De Centraal-Gallische productie omvat 10 fragmenten afkomstig van minstens 8 exemplaren, bestaande uit twee kommen (type Drag. 37 versierd, fig. 2: 60; en Curle 23/Bet 42, fig. 2: 59), vier borden (waaronder type Bet 56/Drag. 18/31 of 31 en Wa. 79) (fig. 2: 56, 57 en 63), een versierde schaal van het type Drag. 36 (fig. 2: 141) en een wandfragment van een bord/tas type Curle 15 of 21. De micarrijke baksels wijzen op een productie uit Lezoux. De borden kunnen gedateerd worden tussen ca. 125 en 225, bord/tas Curle 15 of 21 en de kom type Curle 23 tussen 120 en 225, schaal Drag. 36 125-200, kom Drag. 37 160-200 en bord Wa. 79 tussen 160 en 230. De Oost-Gallische productie omvat 11 scherven van minstens 5 individuen, waarbij drie productiecentra kunnen onderscheiden worden: Argonne, Rheinzabern en Trier. Het gaat om twee *mortaria* type Drag. 45, waarvan één uit Trier (dat. 175-220) (fig. 2: 36) en één uit de Argonne (dat. 175-275) (fig. 2: 34, 55), minstens twee borden type Drag. 18/31, resp. uit Trier (dat. 125-225) en Rheinzabern (dat. 150-275), en een kop van het type Drag. 40 uit de Argonne (dat. 175-275) (fig. 2: 62).

Belgische waar

Terra Rubra

Slechts één scherfje *terra rubra* kon herkend worden. Het betreft een wandfragment van een beker met een fijne kamstreepversiering, afkomstig uit de Marnevallei en te dateren in het Vroege Keizerrijk.⁴

3 WESEMAEL & NICHOLS 2014, p. 47-57.

4 DERU 1996.

	randen	randen %	scherven	scherven %
<i>terra sigillata</i>	9	5,9	21	1,9
Belgische waar	3	2,0	40	3,7
Pompejaans rood	2	1,3	13	1,2
geverfd/metaalglanzend	0	0,0	7	0,6
amfoor	6	3,9	101	9,4
amfoordeksel	8	5,3	14	1,3
kruik	4	2,6	200	18,6
<i>mortarium</i>	6	3,9	15	1,4
<i>dolium</i>	4	2,6	39	3,6
reducerend aw	99	65,1	588	54,7
oxiderend aw	7	4,6	29	2,7
handgevormd aw	4	2,6	10	0,9

Tabel 1. Kester 2013: telling van het aantal randen en het aantal scherven per aardewerkgroep.

Terra Nigra

Het ensemble bevat 38 scherven *terra nigra*, waarbij een onderscheid kan gemaakt worden tussen de klassieke vroege *terra nigra* in witgrijze baksels uit de Champagnestreek met een donkergrijs tot zwart gesmoord oppervlak en de latere fijne grijze baksels met gepolijst oppervlak, die qua vormenschat deels zowel bekervormen uit de *terra nigra* traditie als uit het geveerd aardewerk overnemen.

Twee fragmenten zijn afkomstig van een bord in zgn. *pâte gris-claire* met zwart oppervlak. Aan de binnenzijde staat een stempel 'MEDI' (fig. 3: 53). Deze stempel wijst duidelijk op een herkomst uit de Champagnestreek en een productie in het Vroege Keizerrijk, tot ongeveer 70⁵. Twee bodems zijn afkomstig van Noord-Gallische bekertjes van het type Hol. 26 of 27, en zijn te dateren tussen 50 en 150 (fig. 3: 130, 133). Tenslotte zijn er nog twee wandscherfjes met een typerende trilveerdecoratie (fig. 3: 5). De overige fragmenten zijn alle afkomstig van de jongere, grijze *terra nigra* productie, waarvan de meeste duidelijk tot de *Lowlands ware* techniek B behoren. Het gaat uitsluitend om bekerfragmenten (fig. 3: 1, 2, 3) die algemeen gedateerd kunnen worden tussen 70 en 225.

Geverfd aardewerk en metaalglansaardewerk

De collectie bevat 4 scherven metaalglanzend aardewerk en 3 scherven geveerde waar. Bij het metaalglanzend gaat het uitsluitend om scherven in een gelaagd rood-grijs baksel met een metaalglanzende

zwarte deklaag uit Trier (Brunsting techniek d).⁶ Het betreft 2 wandfragmenten en een bodem van deukbekers van het type Niederbieber 33 (fig. 3: 52), terwijl één fragment afkomstig is van een beker van het type Niederbieber 31. Ze dateren uit de 3de tot begin 4de eeuw.⁷

De drie scherven in geveerd aardewerk zijn in Brunsting techniek b, zijnde een witbeige baksel met een bruine tot zwarte deklaag. Ze komen waarschijnlijk uit Keulen en dateren uit de 2de eeuw. Alle fragmenten vertonen een versiering met kleibestrooiing.

Pompejaans rood aardewerk

Deze aardewerksoort is opvallend aanwezig met 13 scherven, waaronder twee randen, alle afkomstig van borden. Er zijn twee baksels te onderscheiden, een volledig beige en één met een donkergrijze tot zwarte kern. Dit laatste baksel met zwarte kern is typisch voor de productie uit Les Rues-des-Vignes en dateert tussen 60 en 125.⁸ Pompejaans rood aardewerk met volledig beige baksel kende een langere productieperiode, tot 300. Beide randen zijn afkomstig van borden van het type Blicquy 5/6 (fig. 3: 33, 128).⁹ Bijna alle fragmenten zijn opvallend weinig verweerd, en drie scherven komen van hetzelfde individu.

6 BRUNSTING 1937.

7 BRULET *et al.* 2010, p. 342-366.

8 DERU 2005.

9 DE LAET & THOEN 1969.

5 DERU 1996, p. 238-242, p. 308-309.

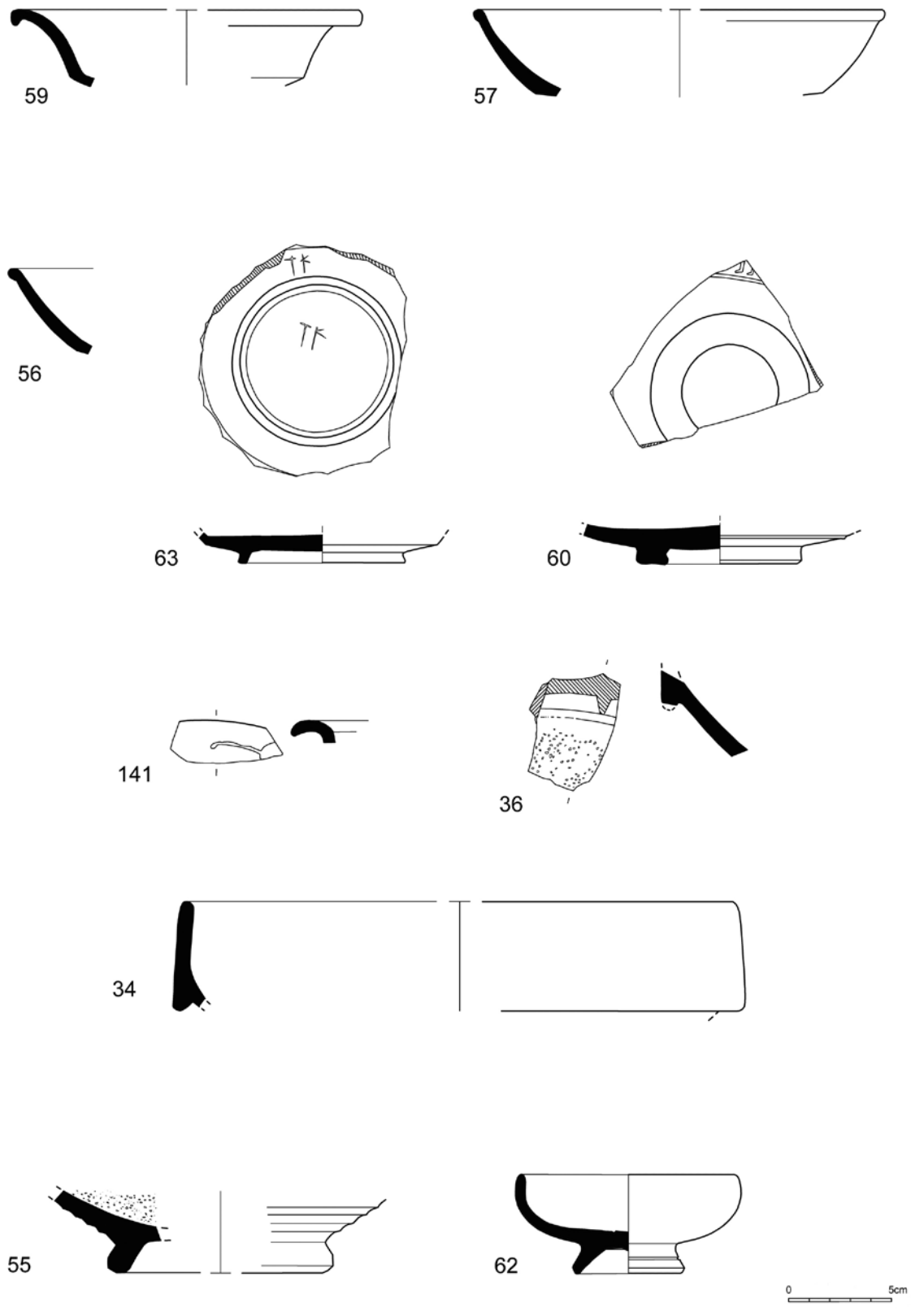

Fig. 2. Kester 2013: *Terra sigillata*.

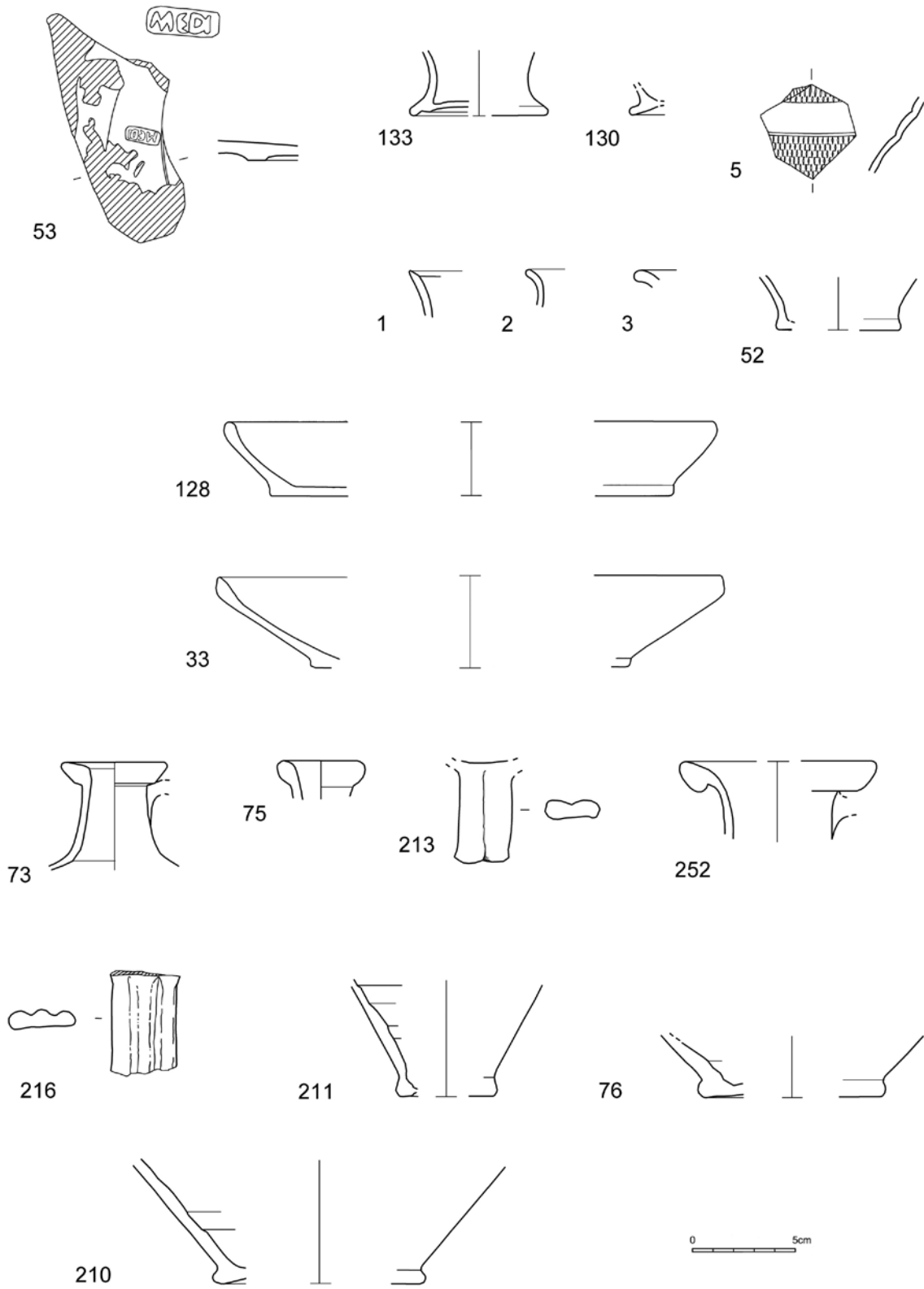

Fig. 3. Kester 2013: *Terra nigra*, Pompejaans rood aardewerk en kruikwaar.

Gewoon aardewerk

Kruiken

In totaal 200 scherven behoren tot de groep van de kruikwaar. Er zijn vijf bakfels te onderscheiden: zeepwaar en zandverschraald uit de regio van Bayay, oxiderend gebakken *Lowlands ware*, Zuid-Frans en een bakfel dat waarschijnlijk uit de Maasvallei komt. Er zijn slechts vier randfragmenten aanwezig, alle afkomstig van kleine kruiken van het type Stuart 108 in zeepwaar (fig. 3: 73, 75). Ook vier tweeledige oren zijn van dergelijke kruikjes afkomstig (fig. 3: 213). Een rand, een groter drieledige oor en een worstoor in zeepwaar komen van grotere kruik- of kruikamfoortypes (fig. 3: 216, 252). Ook bij de bodemfragmenten zijn kleine en grote types vertegenwoordigd (fig. 3: 76, 210, 211). Opvallend is de aanwezigheid van een rand en een achttal scherven van een kruikamfoor in oxiderend gebakken *Lowlands ware* (fig. 4: 79). Tenslotte zijn er 35 scherven in een beigegeel bakfel dat sterk verwant is aan Zuid-Franse amforen van het type Gauloise 4, maar die gezien hun dunwandigheid waarschijnlijk afkomstig zijn van kruikamforen.

Amforen

Ook de groep van de amforen is goed vertegenwoordigd. Enerzijds zijn er 101 scherven van amforen in bakfels uit Spanje, Frankrijk, Italië en onze gewesten, maar anderzijds zijn er ook 14 scherven aangetroffen van amfoordeksels in een wit, geel tot rozig zandverschraald bakfel die 8 verschillende individuen vertegenwoordigen (fig. 4: 46, 123, 124, 248, 257).

Met 64 scherven vormen de Zuid-Franse wijnamforen van het type Gauloise 4 uit *Gallia Narbonensis* de grootste groep (fig. 4: 72, 217, 278). Ze komen voor van het midden van de 1ste tot de 3de eeuw. Ook de Zuid-Spaanse amforen van het type Dressel 20 uit *Baetica*, gebruikt voor het vervoer van olijfolie¹⁰, zijn met 26 scherven goed vertegenwoordigd. Deze dateren tussen het begin van de 1ste eeuw tot in de 3de eeuw. Van geen van beide groepen is duidelijk om hoeveel individuen het gaat. Bij enkele fragmenten zijn sporen aanwezig die wijzen op hergebruik. Opvallend is de aanwezigheid van een zestal scherven van een amfoor van het type Camulodunum 176, afkomstig uit de Vesuviusregio in Centraal-Italië (fig. 4: 258). Dit type dateert uit de 1ste eeuw, alhoewel er ook discussie is over

een langer doorleven tot in de late 2de eeuw.¹¹ De regionale amforen zijn vertegenwoordigd door twee groepen. Enerzijds is er een oor in een *dolium*-bakfel dat afkomstig is van een amfoor van het type Gauloise 13. Mogelijk bevinden zich onder de *dolia*-fragmenten nog scherven die van een dergelijk amfoor afkomstig zijn. Ze dateren uit de 3de eeuw.¹² Drie andere fragmenten zijn afkomstig van amforen in een oxiderend *Lowlands-bakfel* (LLWc) dat vanaf de Flavische periode voorkomt (fig. 4: 221, 222).¹³

Dolia

In totaal 39 scherven zijn in een zogenaamd *dolium*-bakfel, waarbij twee subgroepen kunnen onderscheiden worden. De belangrijkste heeft een bakfel met een schervengruisverschraling, slechts drie wandscherven vertonen een zandverschraling. Enkele randen tonen aan dat het effectief om *dolia* gaat (fig. 4: 233). De aanwezigheid echter van een oor van een amfoor in een met schervengruis verschraald *dolium*-bakfel toont aan dat er ook bij de wandfragmenten scherven kunnen zitten die afkomstig zijn van dergelijke amforen van het Gauloise 13-type (zie boven).

Deze grote voorraadpotten komen reeds voor vanaf de augusteïsch-tiberische periode en blijven zeker tot in de 3de eeuw in gebruik.

Mortaria

Naast de reeds vermelde *mortaria* in Oost-Gallische *terra sigillata* van het type Drag. 45 bevat het vondstenensemble ook minstens 15 fragmenten van *mortaria* uit de regio van Bayay. De determineerbare randen zijn alle afkomstig van het type Stuart 149, typisch voor deze productie (fig. 4: 60, 69, 70).¹⁴ Ze kunnen gedateerd worden tussen 70 en 200.

Reducerend gebakken aardewerk

Het reducerend gebakken en op de snelle draaischijf vervaardigde aardewerk maakt met 588 scherven meer dan de helft uit van de aangetroffen ceramiek. Het omvat vooral een schare aan tafel- en bereidingswaar, zoals verschillende types van kook- en voorraadpotten, deksels, kommen, borden en bekens. Wat de herkomst betreft, zijn verschillende productiegebieden vertegenwoordigd, waarvan een deel niet gekend is. De belangrijkste twee groepen zijn de met fijn zand verschraalde *Lowlands ware* (385

10 PEACOCK & WILLIAMS 1986, p.136-140.

11 MONSIEUR *et al.* 2012, p. 86-89.

12 MONSIEUR *et al.* 2012, p. 86.

13 DE CLERCQ & DEGRYSE 2008, p. 456-457.

14 STUART 1977.

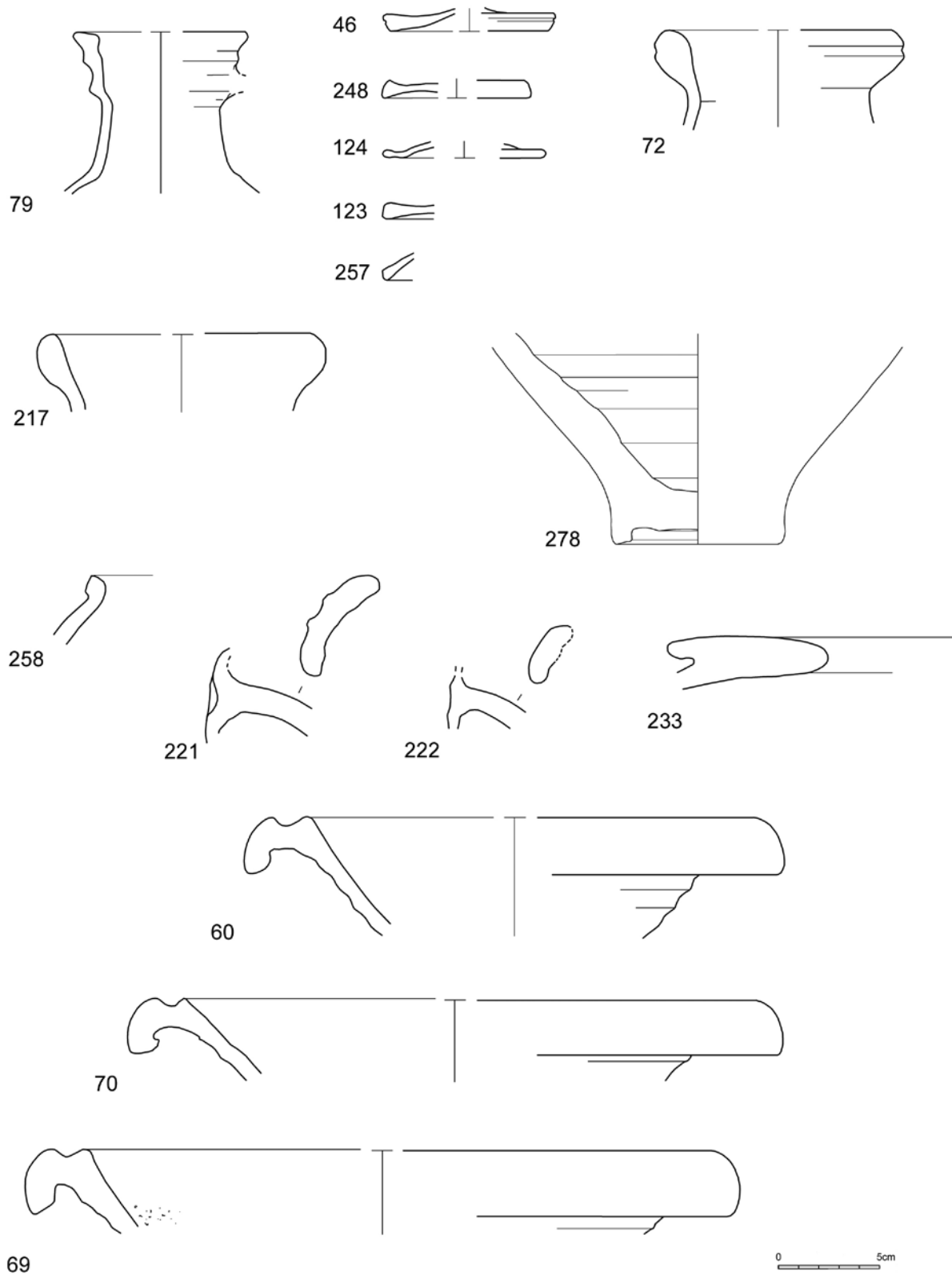

Fig. 4. Kester 2013: Kruiamfoor, amfoordeksels, amforen, *dolium* en *mortaria*.

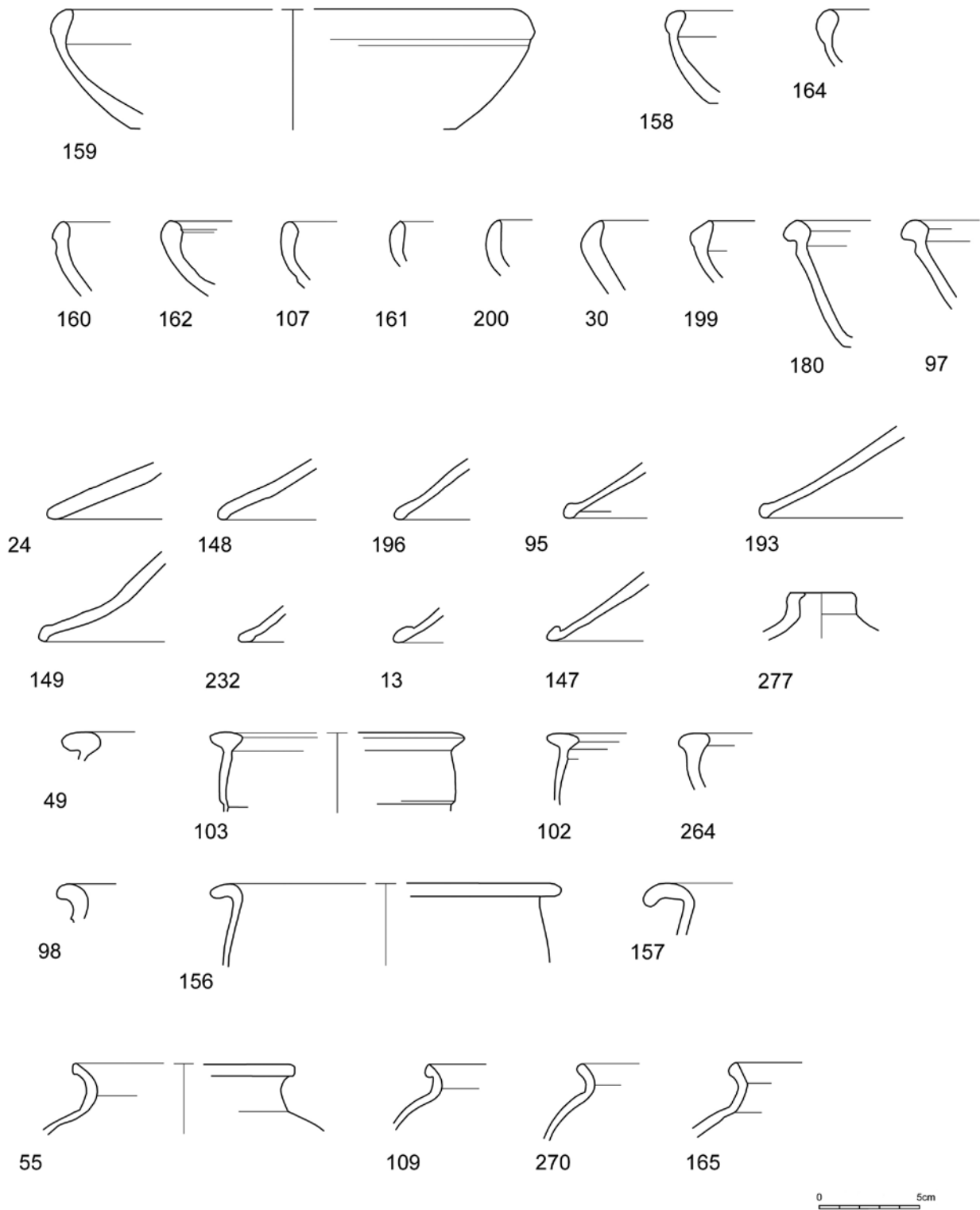

Fig. 5. Kester 2013: Reducerend gebakken aardewerk, *Lowlands ware*: borden, deksels, kommen en potten.

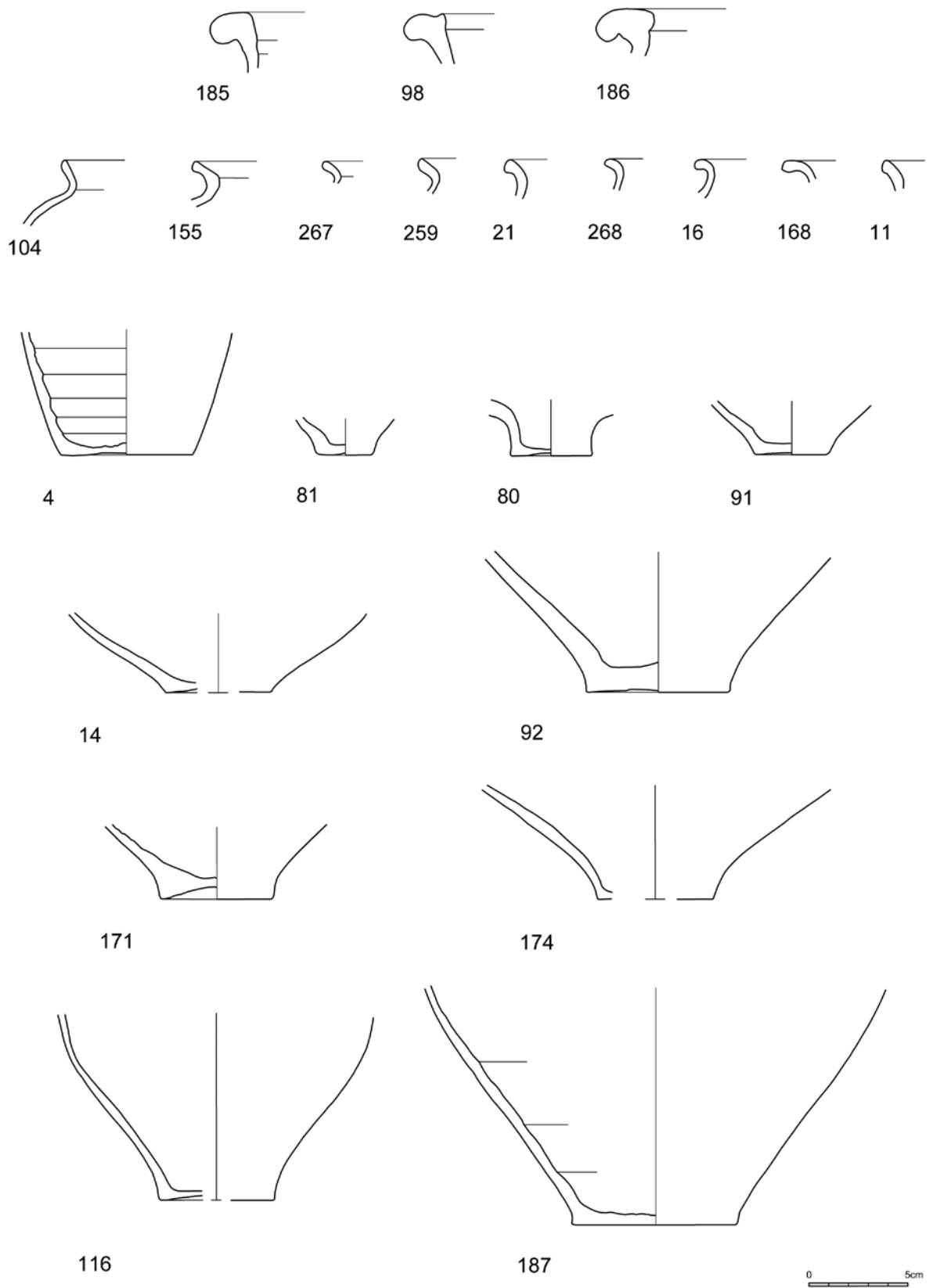

Fig. 6. Kester 2013: Reducerend gebakken aardewerk, *Lowlands ware*: voorraadpotten, potten/bekers en bodems.

scherven), vervaardigd in een gebied onmiddellijk ten oosten van het Schelde-estuarium (regio Bergen-op-Zoom) waar de als grondstof gebruikte Tegelenklei aanwezig is¹⁵, en een groep van met grof zand en gesteentefragmenten verschaald aardewerk (129 scherven) dat waarschijnlijk een meer zuidelijke herkomst heeft, eerder in Nervisch gebied. Een derde groep (14 scherven) bestaat uit een vrij grof verschaald witgrijs baksel dat waarschijnlijk Noord-Frans is. De overige scherven vertonen een variatie aan baksels waarvan de herkomst niet gekend is. Het is niet uitgesloten dat sommige daarvan lokaal of regionaal zijn.

In het *Lowlands*-baksel komen zes vormen voor: beker, bord, deksel, kom, (kook)pot en voorraadpot (figs. 5-6). Een zevende categorie bestaat uit randfragmenten van kleine gesloten vormen waarvan niet uitgemaakt kan worden of het om potten of bekers gaat. Best gekend zijn de voorraadpotten van het type Hol. 139-142, die typisch zijn voor de 2de eeuw. Kommen van het type Hol. 131-136 zijn goed vertegenwoordigd. Ze komen voor vanaf de Flavische periode tot in de 3de eeuw. Borden komen in verschillende vormen voor. Een duidelijk herkenbare beker is een bodemfragment van een zogenaamde Tongerse beker, kenmerkend voor de 3de eeuw.¹⁶ Waarschijnlijk bevinden zich andere bekervormen onder de groep pot/beker. De fijnwandige gegladde bekers zijn onder de groep van de *terra nigra* geplaatst. Opvallend is de grote aanwezigheid van deksels in *Lowlands ware*, die met 27 randfragmenten het best vertegenwoordigd zijn.

De groep van het zeer grof verschaalde volgrijze aardewerk bevat vier verschillende vormen (fig. 7). Hier is vooral de pot goed vertegenwoordigd, waarbij enkele vormen grotendeels gereconstrueerd konden worden. Daarnaast zijn er ook fragmenten van een bord en een deksel (fig. 7: 22, 151). Bij de derde, witgrijze bakselgroep is onder de 14 scherven enkel een potrand te herkennen (fig. 7: 44). Onder de overige grijze baksels bevinden zich randen van 2 kommen, 2 potten, een voorraadpot en een pot/beker.

Oxiderend gebakken aardewerk

Slechts 29 scherven behoren tot het oxiderend gebakken aardewerk. Er kunnen zes verschillende baksels onderscheiden worden, waarvan vier tot een gekende soort behoren. De belangrijkste is die van de oxiderend gebakken *Lowlands ware*. Vier vormen zijn

aanwezig: bord, kom, pot en deksel (fig. 7: 27, 50, 125, 126, 224, 276).

Andere gekende baksels zijn maar met een of twee fragmenten vertegenwoordigd: gesmookt aardewerk uit Tienen¹⁷ (2 scherven), aardewerk in het Noor2-baksel, waarschijnlijk afkomstig uit Heerlen of Keulen¹⁸ (1 scherf) en een rand van een pot in gesmookt zandig aardewerk uit Noord-Frankrijk. Tenslotte zijn er nog een rand van een pot in een ongekend oranje baksel en van een bord in een ongekend beige baksel.

Handgemaakt aardewerk

In het aardewerkensemble bevinden zich slechts 10 scherven van handgevormd aardewerk in prehistorische techniek. Het betreft twee potranden en een randfragment van een schaal. Een rolrond oortje is afkomstig van een beker of tas. Op basis van deze kleine fragmenten kan niet uitgemaakt worden of het hier om Romeins of pre-Romeins materiaal gaat. Ze zijn alvast alle vervaardigd in een techniek die zeker nog tot in de Romeinse periode voorkomt.

Synthese gebruiks aardewerk

Opvallend is de grote hoeveelheid scherven die op de hopen afgegraven grond verzameld kon worden (tabel 1). De in totaal 1077 aardewerkfragmenten geven een gevarieerd beeld en een brede chronologische spreiding, wat er op wijst dat bij de graafwerken verschillende contexten zijn aangesneden.

De aanwezigheid van en de verhoudingen tussen de verschillende aardewerksoorten en -groepen lijken een vrij gemiddeld beeld te laten zien als het vergeleken wordt met dat van de andere meest nabijgelegen *vici* zoals Asse¹⁹, Elewijt²⁰ en Velzeke²¹.

Opvallend is de vrij grote hoeveelheid amfoorfragmenten, met herkomst uit Noord- en Zuid-Gallië, Spanje en Italië, en zeker de aanwezigheid van 8 amfoordekseltjes. Daarnaast valt ook het overwicht op van de reducerend gebakken waar, met een overwicht van de *Lowlands ware*. Opmerkelijk bij deze laatste is eveneens het grote aantal dekselfragmenten, dat een kwart van het totale aantal individuen in reducerende waar uitmaakt.

17 WILLEMS 2005, p. 66-69.

18 WILLEMS 2005, p. 72-73.

19 SCHELTENS 1981; GEUBELS 2006; MAGERMAN 2006; MAGERMAN *et al.* 2011; MONSIEUR 2006.

20 MERTENS 1953; VAES & MERTENS 1953.

21 DESCHIETER & DE CLERCQ 1999; DE MULDER *et al.* 2002; DE MULDER *et al.* 2003; DE MULDER & DESCHIETER 2005.

15 DE CLERCQ & DEGRYSE 2008, p. 455-456; VAN ENCKEVORT 2004.

16 VANWINCKENROYE 1991, p. 120-121, nrs. 525-527.

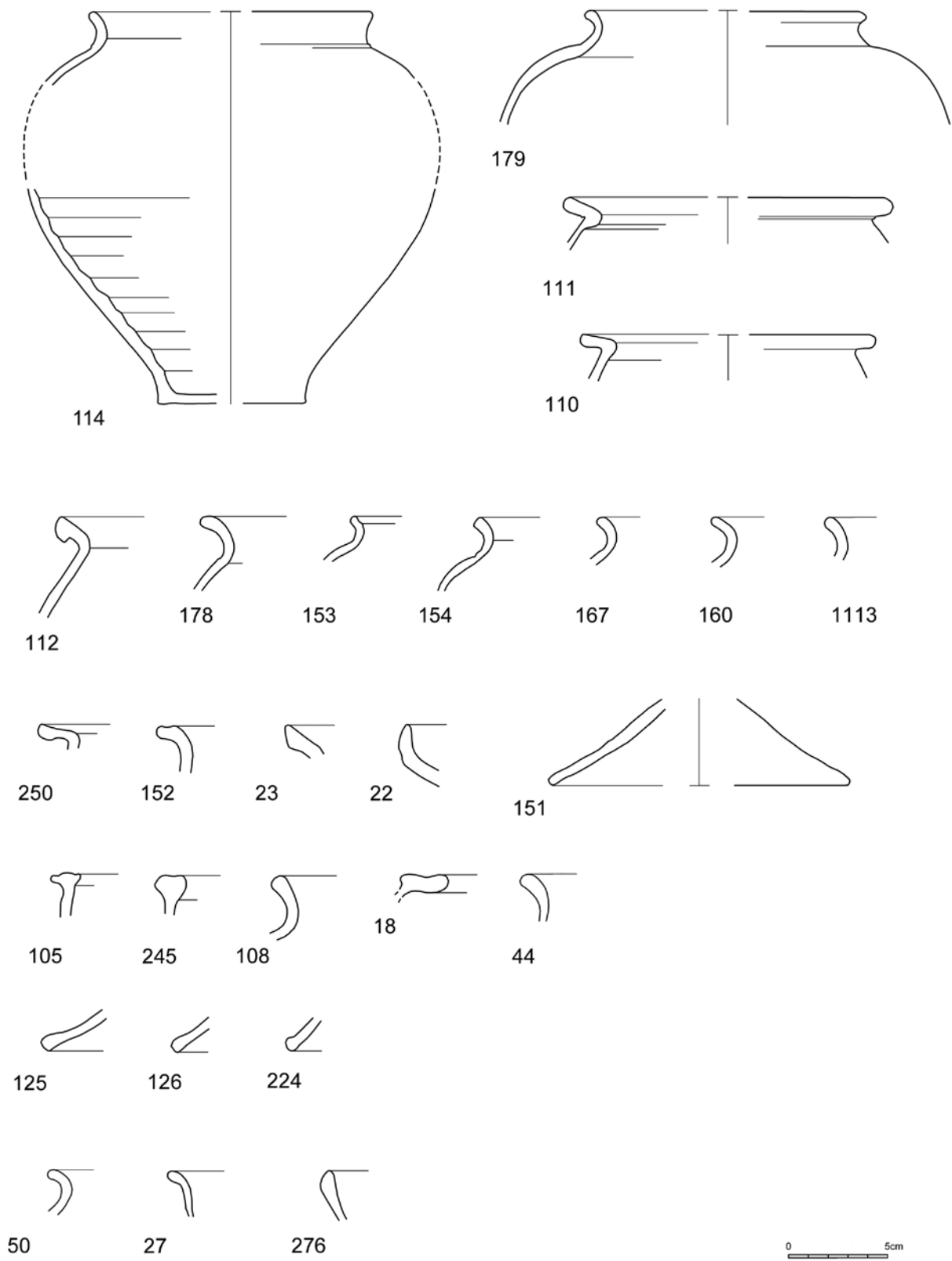

Fig. 7. Kester 2013: Reducerend gebakken aardewerk: grofverschaald grijs aardewerk: potten, bord, deksel. Ongedetermineerd reducerend gebakken aardewerk.

De dateringen van de verschillende aardewerksoorten en -vormen laten een brede chronologische waaier zien, met een overwicht van de late 1ste tot de vroege 3de eeuw. Toch is er ontegensprekelijk reeds een aanwezigheid in het vroege Keizerrijk, terwijl vormen zoals Gauloise 13-amforen of metaalglanzende bekertjes type Niederbieber 33 wijzen op de aanwezigheid van een zuiver 3de-eeuwse component. Laat-Romeinse types ontbreken echter volledig.

De vraag stelt zich of het aangetroffen aardewerkensemble op dit perceel aan de Edingsesteenweg kenmerkend is voor de *vicus* Kester in het algemeen, of toch eerder uitzonderlijk is. Het is echter moeilijk ter vergelijking met de vele vondsten goede cijfergegevens te vinden uit vroegere opgravingen, waarnemingen en prospecties. In haar licentiaatsthesis uit 2000 heeft Evelien Prové het aardewerk uit de opgravingen van Mertens en van Rober besproken en gekwantificeerd, maar door haar methodologisch beperkte aanpak is een goede vergelijking niet echt mogelijk, zeker wat betreft het gewone aardewerk.²² Ze vermeldt voor het gewone aardewerk uit beide opgravingen 341 scherven op een totaal van 845, wat neerkomt op 40%. Een serieuze bedenking moet echter gemaakt worden bij de samenstelling van het aardewerk uit de opgravingen van Rober, waar de *terra sigillata* met 195 scherven op een totaal van 563 scherven buiten proportie vertegenwoordigd is. Dit vertekent dan ook nogal sterk de procentuele verhoudingen. Dit buiten beschouwing gelaten zou het aandeel ruwwandig aardewerk grotendeels overeenstemmen met de bevindingen van het vondstenensemble op het perceel aan de Edingsesteenweg. Over de verdeling van de verschillende bakselsoorten binnen het ruwwandige, grotendeels reducerend gebakken aardewerk blijft het echter gissen.

Glas

Er zijn vijf scherven van blauwgroen glas aangetroffen. Vier zijn afkomstig van prismaflessen. Dit flestype komt algemeen voor vanaf de Claudische periode en blijft in omloop tot de derde eeuw.²³ Een randfragmentje komt van een open vorm.

Metaal

Bij het vondstenmateriaal bevinden er zich ook 96 ijzeren en vijf bronzen voorwerpen. Gezien de corrosie op het ijzer is een goede determinatie voor alle voorwerpen momenteel niet mogelijk. Het is wel duidelijk dat het voornamelijk nagels betreft, 71 kleine en middelgrote exemplaren en 5 grote. Ze zijn mogelijk afkomstig van het houten skelet van de afgebrande vakwerkbouw. Daarnaast zijn er nog 2 krammen herkenbaar, en 3 grote objecten, waarschijnlijk werktuigen. De overige fragmenten konden niet gedetermineerd worden.

Bij het brons zijn een *stilus* (schrijfstift) en een *fibula* te herkennen, naast een beslagplaatje en twee niet-herkende vormen. Tot slot moet ook de melding gemaakt worden van een metaalslak.

Natuursteen

Er zijn 32 grotere fragmenten natuursteen aangetroffen, waarvan drie herkenbaar bewerkt. Geen van de overige steenfragmenten konden duidelijk herkend worden als afkomstig van bouwmaterialen. De opgravingen van Mertens en van Gobel hebben echter aangetoond dat er in Kester alvast gebouwd werd op een fundering met natuursteen.²⁴

Ijzersteen is het best vertegenwoordigd met 18 fragmenten. De ijzersteen kan gedetermineerd worden als bergsteen, een regionale variëteit van de Diestiaan-ijzerzandsteen die voorkomt ten westen van de Zenne.²⁵ Eén fragment is duidelijk afkomstig van een maalsteen.

Elf fragmenten behoren tot een soort van schilferige zandsteen, waarschijnlijk lokale veldsteen of Tubizefylliet.²⁶ De twee fragmenten in kalkzandsteen zijn afkomstig van gebruiksvoorwerpen. Het ene is duidelijk een fragment van een slijpsteen, terwijl het tweede exemplaar mogelijk een fragment is van een mortier.

Tenslotte moet er nog gewezen worden op een klein fragment in een witte marmersoort.

Bouwmaterialen

Een 90-tal gerecupereerde vondsten zijn afkomstig van bouwmaterialen, voornamelijk dakpanfragmenten. Naast een twintigtal onbepaalde brokken in baksteen zijn er 22 fragmenten van *tegulae* en 11

22 PROVÉ 2000, p. 156-163.

23 RÜTTI 1991, p. 54-55.

24 MERTENS 1953; PROVÉ 2000.

25 DUSAR *et al.* 2009, p. 255-262.

26 DUSAR *et al.* 2009, p. 499-509.

fragmenten van *imbrices*. Deze vertegenwoordigen echter maar een fractie van het Romeinse dakpanmateriaal dat op het bouwterrein aanwezig was.

Drie dikwandige fragmenten, respectievelijk 32, 33 en 35 mm dik, zijn waarschijnlijk afkomstig van *testae*, die zowel gebruikt kunnen zijn in metselwerk (bv. voor een kelder) als bij een *hypocaustum*-systeem. Er zijn ook 32 grotere brokken verbrande leem gerecupereerd, waarvan de meeste duidelijk afkomstig zijn van een afgebrande houtbouw. Enkele grote, dikwandige fragmenten wijzen op een herkomst uit een vakwerkbouw. Eén fragment vertoont een duidelijke afwerkingslaag in een pleistersoort. Bij de terreinwaarneming lag er heel wat verbrande leem gegroepeerd op de hopen, vaak samen met houtskool. Ze zijn waarschijnlijk afkomstig van de verbrande leemlaag die in het profiel van de bouwput net onder de moderne cultuurlaag werd waargenomen.

Als laatste moet nog melding gemaakt worden van een grote brok witte kalkmortel, vermengd met rood (dakpan?)gruis, ook duidelijk afkomstig van een Romeins bouwsel.

Organische materialen

Bij het vondstenmateriaal bevonden zich ook een brokje houtskool en een klein stukje wit verbrand bot, dat te klein is voor determinatie.²⁷

Interpretatie

Op basis van de waarnemingen op het terrein en de gerecupereerde vondsten op de grondhopen naast de bouwput blijkt duidelijk dat op dit noordelijke perceel een dicht aantal Romeinse bewoningssporen aanwezig is. Verschillende elementen wijzen er op dat bij het uitgraven van de bouwput de restanten van één of meerdere afgebrande vakwerkwoningen aangesneden zijn. Enerzijds is er het waargenomen verbrande leempakket dat zich nog in het profiel van de bouwput bevond en anderzijds zijn er de talrijke brokken verbrande leem en de grote hoeveelheden dakpanfragmenten en natuursteen die zijn aangetroffen in de afgegraven grond. Op basis van deze gegevens kan geconcludeerd worden dat zich op dit perceel de restanten bevinden van een gebouw in vakwerk met een pannendak, waarschijnlijk op een stenen sokkel, gelegen langsheen de Romeinse weg tussen Bavay en Asse. Er zijn echter geen

dateringsgegevens voor deze afgebrande woning op zich.

De aardewerkvondsten wijzen op een belangrijke aanwezigheid vanaf de late 1ste eeuw tot het begin van de 3de eeuw, met een duidelijke nadruk op de tweede helft van de 2de eeuw op basis van de *terra sigillata*, maar verschillende scherven wijzen op een occupatie die al tot de Vroege Keizertijd teruggaat, terwijl er ook een duidelijke 3de-eeuwse component aanwezig is. Het meeste aardewerk is vooral betrokken uit de nabijgelegen regio's in het noorden (*Lowlands ware*) en het zuiden (oa. Bavay). Of de grote hoeveelheid *Lowlands ware* een bijzonder kenmerk is voor de bewoning op deze plaats of gewoon een algemeen kenmerk is voor de Romeinse *vicus* van Kester kan door gebrek aan vergelijkbare gegevens uit Kester en de nabijgelegen *vicus* van Asse niet uitgemaakt worden. Dit geldt ook voor de interpretatie van de grote hoeveelheid amforen, die een typisch kenmerk kan zijn voor een handelsplaats, zoals ook te Velzeke en Harelbeke reeds is waargenomen.²⁸

Sporen en vondsten op het zuidelijke perceel

Inleiding

Bij de waarnemingen na de vondstmelding op het zuidelijke perceel (fig. 1) werd het volledige westelijke profiel en een deel van het noordprofiel geregistreerd. Het terrein vertoont een sterke helling die afloopt van de noordwestelijke hoek naar zowel het zuiden als het oosten toe. Uit het westprofiel konden ook een 50-tal vondsten gerecupereerd worden. Sommige sporen trokken dieper dan het uitgegraven niveau in de bouwput, maar deze konden niet opgetekend worden door de aanwezigheid van een betonnen vloerplaat.

De sporen

Het volledig geregistreerde westprofiel levert een mooi beeld op van de stratigrafie in deze zone (fig. 8). In tegenstelling tot het noordelijke perceel was de bouwput niet uitgegraven op de plaats van een Romeinse woning. Het Romeinse niveau bevindt zich hier heel wat dieper, afgedekt door een aantal jongere pakketten, aan de zuidkant 100 cm dik en aan de noordkant tot 195 cm dik. Die bestaan bovenaan uit een 40 cm tot iets meer dan 90 cm dikke heel recente ophoging, die de helling versterkt heeft (fig. 8: 1). Daar onder bevindt zich het oude oppervlak,

27 Met dank aan An Lentacker (agentschap Onroerend Erfgoed).

28 DESCHIETER & DE CLERCQ 1999; MONSIEUR *et al.* 2012.

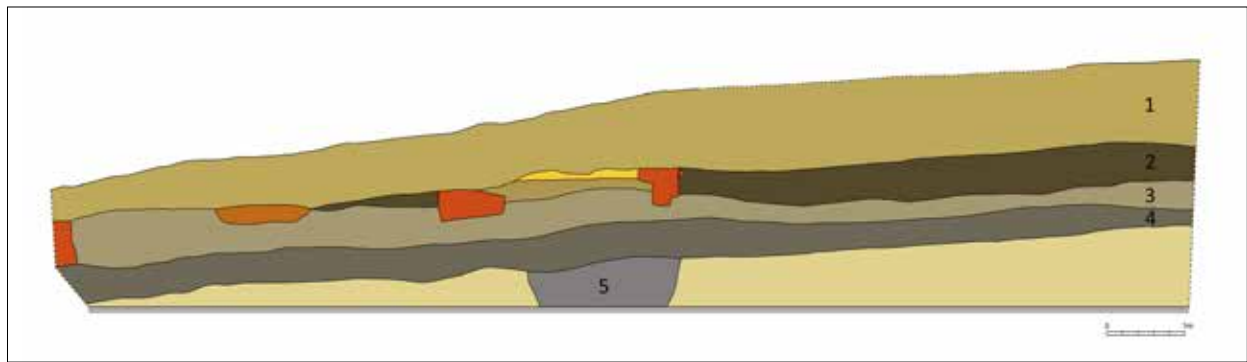

Fig. 8. Kester 2014: Westprofiel (legende: zie tekst).

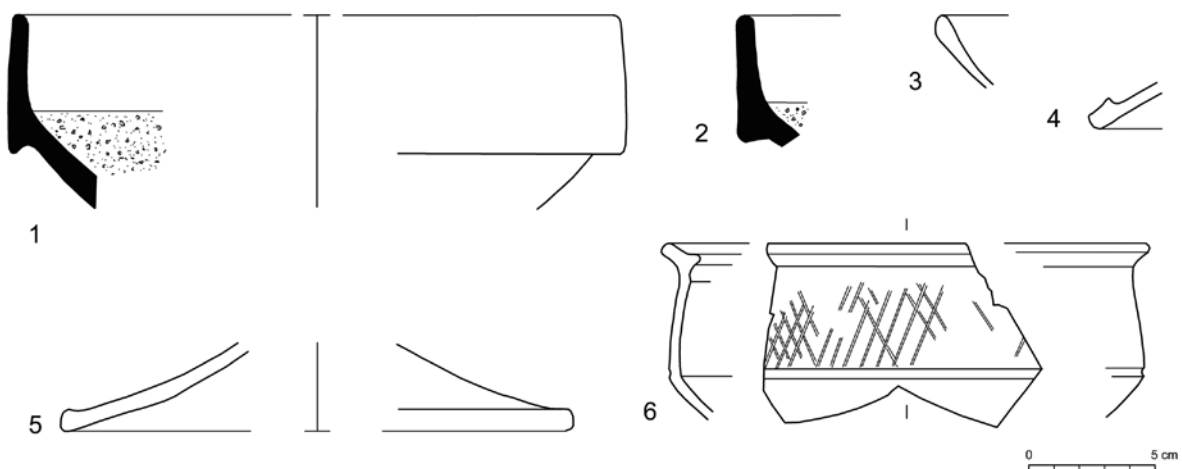

Fig. 9. Kester 2014: Aardewerk uit kuil 2 en laag 3.

bestaande uit een donkerbruine humeuze tuinlaag met daartussen baksteenfunderingen en restanten van een vloertje van een 19de- of 20ste-eeuws gebouw dat na 2002 is afgebroken (fig. 8: 2). Dit pakket is aan de zuidzijde weggegraven. Daaronder strekt zich op zijn beurt de oude cultuurlaag af, een beigebruin, gehomogeniseerd leempakket van 20 tot 50 cm dikte (fig. 8: 3). Direct onder deze akkerlaag bevindt zich het Romeinse niveau, bestaande uit een tot 40 cm dikke bruingrijze leemlaag, doorspekt met fragmenten van *tegulae* en *imbrices*, veel houtskoolbrokjes en kleine aardewerkscherven (fig. 8: 4). Het is een soort van *Black Earth*, een humeuze afdekkende laag vol afval, mogelijk een tuin- of akkerlaag. Dezelfde horizontale opbouw was ook in het noordprofiel duidelijk aanwezig, met respectievelijk de recente ophoging, de postmiddeleeuwse tuinlaag, de oudere akkerlaag en de Romeinse zogenaamde zwarte laag. Enkele sporen tekenden zich af onder het Romeinse pakket. Aan de zuidkant van de bouwput tegen

de zuidwestelijke hoek werd bij de vaststelling in grondplan twee kuilen met een grijze tot donkergrijze vulling waargenomen, die echter door de betonvloer naderhand niet meer geregistreerd konden worden. Eén van de kuilen bevatte een scherfje *Lowlands Ware*. Tegen het westprofiel werd een derde, gelijkaardige kuil aangetroffen die in het profiel 1,95 m breed was (fig. 8: 5). Ze werd gekenmerkt door een fosfaatrijke, grijze leemvulling met talrijke houtskoolbrokjes en verspreide tegulafragmentjes. Uit deze kuil konden 25 aardewerkfragmenten uit de Romeinse periode gerecupereerd worden. Een vierde, 80 cm brede en ongeveer even diepe kuil werd waargenomen in het noordprofiel, op 6 m van de hoek met het westprofiel. Deze was totaal anders van aard, bestaande uit een vulling van zeer heterogene beige, lichtgrijs gevlekte leem en een gelijkaardige kern waarin ook donkergrijze vlekken en vrij veel houtskool aanwezig waren. Waarschijnlijk betreft het een paalkuil. Er werden geen vondsten in aangetroffen.

	kuil 2	laag 3	laag 4	kuil NG	totaal	%
<i>terra sigillata</i>	2	-	1	-	3	5,7
Belgische waar	-	-	-	-	-	-
Pompejaans rood	3	-	-	-	3	5,7
geverfd/metaalglanzend	2	-	-	-	2	3,8
amfoor	-	1	1	-	2	3,8
amfoordeksel	-	-	-	-	-	-
kruik	4	2	-	-	6	11,3
<i>mortarium</i>	-	-	-	-	-	-
<i>dolium</i>	-	-	-	-	-	-
reducerend aw	12	18	-	1	31	58,5
oxiderend aw	1	1	-	-	2	3,8
handgevormd	1	-	2	-	3	5,7
<i>indet.</i>	-	-	1	-	1	1,9
totaal	25	22	5	1	53	100 %

Tabel 2. Kester 2014: telling van het aantal scherven per context en per aardewerkgroep.

Het aardewerk

In totaal werden 53 aardewerkfragmenten verzameld, afkomstig uit vier contexten (tabel 2). De niet geregistreerde kuil (tabel 2: kuil NG) bevatte een randfragment van een bord in *Lowlands Ware*, algemeen te dateren tussen 70 en 200/250. Uit de middelste cultuurlaag (tabel 2: laag 4) werden 5 Romeinse scherven gerecupereerd, waaronder een scherfje *terra sigillata*, een fragment van een Spaanse amfoor en 2 scherfjes handgevormd waarvan een waarschijnlijk van een zoutcontainer. Van de zogenaamde Black Earth-horizont (tabel 2: laag 3) konden 22 scherven ingezameld worden. Hier domineert vooral het reducerend gebakken aardewerk, dat zowel bestaat uit *Lowlands Ware* als uit Noord-Franse waar, waaronder een opvallende kom met gladdingslijnen in de stijl van Arras-waar (fig. 9: 6). Het amfoorfragment is van Zuid-Franse herkomst. Tenslotte zijn er nog 25 aardewerkfragmenten afkomstig uit de kuil in het westprofiel (tabel 2: kuil 2). Dit ensemble heeft een gevarieerde samenstelling met een opvallende datering in de late 2de tot vroege 3de eeuw. Hierop wijst de aanwezigheid van twee *mortaria* Drag. 45 in Oostgallische *terra sigillata* (fig. 9: 1-2), een fragment van een beker Niederbieber 32 in geverfd aardewerk uit Keulen en een scherf in metaalglanzend aardewerk van een deukbeker Niederbieber 33 uit Trier. Eén van de twee fragmenten in Pompejaans rood is een rand van een bord Blicquy 5/6 uit het atelier van

Les-Rues-des-Vignes in een late, grijze bakselvariant (fig. 9: 3). Onder de 12 scherven *Lowlands Ware* is de sterke aanwezigheid van dekselfragmenten opvallend (fig. 9: 4-5).

Interpretatie

De sporen en resten die in deze bouwput van 2014 langsheen de Edingsesteenweg zijn aangetroffen laten een ander beeld zien dan op het 50 m noordelijk gelegen perceel, dat midden een gebouw gesitueerd was. Hier betreft het eerder de restanten van een open areaal, bestaande uit een cultuurlaag met hier en daar een (afval)kuil. Enkel de kuil in het noordprofiel, die als paalkuil kan geïnterpreteerd worden, kan wijzen op de aanwezigheid van een gebouw.

De vondsten uit de afvalkuil dateren zijn gebruik in het laatste kwart van de 2de en het eerst kwart van de 3de eeuw. Het aardewerk uit de bovenliggende cultuurlaag geeft een iets bredere datering. Wat opvalt is de afwezigheid van de vroege component die op het noordelijke perceel wel is aangetroffen.

Conclusie

Beide percelen langsheen de Edingsesteenweg te Kester bevinden zich midden in de *vicus* zoals het recent geofysisch onderzoek van het omliggende gebied duidelijk aantoonde. De bouwput van 2013

op het noordelijke perceel is gelokaliseerd midden op een woonerf met een afgebrand gebouw in vakwerk, terwijl de 50m verder gelegen bouwput uit 2014 zich waarschijnlijk tussen twee woonerven in situeert. Is het gros van de vondsten uit beide sites algemeen late 1ste tot vroege 3de eeuw te dateren, toch zijn er tal van aanwijzingen dat de occupatie vooral in de tweede helft van 2de tot het eerste kwart van de 3de eeuw intensief was. Verschillende scherven op het noordelijke perceel wijzen echter eveneens op een aanwezigheid die reeds tot de Vroege Keizertijd teruggaat.

De vondsten in deze twee bouwputten tonen de uitzonderlijke goede bewaring aan van de resten van de Romeinse *vicus* van Kester. Het is een van de enige *vici* in Vlaanderen die voor een dusdanig grote oppervlakte volledig onbebouwd bleef sinds ten minste de 18de eeuw dank zij de verschuiving van de middeleeuwse woonkern in oostelijke richting. Het is duidelijk dat Kester een voor Vlaanderen uitzonderlijk goed bewaarde *vicus* is met een zeer hoog wetenschappelijk potentieel.

Bibliografie

- BEECKMANS L. & BORREMANS R., 1987. Kester (Gooik, Bt): vicus en Romeinse baan, *Archeologie 1987*, p. 151.
- BEECKMANS L., 1988. Kester (Gooik, Bt): Romeinse weg, *Archeologie 1988*, p. 190.
- BEECKMANS L., 1991. Enkele vroegere vondsten uit de Gallo-Romeinse vicus van Kester (gem. Gooik), *Archeologie in Vlaanderen* 1, p. 135-139.
- BRULET R., VILVORDER F. & DELAGE R., 2010. *La céramique romaine en Gaule du Nord. Dictionnaire des céramiques. La vaisselle à large diffusion*, Turnhout.
- BRUNSTING H., 1937. *Het grafveld onder Hees bij Nijmegen: een bijdrage tot de kennis van Ulpia Noviomagus* (Archeologisch-historische bijdragen van de Allard Pierson Stichting 4), Amsterdam.
- DE CLERCQ W. & DEGRYSE P., 2008. The mineralogy and petrography of Low Lands Ware 1 (Roman lower Rhine-Meuse-Scheldt basin; the Netherlands, Belgium, Germany), *Journal of archaeological science* 35, p. 448-458.
- DESCHIETER J. & DE CLERCQ W., 1999. De materiaalstudie. In: DE MULDER G. & ROGGE M. (red.) *De Gallo-Romeinse vicus te Velzeke I. Sporen van Flavische en 2de-eeuwse bewoning* (Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen - site Velzeke - Gewone Reeks 2), Zottegem, p. 39-106.
- DE CLERCQ W., VAN RECHEM H., GELORINI V., MEGANCK M., TAAYKE E. & TENCY H., 2005. Een meerperioden-vindplaats langs de Schelde te Zele Kamershoek (prov. Oost-Vlaanderen). Een grafheuvel uit de Bronstijd, een erf uit de Gallo-Romeinse periode en sporen van Germaanse inwijkelingen. In: IN 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red.): *Een lijn door het landschap. Archeologie en het VTN-project 1997-1998*, Deel II (Archeologie in Vlaanderen, Monografie 5), Brussel, p. 177-230.
- DE GROOTE K., 2014. *Resten van Romeinse vakwerkbouw aan de Edingsesteenweg te Kester (Gooik, prov. Vlaams-Brabant). Rapportage van een vondstmelding augustus 2013* (Onderzoeksrapporten Agentschap Onroerend Erfgoed 9), Brussel.
- DEGRYSE H. & BIESBROUCK B. (red.), 2013. *Tussen stad en platteland. De Romeinse vici van Vlaams-Brabant*, Leuven.
- DE LAET S.J. & THOEN H., 1969. Études sur la céramique de la nécropole Gallo-Romaine de Blicquy (Hainaut), IV. La céramique à « enduit rouge-pompéien », *Helinium IX*, p. 28-38.
- DE MULDER G. & DESCHIETER J., 2004. Un sigle et un sgraffito particulier sur un fragment de terre sigillée découvert à Velzeke (Flandre Orientale, Belgique). In: *Actes du Congrès de Vallauris 20-23 mai 2004. Société française d'étude de la céramique antique en Gaule*, p. 439-442.
- DE MULDER G. & DESCHIETER J., 2005. La céramique commune claire dans le vicus de Velzeke (Flandre Orientale, Belgique). In: *Actes du Congrès de Blois 5-8 mai 2005. Société française d'étude de la céramique antique en Gaule*, p. 659-662.
- DE MULDER G., DESCHIETER J. & DE GRAEVE I., 2003. La céramique du dernier horizon chronologique du vicus de Velzeke (Belgique, Flandre orientale). In: *Actes du Congrès de Saint-Romain-en-Gal 29 mai-1er juin 2003. Société française d'étude de la céramique antique en Gaule*, p. 577-584.
- DE MULDER G., DESCHIETER J. & HUYGHE J., 2002. Deux contextes archéologiques de l'époque pré-flavienne du vicus de Velzeke (Belgique). In: *Actes du Congrès de Bayeux 9-12 mai 2002. Société française d'étude de la céramique antique en Gaule*, p. 377-386.
- DERU X., 1996. *La céramique belge dans le Nord de la Gaule. Caractérisation, chronologie, phénomènes culturels et économiques* (Publications d'Histoire de

- l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain LXXXIX), Louvain-la-Neuve.
- DERU X., 2005. Les productions de l'atelier de potiers des « Quatres Bornes » aux Rues des Vignes (Nord). In: *Actes du Congrès de Blois 5-8 mai 2005. Société française d'étude de la céramique antique en Gaule*, p. 469-478.
- DUSAR M., DREESEN R. & DE NAEYER A., 2009. *Renovatie en restauratie. Natuursteen in Vlaanderen, versteend verleden*, Mechelen.
- GEUBELS P., 2006. De Gallo-Romeinse periode. Een Gallo-Romeinse deukbeker uit de vicus van Asse, *Feniks 1. Jaarboek van de archeologische vereniging Agilas VZW*, Asse, p. 15-21.
- HUYGHE J., 2004. La céramique Belge dans le vicus de Velzeke (Belgique). In: *Actes du Congrès de Vallauris 20-23 mai 2004. Société française d'étude de la céramique antique en Gaule*, p. 453-458.
- MAGERMAN K., 2006. De Gallo-Romeinse periode. De gestempelde wrijfschaalfragmenten van de vicus van Asse, *Feniks 1. Jaarboek van de archeologische vereniging Agilas VZW*, Asse, p. 23-34.
- MAGERMAN K., PEDE R., VAN DE VIJVER K. & LODEWIJCKX M., 2011. *Archeologisch onderzoek Asse Nerviersstraat 60 2008 en 2010. Eindverslag, ongepubliceerd rapport*, Leuven.
- MAGERMAN K., VAN COUWENBERGHE B., LODEWIJCKX M. & SAERENS S., 2013. Asse-Nerviersstraat en Asse-Kalkoven 2012. Het vicusverhaal gaat verder..., *Signa 2*, p. 105-110.
- MERTENS J., 1953. *De Romeinse Vicus te Elewijt. Verslag over de opgravingen van 1947-53* (Archaeologia Belgica 19), Brussel.
- MONSIEUR P., 2006. De Gallo-Romeinse periode. Olijfolie en vissaus uit Baetica in Asse, *Feniks 1. Jaarboek van de archeologische vereniging Agilas VZW*, Asse, p. 35-42.
- MONSIEUR P., DECONYNCK J., VERBRUGGEN A., VANHECKE C., LALOO P. & DE CLERCQ W., 2012. Een transportcontainer van het type Camulodunum 176 uit de Vesuviusregio in de vicus van Harelbeke, *Signa 1*, p. 84-90.
- PEACOCK D.P.S. & WILLIAMS D.F., 1986. *Amphorae and the Roman economy. An introductory guide*, London/New York.
- PROVÉ E., 2004. Archeologische streekbeschrijving: de Romeinse vicus Kester. In: DEGRYSE H. (red.), *Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant. Provinciale infodag archeologie 2004*, Leuven, p. 19-23.
- ROGGE M., 2004. Het wegennet van de Romeinen in Gallië en Germanië. In: *Alle wegen leiden naar... Romeinse wegen in Vlaanderen* (Kunstijschrift Vlaanderen 301), p. 174-177.
- ROOBAERT B., 2003. Op ontdekkingsstocht door Groot-Gooik (II): de naam Kester, *Het Oude Land van Edingen en Omliggende* 31/2, p. 107-119.
- RÜTTI B., 1991. *Die römischen Gläser aus Augst und Kaiseraugst* (Forschungen in Augst 13, 1-2), Augst.
- SCHELTENS E. (red.), 1981. *Asse waar de Romeinen thuis waren*, Asse.
- STUART P., 1977. *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen* (Beschrijving van de Verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen 6), Nijmegen.
- VAES F. & MERTENS J., 1953. *La céramique gallo-romaine en terre sigillée d'Elewijt (Belgique)* (Archaeologia Belgica 12), Bruxelles.
- VAN ENCKEVORT H., 2004. Het gedraaid aardewerk uit de Romeinse tijd. In: KOOT C.W. & BERKVEN S. R. (eds), *Bredase akkers eeuwenoud. 4000 jaar bewoningsgeschiedenis op de rand van zand en klei* (Erfgoedstudies Breda 1, Rapportage Archeologische Monumentenzorg 102), Breda, p. 281-357.
- VANVINCKENROYE W., 1991. *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren* (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 44), Tongeren.
- VERHOEVEN M.P.F. & KEIJERS D.M.G., 2011. *Landschap en archeologie in het Pajottenland. Een archeologische studie van de ruilverkaveling in de gemeente Gooik, Vlaams-Brabant* (Raap-rapport 2262), Weesp.
- WEBSTER P., 1996. *Roman Samian pottery in Britain* (CBA Practical Handbook in Archaeology 13), York.
- WESEMAEL E. & NICHOLLS J., 2014. *Geofysisch onderzoek op een aantal archeologische sites in de gemeente Gooik. Onderzoek voor de VLM-Regio Oost in het kader van het ruilverkavelingsproject* (Aron Rapport 208), Sint-Truiden.
- WILLEMS S., 2005. *Roman pottery in the Tongeren reference collection: mortaria and coarse wares* (VIOE-Rapporten 01), Brussel.

La villa d'Anthée (Onhaye, Nr) : premiers résultats des fouilles préventives de 2014

Élise DELAUNOIS

Avec la collaboration de Frédéric HANUT

Introduction

La villa d'Anthée a été bâtie sur un plateau condrusien entre Dinant et Philippeville. Le site semble avoir été occupé dès la première moitié ou le milieu du Ier s. jusqu'au début du IVe s. apr. J.-C. Les fouilles menées au XIXe s. par la Société archéologique de Namur en ont révélé la majeure partie des vestiges construits.

À l'instar de nombreuses villas de Gaule du Nord, elle relève d'un plan bipartite et appartient à la catégorie des « grandes villas à pavillons multiples alignés »¹. La *pars urbana* consiste en un imposant corps de logis de 112 pièces, dont le luxe reflète l'importance des propriétaires des lieux. La *pars rustica* compte vingt bâtiments organisés symétriquement autour d'une vaste cour. L'ensemble est ceinturé d'un mur et sa superficie avoisine les 12 hectares, faisant d'Anthée la plus vaste villa gallo-romaine connue à ce jour en Wallonie.

La chronologie de son développement est toutefois très mal connue car les différentes phases de construction n'ont pas été distinguées par les fouilleurs de l'époque. Ils ont également effectué une sélection drastique dans le mobilier mis au jour. Ainsi, seules la céramique sigillée et les tessons décorés ont été conservés tandis que la céramique commune a été évacuée. Ces lacunes sont malheureusement communes avec les recherches menées au XIXe s. dans d'autres villas de nos régions, telle celle de Malagne à Rochefort.

En 2014, la transformation d'une ferme située dans l'emprise de la cour agricole de la villa (réf. cad. : Div. Anthée, section B, 175^w) a suscité une nouvelle campagne de fouilles préventives sur le site (fig. 1). De potentiels vestiges inédits étaient en effet menacés par l'aménagement de parkings et de terrasses à l'emplacement des jardins actuels. Le risque était d'autant plus élevé que Charles Grosjean, responsable des fouilles au XIXe s., avait mis au jour les ruines d'un bâtiment à proximité immédiate de la parcelle concernée. Le Service de l'Archéologie du Service Public de Wallonie (Dir. ext. de Namur) est donc

intervenu entre mai et août 2014 préalablement aux travaux projetés.

Cette intervention a également été l'occasion de réexaminer les données inédites des recherches menées au XIXe s. La lecture du carnet de fouilles rédigé par Charles Grosjean², dont un condensé a été publié dans les *Annales de la Société archéologique de Namur*³, a été particulièrement utile à la préparation du dossier. Ce manuscrit a entre autres permis de retracer étape par étape le parcours de la voie reliant la villa à la chaussée romaine Bavay-Trèves⁴, décrit trop brièvement dans les publications de Eugène Del Marmol.

Résultats des fouilles de 2014

Époque romaine

Outre des débris de tuiles et quelques tessons de céramique récoltés en surface, une série de quatre fondations très arasées ont été découvertes dans l'angle nord-est de la zone investiguée (fig. 2). Il s'agit d'alignements de blocs calcaires non taillés de moyen calibre (10-20 cm de côté) et posés directement sur le sol vierge, sans liant. La largeur maximale observée des fondations avoisine les 60 cm. Quelques fragments de tuiles étaient intercalés entre les pierres. Ces substructions forment une structure quadrangulaire de 9,20 m de long pour 3,90 m de large avec un possible retour d'angle vers le nord. Il semble par ailleurs qu'elles s'alignent avec les vestiges du bâtiment dégagés au XIXe s. dans la parcelle voisine. Charles Grosjean avait alors observé que l'édifice semblait se prolonger dans le jardin fouillé en 2014. Il n'avait pu l'explorer, faute d'autorisation des propriétaires. Les nouvelles fondations mises

1 FERDIÈRE *et al.* 2010.

2 Manuscrit conservé au Musée archéologique de Namur (collections SAN). Nous tenons à adresser nos plus vifs remerciements à son Directeur-Conservateur, M. J.-L. Antoine, qui nous a permis de consulter le document original.

3 DEL MARMOL 1877 ; DEL MARMOL 1881.

4 DELAUNOIS & HANUT 2015.

1

2

Fig. 1. Situation de la zone fouillée en en 2014 au sein de la villa d'Anthée (infographie É. Delaunois © SPW, DPat).

Fig. 2. Plan général phasé des vestiges mis au jour en 2014. A : fondations ; B : bâtiment découvert au XIXe s. ; C : fosse F017 ; D : four à chaux ; E et F : chemins (infographie et relevés : S. Pirard & É. Delaunois © SPW, DPat).

Fig. 3. Sélection de mobilier issu de la fosse F017 (photo L. Taxhet © SPW, DPat).

au jour appartiennent très probablement à ce bâtiment et en complètent ainsi le plan, qui reste toutefois difficilement restituable. Une comparaison avec les modules des constructions de la cour agricole permettra sans doute de proposer quelques hypothèses de reconstitution.

Au sud des fondations, une cavité ovale de 1,20 m de diamètre et de 0,25 m de profondeur a été dégagée (F017). Son remplissage, composé d'un remblai de terre brûlée surmontant une couche de charbons, a livré des morceaux de tuiles, des ossements d'animaux brûlés, de la céramique, des fragments de verre, quelques clous, une coupelle en bronze et une lame de forces brisée au niveau du manche (fig. 3). Le fond du creusement était légèrement rubéfié, indiquant que l'endroit a subi une chauffe relativement limitée en durée et/ou en intensité. La fonction de cette fosse reste à ce jour hypothétique. Le matériel qu'elle contenait évoque un rejet de déchets. La présence d'objets plus particuliers (coupelle en bronze, récipient en verre, forces) et de traces de combustion dans la fosse et sur le mobilier permettent cependant d'envisager un dépôt moins anodin, peut-être à caractère rituel.

Temps modernes et époque contemporaine

Une série de vestiges attestent l'occupation de la zone à des périodes plus récentes. Un four à chaux de 1,50 m de diamètre a été dégagé dans l'angle formé

par la ferme actuelle et l'une de ses granges. Son remplissage contenait de la céramique n'apparaissant pas avant le XVIIe s.

Deux anciennes routes ont été mises au jour le long de l'actuelle rue Nassaut et du chemin agricole reliant Anthée à Morville. L'une d'elles présente encore des ornières laissées par le passage répété des charrettes. La céramique retrouvée dans ces deux axes de circulation indique qu'ils remontent probablement au XVIIIe, voire même au XIXe s., bien que leur tracé puisse être bien plus ancien. Le sentier Anthée-Morville traverse en effet toute la *pars rustica* d'est en ouest : il pourrait donc correspondre à une ancienne voie de communication de la villa, dont les ruines étaient encore perceptibles dans le paysage du XIXe s. Enfin, une série de fosses contenaient des squelettes d'animaux (quatre veaux et un chien) et sont à associer à l'activité fermière récente. Quelques cavités ont également livré du mobilier des XIXe et XXe s., tandis que d'autres étaient stériles et n'ont pas pu être datées.

Analyse du matériel de la fosse F017

Céramique

Bien que fragmentaire, l'ensemble céramique est tout à fait homogène et reflète le comblement rapide de la cavité. De nombreux remontages ont en effet été

effectués à travers toute la séquence de remplissage. Au total, ce sont 157 tessons pour un NMI de 10 vases qui ont été exhumés. Il s'agit principalement de vaisselle de table (gobelets, bol et assiette). On compte également une cruche-amphore et un fragment de creuset peut-être destiné à l'artisanat du verre. L'assemblage, dont certains éléments portent les stigmates d'un passage au feu, évoque un rejet détritique.

L'ensemble est constitué pour l'essentiel de productions régionales issues d'ateliers mosans ou de l'Entre-Sambre-et-Meuse. Il illustre parfaitement le commerce des céramiques dans ces régions. On retrouve ainsi un gobelet en céramique métallescente produit dans un atelier de la Cité des Tongres proche de la Meuse ; des vases similaires ont été retrouvés Place Marché-aux-Légumes à Namur et dans la villa de Philippeville/Neuville « Les Machénées »⁵. Une assiette à paroi arrondie en céramique fine fumée serait également d'origine mosane. Toujours parmi les productions de la vallée de la Meuse, on peut également mentionner un fragment de cruche-amphore dont la pâte est identique à celle des céramiques médiévales du groupe d'Andenne. La céramique non tournée provient d'un ou plusieurs ateliers de l'Entre-Sambre-et-Meuse, probablement de la Calesienne. Enfin, un gobelet presque complet en céramique fine sombre présente une pâte siliceuse caractéristique d'un atelier de Moyenne Belgique, au nord du sillon Sambre-et-Meuse. En ce qui concerne les échanges à plus longue distance, quelques vases ont été importés d'Argonne (sigillée, métallescente), de Trèves (gobelet en céramique métallescente) et de l'atelier des Rues-des-Vignes dans le Cambrésis (assiette à vernis rouge pompéien).

Chronologiquement, l'ensemble est à situer dans le IIIe s. apr. J.-C., plus précisément entre 230/240 et 270/280 apr. J.-C. (horizon de synthèse XII)⁶.

Archéozoologie

Parmi les 679 fragments osseux récoltés dans le remplissage de la fosse, figurent essentiellement des esquilles de dimensions inférieures à 15 mm, dont la plupart sont brûlées. Le faible effectif incite à considérer les résultats de l'étude archéozoologique avec prudence. Les espèces identifiées appartiennent à la triade domestique « classique » de l'époque gallo-romaine : porc, mouton/chèvre, bœuf. C'est le porc qui est le mieux représenté, suivi par les ovicaprins et enfin le bœuf, largement minoritaire avec moins

de 10 restes reconnus. Il s'agit principalement de restes de parties non consommées (bas des pattes, fragments crâniens) de jeunes animaux abattus pour leur viande. Il est cependant étonnant que ces restes aient été brûlés.

Conclusion

Bien qu'exploré en grande partie dès le XIXe s., le site de la villa d'Anthée recèle encore quelques secrets comme l'ont démontré les fouilles préventives menées en 2014. Le plan de la *pars rustica* a été enrichi par de nouvelles fondations et par une fosse ; son mobilier céramique apporte des datations précises et un aperçu plus large de la vaisselle utilisée à l'époque dans la villa.

Cette intervention souligne le rôle crucial joué par l'archéologie préventive face aux recherches anciennes menées sur de tels sites. La conduite de nouvelles fouilles s'avère ainsi essentielle si l'on souhaite approcher la chronologie relative des occupations.

Bibliographie

CATTELAÏN L. *et al.*, 2012-2013. La cave de la villa gallo-romaine de Neuville « Les Machénées » (Philippeville, province de Namur, Belgique) : étude du matériel archéologique, *Archéo-Situla* 32-33, p. 19-68.

DEL MARMOL E., 1877. « Villa d'Anthée », *Annales de la Société archéologique de Namur* 14, p. 164-194.

DEL MARMOL E., 1881. « Villa d'Anthée », *Annales de la Société archéologique de Namur* 15, p. 1-40.

DELAUNOIS É. & HANUT F., 2015. « Nouvelle campagne archéologique sur la villa d'Anthée (Onhaye, Nr) », *Annales de la Société archéologique de Namur* 89 (à paraître).

FERDIÈRE A., GANDINI C., NOUVEL P. & COLLART J.-C., 2010. Les grandes *villae* « à pavillons multiples alignés » dans les provinces des Gaules et des Germanies : répartition, origine et fonctions, *Revue Archéologique de l'Est* 59, p. 357-446.

HANUT F., 2004. *Les horizons chronologiques de la céramique et de la verrerie au Haut-Empire dans le nord de la Gaule, Thèse inédite présentée en vue de l'obtention du grade de docteur en archéologie et histoire de l'art*, Université catholique de Louvain, Louvain-la-Neuve.

5 CATTELAÏN *et al.* 2012-2013.

6 HANUT 2004.

Van heinde en verre: gebruik en herkomst van polychrome marmers in Romeins Tongeren - een eerste stand van zaken

Roland DREESEN, Linda BOGAERT, Catherine COQUELET, Guido CREEMERS, Natasja DE WINTER, Petra DRIESEN, Eric GOEMAERE, Alain VANDERHOEVEN & Geert VYNCKIER

Inleiding

Sinds 2012 worden de natuurlijke bouwmaterialen van de Romeinse stad Tongeren onderzocht, met als voornaamste doel een inventaris van de voornaamste variëteiten die hier als bouwsteen of als decoratief materiaal werden gebruikt. Dit onderzoek heeft een onvermoede grote variatie aan materialen en mogelijke herkomstgebieden aan het licht gebracht. De keuze van deze materialen werd waarschijnlijk mee bepaald door de kostprijs, het gemak van uitbating, stilistische overwegingen en transportmogelijkheden. De Romeinen hadden een verbazingwekkende kennis van het landschap en de geologie, waardoor elke potentiële grondstof door hen hier gevonden werd of gekend was. Zij kenden reeds alle steensoorten die we ook vandaag nog als bouw materiaal of als siersteen gebruiken en wisten deze ook optimaal te benutten. Dit heeft aanleiding gegeven tot grootschalige exploitaties, gedreven door een constante honger naar nieuwe natuurlijke bouwmaterialen. Deze honger werd ook veroorzaakt door de sterke aantrekkingskracht van de stad en gaf mee aanleiding tot de uitbouw en het onderhoud van belangrijke aanvoer routes, zowel over land als over water.

Algemeen werd de steenkeuze bepaald door de gewenste toepassing en door de heersende mode, vaak met Rome als voorbeeld. De Romeinen gebruikten diverse soorten van natuursteen voor monumentaal beeldhouwwerk, voor prestigieuze architecturale realisaties en voor luxueuze decoraties van publieke en private gebouwen. Zoals in andere Romeinse steden werd in Tongeren een brede waaier van polychrome marmers ingevoerd voor de duurste en meest luxueuze afwerkingen: zo vonden we witte en gekleurde marmers uit Griekenland, Egypte, Turkije, Tunesië en Italië terug.

Ons onderzoek heeft ook aangetoond dat de Romeinen, minstens sinds de 2de eeuw, regelmatig hun toevlucht hebben gezocht tot lokale materialen op het grondgebied van de *civitas*. Vaak waren dit ook mogelijke vervangproducten voor de duurdere Mediterrane materialen. Zo werd Holocene

kalktuf (of moeraskalksteen) uit de nabijgelegen valleibodems van Haspengouw gewonnen als perfect alternatief voor het door de Romeinen zo geliefde *travertino* of travertijn uit de Toscaanse heuvels. Een ander populair bouw materiaal in Italië – vulkanische tufsteen of *tuffo* – werd ook hier aan de rand van het toenmalige Romeinse Rijk gevonden en uit het nabijgelegen vulkanische Eifelgebied ingevoerd. Bepaalde bont gekleurde en mooi dooraderde kalksteen soorten uit het gebied tussen Samber en Maas golden als volwaardige alternatieven voor de dure gekleurde Mediterrane marmers of pasten er allicht goed bij. Een eerste overzicht van de origine en herkomst van de diverse door de Romeinen gebruikte decoratieve gesteenten werd gegeven in de beschrijving van de tempel in Tongeren.¹

Het regelmatig terugkeren in de monumentale versieringen van publieke gebouwen en funeraire sculpturen van witte kalksteen soorten uit de Lorraine streek is het gevolg van de nood aan gemakkelijk te bewerken steen. Witte kalkstenen uit Lotharingen werden bij ons misschien ook als een goedkoper alternatief voor witte metamorfe marmers uit het Middellands Zeegebied aangewend. Het gebruik van dit specifieke type van witte kalksteen heeft ons ook vragen doen stellen over mogelijke transportwegen en commerciële aanvoer routes. De Maas die het territorium volledig doorkruist, blijkt een bevoorrechte transportweg te zijn vanuit de groeven gelegen in de aanpalende provincie *Gallia Belgica*, niet alleen van specifieke soorten witte kalksteen, uitgebaat op de *Côtes de Meuse*, zoals de steen van Chémery, de steen van Euville en de steen van Dom-le-Mesnil, maar misschien ook van de steen van Norroy, die gewoonlijk via de Mozel en de Rijn werd vervoerd.² De compilatie tenslotte van gegevens, verzameld uit de collecties van andere opgravingsites uit verschillende kwartieren van de oude stad, moet op termijn toelaten om het gebruik van decoratieve stenen gedurende de ganse Romeinse periode in private huizen en publieke gebouwen van

1 DREESEN & COQUELET 2013; COQUELET *et al.* 2014.

2 COQUELET *et al.* 2013.

Italiaanse naam	Latijnse naam	Herkomstgebied	Voornaamste kleuraspect
Africano	<i>marmor luculleum</i>	Teos, Turkije	Breccie met een zwarte tot groen matrix en roze, witte, rode of groene fragmenten
<i>Breccia corallina</i>	–	Verzirhan, Turkije	Breccie met een koraalrode grondmassa en crèmekleurige fragmenten
<i>Breccia di settebasi</i>	<i>marmor scyrium</i>	Skyros, Griekenland	Breccie met een purperen grondmassa en witte, soms roze tot oranje fragmenten
<i>Cipollino</i>	<i>marmor carystium</i>	Euboea, Griekenland	Geband groen en wit marmer
<i>Fior di pesco</i>	–	Eretria, Griekenland	Roze-paarsige tot bruine marmers met witte strepen
<i>Giallo antico</i>	<i>marmor numidicum</i>	Chemtou, Tunesië	Breccie met een purperen, oranje of gele grondmassa en gele fragmenten
Granito del foro	<i>marmor claudianum</i>	Mons Claudianus, Egypte	Zwart en wit gespikkelde granodioriet
Greco scritto	–	Nabij Ephesos (Izmir), nu Turkije	Wit marmer met meanderende donkere lijnen of zwarte tekens
<i>Pavonazzetto</i>	<i>marmor phrygium</i>	Ischisar, Turkije	Breccie met witte fragmenten in een purperen matrix
<i>Portasanta</i>	<i>marmor chium</i>	Chios, Griekenland	Breccie van roze of grijze fragmenten in een rood-roze matrix
<i>Rosso antico</i>	<i>marmor taenarium</i>	Kaap Matapan, Griekenland	Uniform gekleurde bruinrode marmer
Serpentino verde Porfido verde	<i>marmor lacedaemonium</i>	Krokeai, Sparta, Griekenland	Donkergroene porfier met een lichtgroene gevlekt patroon
<i>Verde antico</i>	<i>marmor thessalicum</i>	Kassamboli, bij Larissa, Griekenland	Breccie met een lichtgroene achtergrond en groene, zwarte of grijze fragmenten

Tabel 1. Overzichtstabel van de naam, het herkomstgebied en het opvallendste macroscopisch aspect van de meest bekende antieke polychrome marmers. De tot nog toe in Tongeren aangetroffen marmers zijn in cursief weergegeven (aangepast, naar RUSSELL 2013).

de hoofdstad van de Civitas met elkaar te vergelijken. De tempel liet reeds een eerste beeld zien van specifieke gebruik en bevoorrading van decoratieve bouwmaterialen tijdens het Hoge Keizerrijk, de basiliek laat allicht een ander beeld zien tijdens de late Oudheid.

Marmers en hun naamgeving

Het woord marmer komt van het Latijnse *marmor* dat zelf werd afgeleid van het Griekse *marmaros*.³ De antieke witte marmers, ontgonnen en gebruikt door de Grieken en Romeinen, zijn opgebouwd uit blinkende of glanzende witte kristallen van calciet. Wit marmer was dus de norm voor de Romeinen, al kon marmer evengoed geel, rood of groen zijn. In de strikt petrografische zin van het woord staat marmer voor een gesteente dat onder invloed van hoge druk en temperatuur metamorf en hierdoor

volledig kristallijn is geworden. De term wordt echter ook gebruikt voor alle kalkstenen en aanverwante gesteenten van compacte structuur, levendige kleur of fraaie kleurschakering, mits zij tot polijsten geschikt zijn.⁴ Paleozoïsche Belgische marmers zijn dergelijke biogene gekleurde kalkstenen. De grillige vormen die nagelaten werden door fossielen (zoals schelpen, koralen, zeelelies, sponzen...), de aanwezigheid van witte calcietaders, en het uitzonderlijke kleurenpalet (zwart, grijs, roze, rood en alle overgangstinten) maken het Belgisch marmer uniek en authentiek.⁵ Metamorf marmer is ontstaan uit sedimentaire kalksteen, maar heeft een kristallijne en vaak suikerachtige (saccharoïde) textuur verkregen, die alle sporen van fossiele organismen die de oorspronkelijke kalksteen mee hebben opgebouwd, heeft vernietigd. De naamgeving van deze polychrome decoratieve stenen of marmers is soms verwarrend. Vaak bestaan er verschillende namen voor één en dezelfde marmersoort. Van de originele benamingen die de Egyptenaren of de Grieken ooit gebruikten is

3 *marmor* betekent glanzende steen, *marmareos* betekent glanzend, en is afgeleid van *marmarein*: glanzend. Bron: <http://www.etymologiebank.nl/trefwoord/marmer>.

4 LIJDSMAN 1944.

5 DE CEUKELAIRE *et al.* 2014.

nog weinig overgebleven. Anderzijds vindt men in de archeologische literatuur vaak Latijnse namen terug die gebruikt werden door de Romeinen zelf. Het beroemde decreet van keizer Diocletianus uit 301 n.Chr., dat maximumprijzen vastlegde voor diverse goederen, waaronder marmers, is hiervoor een belangrijke informatiebron.⁶ De meeste nu nog gebruikte Italiaanse namen werden echter in de middeleeuwen door steenbewerkers van Rome geïntroduceerd.⁷ Deze Italiaanse namen worden nu nog steeds gebruikt, vooral dan voor marmersoorten die niet meer worden ontgonnen of die nog slechts in historische context worden aangetroffen. Aan het begin van de 19de eeuw was de Romeinse jurist *Faustino Corsi* een van de eersten die gepoogd heeft om de oude Romeinse benamingen te linken aan deze van de middeleeuwse steenbewerkers (zie tab. 1 met de meest voorkomende soorten).⁸ Tenslotte worden in landen buiten het Middellands Zeegebied ook eigen, traditionele namen gebruikt, genoemd naar de plaats van uitbating of verwijzend naar een specifiek aspect van de steen, zoals het Belgische *Gris des Ardennes*, het Franse *Marbre Campan* of *Griotte* en de Engelse *Purbeck Marble*.

Onderzoeksmethode

Alle beschikbare fragmenten van marmers of decoratieve steensoorten werden in de bestaande collecties van vroegere opgravingscampagnes in Tongeren⁹ visueel geïdentificeerd en eventueel voor verder petrografisch of geochemisch onderzoek geselecteerd. Voor de ligging van de opgravingsites in Tongeren *intra muros* verwijzen we naar fig. 1. Door vergelijking van onze stalen met marmerstukjes uit bestaande collecties, zoals de marmercollectie van E. de Meester de Ravenstein in de Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis van Brussel, op basis van gedetailleerde beschrijvingen en afbeeldingen in analoge natuursteen- of marmeratlassen¹⁰ en na raadpleging van publiek beschikbare digitale beeld databanken, zoals de uitstekende *Corsi* collectie van decoratieve stenen van de universiteit van

Oxford¹¹, bestaande uit 1000 marmerplaatjes, was het mogelijk om de meeste van de in Tongeren gevonden decoratieve steensoorten macroscopisch te determineren. Voor een exacte geologische identificatie of juiste herkomstbepaling van specifieke steensoorten, zoals de échte witte metamorfe marmers, werd achteraf gebruik gemaakt van stabiele koolstof en zuurstofisotopenonderzoek¹², gekoppeld aan petrografische analyses. De determinatie van fijnkorrelige kalksteensoorten gebeurde vaak aan de hand van vergelijkend microfacies-onderzoek op slijpplaatjes (petrografie) en na paleontologisch onderzoek (macro- en microfossielen)¹³. Relevante informatie over specifieke antieke marmersoorten vindt men terug in de verslagen en proceedings van de verschillende edities van de congressen van ASMOSIA.¹⁴

Studiemateriaal (corpus)

Het door ons onderzochte studiemateriaal omvat meer dan 1000 kleine en grotere stukken van enkele cm² tot 25 cm² en meer, van decoratieve steensoorten of polychrome marmers, afkomstig van een 10-tal opgravingsites binnen *Atuatuca Tungrorum* (Tongeren). Het betreft stalen die geselecteerd werden uit de volgende opgravingscollecties: Onze-Lieve-Vrouwebasiliek (1999-2007), Kielenstraat (1986-1990; 1995-1996), museumsite (2006-2007), Agnetenklooster (2002), Clarissenstraat (2002-2004), Hondstraat (1989-1990), Elisabethwal (1995-1997), Romeinse kassei (1998) en tempelsite (1964-1968; 1999; 2012-2013). Andere sites (Vermeulenstraat, Vrijthof, Hemelingenstraat) werden onderzocht naar het gebruik van natuursteen als bouw materiaal. De resultaten van deze laatste sites zijn niet in deze studie weerhouden. Vermits algemeen kan worden verondersteld dat het meeste van het decoratieve steenmateriaal, dus ook marmerstukjes, uit Romeins Tongeren werd vernietigd (o.a. door het branden van de kalkstenen en marmers voor de productie van kalk tijdens de post-Romeinse perioden) of gerecycleerd als

6 RUSSELL 2013.

7 De z.g. *scalpellini* die antieke Romeinse marmers massaal recycleerden (PRICE 2007).

8 Overgenomen uit RUSSELL 2013.

9 Uitgevoerd door of voor rekening van het Agentschap Onroerend Erfgoed en het Gallo-Romeins Museum.

10 BORGHINI 2004; LAZZARINI 2004; LAZZARINI 2006; PRICE 2007.

11 <http://www.oum.ox.ac.uk/corsi/>.

12 Het stabiele C- en O-isotooponderzoek werd uitgevoerd door Dr. Michael Unterwurzacher van de Universiteit van Salzburg, Oostenrijk.

13 De paleontologische determinatie van de fossiele solitaire koralen gebeurde door Prof.em. E. Poty, Universiteit van Luik.

14 Association for the Study of Marbles and Other Stones In Antiquity http://asmosia.willamette.edu/?page_id=19.

Fig.1. Ligging van de verschillende archeologische opgravingsites in Tongeren waarvan het materiaal werd onderzocht naar de aanwezigheid van decoratieve stenen. 1. Tempelsite, 2. Basiliek, 3. Hondsstraat, 4. Agnetenklooster, 5. Elisabethwal, 6. Elf Novemberwal, 7. Kielenstraat, 8. Museumsite, 9. Clarissenstraat, 10. Romeinse Kassei, 11. Vermeulenstraat, 12. Vrijthof, 13. Hemelingenstraat. Kaartje hertekend naar VANVINCKENROYE 1975.

bouwmateriaal, moet men zich toch vragen stellen over de representativiteit van het onderzochte materiaal. Anderzijds blijkt dat er grote verschillen zijn in de variatie en in de frequentie van de geïdentificeerde steensoorten tussen de verschillende opgravingsites (tab. 2). Veel heeft allicht te maken met de kwaliteit van de archeologische opgravingen doorheen de tijd. Tot voor kort werd steenmateriaal in archeologische opgravingen vrij stiefmoederlijk behandeld. De recente resultaten van interdisciplinaire samenwerkingsverbanden tussen internationale teams van archeologen en geologen hebben echter duidelijk aangetoond dat systematisch onderzoek van lithisch materiaal (maalstenen, slijpstenen, bouwmaterialen, marmers) zeker vruchten kan afwerpen.¹⁵ Het opvallend rijke spectrum van enkele recentere opgravingsites, zoals bijvoorbeeld dit van de basiliek, heeft waarschijnlijk

te maken met de grote omvang en de kwaliteit van de opgravingen, in vergelijking met veel kleinere en oudere campagnes, zoals deze van bijvoorbeeld het tempelsite.

Karakteristieken en herkomst van de decoratieve stenen

Langdurig verblijf in de bodem heeft er voor gezorgd, dat de aanvankelijk mooi gekleurde marmersstukjes een onaantrekkelijke matte grijze patina hebben verkregen, hetgeen hun identificatie sterk bemoeilijkt. Uit het overzicht van het geïdentificeerde materiaal blijkt, dat het bestudeerde corpus bestaat uit diverse soorten van gesteenten met een sterk uiteenlopende herkomst: lokaal, regionaal en Mediterraan.

¹⁵ DREESSEN *et al.* 2014.

	Basiliek	Kielen- straat	Museum- site	Agneten- klooster	Clarissen- straat	Honds- straat	Elisabeth- wal	Romeinse Kassei	Tempel site
<i>Pavonazzetto</i>	3	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Rosso antico</i>	5	4	2	3	-	-	-	-	3
<i>Giallo antico</i>	2	1	2	1?	-	1	-	-	-
<i>Breccia corallina</i>	3	1	4	-	-	-	-	-	-
<i>Portasanta</i>	1	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Breccia di Sciro</i>	3	1	-	-	-	-	-	-	-
<i>Semesanto</i>	-	-	-	-	1	27	-	-	-
<i>Fior di Pesco</i>	4	4	-	4	-	-	-	-	-
<i>Granito verde antico</i>	37	7	15	13	-	3	-	1	3
<i>Verde antico</i>	3	2	-	5	-	1	-	-	1
Granodioriet	3	-	-	-	-	-	-	-	-
<i>Cipollino</i>	4	-	-	2	2	3	1	-	-
Belgisch rood	36	-	1	1	-	-	-	-	1
Belgisch grijs	135	18	24	68	-	8	3	-	24
Belgisch zwart	-	1	-	7	-	16(*)	-	-	2
Maaskalksteen	3	23	17	45	10	40	3	2	77
Devoonkalksteen	3	-	-	-	-	-	-	-	-
Famenniaan- zandsteen	5	26	223	31	7	-	3	1	14
Jurakalksteen	20	-	1	4	-	3(*)	-	-	11
Wit marmer	22	2	7	7	-	3	-	-	1
Adercalciet	-	1	4	-	4	-	3	-	-
Fylliet	-	-	-	-	-	1	1	-	-
Chloritoidschist	-	1	-	-	-	-	-	-	-

Tabel 2. Overzichtstabel van de soorten decoratieve steen en hun relatieve frequentie in de verschillende collecties van de belangrijkste opgravingsites in Tongeren. Het symbool (*) verwijst naar de duizenden tesserae die niet in deze telling zijn mee opgenomen. De tellingen van de Kielenstraat zijn nog onvolledig (stand op 09/03/2015). *Granito verde antico* is een groepsnaam voor *Granito verde a erbeta* (het meest frequent in ons studiemateriaal) en *Granito della sedia di San Lorenzo* (komt sporadisch voor).

Belgische grijze, rode en zwarte marmers - Devoonkalksteen

Het meest voorkomende materiaal tussen de geïdentificeerde decoratieve stenen is van lokale bron. Het betreft in eerste instantie een bleek-grijze fijnkorrelige kalksteen, die steeds sterk dooraderd is met elkaar kruisende calcietadertjes. Vergelijkend onderzoek met marmercollecties, bijvoorbeeld de Marmergalerij van de Belgische Geologische Dienst in Brussel, en marmeratlassen¹⁶, laat toe om het materiaal uit Tongeren te identificeren als een Belgisch grijs marmer, meer bepaald de variëteit “Gris des Ardennes”, ook “Gris Versailles” genoemd (fig. 2: 1). Deze kalksteen werd en wordt nog steeds gewonnen in openlucht steengroeven in de

Belgische Fagne-Famenne streek, waar het Frasniaan (Boven-Devoon) dagzoomt. Sporen van Romeinse ontginning zijn niet gekend, maar vermoed wordt dat deze door jongere exploitaties zijn vernietigd. Opvallend is dat de Romeinen blijkbaar bewust hebben gekozen voor de sterk dooraderde facies van deze grijze kalksteen. Zoals hoger al vermeld is deze marmersoort in feite een kalksteen, meer bepaald een biogene kalksteen, opgebouwd door talrijke vaak microscopische organismen (o.a. bacteriën), naast andere fossiele invertebraten (crinoïden, brachiopoden, koralen...). Samen met de Belgische Rode marmers vormt Belgisch Grijs marmer specifieke onderdelen (bepaalde banken of zones) binnen grote koepelvormige structuren, z.g. biohermen of mudmounds¹⁷, die tijdens het

16 DE CEUKELAIRE *et al.* 2014.

17 Letterlijk: kalkslibheuvels.

Frasniaan (oudste Boven-Devoon) op de bodem van een relatief diepe tropische zee voorkwamen. Belgisch rood marmer is ook aanwezig in Romeins Tongeren. Getuige hiervan is een ganse reeks van stalen, verzameld uit de collecties van de archeologische opgravingen van de basiliek. Dit prachtige rode marmer vertoont tal van ondersoorten, waarbij we in het Romeins materiaal van Tongeren waarschijnlijk de variëteiten *Rouge Griotte* (donkerrood met talrijke fossielen waaronder koraalkolonies, zoals *Philipsastraea* of *Frechastraea*, fig. 2: 2) en *Rouge Royal* (rode marmer met verschillende rode en roze kleurtinten, doorsneden met witte calcietaders, fig. 2: 3) kunnen herkennen. Hun herkomst is net zoals de grijze marmers te zoeken binnen de Fagne-Famennestreek, allicht in het gebied tussen Samber en Maas.¹⁸ De kalksteenbanken waaruit de rode marmers werden ontgonnen, behoren stratigrafisch tot de Formatie van Neuville uit het Boven-Frasniaan. Zowel de rode, roze als grijze Belgische marmers kunnen in principe samen voorkomen in één en dezelfde steengroeve. De roze en rode tinten worden veroorzaakt door de aanwezigheid van zeer fijn verdeeld hematiet, dat van bacteriële oorsprong is. De aanwezigheid van Belgische rode marmers in Romeinse woningen buiten Tongeren werd al gerapporteerd, zoals in de luxueuze Gallo-Romeinse villa van Basse-Wavre in Waals Brabant. Bovendien werd Belgisch rood marmer ook aangetroffen in een rijk versierd Romeins graf in Fontaine-Valmont.¹⁹ Vermeldenswaard is tevens het feit dat de Romeinen Belgische rode marmers hebben geëxporteerd voor de versiering van publieke gebouwen, zoals blijkt uit de aanwezigheid ervan in de haventempel van Xanten (*Colonia Ulpia Traiana*).²⁰

Behalve de sterk met calciet dooraderde bleek-grijze kalksteen is er ook sporadisch een ander type van grijze kalksteen aanwezig: donkergrijs gekleurde kalksteen, rijk aan grote koraalkolonies (zoals *Hexagonaria*) en andere organismen (o.a. tabulaten), die Devoonkalksteen of Koraalkalksteen genoemd wordt. Deze kalksteensoort behoort waarschijnlijk tot de Formatie van Huccorgne (uit het Midden-Frasniaan) en is een lateraal equivalent van het zwarte

marmer van Mazy-Golzinne.²¹ Hij is allicht afkomstig uit de Méhaignevallei, een zijvallei van de Maas. Deze kalksteen werd in de Romeinse en post-Romeinse periode sporadisch als siersteen gebruikt (fig. 2: 4). Interessant is het frequente voorkomen van dikke witte calcietaders in deze kalksteen (fig. 2: 5). Het is goed mogelijk dat dergelijke dikke witte calcietaders én gelijkaardige calcietaders uit de hoger genoemde *Gris des Ardennes*, door de Romeinen werden gebruikt als een lokaal en goedkoper alternatief voor de zo gegeerde échte metamorfe witte marmers van het Middellands Zeegebied (zie verder).

Alle grijze en rode Belgische marmers werden voor diverse decoratieve doeleinden door de Romeinen gebruikt en dit zowel in publieke als in private gebouwen. Het soms massaal voorkomen ervan, bijvoorbeeld *Gris des Ardennes* in de opgravingen van de basiliek, kan misschien wijzen op gebruik ervan als wandbekleding (z.g. *marble veneers*). Het is voorlopig ook niet duidelijk of de post-Romeinse voorkomens van dit marmer al dan niet gerecycleerde Romeinse materialen zijn.

Belgische zwarte marmers zijn zeer gegeerde decoratieve stenen, ook nu nog. Er bestaan zeker 7 verschillende soorten of varianten die behoren tot verschillende Paleozoïsche geologische formaties in België, daterend uit het Boven-Devoon en het Onder-Carboon. Enkel petrografisch onderzoek laat voorlopig toe om de macroscopisch sterk op elkaar gelijkende zwarte marmersoorten van elkaar te onderscheiden.²² In Tongeren werd zwart Belgisch marmer hoofdzakelijk aangewend in de vorm van kleine zwarte steentjes (*tesserae*) in combinatie met beige of crèmekleurige steentjes in de prachtige mozaïekvloer van de Hondstraat.²³ Petrografisch onderzoek uitgevoerd op enkele zwarte *tesserae* wijst in de richting van het Zwarte marmer van Namen (Onder-Carboon, Viseaan ouderdom). Dit zwarte marmer is een vrij zuivere, fijnkorrelige zwarte kalksteenlaag (zonder opvallende macroscopische fossielen) binnen de groep van de z.g. Maaskalksteen of Naamse steen (*Pierre de Meuse*), die dagzoomt in de Maasvallei tussen Namen en Luik. De zwarte kleur wordt veroorzaakt door de aanwezigheid van fijn verdeeld bitumen. Banken van de z.g. Kalksteen van Lives werden als “zwart marmer” uitgebaat tussen Saint-Servais en Bouge, ten Noorden van Namen. Sommige steengroeven waren ondergronds, zoals deze van de *Grands Malades* en de *Trou des*

18 De *Rouge Griotte* werd veel in Rance ontgonnen. Het Marmermuseum van Sivry-Rance is zeker een bezoekje waard. Bovendien herbergt het museum een marmothek met meer dan 450 marmerstukken uit de ganse wereld (<http://museedumarbre.com>). Florence Peltier, conservator van dit museum, hielp mee met de identificaties van ons materiaal.

19 STAINIER 1905.

20 RUPPIENE 2015.

21 DUSAR *et al.* 2009.

22 DUSAR *et al.* 2009.

23 VANDERHOEVEN, VYNCKIER & VYNCKIER 1992.

Fig.2. Lokale materialen:
 1 Belgisch grijs marmer (opgravingsite Basiliëk),
 2 Belgisch rood marmer met koraalkolonies (opgravingsite Basiliëk),
 3 variant van Belgisch rood marmer met witte calcieters (opgravingsite Basiliëk),
 4 Devoonkalksteen of Koraalkalksteen (opgravingsite Basiliëk),
 5 donkergrijze Devoonkalksteen (opgravingsite Basiliëk) met calcieter,
 6 detailfoto van grijze Maaskalksteen met doorsneden van het gidsfossiel (koraal) *Siphonodendron martini* (opgravingsite Basiliëk),
 7 rode Famenniaanzandsteen (opgraving Museumsite).
 Foto's. H. Denis, R. Dreesen en G. Schalenbourg.

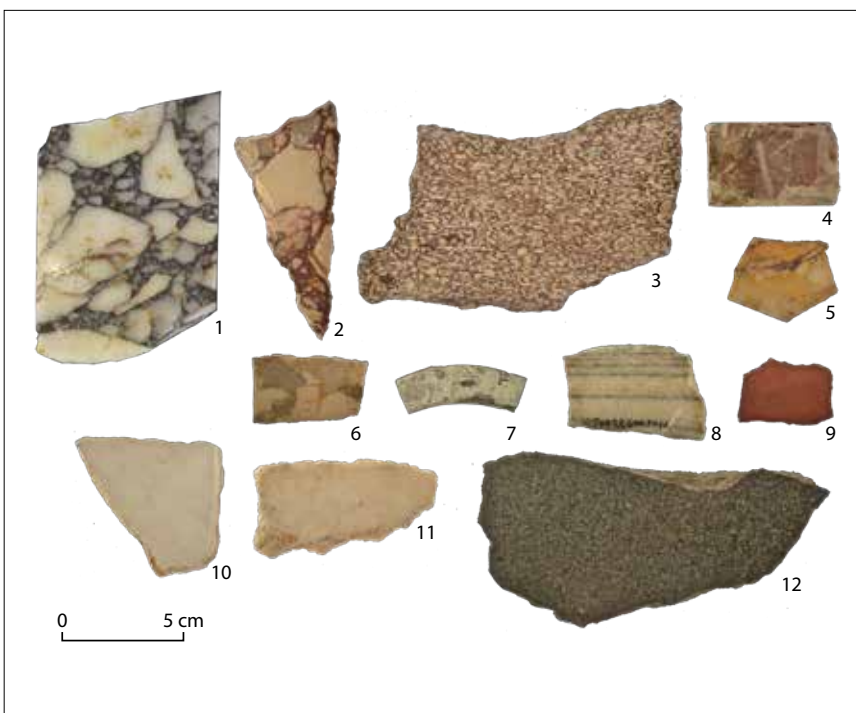

Fig. 3. Materialen van Mediterrane herkomst:

1 *Pavonazzetto* marmer (opgravingsite Basiliëk),
 2 *Breccia corallina* (opgraving Museumsite),
 3 *Semesanto* (variant van de *Breccia di Settebasi*, opgravingsite Hondstraat),
 4 *Fior di Pesco* (opgravingsite Agnetenklooster),
 5 *Giallo antico* (opgraving Museumsite),
 6 *Portasanta* (opgraving Museumsite),
 7 *Verde antico* (opgravingsite Agnetenklooster),
 8 *Cipollino* marmer (opgravingsite Agnetenklooster),
 9 *Rosso antico* (opgraving Museumsite),
 10 Proconnesisch marmer (opgraving Museumsite),
 11 kristallijn wit "marmer" petrografisch geïdentificeerd als Belgisch adercalciet (opgravingsite Museumsite),
 12 *Granito verde a erbetta* (opgraving Museumsite).
 Foto's. R. Dreesen en G. Schalenbourg.

Récollets.²⁴ Fragmenten van Belgisch zwart marmer (zwart van Namen) werden ook teruggevonden in de Romeinse villa van Echternach. Hetzelfde type van zwart marmer werd trouwens ook voor 2de eeuwse grafstenen gebruikt in de Citadel van Namen.²⁵

Donkergrijze Maaskalksteen (Calcaire de Meuse)

Behalve hogergenoemde uitgesproken zwarte en fijnkorrelige zuivere kalksteen, die als zwart marmer (Zwart marmer van Namen) werd benut, werden ook nog andere kalksteenbanken binnen de Groep van de Maaskalksteen massaal door de Romeinen ontgonnen en als bouwsteen of decoratieve steen aangewend. Interessant is het feit dat dezelfde kalksteenbanken tot op heden als kwaliteitsbouwsteen worden uitgebaat (de historische steden Namen en Luik zijn er grotendeels mee gebouwd). Paleontologisch onderzoek heeft dit duidelijk aangetoond.²⁶ Het voorkomen van het gidskoraal *Siphonodendron martini* (fig. 2: 6) laat toe om de Formatie van Lives (Lid van Awirs) te identificeren en een Viseaan ouderdom toe te wijzen. Deze kalksteen wordt momenteel nog uitgebaat in de buurt van Engis en Flémalle (Provincie Luik) en is één van de beste en meest voorkomende historische bouwstenen in de Maasvallei. Aan de lucht blootgesteld ontwikkelt de Maaskalksteen vaak een mooie asgrijze patina. Zijn tegenpool in het Scheldebekken is de donkergrijze Doornikse steen. Mooie decoratieve Romeinse toepassingen van Maaskalksteen werden reeds vroeger vermeld voor de site van de grote tempel van Tongeren.²⁷ Het is waarschijnlijk dat veel van dit materiaal tijdens de opeenvolgende jongere bouwfazen van de stad Tongeren is hergebruikt. Verder historisch onderzoek moet dit echter nog uitwijzen.

Famenniaan-zandsteen (Psammiet van de Condroz of Ourthezandsteen)

Deze vrij compacte en massieve donkerrood gekleurde fijnkorrelige zandsteen is rijk aan witte glinsterende micaschilfertjes (muscoviet) die meestal geconcentreerd in laagvlakken voorkomen, waardoor het gesteente gemakkelijk splijt tot mooie plaatvormige stenen (zgn. *flagstones*) (fig. 2: 7).

²⁴ GROESSENS 1981.

²⁵ *Ibidem*.

²⁶ De paleontologische determinaties zijn van de hand van Prof. Em. E. Poty (Univ.Luik).

²⁷ COQUELET *et al.* 2014.

Alhoewel diverse kleuren voorkomen (groen, grijs, oker, bruin tot paarsig rood), is het blijkbaar quasi alleen deze laatste kleur die door de Romeinen werd geapprecieerd. Vermoedelijk werden dergelijke platte zandstenen als vloerbedekking gebruikt. Famenniaan-zandsteen werd in Tongeren eerder al vermeld als decoratieve steen in de grote tempel.²⁸ Omdat er binnen het Devoon van België ook nog andere vrij identieke roodgekleurde en soms micarrijke zandsteenformaties voorkomen, was petrografisch onderzoek van een representatief staal noodzakelijk. Dit heeft uitgewezen dat het inderdaad Famenniaan-zandsteen betreft. Deze paarsrode zandsteen is allicht afkomstig uit de jongste zandsteenformaties van het Boven-Famenniaan (Formatie van Evieux) die dagzoomt in de Condroz, in de Maasvallei (tussen Namen en Dinant) en in verschillende zijdalen ervan zoals de valleien van de Bocq, de Hoyoux en de Ourthe-Amblève. In ons studiemateriaal komt hij soms massaal voor (bijvoorbeeld in de opgravingen van het museumsite).

Chloritoïdschist

Eén groot plat stuk bruingroene schist met talrijke donkergrijze chloritoïden (fijne donkere hexagonale schilfers van Mn-rijke silicaten, lijkend op donkere glimmers) werd aangetroffen in de verzameling van de Kielstraat. De functie van deze platte steen is voorlopig nog onduidelijk. Deze steensoort dagzoomt aan de zuidrand van het Massief van Stavelot, in de buurt van Ottré en Vielsalm. Het is een (licht) metamorf gesteente en behoort tot de Formatie van Ottré (Salmiaan of Midden-Ordovicium).²⁹

Materialen van regionale herkomst

Witgele tot crèmekleurige fijnkorrelige kalksteen

Verschillende kleine stukken fijnkorrelige wit-beige, lichtgele tot crèmekleurige kalksteen werden slechts ten dele petrografisch onderzocht en wachten nog op een verdere nauwkeurigere identificatie. Voorlopig blijkt dat het hier gaat over bioklastische en oölitische kalksteensoorten van overwegend Jura-ouderdom. Een aantal ervan vertoont microscopische karakteristieken die wijzen in de richting van de Kalksteen van Caen (Normandië), andere vertonen

²⁸ DREESEN & COQUELET 2013.

²⁹ Eric Goemaere (Belgische Geologische Dienst), persoonlijke mededeling.

mogelijke gelijkenissen met de steen van Marquise (Nord-Pas-de-Calais).³⁰ Enkele zeldzame stukken tenslotte bevatten kleine foraminiferen (Miliolidae) en vertonen goede gelijkenissen met de Tertiaire Lutetiaankalksteen uit de omgeving van Parijs (zoals *Saint-Leu*, *Saint-Maximin of Saint-Vaals*). In de collecties lithisch materiaal van de diverse onderzochte opgravingsites werden sporadisch kleine fragmenten aangetroffen van witte pseudo-oölitische Jura-kalksteen uit de Lorraine streek (steen van Norroy, steen van Chémery). Dit zijn zeer waarschijnlijk brokstukken van grotere architecturale objecten en ze werden ook niet verder onderzocht. Ze bevestigen het gebruik van witte Jurakalksteen, ingevoerd uit Noord-Frankrijk voor grotere objecten (zoals zuilen en funeraire objecten), zoals vroeger reeds door ons werd gedocumenteerd.³¹ Witte tot beige pseudo-oölitische Jura-kalksteen (kalksteen van Chémery?) werd gebruikt als *tesserae* in combinatie met Belgisch zwart marmer voor de aanleg van mozaïekvloeren, bijvoorbeeld in het mozaïek van de Hondstraat in Tongeren.

Materialen van Mediterrane herkomst (witte en gekleurde marmers)

Opmerkelijk is het systematisch voorkomen van kleine aantallen en meestal relatief kleine fragmenten van mooi gekleurde marmers, die duidelijk exotisch zijn. Het gaat hier om diverse soorten van gekleurde breccies, samengesteld uit stukjes kalksteen of metamorfe marmers, enkele al dan niet metamorf geworden stollingsgesteenten en enkele échte metamorfe witte of rode marmers. Dit materiaal is inderdaad met geen enkele andere steensoort uit onze contreien te vergelijken. Dankzij vergelijkend onderzoek van bestaande archeologische collecties, o.a. het materiaal uit de haventempel van Xanten³², op basis van de beschrijvingen en afbeeldingen in analoge marmeratlassen³³, met behulp van digitale beeldatlabanken, zoals de hoger vermelde *Corsi* collectie, en na een beperkte petrografische controle hebben we voor het eerst in Tongeren enkele karakteristieke “klassieke” marmersoorten kunnen identificeren.³⁴ De meeste van de geïdentificeerde

marmerstukjes zijn afkomstig uit Griekenland. Andere herkomstgebieden liggen in Turkije, Egypte, Tunesië en Italië (fig. 4).

Breccies

Pavonazzetto - Marmo pavonazzetto

Dit is een breccie bestaande uit vrij hoekige, soms langwerpige fragmenten van wit middelmatig gekorrelde en suikerachtig marmer, van verschillende grootte (kleinere en grotere stukken), in een donkere purperen (bijna zwarte) tot donkerrode hematietrijke matrix (fig. 3: 1). De grenzen van de witte marmerfragmenten zijn vrij onscherp (diffuus). “*Pavonazzetto*” is afgeleid van “*pavone*”, het Italiaanse woord van de *scalpellini* voor pauw en verwijst naar de opvallende violette kleur van de matrix. *Pavonazzetto* is ook gekend als *marmor phrygium*, *marmor synadicum* of *marmor docimenum*. Hij werd uitgebaat in Dokimeion (het huidige Iscehisar, Afyon) in Turkije. Dit marmer werd ontgonnen vanaf de 1ste eeuw v. Chr. tot de 6de eeuw n. Chr. Dezelfde naam wordt soms gebruikt voor bepaalde witte en gekleurde marmerbreccies (Breccia di Seravezza), die sinds de 16de eeuw worden uitgebaat in de buurt van Carrara en Seravazza in Toscanië, Italië. Zij verschillen van de Romeinse *pavonazzetto* door de meer heterogene kleur van de klasten (wit, roze, geel en rood) en van de matrix (donker violet, geel, rood of groen) en door de enorme grootteverschillen van deze klasten.

Breccia corallina

De naam van deze mooie kalksteenbreccie verwijst naar de fel oranjerode, zalmroze tot koraalrode kleur van de hematietrijke matrix, die kleine en grote crèmekleurige tot ivoorwitte kalksteenfragmenten aan elkaar kit (fig. 3: 2). Calcietadertjes komen soms voor. De oxidatie van het ijzer kan de steen soms geel doen verkleuren. De kalksteenfragmenten zijn van Krijt ouderdom. Dit marmer is ook gekend onder de naam *marmor sagarium* verwijzend naar de oude naam van de nabij gelegen rivier Sagarius (zijrivier van de huidige Sakarya). De oude groeves waren gelokaliseerd in de buurt van het huidige Vezihran in de provincie Bilecik (het toenmalige Koninkrijk Bithynia) in Turkije.

Breccia di Settebasi en Semesanto

De *scalpellini* gaven de naam *Breccia di Settebasi* aan deze rood-en-wit gekleurde breccie die talrijk voorkwam in de 4de eeuwse villa van de stadsprefect

30 COQUELET *et al.* 2014.

31 COQUELET *et al.* 2013.

32 RUPPIENE 2015.

33 PRICE 2007; LAZZARINI 2004; LAZZARINI 2006 & BORGHINI, 2004.

34 Sommige van onze determinaties werden kritisch geëvalueerd door Dr. V. Ruppene (Würzburg, Duitsland) en

Prof. L. Lazzarini (Venetië, Italië).

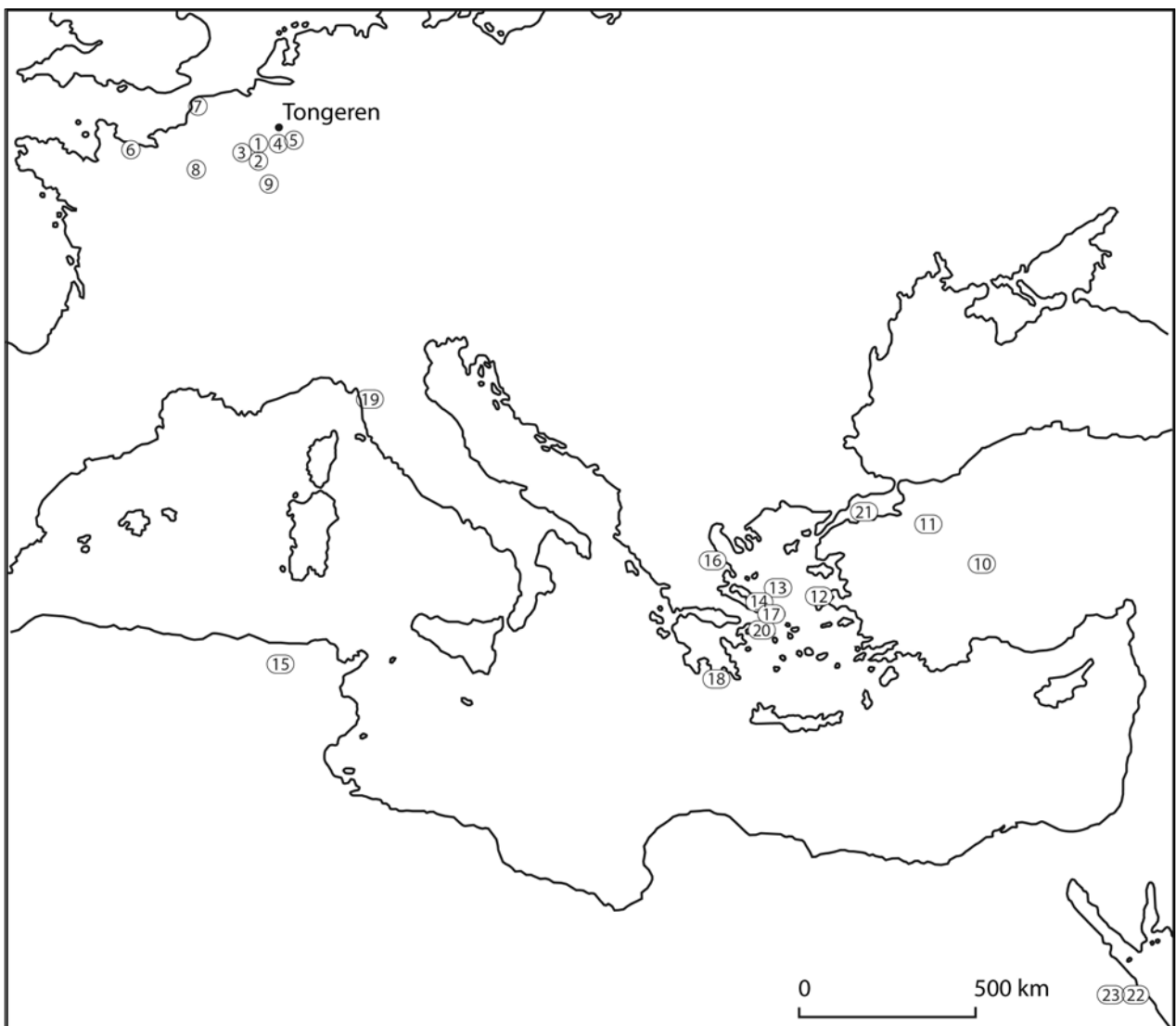

Fig. 4. Kaartje van West Europa met de vermoedelijke herkomstgebieden van de diverse in Tongeren aangetroffen decoratieve stenen.

1. Belgisch zwart marmer - Namen, België
2. Belgisch grijs marmer & Devoonkalksteen - Entre-Sambre-et-Meuse, België
3. Belgisch rood marmer - Entre-Sambre-et-Meuse, België
4. Maaskalksteen (Pierre de Meuse)- Maasvallei tussen Namen en Luik, België
5. Famenniaan zandsteen - Condroz, België
6. Steen van Caen - Normandië, Frankrijk
7. Steen van Marquise - Nord-Pas-de-Calais, Frankrijk
8. Lutetiaankalksteen - Omgeving van Parijs, Frankrijk
9. Steen van Chémery & steen van Norroy (Jurakalksteen, Lotharingse steen) - Lorraine, Frankrijk
10. Pavonazzetto / *marmor docimenium*, *marmor synnadicum*, *marmor phrygium* - Dokymeion (Iscehisar), Turkije
11. Breccia corallina / *marmor sagarium* - Bithynia, Turkije
12. Portasanta / *marmor chium* - Latomi, Chios eiland, Griekenland
13. Breccia di sciro o settebasi (+ semesanto) / *marmor scyrium* - Skyros eiland, Griekenland.
14. Fior di pesco/*marmor chalcidium* - Eretria, Euboea, Griekenland
15. Giallo antico / *marmor numidicum*, Chemtou (Simittus), Tunesië
16. Verde antico / *marmor thessalicum*, *marmor atracium* - Atrax, Tassaglia (Mont Mospio), nabij Larissa, Griekenland
17. Cipollino / *marmor caristium* - Karystos (Euboea), Griekenland
18. Rosso antico / *marmor taenarium* - Schiereiland van Mani (Paganae, Prohitis Elias, Kokkinoghia, Laghia, Mianes), Griekenland.
19. Carrara marmer / *marmor lunense* - Noord-Italië
20. Pentelisch marmer / *marmor pentelicum* - Mons Pentelicon, Griekenland
21. Proconnesisch marmer / *marmor proconnesium*, Marmara, Turkije
22. Granito verde a erbetta - Wadi Umm Wikala, Oost-Egyptische woestijn, Egypte
23. Granito bianco en nero - Wadi Barud, oost-Egyptische woestijn, Egypte

Septimius Bassus (vandaar de naam *Villa dei Sette Bassi*). Het is een opvallend gekleurde breccie met langwerpige witte en roze marmer-fragmenten in een helderrood, roodbruin tot donker violetrood cement. *Semesanto* is een variant van hetzelfde marmer met talrijke kleine hoekige langwerpige klasten in de grootte van zonnebloempitten (fig. 3: 3). De naam “*semesanto*” is afgeleid van een kleurrijk snoepgoed, bestemd voor kinderen, om bepaalde medicijnen te verdoezelen en hun inname te vergemakkelijken. Het heeft lang geduurd vooraleer men besepte dat beide soorten varianten waren van één en dezelfde marmer die op het eiland Skyros (noordelijke Sporadeneilanden, Griekenland) werd ontgonnen, vandaar zijn andere naam: *breccia di Sciro*. De antieke groeves zijn gelegen aan de zuidkust van Skyros in de buurt van Tris Boukes, Kourisies en Renes. Deze marmerbreccies zijn van Trias of Vroeg-Jura ouderdom. De klasten vertonen een voorkeursoriëntatie en liggen in een hematietrijke matrix. Lokaal kan een gele oxidatiekleur aanwezig zijn.

Fior di Pesco

Het meest opvallend aan deze marmersoort is zijn kleur: wit en bruinrood, overgaand in fuchsia-roze (fig. 3: 4). De naam is afgeleid van de wit-roze bloesem (*fior*) van de wilde perzik (*pesco*). Dit marmer heeft een zeer heterogeen aspect en is moeilijk te beschrijven: soms is hij bruinrood met slechts enkele witte of grijze aders, soms is het een duidelijke breccie van witte marmerfragmenten in een bruinrode matrix en soms is de steen zo vervormd of geplooid dat de roze of bruinrode kleur als vleugjes doorheen het wit zweven. Het is oorspronkelijk een kalksteen van Carboon ouderdom die werd omgevormd tot een fijnkorrelige, sterk gebroken en soms intens geplooid calcietmarmer of marmerbreccie (het is een zgn. cataklastisch gesteente, ontstaan in de buurt van breukzones) met een vrij compacte textuur. Microscopisch zijn nog relicten van de oorspronkelijke fijnkorrelige biomicritische kalksteen herkenbaar. Hij is ook bekend als *marmor chalcidium* en werd ontgonnen in centraal Euboea, Griekenland, 20 km ten Z van de voornaamste stad vroegere Chalkis.

Giallo antico

Dit is een van de weinig voorkomende gele marmers en een van de meest gezochte, gewaardeerde en tevens duurste polychrome marmers (200 *denarii* per kubieke voet, volgens het decreet van Diocletianus). Soms is hij egaal saffraangeel van kleur, soms evolueert de kleur van wit naar geel, tot diep oranje-bruin. Het is duidelijk een breccie (goed herkenbaar, tenminste

als je voldoende grote stukken hebt) met grote en kleine hoekige fragmenten van micrietische kalksteen in een oranje-bruine tot rode matrix (fig. 3: 5). Soms vertonen de hoekige klasten een voorkeursoriëntatie en zijn ze iets langgerekt van vorm. *Giallo antico* is een gebreccifieerde kalksteen van Jura ouderdom. De steen is licht doorsichtig en geeft na polijsten een schitterende glans. Hij is ook gekend onder de klassieke naam van *marmor numidicum* en werd in de onmiddellijke buurt van Chemtou (het vroegere Simitthus) in Numidia (het huidige Tunesië) ontgonnen.

Portasanta

Dit is een sterk van uitzicht variërend breccieachtig gesteente. Het is een tektonische breccie van Trias ouderdom, bestaande uit allerlei fragmenten (van verschillende grootte) van diverse fijnkorrelige kalkstenen en licht-metamorfe marmers (fig. 3: 6). Stylolieten en witte aders zijn frequent aanwezig. In sommige klasten zijn fossielen bewaard gebleven, zoals crinoïden en schelpen. Er zijn tal van variëteiten gekend. De dominante kleuren van de steen zijn dof rood, zalmroze en grijs. Andere kleuren komen echter ook voor, zoals oranje, bruin en geel. De naam is afgeleid van de ingangspoort van het Vaticaan (Heilige Deur) waarvan de omliggende uit dit materiaal zijn vervaardigd. De voormalige groeven waren gelegen op het Egeïsche eiland Chios. Hij wordt ook *marmor chium* genoemd.

Verde antico

Deze opvallend groene marmersoort is ook een breccie, bestaande uit vrij grote fragmenten van donkergrijze tot zwarte schist, donkergroene tot smaragdgroene serpentijn en wit marmer (calciet) in een lichtgroene serpentijnachtige matrix (fig. 4: 7). Geologisch is het een zgn. ofcalcitische breccie van Jura ouderdom, bestaande uit fragmenten van serpentijn (antigoriet), schist en marmer in een gemengd serpentijn-calciet matrix. Het Griekse prefix “ofi” verwijst naar de karakteristieke groene kleur van een slangenhuid (serpent – serpentijn). Dit marmer is ook gekend onder de naam van *marmor atracium* of *marmor thessalonicum* omdat het werd ontgonnen nabij de stad Atrax in Thessalië, in Griekenland.

Metamorfe marmers

Cipollino verde

De Italiaanse steenbewerker noemde deze steen *cipollino* omwille van zijn mooie parallelle, golvende of geplooid gekleurde banden die lijken op schillen van

een ajuin (cipolla). *Cipollino verde* is een onzuivere, matig tot sterk geplooid calcietrijke marmersoort met diffuse groene en lichtgrijze tot witte banden. Deze gekleurde banden zijn rijk aan silicaten, hoofdzakelijk chloriet, dat ook verantwoordelijk is voor de groene kleur (fig. 3: 8). *Cipollino* werd aanvankelijk als een kalksteen gedurende het Perm afgezet en werd later metamorf tijdens de late Jura en het Tertiair. Hij is ook gekend onder de naam van *marmor carystium* of *marmor styrium*. Hij werd ontgonnen in zuidelijk Euboea, in de buurt van Styra en Karystos (op de hellingen van de berg Okhi) in Griekenland.

Rosso antico

Deze prachtige uniform gekleurde bruinrode tot bloedrode, zeer fijnkorrelige marmersoort is een onzuivere metamorfe calcietrijke marmer, daterend uit het Boven-Krijt tot Eoceen. Hij wordt ook *marmor taenarium* genoemd, naar de kaap Taenario op het schiereiland Mani in de Peloponnesos (Griekenland). Zijn prachtige rode kleur (fig. 3: 9) is te wijten aan de aanwezigheid van zeer fijn verdeeld hematiet en sporen van mangaan. Karakteristieke microscopische kenmerken zijn de subtiele gelaagdheid en de sporadische aanwezigheid van microscopische amygdaloïde of pseudo-hexagonale structuren, die misschien van biogene oorsprong kunnen zijn.³⁵ Vaak is een subtiele zwarte adering aanwezig. De violet tot rood gekleurde marmers waren in feite voorbehouden voor keizerlijk gebruik of voor de hogere klassen van de maatschappij. Alleen de Egyptische rode porfier (*lapis porphyrites* of *porfido rosso*) was nog hoger geklasseerd. De *rosso antico* wordt in ontsluiting onderbroken door witte banden, zodat slechts dunne blokken kunnen worden uitgebaat.

Witte marmers

Omwille van de sterke gelijkens tussen de verschillende Mediterrane metamorfe witte marmersoorten werden 24 representatieve stalen uit de collecties van de basiliek en van de Kienenstraat geselecteerd voor bijkomend geochemisch onderzoek. Dit werd uitgevoerd door Dr. Michael Unterwurzacher van de Universiteit van Salzburg (Oostenrijk) op fijn gemalen poederstalen m.b.v. stabiele C- en O-isotopen massaspectrometrie. De resultaten hiervan zijn verwerkt in fig. 5. De Gentse onderzoekers L. Moens en P. De Paepe (Universiteit Gent) waren pioniers in dit domein.³⁶ Latere

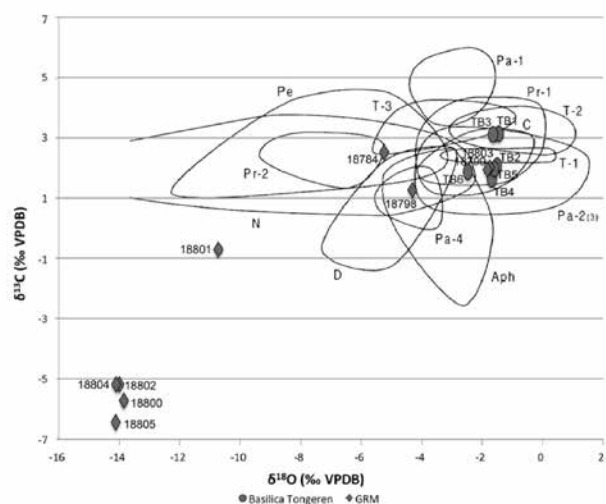

Fig. 5. Plot van de stabiele O- en C-isotoopwaarden van stalen van Romeinse witte kristallijne marmers uit de opgravingsites van de Basiliek (rood TB1 tot TB6) en van het Museumsite (blauw – stalen 18798-18805) geplaatst op het referentiediagram van GORGONI *et al.*, 1998.

Legende: C= Carrara, D= Dociminius, N=Naxos, Pa=Paros, Pe=Pentelisch, Pr=Proconnesisch, T= Thasos. Opvallend is het sterke overlappingsgebied van de stalen van de Basiliek en het Museumsite (rechts boven) en de abnormale negatieve isotoopwaarden voor een aantal stalen van het Museumsite (links onder). Deze laatste komen overeen met gezaagde stukken witte calcietader uit Belgische Paleozoïsche kalksteen.

verfijningen en aanvullingen hebben geleid tot het opmaken van een geochemische-petrografische referentiedatabank voor de voornaamste Mediterrane marmers gebruikt in de Oudheid.³⁷ Deze databank werd door ons ook gebruikt in combinatie met petrografische observaties (maximale korrelgrootte, aard van de korrelcontacten, oriëntatie van de kristallen, aanwezigheid van accessorische mineralen...) om de witte marmersoorten van elkaar te onderscheiden.³⁸ Bijkomend onderzoek is hier zeker nog vereist om alle andere fragmenten van saccharoïde witte marmers in Tongeren verder te identificeren (fig. 3: 10-11). We kunnen echter nu al stellen dat de volgende marmersoorten in het tot nog toe onderzochte materiaal werden herkend. De verschillen zijn echter vooral microscopisch te zien. Onderscheidende macroscopische kenmerken kunnen anderzijds de relatieve korrelgrootte van de kristallen, eventuele grijstinten of de aanwezigheid van een gelaagdheid (strepen of banden) zijn.

37 GORGONI *et al.* 1998.

38 Met dank aan V. Ruppene (Würzburg) en M. Unterwurzacher (Salzburg).

35 LAZZARINI 2006, p. 95.

36 MOENS *et al.* 1992.

Carrara marmer: wordt gekenmerkt door een mooi polygonaal mozaïek van equigranulaire kleine calcietkristallen met rechte tot licht gebogen kristalvlakken en vaak driepuntscontacten. De maximale korrelgrootte ligt rond 600 micrometer. Dit marmer wordt ook *marmor lunense* genoemd en is afkomstig uit Carrara, Toscane, Italië

Pentelisch marmer: vertoont een voorkeursoriëntatie door de aanwezigheid van licht uitgerokken calcietkristallen met gebogen tot gegolfde kristalvlakken. De maximale korrelgrootte ligt rond 800 micrometer. Dit marmer wordt ook *marmor pentelicum* genoemd, en is afkomstig uit de groeven in het Pentelikongebied, Attica, Griekenland.

Proconnesisch marmer: dit wit tot grijs marmer vertoont vaak grijze strepen of banden. Het heeft een karakteristiek heterogene korrelgrootte en -textuur met hele kleine en grote calcietkristallen. De korrels vertonen vaak onregelmatige suturecontacten. De maximale korrelgrootte ligt rond 2,4 mm. Dit marmer is gekend als *marmor proconnesium* en is afkomstig van het eiland Proconnesus, het huidige Turkse Marmara Adasi.

Bovendien herkenden we een aparte groep van grofkorrelige witte marmers (hoofdzakelijk binnen het materiaal van de Kielenstraat), waarvan de isotoopwaarden zeer sterk afwijken van deze van de “klassieke” Mediterrane witte marmers. Dit afwijkende karakter werd bovendien petrografisch bevestigd. Opvallend zijn de zgn. zwevende uitdovingen van de grote vervormde calcietkristallen. Deze witte “marmers” vertegenwoordigen aggregaten van grofkorrelig wit calciet, afkomstig uit de dikke calcietaders die regelmatig voorkomen in de kalksteenbanken die de Romeinen in onze contreien voor het grijze marmer hebben uitgebaat. De microfacieskenmerken van het ganggesteente van deze aders wijzen op een Frasniaan ouderdom en allicht eenzelfde herkomstgebied als de *Gris des Ardennes* en/of de Devoenkalksteen. Misschien vertegenwoordigde dit materiaal een goedkoop alternatief voor de dure witte marmers uit het Middellands Zeegebied.

Stollingsgesteenten (inclusief licht metamorfe stollingsgesteenten)

Granito verde a erbetta - Granito verde antico

Eén van de meest voorkomende polychrome marmersoorten in de collecties van de opgravingsites in Tongeren is een karakteristieke donkergroene en fijn gespikkelde steen. Samen met andere varianten

zoals de *Granito della sedia di San Pietro* en de *Granito de la sedia di San Lorenzo*, werd hij ooit door de *scalpellini* van Rome met de groepsnaam *Granito verde antico* aangeduid. Deze steensoort is een licht metamorfe, fijnkorrelige tot middelmatig gekorrelde gabbro (metagabbro) van Precambrium ouderdom. Deze gabbro's zijn afkomstig uit Wadi umm Wikala en Wadi Semnah, gelegen in de oostelijke woestijnzone van Egypte. Deze groene gespikkelde stenen werden in de oudheid vaak als amulet gebruikt tegen slangenbeten. Dit bijgeloof namen de Romeinen over, waardoor deze steen ook “lapis ophytes” werd genoemd. De naam van de in Tongeren veel voorkomende variant, *Granito verde a erbetta* verwijst naar zijn zagegroene grasgroene kleur. Hij wordt gekenmerkt door licht- tot zeer bleekgroene latvormige spikkels, in feite kleine langwerpige kristallen van plagioklaas, in bundeltjes of strikjes, voorkomend binnen een donkergroene matrix (fig. 3: 12), bestaande uit augiet, chloriet en opake mineralen, waaronder pyriet. Soms is de steen bruin verkleurd, allicht als gevolg van oxidatie van dit pyriet. Behalve als decoratief element werd hij in de collecties van Tongeren ook lokaal aangetroffen als zalfplaatje.

Granito bianco en nero?

Een vrijzeldzaam gesteente binnen het studiemateriaal is een wit en zwart gespikkelde “graniet” (granodioriet of dioriet) met relatief grote en onverweerde zwarte kristallen van hoornblende in een matrix van hoofdzakelijk witte plagioklaas (en kwarts?). Deze steen vertoont vrij veel gelijkenissen met de *Granito bianco en nero* of *marmor tiberium*, en kan hiervan een fijnkorrelige variëteit vertegenwoordigen. Deze laatste granietsoort (kwartsdioriet) is van Precambrium ouderdom en werd hoofdzakelijk ontgonnen in Wadi Barud in de oostelijke woestijn van Egypte. Verder petrografische analyse moet hier meer duidelijkheid brengen.

Functie van de materialen

De aangetroffen decoratieve materialen zijn sterk wisselend van vorm en van dikte. De grootste dikten (tot verschillende cm) werden waargenomen bij plaatvormige realisaties, uitgevoerd in Belgische marmers of Famenniaanzandsteen (*flagstones*). De dunste plaatjes werden bekomen uit de polychrome exotische gesteenten, waarbij dikten tot minder dan 0,5 cm werden geobserveerd. Soms werden dergelijke dunne plaatjes ook gezaagd uit rood Belgisch marmer,

waarbij de melkwitte koraalkolonies (*Philipsastrae*) blijkbaar zeer gegeerd waren en deze zelfs tot *tesserae* verzaagd werden om gebruikt te worden in mozaïeken.³⁹ Verder onderzoek is hier echter nog aangewezen, teneinde specifieke toepassingen van de geïdentificeerde marmersoorten te achterhalen. De relatief grote dikte en het uitgesproken plaatvormig formaat van sommige elementen, vervaardigd in Belgisch marmer of in Maaskalksteen, wijzen op hun vermoedelijk gebruik als vloerbedekking (tegels) of als wandversiering, zoals eerder al werd aangetoond voor de tempel in Tongeren.⁴⁰ De beperkte dikte en de uitgesneden vorm van sommige polychrome en witte marmerstukjes en fijnkorrelige beige of crèmekleurige kalksteensoorten, wijzen op hun vermoedelijk gebruik als inlegwerk (*opus sectile*). Tenslotte hebben we kunnen waarnemen dat bepaalde zwart en wit gekleurde marmersoorten tot kleine *tesserae* werden verzaagd en gebruikt in mozaïekvloeren.

Historisch-chronologische context

Het chronologisch-historisch onderzoek van de geïnventariseerde en geïdentificeerde stukken decoratieve steen is nog lopende, maar we kunnen nu toch al enkele voorlopige conclusies trekken, dankzij enkele goed gedocumenteerde en goed gedateerde opgravingen zoals deze van de Onze-Lieve-Vrouwebasiliek en deze van het museumsite.

Uit het chronologisch goed gedateerde materiaal van Belgisch rood marmer in de collecties van de opgravingen van de basiliek blijkt dat dit decoratief materiaal pas vanaf de tweede Romeinse steenbouwfasen in Tongeren werd aangewend, d.w.z. vanaf de tweede helft van de 2de eeuw. We vinden Belgisch rood marmer verder nog terug tijdens de latere bouwfazen, met name in de laat-Romeinse periode (4de eeuw) en in de Merovingische periode. Waarschijnlijk is dit allemaal hergebruikt vroeg-Romeins materiaal.

Het historisch onderzoek van het museumsite heeft deze trend alvast bevestigd:⁴¹ alhoewel er toch zeldzame vondsten werden waargenomen tijdens de pre-Flavische en Flavische periode, situeert het gebruik van gekleurde marmers zich hoofdzakelijk tijdens de tweede helft van de 2de eeuw en in de 3de eeuw.

Verder historisch onderzoek van het materiaal van de andere opgravingsites zal moeten uitwijzen of deze voorlopige tendens al dan niet kan worden bevestigd.

Besluiten

Op basis van een eerste vergelijkend onderzoek van het beschikbare decoratieve steenmateriaal uit de collecties van oude en recente opgravingscampagnes in Tongeren blijkt, dat de Romeinen vooral tijdens de tweede helft van de 2de eeuw en 3de eeuw een gans spectrum van gesteenten hebben gebruikt, om hun publieke gebouwen en privé huizen mee te versieren. De grootste productie bestaat uit gesteenten met een lokale herkomst (t.t.z. ontgonnen in steengroeven gelegen binnen de grenzen van de *civitas Tungrorum*). Dit zijn hoofdzakelijk kalksteensoorten die na polijsten ook mooie marmers opleveren: grijze Maaskalksteen, donkergrijze Devoonkalksteen en diverse Rode, Grijze en zwarte Belgische marmers. Vooral de sterk met wit calciet dooraderde Gris des Ardennes (een variant van Belgisch grijs marmer) was zeer in trek bij de Romeinen.

Witte tot beige of crèmekleurige en relatief fijnkorrelige kalkstenen werden ingevoerd vanuit aanpalende regio's zoals Lorraine, de streek van Parijs en Normandië. Verder vergelijkend petrografisch onderzoek is hier nog nodig om hun exacte geologische identiteit en geografische herkomst te achterhalen.

Het meest tot de verbeelding sprekende materiaal is echter duidelijk van Mediterrane oorsprong. Allicht werd dit uitsluitend gebruikt voor exclusieve vloer- en wandversieringen in prestigieuze publieke gebouwen en in rijke stadswoningen. Al is het beschikbare materiaal ondervertegenwoordigd binnen het lithisch materiaal dat gevonden werd tijdens de diverse opgravingscampagnes – dit omwille van hun latere verbranding tot kalk –, toch laat het aangetroffen brede spectrum vermoeden dat Tongeren een rijke stad moet geweest zijn, met talrijke luxueuze woningen, waarbij de marmerpracht de status en de rijkdom van de bewoners moest reflecteren.

Voor het eerst werden stukjes van witte en gekleurde marmers in Romeins Tongeren nauwkeurig(er) geïdentificeerd, waarbij diverse herkomstgebieden in het huidige Griekenland, Turkije, Egypte, Tunesië en Italië konden worden aangeduid. Samen met de recent ontdekte luxueuze wandschilderingen in de opgravingen van de basiliek, betekent de herontdekte marmerpracht van Tongeren een extra bewijs voor haar belangrijke status als hoofdstad van de *civitas Tungrorum*.

39 Eric Groessens, Belgische Geologische Dienst (persoonlijke mededeling).

40 COQUELET *et al.* 2014.

41 DREESEN *et al.* 2015.

Dankwoord

Verskillende personen hielpen mee met het tot stand komen van dit eerste voorlopige overzicht van de decoratieve gesteenten uit Romeins Tongeren. We zijn vooral dank verschuldigd aan Dr. Vilma Ruppiane (Würzburg) die ons introduceerde in de studie van de antieke marmers. Zij bezorgde ons de nodige contacten, via haar kregen we ook toegang tot belangrijke informatiebronnen en zij was ons behulpzaam met de determinaties van de marmers. Dr. Michael Unterwurzacher (Salzburg) en Prof. Eddy Poty (Luik) danken we respectievelijk voor het uitvoeren van het geochemische onderzoek en voor de macro-paleontologische determinaties. Florence Peltier van het Marmermuseum in Rance gaf ons advies i.v.m. de fragmenten Belgisch rood marmer. Tenslotte willen we ook graag Guido Schalenbourg (Gallo-Romeins Museum) en Hans Denis (Agentschap Onroerend Erfgoed) danken voor de hulp bij het fotograferen en Jos Wijnants (Agentschap Onroerend Erfgoed) voor het triëren en sorteren van het omvangrijke collectiemateriaal.

Bibliografie

- BORGHINI G., 2004. *Marmi Antichi. Materiali della Cultura Artistica*. Ministero per i beni e le attività culturali. Istituto Centrale per il Catalogo e la Documentazione. De Luca Editori d'Arte s.r.l., Roma, 342 p.
- COQUELET C., CREEMERS G. & DREESEN R., 2014. *Le décor du grand temple Nord de Tongres*, Signa 3, p. 55-64.
- COQUELET C., CREEMERS G., DREESEN R. & GOEMAERE E., 2013. *Les "pierres blanches" dans les monuments publics et funéraires de la cité des Tongres*, Signa 2, p. 29-34.
- DE CEUKELAIRE M., DOPERE F., DREESEN R., DUSAR M. & GROESSENS E., 2014. *Belgisch Marmer*. Academia Press, Gent. 292 p.
- DREESEN R. & COQUELET C., 2013. Steenmateriaal van de tempelsite van Tongeren. In: COSIJNS P., SFINGOPOULOS S., VANDEWAL S. & VAN RECHEM H. (red.) *et al. Bouwmeesters voor de Goden. Een Romeins tempelcomplex aan de Keversstraat, Tongeren*. Erfgoedcel van de stad Tongeren, Tongeren, p. 27-31.
- DREESEN R., COQUELET C., CREEMERS G., DE CLERCQ W., FRONTAU G., GLUHAK T., HARTOCH E., HENRICH P., LAFFITE J.-D., PICAUVET P., RENIERE S., RUPPIENE V., THIEBAUX A., VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & GOEMAERE E., 2014. Unraveling geological and geographical provenances of lithic materials during Roman times in Belgium: a fruitful collaboration between geologists and archaeologists, *European Geologist* 38, p. 14-20.
- DREESEN P., DE WINTER N. (Eds.), CLERBAUT T., DREESEN R., ERVYNCK A., GROETEMBRIL S., HARTOCH E., LENTACKER A., QUINTELIER K. & VAN NEER W., 2015. *The Museum Site at Tongeren: Report on the Results of the 2006 Excavation Campaign (Phase 1)*, ATVATVCA 8, Gallo-Roman Museum Tongeren.
- DUSAR M., DREESEN R. & DE NAEYER A., 2009. *Natuursteen in Vlaanderen, versteend verleden*. Kluwer, Wolters Kluwer België, 562 p.
- GORGONI C., LAZZARINI L., PALLANTE P. & TURI B., 1998. *An updated and detailed mineropetrographic and C-O-isotopic reference database for the main Mediterranean marbles used in antiquity*. Proceedings of the Vth ASMOSIA Conference, Boston, June 12-15, p. 1-25.
- GROESSENS E., 1981. *L'industrie du marbre en Belgique*. Mémoire de l'Institut Géologique de l'Université Catholique de Louvain, 31, p. 219-253.
- LAZZARINI L., 2004. *Pietre e marmi antichi. Natura, caratterizzazione, origine, storia d'uso, diffusione, collezionismo*. CEDAM, Padova, Italië, 194 p.
- LAZZARINI L., 2006. *Poikiloi lithoi, versicolores maculae: I marmi colorati della Greca antica. Storia, uso, diffusione, cave, geologia, caratterizzazione, scientifica, archeometria, deterioramento*. Fabrizio Serra (ed), Pisa-Roma, 285 p.
- LIJDSMAN P.M.E., 1944. *Bouwmaterialen. Natuursteen. Leerboek voor het middelbaar technisch onderwijs en de praktijk*. Amsterdam, s.n., 243 p.
- MOENS L., ROOS P., DE PAEPE P., & LUNSSINGH SCHEURLER R., 1992. Provenance determination of white marble sculptures from the Allard Pierson Museum in Amsterdam based on chemical, microscopic and isotopic criteria. In: WÄELKENS M., HERZ N. & MOENS L. (eds.) *Ancient Stones: Quarrying, Trade and Provenance*, Leuven, p. 269-276.
- PRICE M.T., 2007. *Decorative stones. The complete source book*. Thames & Hudson, London, 288 p.
- RUPPIENE V., 2015. *Natursteinverkleidungen in den Bauten der Colonia Ulpia Traiana. Gesteinskundliche Analysen, Provenienzbestimmung und Rekonstruktion*. Doctoraatsthesis, Universiteit van Würzburg (Duitsland).

RUSSELL B., 2013. *The economics of the Roman stone trade*. Oxford University Press, 449 p.

STAINIER X., 1905. Les marbres rencontrés dans la villa Gallo-Romaine de Basse-Wavre, *Annales de la Société d'Archéologie de Bruxelles* 19, I-II, p. 344-348.

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P., 1992. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Hondstraat in Tongeren (prov. Limburg), *Archeologie in Vlaanderen* 2, p. 65-88.

Komkommer en koriander in een Romeinse waterput te Wevelgem-Zuid-Moraviëstraat

Tina DYSELINCK & Arnaud MAURER

Inleiding

In juli, augustus en september 2013 werd, in opdracht van Intercommunale Leiedal, aan de Moraviëstraat te Wevelgem een vlakdekkende opgraving uitgevoerd door BAAC Vlaanderen nadat bij het proefsleuvenonderzoek door Gate bvba was gebleken dat er sprake was van Romeinse bewoningssporen op de locatie. Een terrein van 3,1 ha is onderzocht. De sporen zijn overwegend op de overgang van de ijzertijd naar de Romeinse tijd te situeren. Te midden van deze sporen is eveneens een waterput aangetroffen die hierna nader wordt toegelicht. Voor de overige resultaten wordt verwezen naar het rapport.¹

Het veldwerk

In het uiterste noorden van werkputten 16 en 20, in het zuidelijke deel van de opgraving, is een waterput aangetroffen. In het vlak bleek het spoor ovaal en waren er verschillende vullingen zichtbaar. Het spoor werd genummerd als S16.049. Er werd besloten om de coupe (fig. 1 en 2) in oostwest richting te zetten en deze eventueel naar achter te zetten bij een kernvulling. Bij de installatie van de bronbemaling werd voldoende ruimte rond het spoor voorzien om veilig te kunnen werken. De zuidelijke helft werd er uitgehaald. Bij het zetten van de coupe werd reeds vroeg duidelijk dat de nazak boven de kern zich duidelijk aftekende in het profiel. Na het documenteren van dit profiel is vlak 2 aangelegd waarop een kern zichtbaar werd. Hier werd vervolgens de coupe verdiept en werd een houten beschoeiing aangetroffen. De beschoeiing bestond uit een vierkante eiken constructie zoals die wel meer gebruikt werd in Romeinse waterputten. Boven de bekisting was in de coupe nog een laag zichtbaar die wijst op het vermolmen en wegrotten van de bovenliggende houten beschoeiing. Ook de insteek of aanlegkuil werd zichtbaar, waarbij slechts twee verschillende pakketten konden worden onderscheiden.

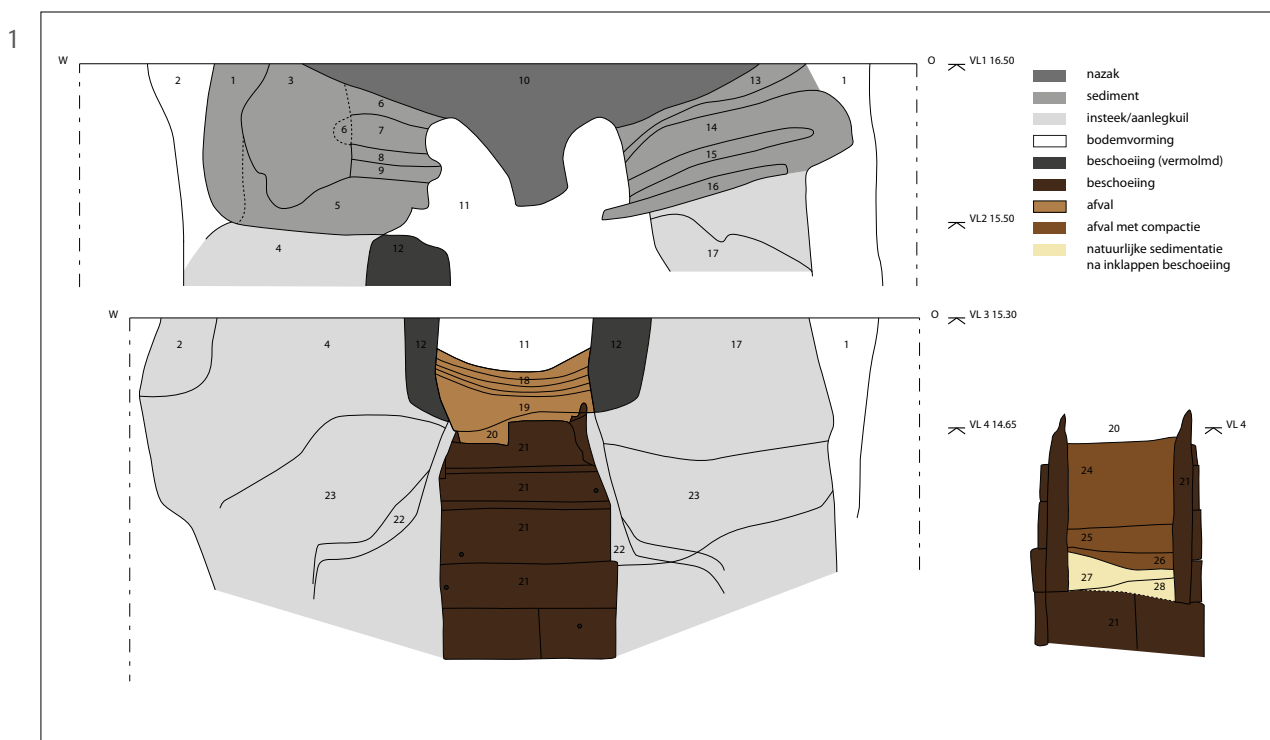
De beschoeiing bevond zich net een tiental cm voor

de coupelij, waarbij één zijde van de vierkante beschoeiing zich parallel aan de coupelij bevond. Na fotograferen van de coupe werd besloten deze naar achter te zetten om de middenlijn op de kern eveneens te kunnen documenteren. Bij verdiepen naar het vierde vlak, boven op de beschoeiing werd ook de opbouw van de beschoeiing duidelijk. De horizontale planken van de zijdes werden vastgemaakt aan de verticale balken die zich binnen de constructie bevonden. De vierkante constructie mat 93 bij 83 cm. De verticale balken bleken bij verder onderzoek zo goed als vierkant in doorsnede, met zijdes van ongeveer 13 cm. De horizontale planken zijn aan deze verticale balken bevestigd door middel van nagels die zonder regelmaat zijn ingeslagen. De verticale balken zijn aangepunt naar onder toe om zo ruimte te maken voor het onderliggend compartiment en de daarbij horende verticale balk. De langste balk bleek 153 cm lang maar was bovenaan vermolmd. De horizontale planken waren vrij uniform en hadden een lengte van ongeveer 115 cm, een breedte van 30 cm en waren ongeveer 5 cm dik.

Bij het schoonmaken van de voorzijde van de beschoeiing werd reeds duidelijk dat zich onderin de coupe een ingeklapte plank bevond. Later zou blijken dat het ging om twee exemplaren boven elkaar. De bovenste was op de helft ongeveer naar de binnenkant van de constructie geklapt, waarschijnlijk onder de druk van grond en grondwater. De plank eronder was niet gebroken maar volledig naar binnen gedraaid. Mogelijk was deze slecht gehecht of te kort gemaakt om de druk te weerstaan.

Bij het verwijderen van de horizontale planken aan de voorzijde van de houten constructie werd de kernvulling in de schacht zichtbaar. Zoals reeds opgemerkt in het vierde vlak was deze zeer organisch en zeer goed geconserveerd. De opeenvolgende lagen bestonden voornamelijk uit hout, bladeren en andere organische resten. Ter hoogte van de ingeklapte planken was een totaal andere vulling zichtbaar. Deze bestond uit zeer zandige sedimenten, sterk gereduceerd en is van dezelfde oorsprong als de insteek of aanlegkuil. Vermoedelijk is het omliggend materiaal onder invloed van het grondwater met vrij grote snelheid ingespoeld. Wanneer deze natuurlijke

¹ DYSELINCK in voorbereiding.

sedimentatie was stilgevallen, werd het organisch materiaal ingegooid. Dat het organisch materiaal van antropogene oorsprong is, blijkt uit de vondst van enkele oesterschelpen tussen het plantaardig materiaal. Ook waren houtschilders en schavelingen aanwezig.

Na het documenteren van deze laatste coupe werd,

Fig. 1. Coupetekening van de waterput met invulling naar type laag (Tekening S. Schellens).

Fig. 2. Zicht op de vulling van de waterput tijdens het couperen © BAAC Vlaanderen.

besloten de coupe te verdiepen. Gezien de natuurlijke sedimentatie onderin de kernvulling werd er vanuit gegaan dat de onderkant niet ver meer verwijderd was. Vooral ook gezien reeds lang de toenmalige grondwatertafel was bereikt, getuige de natuurlijke inspoeling. De onderkant bleek echter nog veraf en deze is nooit bereikt uit veiligheidsoverwegingen. De diepte is vastgesteld op minimaal 8 meter onder het aangelegde vlak (dit is 8,5 m TAW).

Het type

De constructie van de beschoeiing, met verticale balken waarop horizontale planken zijn bevestigd, wordt toegewezen aan het type B5: waterput met een vierkante houten framebekisting en horizontale elementen.² Het frame waarvan sprake is, is als dusdanig echter niet waargenomen. Enkel de verticale hoekbalken en de horizontale planken zijn waargenomen. De planken zijn met nagels vastgemaakt aan de hoekbalken. Deze nagels zijn aan de buitenzijde ingeslagen waardoor wordt vermoed

² DE BRANT 2009, p. 38-41.

dat de waterput in compartimenten is opgebouwd aan het oppervlak om zo dan in de aanlegkuil te zijn gezet en gaandeweg dieper is ingegraven, van binnenuit. Hoe de precieze werkwijze in elkaar stak, is onduidelijk gezien de waterput zeer precies in elkaar is gezet waardoor het één geheel leek. De aanwezigheid van nagels als manier om de planken vast te maken, is een typisch element dat uitsluitend wordt waargenomen bij waterputten van het type B5.³ Door het nagelen van de horizontale elementen op de verticale balken ontstaat het frame. Hier bestaat de waterput dus uitsluitend uit “frame” en zijn geen extra elementen toegevoegd. Dergelijke genagelde waterputten zouden voornamelijk aangetroffen worden langs de Leie en de Schelde, zoals onder meer te Destelbergen-Eenbeekeinde, Emelgem, Harelbeke-Gaverstraat, Harelbeke-Stasegem, Kerkhove-Oudenaardse Steenweg, Maldegem-Vake, Menen-Kortewagenstraat, Steendorp-Roomkouter, Tielrode-Vlierbeek Oud Steengelaag. Mogelijk genagelde exemplaren zijn gevonden te Kortrijk-Berkendreef, Kruishoutem-Kapellekouter, Sint-Denijs-Westrem-Vliegveld en Waasmunster-Pontrave (gelegen aan de Durme).⁴ Opvallend hierbij is dat deze allen zijn gevonden in de buurt van bewoningsconcentraties, die vermoedelijk te relateren zijn aan handel en economie.

De vondsten

Er zijn tal van vondsten gedaan in de waterput. Deze vondsten komen uitsluitend uit de fases waarin de waterput als afvalkuil heeft gefungeerd, dus na het inklappen van de beschoeiing. Enkel het constructiehout kan een datering geven van de ingebruikname van de waterput.

De vondsten betreffen fragmenten verbrande leem (n = 1), bouwceramiek (*tegulae*, *imbrices*, tegels, ovenfragmenten n = 43), Doornikse kalksteen (n = 41), fragmenten hout uit de kernvulling (n = 10), metalen voorwerpen zoals een hamerslag en nagels uit de beschoeiing, kleine fragmenten geel en wit glas, oesterschelpen en botmateriaal. Het aangetroffen aardewerk (fig. 3) dateert het gebruik van de waterput als afvalkuil op het eind van de 1ste eeuw tot het begin van de 2de eeuw n. Chr. (determinatie door N. Janssens).

Een opvallende vondst in de waterput is die van een hamerslag. De hamerslag is sterk vergelijkbaar

met de hamerslagen beschreven in Joosten 2004 en aangetroffen te Menen-Kortewagenstraat.⁵ Hamerslagen zijn dunne schilfers ijzeroxide die gevormd worden aan het oppervlak van het ijzer tijdens het verhitten, ze bestaan voornamelijk uit onzuiverheden en worden er tijdens het bewerken afgeslagen. Soms zijn ze bol- tot druppelvormig, zoals hier te Wevelgem. De aanwezigheid van een dergelijke hamerslag wijst op metaalbewerking in de onmiddellijke omgeving van de waterput.

In de kern van de waterput is eveneens een pakket oesterschelpen gevonden waarvan een deel is verzameld. De overige schelpen waren reeds in staat van ontbinding en konden niet meegenomen worden. De meegenomen oesterschelpen zijn geïdentificeerd als zijnde van de gewone oester. De determinatie van de oester als de gewone oester is bevestigd door A. Gautier (UGent). Deze zijn veelvoorkomend in de Romeinse tijd. Gezien ze enkele dagen bewaard konden worden, konden ze wijdverspreid voorkomen.

In de afvallagen van de waterput zijn verschillende botfragmenten aangetroffen. Het gaat hierbij om een dijbeen van een paard waarbij pathologie is aangetroffen op de occipetale zijde. Dit wijst op langdurig letsel waarbij het paard niettemin in leven is gehouden. Zes fragmenten bot zijn toegewezen aan rund, varken en schaap/geit. Op een deel van deze botten zijn kauwsporen aangetroffen, vermoedelijk van een hond. Een opmerkelijk bot is dat van een haas, waarop eveneens kauwsporen zijn aangetroffen, onder andere een doorboring van het bot door de snijtand van een hond.

Het hout

De volledige waterput is opgebouwd uit eikenhout. In totaal zijn hiervan vijf monsters aangeleverd voor dendrochronologische onderzoek (door Van Daalen Dendrochronologie). De monsters zijn afkomstig van twee palen van de interne structuur en drie planken van de buitenbouw. Met het blote oog kon worden vastgesteld dat het in alle gevallen om eik (*Quercus sp.*) ging. De planken zijn radiaal georiënteerd hetgeen overeenkomt met gekleefd hout. Alleen de planken kwamen in aanmerking voor dendrochronologisch onderzoek.

Het dendrochronologisch onderzoek van drie planken (de horizontale beschoeiing) gaf resultaten

3 DE BRANT 2009, p. 57.

4 Stand van zaken d.d. 2009 (uit DE BRANT 2009, p. 57).

5 JOOSTEN 2004, fig. 33, p. 75; DHAËZE & VERBRUGGE 2007, p. 84, fig. 6.6.28, p. 87.

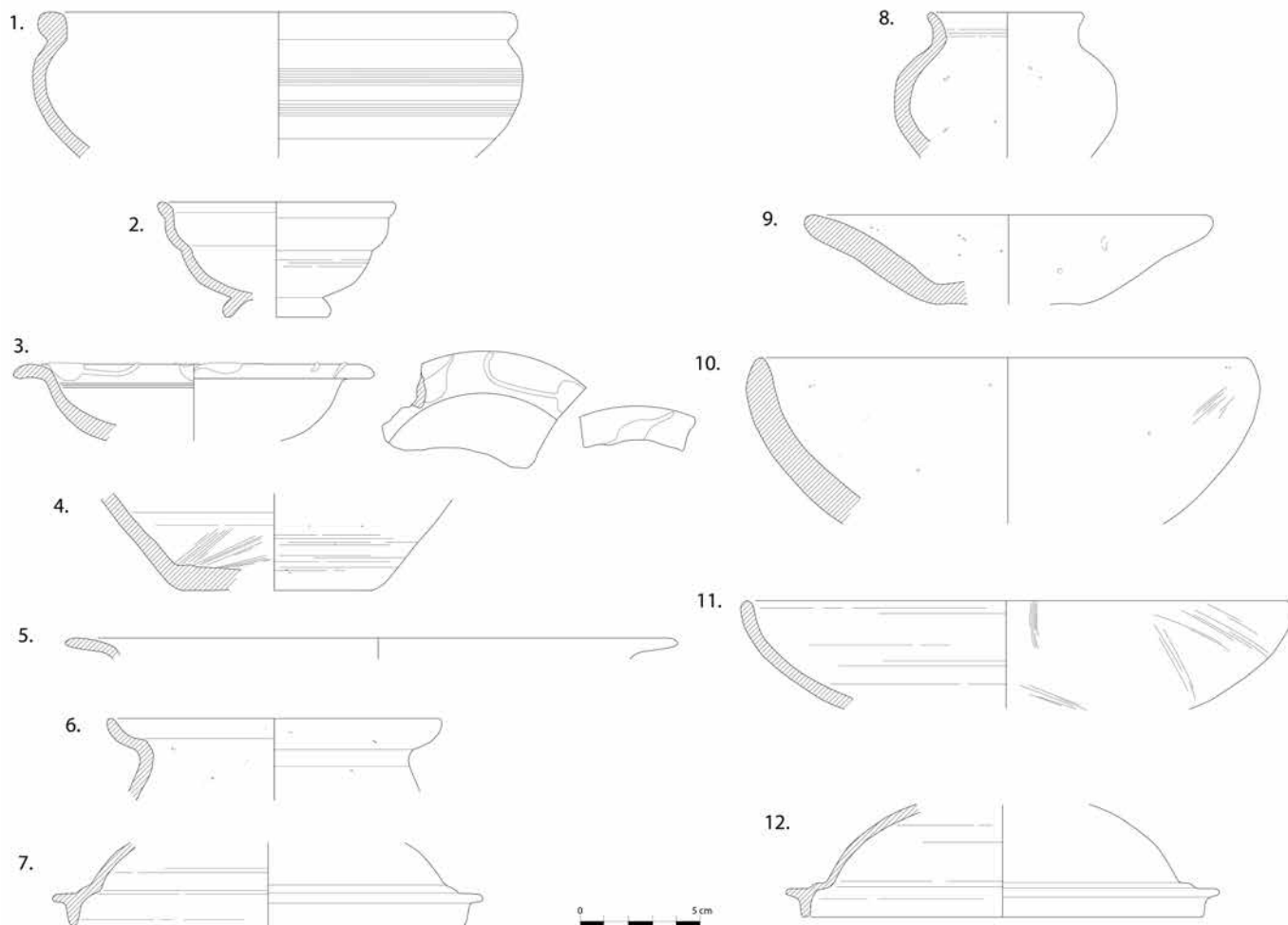

Fig. 3. Het diagnostisch aardewerk (schaal 1:3) (Tekening S. Schellens).

weer van kapdata in de 1ste eeuw n. Chr. Eén van de planken kreeg een datering in de 1ste helft van de 1ste eeuw n. Chr., de andere twee in de 2de helft van de 1ste eeuw n. Chr. Dit zou de opbouw van de waterput na de jongste kapdatum plaatsen.

Zaden, vruchten, pollen

Verskillende stalen zijn aangeleverd voor palynologisch of botanisch onderzoek. Het pollenmonster bevatte een relatief hoog percentage stuifmeelkorrels van graan (Cerealia, 7,2%). Een deel hiervan kon gedetermineerd worden als stuifmeel van het gerst/tarwe-type (*Hordeum/Triticum*-type, 1,8%). Afgezien van graan zijn er geen gebruiksplanten in het palynologisch monster aangetroffen. Er zijn wel diverse stuifmeelkorrels van akkeronkruiden geteld, zoals korenbloem (*Centaurea cyanus*, 5,6%), gewoon varkensgras

(3,6%), zwaluwtong (*Fallopia convolvulus*, 2,7%) en smalle weegbree (*Plantago lanceolata*, 4,5%). In het noorden van Frankrijk en in België is de korenbloem al vanaf 100 v. Chr. aanwezig.

Het hoge percentage mestschimmels in het pollenstaal (*Sordaria* en *Chaetomium*, 37,8%) is tekenend voor de aanwezigheid van vee op de nederzetting.⁶ Hoogstwaarschijnlijk werd de mest van het vee gebruikt voor het bemesten van de graanakkers.

De aanwezigheid van graslanden komt sterk naar voor in het hoge percentage stuifmeelkorrels van grassen (45%). De vondsten van stuifmeelkorrels van boterbloem (*Ranunculus*, 0,5%), klaver (*Trifolium*, 0,9%) en vlinderbloemigen (Fabaceae, 0,7) zijn ook indicatief voor het voorkomen van graslandvegetaties. Er zijn echter slechts twee stuifmeelkorrels van heidesoorten aangetroffen waarvan één als struikheide (*Calluna vulgaris*, 0,2%) kon worden geïdentificeerd.

⁶ VAN GEEL et al. 2003.

Op basis van slechts twee stuifmeelkorrels, en het ontbreken van macrobotanische resten van heidesoorten in de overige monsters, is het niet mogelijk verregaande uitspraken te doen over het voorkomen van heidevegetatie.

De macrobotanische monsters bestaan voor het grootste deel uit houtfragmenten, vermoedelijk afkomstig van houtbewerkingsactiviteiten. Daarnaast is de vulling rijk aan nat-geconserveerde macrobotanische resten, zoals onder andere cultuurgewassen. Allereerst bevatten de monsters aarspilvorken van spelttarwe (*Triticum aestivum* spp. *spelta*). Spelttarwe werd gedurende de Romeinse tijd in de Lage landen geïntroduceerd en combineert de resistentie tegen bladziektes en geschiktheid voor mineraalarme gronden van emmertarwe met de hogere opbrengst van broodtarwe en is derhalve een ideaal gewas voor verbouwing op lemige zandgronden. Het aantreffen van nat-geconserveerde graanresten is een zeldzaamheid en opent mogelijkheden voor eventueel toekomstig DNA-onderzoek, een type onderzoek dat bij verkoold materiaal onmogelijk is. Naast deze graanresten bevatten de monsters een tweetal opvallende gebruiksplanten: komkommer (*Cucumis sativus*) en koriander (*Coriandrum sativum*). Komkommer komt oorspronkelijk uit het gebied rond India en Pakistan en is door de Romeinen in de Lage Landen geïntroduceerd. De oudste vondst van komkommer in Nederland wordt gedateerd tussen 175 en 225 n. Chr. en is afkomstig uit Vleuten (NL).⁷ Het komkommerzaad uit Wevelgem is afkomstig uit een laag welke, met behulp van ¹⁴C, is gedateerd op 157 ± 48 cal. n. Chr., dit is tussen 70 en 240 n. Chr. (1853 ± 35 BP, 95.4% waarschijnlijkheid, Ua-48772). Maar gezien het constructiehout pas is gekapt na 83 n. Chr. moet de datering in ieder geval tussen 83 en 240 n. Chr. liggen. Komkommer wordt in de Lage Landen slechts zelden in contexten uit de Romeinse tijd aangetroffen en dan vrijwel uitsluitend op plaatsen die met de aanwezigheid van de Romeinen zelf in verband worden gebracht. Of komkommer een luxeproduct was, is niet geheel duidelijk.⁸ De monsters bevatten ook een vijftal splitvruchten van koriander. Ook koriander is door de Romeinen in de Lage Landen geïntroduceerd en werd aanvankelijk geïnterpreteerd als luxegoed gerelateerd aan sterke romanisering. Toch, gezien recente vondsten te Meldert, Nijlen en Someren (NL), kan dit genuanceerd worden.⁹

Er zijn vier fruitplanten aangetroffen. Allereerst bevatten de monsters zaad van appel (*Malus sylvestris*) of peer (*Pyrus communis*). Het is de veronderstelling dat grootschalige cultivatie van appel of peer pas in zwang kwam met de komst van de Romeinen.¹⁰ Voor kers (*Prunus avium/cerasus*) en pruim (*Prunus domestica*) geldt hetzelfde. Vóór de komst van de Romeinen waren deze vruchten niet aanwezig in de Lage Landen en tijdens de Romeinse periode neemt het aantal vondsten exponentieel toe.

De monsters bevatten tevens fragmenten van hazelnootdoppen (*Corylus avellana*), welke onderverdeeld kunnen worden in de categorie gebruiksplanten. Hazelaar is een inheemse boomsoort, maar werd soms ook gecultiveerd gebruikt voor hakhout of voor vlechtwerk. Hazelaar groeit vaak in de buurt waar mensen wonen. Het is mogelijk dat de fragmenten op natuurlijke wijze in de waterput zijn beland. Naast hazelnootfragmenten bevatten de monsters enkele fragmenten van walnoot en braam. De vruchten van braam konden, net als tegenwoordig, in het wild verzameld worden, of eventueel aangeplant voorkomen. Mogelijk groeiden braamstruiken nabij de waterput waardoor de vruchten in het water zijn beland. De aanwezigheid van bramenstekels in de monsters duiden hier op.

De monsters bevatten eveneens een drietal akkeronkruiden waaronder guichelheil (*Anagallis arvensis*) en spurrie (*Spergula arvensis*). Guichelheil en spurrie zijn akkeronkruiden die in de ondergroei van graanakkers op zandbodems voorkomen. Guichelheil is een plant van omgewerkte gronden zoals akkers en moestuinen. Hoewel het kan bloeien in staande graanakkers, komt het tot vol wasdom op de stoppels na de oogst. Gewone spurrie (*Spergula arvensis*) is een akkeronkruid welke ook als najaarsgewas op de akkerstoppels kon worden gezaaid. Het is geschikt voor verbouw op arme gronden en kan worden aangewend als veevoeder, groenbemester of noodvoedsel.

Naast bovenstaande akkeronkruiden bevatten de monsters ook een grote verscheidenheid aan ruderaal soorten zoals: beklierde duizendknoop (*Persicaria lapathifolia*), perzikkruid (*Persicaria maculosa*), gewoon varkensgras, zuring (*Rumex* spp.), schapenzuring (*Rumex acetosella*), krulzuring (*Rumex crispus*), ridderzuring (*Rumex obtusifolius*), gekroesde melkdistel (*Sonchus asper*), klaproos (*Papaver rhoeas*), knopherik (*Raphanus raphanistrum*), vogelmuur, ganzevoet en grote en kleine brandnetel (*Urtica dioica* en *Urtica urens*). Tenslotte is heggendoornzaad

7 VAN HAASTER & VERMEEREN 2000.

8 WILLCOX1977.

9 SMEETS & STEENHOUDT 2012, p. 155-158.

10 BAKELS 2009.

spoonnr	vnr	meting	eind	kapinterval	type
16.049	392	14.014.001	34	na 40 n. Chr.	D
16.049	393	14.014.002	79	na 83 n. Chr.	D
16.049	398	14.014.003	78	na 82 n. Chr.	D

Tabel 1. Schatting van de kapintervallen. Het type datering geeft aan hoe het kapinterval geschat is; A/A1: kapseizoen vastgesteld buiten/gedurende groeiseizoen van laatste jaar. B/C: mediaan en 95 % betrouwbaarheidsinterval berekend aan de hand van deels aanwezig spinthout (B) of alleen spinthoutgrens (C). D: geen spinthout aanwezig, ondergrens van het kapinterval geschat door bijtelling van het minimum verwachte aantal spinthoutringen (BAILLIE 1982, p. 61).

(*Torilis japonica*) een ruderaal soort die groeit aan bosranden en heggen, langs boswegen en op kapvlakten. Heggendoornzaad is ook een indicator voor leemhoudende bodems.

De monsters bevatten een hoog aantal zaden van grassen (Poaceae) waaronder grote vossenstaart (*Alopecurus pratensis*). Daarnaast zijn diverse soorten uit bloemenweiden aangetroffen zoals gewone agrimonie (*Agrimonia eupatoria*), glad biggenkruid (*Hypochaeris glabra*), hondsdraf (*Glechoma hederacea*), kleine leeuwentaand (*Leontodon autumnalis*), gewone margriet (*Leucanthemum vulgare*), paardenbloem (*Taraxacum autumnalis*) en diverse boterbloemen (*Ranunculus acris/repens*, *flammula* en *sardous*). Deze soorten verdragen lichte begrazing en bemesting.

De monsters bevatten slechts enkele resten van bomen. Allereerst bevatten de monsters een vruchtop van zwarte els (*Alnus glutinosa*). Daarnaast is er een vijftal boombladkussens aangetroffen. Mogelijk zijn deze boombladkussens afkomstig van kleinbladige linde (*Tilia cordata*) waarvan een twintigtal vruchten is aangetroffen.

De monsters zijn rijk aan soorten van vochtige gronden en waterkanten. Typische soorten van vochtige gronden zijn gevlekte scheerling (*Conium maculatum*), Karwijvarkenskervel (*Peucedanum carvifolia*) en borstelbies (*Isolepis setacea*). Deze soorten komen vaak voor langs waterkanten zoals waterweegbree (*Alisma plantago-aquatica*), gewone waterbies, watermunt (*Mentha aquatica*), wolfspoot (*Lycopus europaeus*), waterscheerling (*Oenanthe aquatica*), klein glidkruid (*Scutellaria minor*), bitterzoet (*Solanum dulcamara*) en lisdodde (*Typha* sp.).

Het grootste deel van de aangetroffen resten is afkomstig van ruderaal soorten maar ook graslandplanten zijn goed vertegenwoordigd. Daarnaast zijn diverse soorten van vochtige gronden en waterkanten aangetroffen. Het algemene beeld dat hieruit ontstaat, is er één van een nederzetting met weilanden en akkers in de directe omgeving. De vele

mestschimmelsporen duiden op de aanwezigheid van vee op de nederzetting. De planten van vochtige gronden en waterkanten kunnen ter plekke naast de waterput hebben gegroeid. De vele vruchten van kleinbladige linde duiden mogelijk op de aanwezigheid van een Linde in de directe omgeving van de waterput.

Een datering (fig. 4)

De ¹⁴C-datering van de pit van een appel uit de organisch rijke kernvulling van de waterput fungerend als afvalkuil geeft een datering weer tussen 70 en 240 n. Chr. (1853 ± 35 BP, 95,4 % waarschijnlijkheid, Ua-48772), wat mooi overeenkomt met de datering van het aardewerk, aangetroffen in diezelfde fase.

Besluit

Een Romeinse waterput op een Romeinse landelijke nederzetting is geen uitzondering. De waterput te Wevelgem-Zuid wordt bijzonder door de aanwijzingen die hij biedt voor de verregaande romanisering van de nederzetting of de doorgedreven handelscontacten met de Romeinen. De botanische resten, zoals komkommer en mogelijk koriander, wijzen in ieder geval op een intense invloed van de Romeinen op de inwoners van deze nederzetting. Ook de opbouw van de waterput, met nagels aan de buitenzijde ingeslagen, wordt uitsluitend aangetroffen in nederzettingen met een direct handelscontact met Romeinen.

fase	datering	basis
bouw waterput	na 85 n. Chr.	dendrochronologie
afvalkuil	1853 ± 35 BP (Ua-48772)	¹⁴ C-datering appelpit
afvalkuil	eind 1st eeuw n. Chr. tot begin 2de eeuw n. Chr.	aardewerk

Tabel 2. Datering van de gebruiksfases van de waterput.

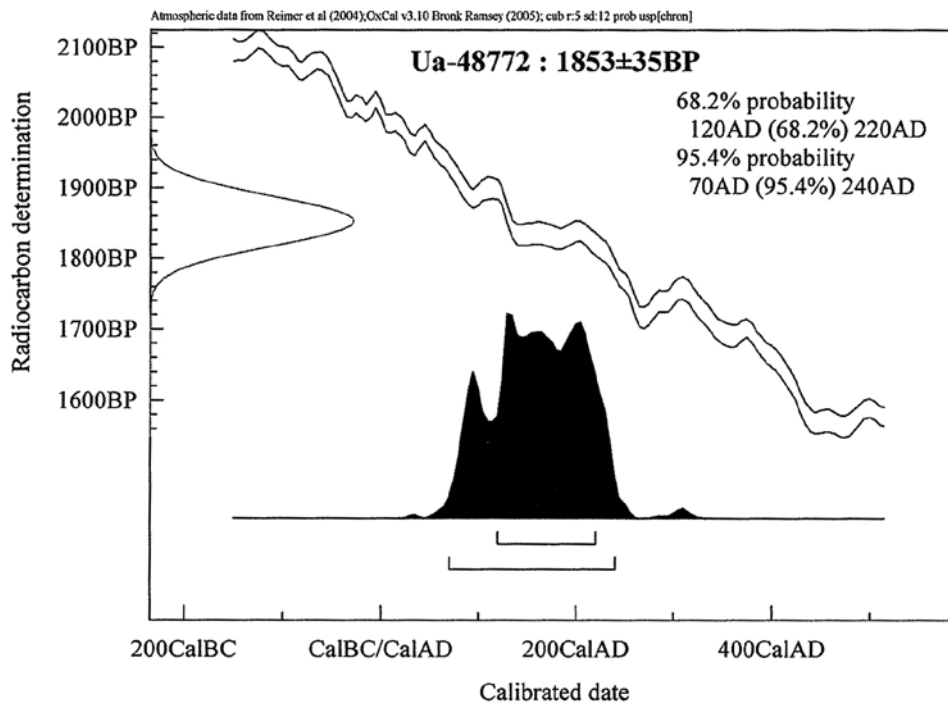

Fig. 4. Dateringsgrafiek.

Bibliografie

BAKELS C., 2009. *The Western European Loess Belt, Agrarian History, 5300 BC – AD 1000*, London.

DE BRANT R., 2009. *Waterputconstructies in de Belgische Civitas Menapiorum*, Gent (Vorgelegd tot het behalen van de graad van master in de archeologie, Universiteit Gent).

DHAEZE W. & VERBRUGGE A., 2007. Archeologisch onderzoek langs de Kortewaaagstraat te Menen (2006-2007) (plangebied Menen-Oost-Uitbreiding), *Intern Rapport VIOE*, Zarren.

DYSELINCK T., *in prep.* Archeologische opgraving, Wevelgem-Zuid, *BAAC Vlaanderen rapport*, Mariakerke.

JOOSTEN I., 2004. *Technology of Early Historical Iron Production in the Netherlands*, Amsterdam (ter verkrijging van de graad van doctor aan de Vrije Universiteit Amsterdam).

SMEETS M. & STEENHOUDT M. (red.), 2012. Het archeologisch onderzoek aan de Zelemsebaan te Meldert, *Archeo-rapport 126*, Tienen.

VAN GEEL B., BURMAN J., BRINKKEMPER O., SCHELVIS J., APTROOT A., VAN REENEN G. & HAKBIJL T., 2003. Environmental reconstruction of a Roman Period settlement site in Uitgeest (The Netherlands), with special reference to coprophilous fungi, *Journal of Archaeological Science* 30, p.873-883.

VAN HAASTER H. & VERMEEREN C., 2000. Botanische macroresten, pollen en artropoden uit de Romeinse weg bij Vleuten-de Meern, *BIAXiaal 93*, Amsterdam.

WILCOX G.H., 1977. Exotic plants from Roman waterlogged sites in London, *Journal Archaeology Science* 4, 269-82.

Autour d'un couteau en fer des années de la Conquête provenant du Caveau de la Grotte de Han (Han-sur-Lesse, Rochefort, Namur)

Jonathan DURIEUX, Charlotte VAN EETVELDE, Pierre-Benoît GÉRARD, Fanny MARTIN, Michel TIMPERMAN & Eugène WARMENBOL

Préambule (E.W.)

La restauration d'un couteau en fer pour les besoins de l'exposition « Science et archéologie dans la Grotte de Han¹. Du pilier stratigraphique au plancher stalagmitique » réalisée par les étudiants du Master en histoire de l'art et archéologie de l'ULB, a incité les auteurs de cette notice à contextualiser cet objet quelque peu exceptionnel découvert dans le prolongement du *Trou au Salpêtre*, anciennement dénommé le « Caveau ». L'examen du mobilier associé à cette trouvaille a permis d'apporter de nouvelles données sur la nature et la datation de l'occupation de cette partie du réseau souterrain du Massif de Boine. Contrairement au *Trou de Han*, situé à l'opposé du massif calcaire, cette partie du site reste peu connue, bien qu'ayant livré une grande quantité d'objets.

Découverte (M.T.)

Le *Caveau* de la Grotte de Han-sur-Lesse a été fouillé à plusieurs reprises – dès le début du XXe siècle – et dernièrement de 1984 à 1986². En 1985 et 1986, dans le cadre des fouilles réalisées par l'asbl Recherches Scientifiques de Han, fut exploré le coin sud-est de la galerie, théoriquement moins perturbé par les fouilles archéologiques anciennes et les aménagements touristiques (fig. 1).

Sous des remblais remaniés, l'endroit présente une couche d'occupation pouvant atteindre jusqu'à trente centimètres d'épaisseur. Des vestiges allant

de l'âge du Bronze final à l'époque gallo-romaine s'y retrouvent sans stratigraphie apparente. Le couteau a été découvert le 30 décembre 1985 dans un ensemble contenant une « pointe » de coupe à bord festonné (ou « en parasol »), quarante-trois fragments de céramique (dont seize avec décor au peigne, parfois jointifs) ainsi que vingt fragments osseux d'animaux. Le tout semble avoir été retenu à cet endroit par deux pierres. Le sol de la galerie, à peu près horizontal, commence à s'infléchir à proximité du lieu de découverte pour suivre l'inclinaison du plafond rocheux. La hauteur sous plafond au niveau du dépôt était à l'époque d'environ un 1,20 m, ce qui permet encore un accès relativement aisé. D'autres fragments du même vase décoré au peigne se retrouvent éparpillés sur une distance de 1,50 m vers la déclivité.

Une occupation gallo-romaine (F.M. & E.W.)

Le matériel gallo-romain découvert au *Caveau*, assez abondant, n'a pas fait l'objet, jusqu'à présent, d'études un tant soit peu détaillées. Les quelques trouvailles mentionnées ou illustrées³ semblent suggérer une occupation gallo-romaine se concentrant dans la deuxième moitié du IIIe s. apr. J.-C. Au sein de l'assemblage céramique, on signalera notamment la présence d'une grande quantité de gobelets en céramique métallescente de type *Niederbieber* 33, ainsi que de formes en terre sigillée comme des mortiers Drag. 45. L'inventaire des vingt-sept monnaies romaines découvertes dans la grotte, se trouve « noyé » dans celui des monnaies découvertes au *Trou de Han*, avec comme pièces les plus anciennes un sesterce et deux *dupondii* de Vespasien⁴. Trois fibules de « type belge » / *Liberchies* 1.2 (Ier-IIIe s.)⁵ et une fibule en arbalète de type ETTLINGER 55 / FEUGÈRE 31a (IIIe-IVe s.) appartiennent au même

1 Cette exposition, a été réalisée dans le cadre de l'Année de l'Archéologie en Wallonie, 2014, célébrant les 25 ans de la régionalisation de l'archéologie. Nos remerciements vont à Société des Grottes de Han et de Rochefort pour nous avoir accordé sa confiance, une fois de plus, et pour l'exposition montée à la Salle Allende de l'ULB, et pour l'étude du matériel dont elle est dépositaire présenté dans cet article. Nous remercions également Letizia Nonne et l'équipe de l'Atelier de restauration de la Fédération des Archéologues de Wallonie et de Bruxelles asbl pour avoir sorti avec art le couteau étudié ici de sa gangue de rouille.

2 TIMPERMAN 1987.

3 TIMPERMAN 1987, fig. 3 ; WARMENBOL 1993a, p. 44 ; Id. 1993b, p. 55 ; CALLEWAERT & GOFFETTE 2011, pl. I.

4 LALLEMAND 1994, *passim*.

5 BRULET, DEWERT & VILVORDER 2008.

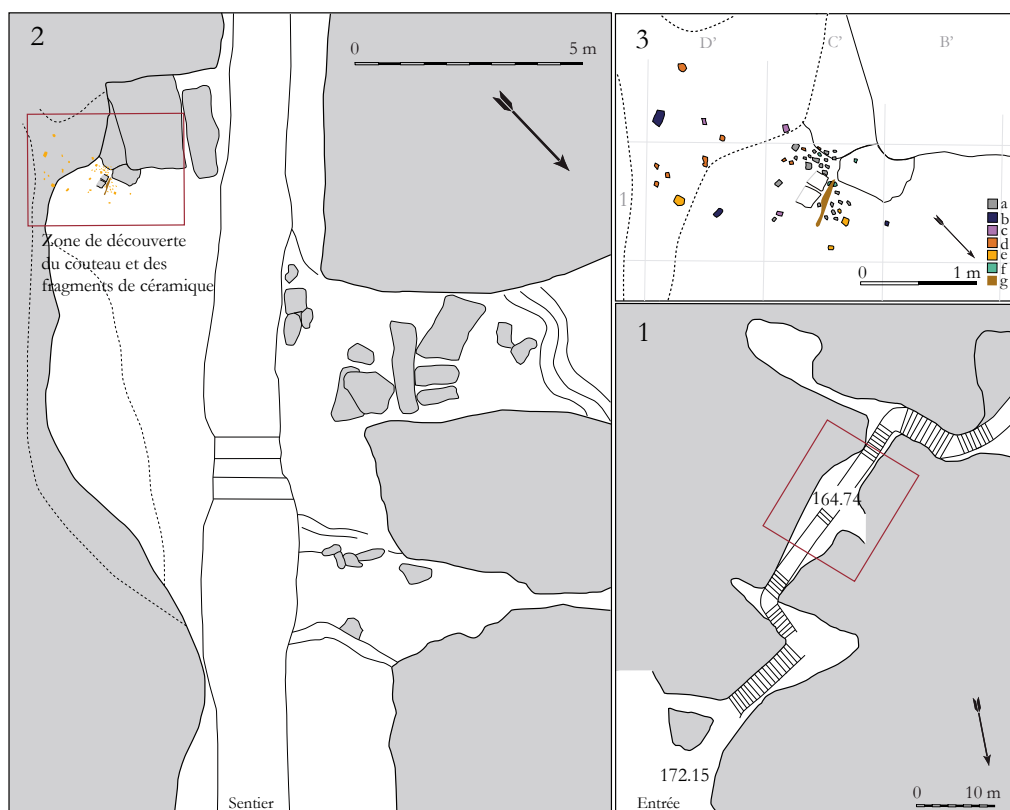

Fig. 1. 1. Le Trou du Salpêtre et Le Caveau (d'après TIMPERMAN 1987) ; 2. Le Caveau (d'après TIMPERMAN 1987) ; 3. Répartition du couteau E85.20 et des fragments de l'individu 86.20/144/167/17 en céramique à dégraissant calcite (a : bord 1 ; b : bord 2 ; c : jointifs ; d : jointifs ; e : panses ; f : fond ; g : couteau) (relevé M. Timperman).

ensemble⁶. Cette dernière témoigne peut-être d'une fréquentation discrète au IVe s. apr. J.-C., tout comme, de toute évidence, une monnaie frappée sous Constant.

Le couteau (J.D., Ch.V.E. & P.-B.G.)

Le couteau en fer (fig. 2) présente un dos droit, une soie courbe qui se termine par un anneau fermé et un ricasso⁷ au niveau proximal de la lame⁸. Il mesure 41,5 cm de longueur, pour un poids actuel de 202,78 g. Des fibres de bois minéralisées sont visibles sur la lame mais ne semblent pas avoir appartenu à un fourreau⁹.

6 CALLEWAERT & GOFFETTE 2011.

7 Partie de lame située juste après la garde et dépourvue de tranchant, qui se présente ici sous forme d'une concavité.

8 L'objet, découvert en 1985, a été retrouvé en six morceaux en 2014. Son état de conservation s'est manifestement dégradé durant ces trente années de stockage, rendant sa lecture très difficile. Notons pourtant que le ricasso, détecté après restauration, faisait bien partie de la morphologie initiale de l'objet et n'est pas une conséquence de la corrosion.

9 Cette pièce est conservée dans les réserves de la Société

Les importantes nécropoles laténiennes du nord de la Gaule ont livré de nombreux exemplaires de ces grands couteaux à anneau de suspension. Notre individu correspond au type 5 du classement des couteaux de site d'Acy-Romance et au type 1 du Titelberg¹⁰. Des couteaux du même type et pourvus d'un ricasso sont connus dans les tombes I.103 – RNM92 et I.94 – RNM92 de la nécropole d'Acy-Romance¹¹. Le type est attesté durant les phases 2 à 7, soit La Tène D1-2, de 150 à 30 av. J.-C., et les deux tombes citées sont datées des phases 4 et 5, soit de 110 à 70 av. J.-C. La nécropole de Lamadelaine, située au pied du Titelberg, a livré plusieurs exemplaires comparables, notamment au sein de la tombe à incinération 1 datée de fin de La Tène D1b (120 à 80 av. J.-C.)¹². Ils sont également connus à Manching¹³. *A contrario*, on soulignera la rareté des couteaux découverts en contexte régional à la fin de La Tène : le seul autre individu, à notre connaissance, provient du site de Marilles en

des Grottes de Han et de Rochefort sous le numéro E85-20.

10 LAMBOT *et al.* 1994, p. 164 ; METZLER-ZENS *et al.* 1999, p. 306

11 FRIBOULET 2013, p. 362 : F2 et p. 377 : F11.

12 METZLER-ZENS *et al.* 1999, p. 24, fig. 10 : 1

13 JACOBI 1974, Taf. 17-20.

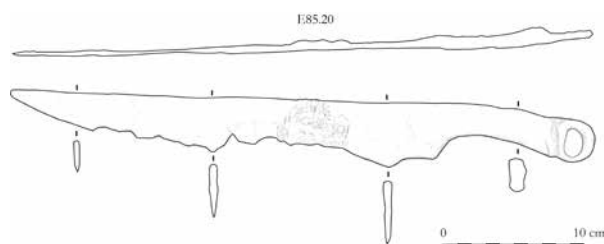

Fig. 2. Couteau en fer E85.20 (dessin J. Durieux).

Hesbaye. Il est également pourvu d'un anneau de suspension mais présente un profil fort différent¹⁴.

La forme générale du couteau, relativement large et robuste, et la présence d'un ricasso permettent, selon J. Kaurin et par analogie avec la coutellerie contemporaine, de proposer une fonction orientée vers la préparation culinaire plutôt que la boucherie¹⁵, même si on peut imaginer qu'un tel outil ait été largement polyvalent à l'âge du Fer. Dans les tombes laténiennes trévières, ce type de couteau a généralement été retrouvé en contact avec les restes du défunt et n'est pas associé à de l'armement ou de l'outillage spécialisé. Il y est interprété comme un objet relevant de la sphère domestique ayant peut-être un rôle dans les rituels du banquet funéraire¹⁶.

La céramique (F.M.)

Une étude préliminaire du mobilier céramique issu des travaux menés de 1975 à 1987 dans le *Caveau*¹⁷ a été entreprise afin de préciser la chronologie des vestiges laténiens ou gallo-romains précoces conservés dans cette partie du réseau du Massif de Boine.

La concentration de mobilier céramique au sein de laquelle se trouvait le couteau en fer se composait d'un fragment de bord de coupe à bord festonné, de nombreux fragments de céramique à dégraissant calcite (fig. 3) et de fragments de céramique grossière datant probablement de l'âge du Bronze final. Le fragment de coupe à bord festonné s'ajoute à celui découvert à Han-sur-Lesse par M.-E. Mariën dans la *Galerie des Petites Fontaines* et aux quinze individus du lit de la Lesse, la plupart retrouvés à hauteur de la *Galerie de la Grande Fontaine*¹⁸. Les exemplaires

de Han sont probablement à dater des Ve-IVe s. av. J.-C.¹⁹. L'association « suspecte » de cette coupe de La Tène ancienne²⁰ avec du mobilier Bronze final et La Tène D (ou julio-claudien) pourrait être expliquée par la spécificité du milieu karstique.

Outre le couteau et la pointe de coupe, la concentration était constituée, principalement, des fragments d'un grand pot à bord rentrant en céramique à dégraissant calcite au profil pratiquement complet, qui se trouvaient disséminés aux alentours du couteau (fig. 3 : 6)²¹. Les fragments appartenant à cet individu se répartissaient, au total, en six fragments de bord, huit fragments de fond et quatre-vingt-un fragments de panse ; le diamètre du pot s'élève à environ 25 cm, sa hauteur n'a pas pu être reconstituée. Plusieurs autres individus relevant de la tradition des *kurkurnen* ont été découverts dans le même niveau d'occupation.

Au niveau typologique, ces individus possèdent des lèvres en bourrelet légèrement épaissies et allongées ainsi qu'une épaule saillante, angulaire ou plus arrondie. La panse de l'un d'entre eux (fig. 3 : 3) montre un profil rectiligne inhabituel, mais déjà connu de l'autre côté du réseau souterrain²². L'argile utilisée pour le façonnage est typique des productions non tournées de pots à bord rentrant de la fin du Second âge du Fer dans l'Entre-Sambre-et-Meuse : une argile limoneuse, riche en oxydes de fer, à laquelle ont été ajoutés des fragments de calcite grossièrement pilée²³. Des épaississements caractéristiques d'un montage au colombin sont visibles dans la panse de l'individu bien conservé. L'épaule porte une trace de peigne droit particulièrement nette, attestant de la forme rectiligne de l'outil, qui a par ailleurs été utilisé sur toute la hauteur du récipient (fig. 4). Quant au fond, plat, on remarque qu'il a été posé sur un lit de fragments de calcite pilée, ayant probablement facilité son décollage du support une fois terminée sa fabrication.

On connaît déjà des formes similaires dégraissées

14 MERCENIER & MERCENIER 1963, p. 60 : 20

15 KAURIN 2008, p. 528.

16 KAURIN 2008, p. 531.

17 TIMPERMAN 1987.

18 MARIËN 1970, p. 11, fig. 40, 3 ; TILMAN 1990, n°116 ; WARMENBOL 2013, p. 98, fig. 8.

19 WARMENBOL 2013, p. 97.

20 LAMBOT 1988.

21 Numéros d'inventaire repris sur les fragments : 85.41/51/62/78/86/90/98/106/108/115/127/128/133/134/142/143/161/167/172/173/174/85.HS-1';85.HS-1C'; 86.20/26/39/45/59/61/62/69/70/86/89/95/133/138/169; 86. HS-3C'

22 TILMAN 1990, n° 116.

23 LEPOIT & VILVORDER 2015.

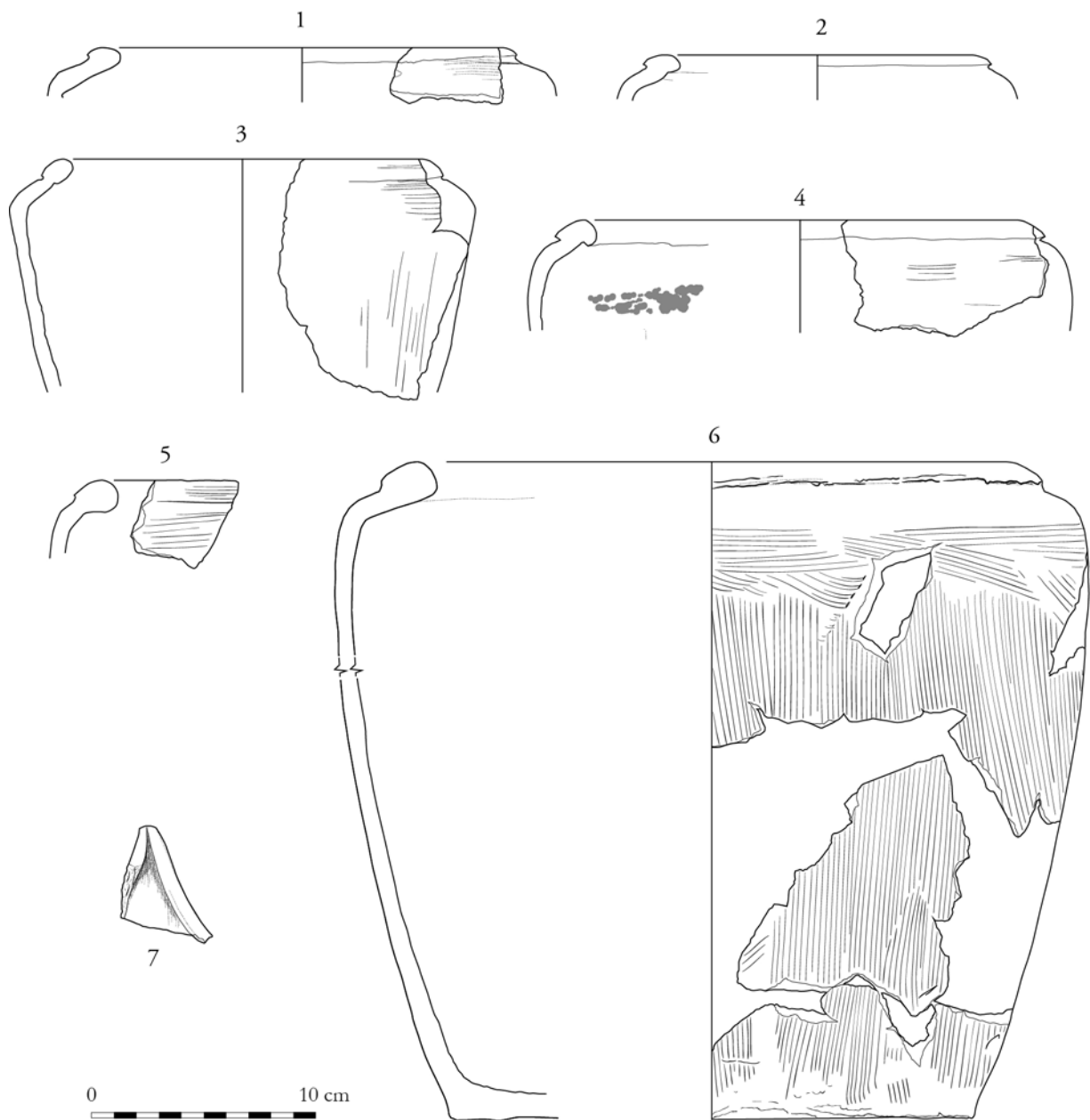

Fig. 3. Fragments de coupe à bord festonné et de pots en céramique non tournée à dégraissant calcite (dessin F. Martin).

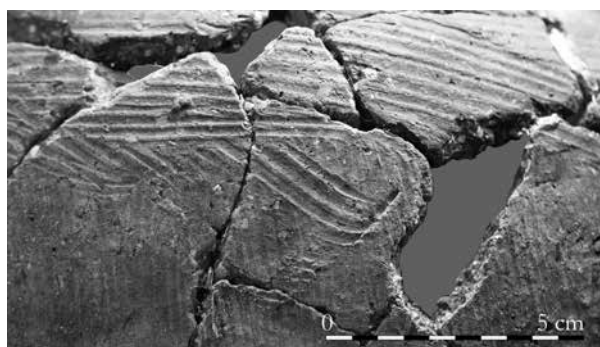

Fig. 4. Trace de peigne rectiligne sur le récipient 86.20/144/167/17 (photo F. Martin).

Fig. 5. Fragment de bracelet E76.80 de type Haevernick 7a (photo M. Timperman).

à la calcite pilée, dans le *Trou de l'Ambre* à Eprave (prov. Namur)²⁴. L'une des datations radiocarbone effectuées sur des ossements de cette grotte, fin IIIe- première moitié Ier s. av. J.-C.²⁵, s'accorde bien avec typologie de la céramique. La plupart des sites de la même région occupés à la même période ont aussi livré des pots à bord rentrant de profils très similaires à ceux du *Caveau*, parfois en grandes quantités, et souvent en contexte souterrain. Le mobilier issu des recherches subaquatiques menées à l'autre extrémité du réseau de Han comprend de nombreux exemplaires en partie publiés²⁶. Toujours à Han-sur-Lesse, mais dans la *Galerie des Petites Fontaines*, les mêmes formes étaient contenues dans la couche III, recouvrant le dépôt de mâchoires humaines datées par radiocarbone, pour les plus récentes, de la période julio-claudienne²⁷. Le réseau de *La Roche Albéric* à Couvin (prov. Namur) a livré plus d'une cinquantaine de pots à bord rentrant et lèvre en bourrelet. Malheureusement la datation de ces derniers est problématique en raison, encore une fois, de l'absence de séquence stratigraphique et de la longue période d'occupation (du début de La Tène à l'époque gallo-romaine)²⁸. Au *Trou del Leuve* à Sinsin (prov. Namur), une grosse vingtaine de ces récipients faisaient partie de l'assemblage. Une fibule correspondant au type de Nauheim (type Ettlinger 1/

Gaspar 3) doit probablement être associée à ces derniers²⁹. Ce type est notamment attesté dans les niveaux de La Tène D et l'époque augustéenne chez les Trévires³⁰.

De nombreux autres exemples appartenant soit à La Tène D, soit à la période augustéenne, sont connus de longue date dans la cité des Tongres. L'épaule carénée de plusieurs des exemplaires du *Caveau* tend à suggérer une datation plutôt augustéenne, puisque ce caractère se retrouve très fréquemment sur des exemplaires de la même période, jusqu'aux camps du *limes* rhénan³¹. Mais le manque d'indices chronologiques formels concernant les mêmes formes dans un contexte local ne permet pas d'exclure une datation à la fin de la période laténienne ; nous proposerons donc une fourchette chronologique s'étalant du début du Ier s. avant au milieu du Ier s. de notre ère pour ces formes.

Autres matériaux (F.M. & E.W.)

Parmi les découvertes attribuables à la même époque figure un fragment de bracelet en verre bleu de type Haevernick 7a (E76-80) (fig. 5), très courant en Belgique et aux Pays-Bas. Le type à cinq côtes est caractéristique de la période La Tène C-début D mais se retrouve encore une ou deux générations plus tard³². Deux fragments du même type et de même

24 Leur lèvre est cependant plus développée. MARIEN 1970, p. 70, fig. 23.

25 KIA-26457 (fémur gauche humain, Eprave 17) : 2125 + 25 BP = 350BC (4.6 %) 320BC ou 210BC (90.8 %) 50BC. Voir WARMENBOL 2007, p. 542.

26 TILMAN 1990.

27 KIA-21522 : 1970 + 30 BP, KIA-21523 : 1915 + 30 BP et la moyenne de KIA-23741 et KIA-23749 (même objet) : 1906 + 19 BP. Voir WARMENBOL 2007, p. 543.

28 CAHEN-DELHAYE *et al.* 1990 ; MARTIN 2014.

29 WARMENBOL 1984, p. 5, fig. 3. Autant le Trou de Han à Han-sur-Lesse que le Trou del Leuve à Sinsin ont par ailleurs produit une ou deux fibules du type Ettlinger 9/Riha 2.5.2., datées d'Auguste à Claude, du moins « associables » aux céramiques du type étudié ici (CALLEWAERT & GOFFETTE 2011, p. 25 et p. 27 : u ; CALLEWAERT 2012, p. 125 : 98 ; WARMENBOL 1984, p. 5, pl. I : 1-12).

30 ETTLINGER 1973, p. 199, Taf. 1 : 14 ; GASPAR 2007, p. 39.

31 LOESCHKE 1909 ; MITTAG 1999.

32 COSYNS 2003 et communication personnelle ; TILMAN 1990, p. 64.

couleur sont connus au *Trou de Han*. Le fragment du *Caveau* a été mis au jour le 15 décembre 1976 ; il n'était cependant pas situé à proximité du couteau.

Une réflexion finale (E.W.)

Il apparaît que les deux extrémités du réseau de la Grotte de Han ont été fréquentées aux mêmes « moments », du moins aux âges des Métaux et à l'époque romaine. À côté d'un matériel riche de l'âge du Bronze final et de la 2e moitié du IIIe siècle apr. J.-C., des vestiges plus discrets du début du Second âge du Fer et d'autres de son extrême fin ou du tout début de l'époque romaine ont été mis au jour dans le *Caveau*. Aucune de ces « occupations » ne semble pouvoir être attribuée à un « habitat de refuge »³³ et nous avons probablement affaire, ici aussi, à des objets déposés et non perdus. Par ailleurs, le caractère particulier des couteaux est suggéré par leur présence récurrente en contexte funéraire. L'association probable du couteau du *Caveau* avec un grand pot en céramique pratiquement complet tend à confirmer la nature intentionnelle du dépôt de ces derniers.

Abréviations

Chenet : CHENET G., 1941. *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la molette*, Mâcon.

Drag. : DRAGENDORFF H., 1895. *Terra Sigillata, Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*, 96, p. 18-155 ; Dragendorff H., 1896. *Terra Sigillata, Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande*, 97, p. 54-163.

Ettlinger : ETTLINGER E., 1973. *Die Römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern, Francke Verlag Bern.

Feugère : FEUGÈRE M., 1985. *Les fibules en Gaule méridionale de la conquête à la fin du Ve s. ap. J.-C.*, Paris, Revue Archéologique de Narbonnaise. Supplément 12.

Niedebieber : OELMANN F., 1968. *Materialien*

zur Römisch-Germanischen Keramik. In : *Die Keramik des Kastells Niederbieber*. Bonn, Römisch-Germanische Kommission des Deutschen Archäologischen Instituts zu Frankfurt A. M.

Bibliographie

CAHEN-DELHAYE A. CATTELAÏN P. & JADIN I., 1990. La Roche Albéric à Couvain : Habitat de surface ou refuge en grotte? (Province de Namur). In : G. LEMAN-DELERIVE (ed.) *Les Celtes en France du Nord et en Belgique. VIe-Ier siècle avant J.-C.* Bruxelles, p. 98-102.

CALLEWAERT M., 2012. Les fibules romaines : archéologie, usages et fonctions. In : CATTELAÏN P., BOZET N. & DI STAZIO G. (dir.), 2012, *La parure de Cro-Magnon à Clovis. « Il n'y a pas d'Âge(s) pour se faire beau »*, Treignes, p. 117-134.

CALLEWAERT M. & GOFFETTE Q., 2011. Analyse typologique et technologique des fibules romaines de Han-sur-Lesse (Namur, Belgique), *Journée d'Archéologie Romaine, 30-04-2011*, Bruxelles, p. 21-30.

COSYNS P., 2003. Glazen La Tène-armbanden gevonden in België, *Lunula. Archaeologia protohistorica* XI, p. 47-49.

ETTLINGER E., 1973. *Die Römischen Fibeln in der Schweiz*, Bern, Francke Verlag Bern.

FRIBOULET M., 2013. *Le site protohistorique d'Acy-Romance (Ardennes) – 5 : Les cimetières du village gaulois*, Reims (Mémoire de la société archéologique champenoise 21).

GASPAR N., 2007. *Die keltischen und gallo-römischen Fibeln vom Titelberg*, Luxembourg (Dossiers d'Archéologie du Musée National d'Histoire et d'Art 11).

GOFFETTE Q., 2011. Rochefort / Han-sur-Lesse : le matériel gallo-romain du « Trou de Han », *Chronique de l'Archéologie wallonne* 18, p. 235-240.

GOFFETTE Q., 2013. Le matériel d'époque romaine de la grotte de Han (Han-sur-Lesse, province de Namur), *Annales d'Histoire de l'Art & d'Archéologie* XXXV, p. 107-117.

JACOBI G., 1974. *Werkzeug und Gerät aus dem oppidum von Manching*, Wiesbaden (Die Ausgrabungen in Manching 5).

Voir aussi PEDDEMORS 1975, passim ; ROYMANS & VERNIERS 2010, p. 203.

33 Concernant cette hypothèse proposée par M.-E. Mariën à propos du Trou de Han, voir, par exemple, WARMENBOL & RAEPSAET-CHARLIER 2014, p. 177.

- KAURIN J., 2008. Approche fonctionnelle des couteaux de la fin de l'âge du Fer. L'exemple de la nécropole orientale de l'Oppidum du Titelberg (G.-D. de Luxembourg), *Archäologisches Korrespondenzblatt* 38, 4, p. 521-536.
- LALLEMAND J., 1994. Les monnaies antiques de la Grotte de Han, *Amphora* 75, p. 4-28.
- LAMBOT B., 1988. Les coupes à bord festonné du Bassin Parisien et du Nord de la France, *Bulletin de la Société archéologique Champenoise* 81, 2, p. 31-83.
- LEPOT A. & VILVORDER F. 2015. La céramique à dégraissant calcite sur le territoire des Tongres. In : JOLY M ; & SÉGUIER J.-M. (dir.), *Les céramiques non tournées en Gaule romaine dans leur contexte social, économique et culturel : entre tradition et innovation*, Actes du colloque tenu les 25 et 26 novembre 2010 à Paris, INHA (55e Supplément à la Revue Archéologique du Centre de la France), p. 231-243.
- LOESCHCKE S., 1909. *Keramische Funde in Haltern. Ein Beitrag zur Geschichte der augusteischen Kultur in Deutschland*, Münster (Mitteilungen des Altertums Kommission Westfalen 5), p. 101-424.
- MARIËN M.-E. 1970. *Le Trou de l'Ambre au Bois de Wérimont, Eprave*, Bruxelles (Monographies d'Archéologie Nationale 4).
- MERCENIER J. & MERCENIER L., 1963. Marilles. Découverte d'un fond de cabane de l'extrême finale de La Tène III au "Haut Tiège.", *Bulletin du Cercle Archéologique Hesbaye-Condroz* 4, p. 54-62.
- MARTIN F., 2014. De la céramique gauloise dans la grotte de "La Roche Albéric" à Couvin. In : CATTELAÏN L., CATTELAÏN P. & NICOLAS N. (éds.), *Vestiges gallo-romains du sud de l'Entre-Sambre-et-Meuse*, Treignes, p. 11-14.
- METZLER-ZENS N. & J. *et al.*, 1999. *Lamadelaïne. Une nécropole de l'oppidum du Titelberg*, Luxembourg (Dossiers d'archéologie du Musée national d'histoire et d'art VI).
- MITTAG E., 1999. Untersuchungen zu sogenannten Halterner Kochtöpfen aus dem Bereich der Colonia Ulpia Traiana. *Xantener Berichte. Grabung – Forschung – Präsentation* 8, p. 201-311.
- PEDDEMORS A. 1975. Latèneglasarmringe in den Niederlanden. *Analecta Praehistorica Leidensia* VIII, p. 94-145.
- ROYMANS N. & VERNIERS L. 2010. Glass La Tène bracelets in the Lower Rhine region : typology, chronology and social interpretation. *Germania* 88, 2010, p. 195-219.
- TILMAN F., 1990. *Etude de l'occupation La Tène III au Trou de Han à Han-sur-Lesse*. Liège (Mémoires de Préhistoire Liégeoise 15).
- TIMPERMAN M., 1987. Fouilles à la Galerie Belgo-Romaine des Grottes de Han. In : CAHEN-DELHAYE A., DE LICHTERVELDE C. & LEUXE F., *L'archéologie en Wallonie 1980-1985. Découvertes des Cercles archéologiques*, Namur, p. 263-265.
- WARMENBOL E. 1984. Les vestiges d'époque romaine trouvés au Trou del Leuve de Sinsin, *Amphora* 37, p. 1-27.
- WARMENBOL E. 1993a. *Les collections archéologiques du Musée du Monde Souterrain à Han-sur-Lesse. Livret-guide*, Han-sur-Lesse.
- WARMENBOL E. 1993b. Les fouilles dans les grottes de Han-sur-Lesse : découvertes et nouvelles découvertes. In : CORBIAU, M.-H. & PLUMIER J., *Actes de la Première Journée d'Archéologie namuroise*, Namur, p. 51-55.
- WARMENBOL E. 2007. Le dépôt d'ossements humains en grotte aux âges des Métaux en Belgique. Nouvelles questions. In : BARRAL Ph. *et al.*, *L'âge du Fer dans l'arc jurassien et ses marges. Dépôts, lieux sacrés et territorialité à l'âge du Fer. Actes du XXIXe colloque international de l'AFEAF. Bienne, 5-8 mai 2005*, Besançon, p. 537-548.
- WARMENBOL E. 2013. Le deuxième âge du Fer (fin V^e-début Ier avant notre ère) dans la grotte de Han (commune de Rochefort, province de Namur, Belgique), *Revue du Nord – Archéologie de la Picardie et du Nord de la France* 95, p. 91-112.
- WARMENBOL E. & RAEPSAET-CHARLIER M.-T., 2014. Un plat ovale en alliage cuivreux du IIIe siècle provenant du Trou de Han (Nr.), *Signa* 3, p. 177-182.
- WEINKAUF E. 2008. Les fibules, dans BRULET R., DEWERT J.-P. & VILVORDER F. (dir.), *Liberchies V. Vicus gallo-romain. Habitat de la tannerie et sanctuaire tardif* (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain 102), Louvain-la-Neuve, 2008, p. 74-117.

Dieren in de Romeinse stad: de opgravingen in de O.L.V.-basiliek te Tongeren (prov. Limburg)

Anton ERVYNCK, An LENTACKER & Wim VAN NEER

Archeologie in de basiliek

Wat monumentenzorg betreft, is de O.L.V.-basiliek van Tongeren altijd al een zorgenkind geweest. Terwijl ze een der mooiste gotische kerken van het land is, blijken de bouwstenen weinig bestand tegen weer, wind en luchtvervuiling. Dit leidde tot grootschalige restauraties in de 19de en 20ste eeuw. Maar ook binnenin zijn er aandachtspunten. Daar bevindt zich een orgel dat als een topstuk van instrumentenbouw wordt gezien, maar tot voor kort fel te lijden had door de ongunstige klimatologische omstandigheden in het kerkgebouw. Dit leidde opnieuw tot een ingrijpende campagne, waar het aanbrengen van een vloerverwarming deel van was. Dat laatste opende de ondergrond van het monument, iets wat in de jaren 1990 door archeologen als een 'unieke kans' werd gezien. Het bood immers de mogelijkheid om de oude verwachting te toetsen, dat onder de huidige kerk de resten van een veel oudere kerk verscholen zaten, wellicht zelfs teruggaand tot de laat-Romeinse tijd.¹

De huizen onder de kerk

De opgravingen in de Tongerse basiliek² hebben niet alleen de historiek van het kerkgebouw zo goed als mogelijk in kaart gebracht, het onderzoek betekende tegelijk een verkenning van een Romeins huizenblok, dat tot vóór de bouw van de 4de-eeuwse stadsmuur centraal gelegen was in de hoofdstad van de *civitas*. Het blijkt om de plattegronden van twee aanpalende Romeinse stadswoningen te gaan, op de perceelscheiding waarop in de 4de eeuw een *basilica* werd gebouwd. Die zou vanaf de 6de eeuw de kern en as van een reeks vroegmiddeleeuwse kerken vormen.

Het archeologisch onderzoek van het kerkgebouw bood een kijk op een woonblok uit de Romeinse tijd, dat zich ontwikkelde vanaf de pre-Flavische tijd en, slechts onderbroken door enkele verwoestingen,

een continu gebruik kende tot aan de bouw van de basilica, in de 4de eeuw. Het onderzochte areaal bleek niet het minste binnen de stad. Het lag immers, na de grote tempel, op een van de hoogste plekken van Romeins Tongeren, en bovendien nabij de samenloop van de handelswegen die de stad doorkruisten. De opgegraven fragmenten van muurschilderingen onderstrepen de status van het huizenblok.³ De verwachting was dan ook dat de ingezamelde dierenresten via de reconstructie van de vlees- en visconsumptie een kijk zouden bieden op de leefwereld van de stedelijke elite van Romeins Tongeren.

Het onderzoek van de dierenresten

Ongeveer 20.000 bot- en schelpenresten zijn met de hand ingezameld. Ze dateren van de pre-Flavische periode tot de 4de eeuw, waarbij twee opeenvolgende steenbouwfases, van het begin van de 2de tot het derde kwart van de 3de eeuw, het best vertegenwoordigd zijn. Meer dan 15.000 dierlijke resten komen uit de zeefstalen, echter vrijwel uitsluitend uit een zogenaamde 'zwarte laag', een humeus pakket dat de laat-Romeinse bewoning afsluit. Dit bevat vooral herwerkt huishoudelijk afval uit de laatste bewoningsfase maar tevens een belangrijke oudere component.

De schelpen van mariene mollusken, waarbij vooral het aantal oesters opvalt, illustreren de regelmatige consumptie van uit de kuststreek geïmporteerde goederen. Wellicht wordt het belang van deze groep nog onderschat, door de slechte bewaring van schelpenmateriaal in de Tongerse ondergrond. Land- of zoetwatermollusken werden niet genuttigd, met uitzondering van de wijngaardslak, een Romeinse import uit zuidelijker streken.

Voor het eerst leverde een Tongerse opgraving een

1 GEUKENS 1962, uitgegeven in 1990.

2 Voorlopige verslagen in VAN DEN HOVE, VANDERHOEVEN & VYNCKIER 2002, en ARTS, VANDER GINST, VANDERHOEVEN & VYNCKIER 2009.

3 Enkele voorlopige resultaten van het onderzoek na de opgravingen staan samengevat in een boek voor het grote publiek: ERVYNCK, VANDEVORST & OOMEN 2014.

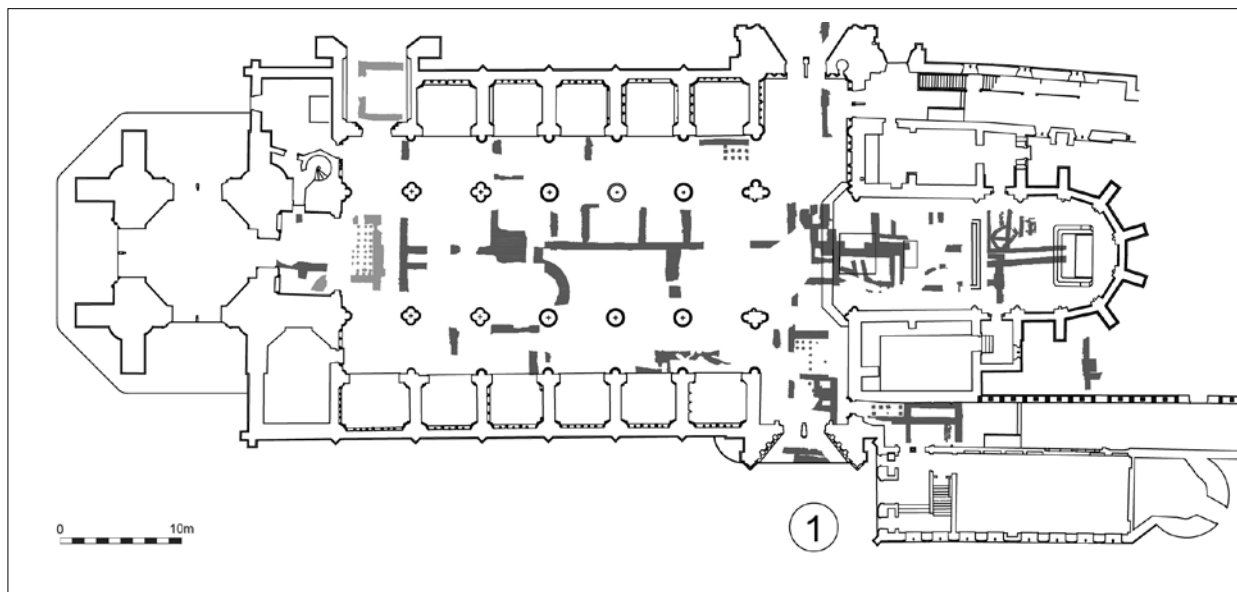

Fig. 1. Schematische voorstelling van de resten van Romeinse steenbouw opgegraven in de O.L.V.-basiliek te Tongeren (uit ERVYNCK, VANDEVORST & OOMEN 2014).

grote collectie visresten op, meer dan 1500 stuks, vooral afkomstig uit de zeefstalen uit de 'zwarte laag'. Het gaat om zoetwatersoorten maar ook om trekkende vissen (waaronder de Atlantische steur) en soorten uit het mariene gebied. Deze laatste groep is zeldzaam en kan niet, zoals in andere Romeinse sites wél mogelijk was, geïnterpreteerd worden als de resten van vissaus. Het gaat om botmateriaal van wat grotere vissen die wellicht in een of andere geprepareerde vorm naar het binnenland zijn gebracht. Ook de vissen die lokaal gevangen werden, zijn doorgaans van groter formaat en tonen voor het eerst in Tongeren de consumptie van lokale vangsten, die meer voorstelt dan de bereiding van vissaus.⁴

Bij de vogels is de houtsnip de dominante wilde soort. Andere opvallende vondsten zijn de kraanvogel en de zeearend. Bij het pluimvee verschijnen de pauw en de rotsduif, twee door de Romeinen bij ons geïntroduceerde soorten.

De groep van wilde zoogdieren omvat haas, bever, ree, edelhert en everzwijn, waarbij de eerste soort het talrijkst is. De resten van gedomesticeerde zoogdieren omvatten sterk verstoorde skeletelementen van paard, hond en kat, de laatste opnieuw een Romeinse introductie. Voor geen van deze drie dieren zijn

bewijzen van menselijke consumptie gevonden. Uiteraard bestaat het zoogdiermateriaal daarnaast hoofdzakelijk uit de beenderen van rund, varken en schaap. Van geiten zijn enkel wat hoornpitten gevonden, wellicht artisaan afval. De percentages van de drie belangrijkste vleesleveranciers variëren per context en per bewoningsfase maar in het algemeen vallen de hogere vondstaantallen van varken in vergelijking met andere Tongerse vindplaatsen op.

Interpretatie

Momenteel is een studie in voorbereiding⁵ waarin de dierlijke vondsten uit de basiliek-opgraving vergeleken worden met deze uit andere Tongerse opgravingen. Zeker is nu al dat het opgegraven consumptieafval afkomstig moet zijn uit een van de meest prestigieuze huishoudens van de Romeinse stad. Indicaties daarvoor zijn de aanwezigheid van Romeinse importen (wijngaardslak, pauw, rotsduif), de grootschalige consumptie van mariene schelpdieren, de frequentie van de resten van jachtwild (vogels en zoogdieren) en vis, en het grote aandeel van varken in de vleesvoorziening.

Daarnaast maakt het materiaal het mogelijk om een kijk te krijgen op de manieren waarop voor dierlijke producten, vanuit het omringende platteland, de

4 De studie van de visresten is als bijdrage van Wim Van Neer een onderzoeksresultaat gesubsidieerd door het Federaal Wetenschapsbeleid, in het kader van het programma 'Interuniversitaire Attractiepolen'.

5 Die zal deel uitmaken van een bundel materiaalanalyses, te verschijnen in de reeks *Relicta Monografieën*.

aanvoer naar de stad werd georganiseerd. Dit levert aanvullende gegevens bij wat over dit thema reeds bekend is⁶ en moet uiteindelijk de basis vormen voor een vergelijking met andere steden uit het noorden van het Romeinse rijk.

Bibliografie

ARTS A., VANDER GINST V., VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., 2009. Het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-Basiliek van Tongeren. De Romeinse en vroegmiddeleeuwse periode, *Monumenten en Landschappen* 28 (1), p. 8-31.

ERVYNCK A., VANDEVORST K. & OOMEN E., 2014. *De Onze-Lieve-Vrouw-basiliek van Tongeren. Een ontzettend lang verleden*, Leuven.

GEUKENS B., 1990 (1962). *Tongeren, zestien eeuwen kerkbouw. Basiliek Tongeren 750 jaar*, Tongeren.

PIGIÈRE F. & LEPOT A., 2013. Food production and exchanges in the Roman *civitas Tungrorum*. In: GROOT M., LENTJES D. & ZEILER J. (Eds.). *Barely surviving or more than enough? The environmental archaeology of subsistence, specialisation and surplus food production*, Leiden, p. 225-246.

VAN DEN HOVE P., VANDERHOEVEN A. & VYNCKIER G., 2002. Het archeologisch onderzoek in de O.L.V.-basiliek van Tongeren. Fase 1: 1999-2001, *Monumenten en Landschappen* 21 (4), p. 12-37.

6 Zie bvb. PIGIÈRE & LEPOT 2013.

Tongres, les décors peints de la cour de la *domus* sous le musée

Sabine GROETEMBRIL

Lors des fouilles menées par la société archéologique Aron (Responsable d'opération Pétra Driesen) dans le cadre de la réfection du Musée Romain de Tongres, des enduits peints, effondrés dans la cour, ont été mis au jour. Comme le montrent les niveaux d'effondrement et des couches archéologiques, ces enduits proviennent de l'effondrement en place de deux murs en angle. Chacun des murs présentait un premier décor, suivi d'une réfection. Les décors du premier état ont été piquetés à un moment donné

afin de pouvoir y appliquer un nouvel enduit et d'en assurer l'adhérence. On dispose donc de deux phases ornementales. La première phase comprend un décor linéaire blanc et un décor d'imitations de marbres qui évoque déjà le soin apporté à la décoration de cet espace. Dans la seconde phase, une scène mythologique de grande dimension (mégalographie) a été choisie pour orner l'exèdre de la cour. Ce choix exceptionnel montre le caractère élitiste de l'habitation et permet de s'interroger sur la fonction du lieu.

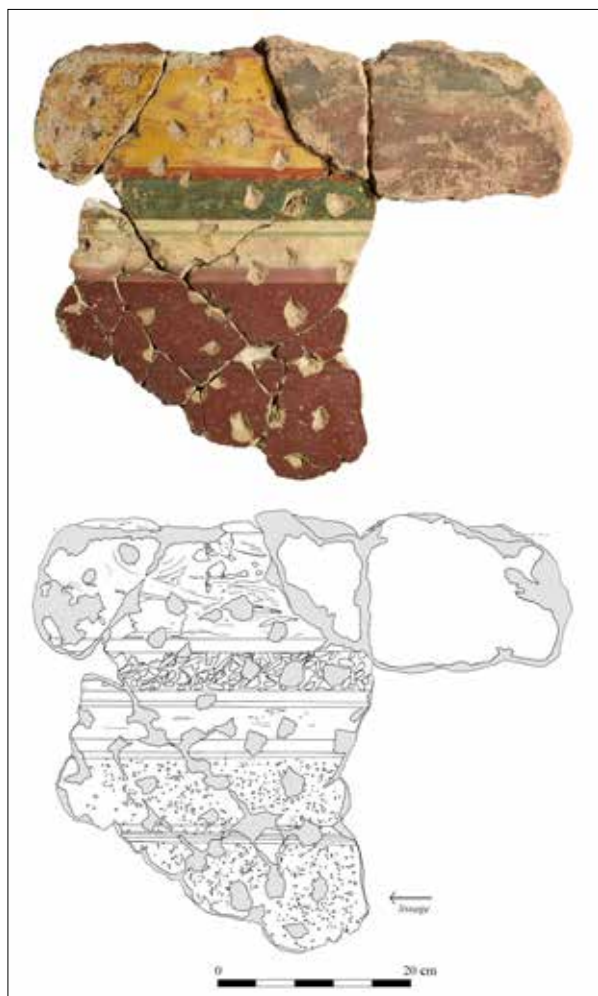

Fig. 1. Plaque présentant les imitations de marbres du premier état (photo APPA-CEPMR).

Fig. 2. Bras dressé tenant un thyrses. Détail de la mégalographie du second état (photo APPA-CEPMR).

Fouille de sauvetage d'une tombe à crémation du début de l'Antiquité tardive à Couvin (province de Namur)

Frédéric HANUT & Pierre-Hugues TILMANT

En 1892, la petite nécropole à incinération du Haut-Empire de la ruelle du Trou Bodet (sept à huit sépultures) a été mise au jour dans le centre de l'agglomération de Couvin. C'est de là que provient le fameux vase en verre décoré d'une course de chars (scène de spectacle), conservé au Musée archéologique de Namur¹. En mai 2013, à environ 500 m au nord de cette découverte, deux tombes à incinération de la même période ont été fortuitement mises au jour. Le Service de l'Archéologie en a rapidement été informé par l'inventeur, Monsieur Lucien Gérard. Les sépultures avaient déjà été partiellement détruites au cours d'un ancien terrassement. Leur fond se situe à environ 1 m de profondeur par rapport au sol actuel. Elles avaient été creusées jusqu'au substrat naturel composé de limon à forte charge de galets de rivière. Ce phénomène s'explique par la localisation du site dans la plaine alluviale de l'Eau Noire. Cette rivière coule à 350 m. à l'est des deux tombes découvertes. Ce qui restait des tombes a fait l'objet d'une fouille préventive (fig. 1). Aucune trace d'un coffrage de pierre ou de bois n'a été observée. La première sépulture était comblée par un limon homogène compact de teinte gris moyen. Une petite concentration de fragments osseux calcinés a été mise au jour sur le fond ; sans doute était-elle à l'origine disposée dans un contenant en matériaux périssables. Toutefois, vu la destruction partielle de la tombe antérieure aux fouilles, l'usage d'une poterie afin de recueillir les restes osseux n'est pas à exclure. Le comblement a encore livré quelques fragments métalliques fortement corrodés, quelques charbons de bois, deux récipients quasiment complets et plusieurs tessons isolés. Ces derniers ont été réunis à la céramique déjà collectée par l'inventeur. Y ont été ajoutés les fragments mis au jour dans le fond de la cavité en bordure de laquelle se trouvait la tombe. Ceci a permis de reconstituer trois autres récipients complets ou presque. La deuxième sépulture, presque totalement détruite, se trouvait à quelques mètres au nord-est de la première. Elle n'a livré que très peu de céramique et de charbons de bois. En août 2013, un terrassement a été réalisé sur le même site, à 125 m

au nord des deux tombes. Le sous-sol fortement perturbé n'a livré aucun matériel archéologique.

Le mobilier funéraire

La sépulture renfermait au moins sept offrandes céramiques (fig. 2-3). À l'exception du pot à cuire en céramique rugueuse sombre, il s'agit de vaisselle de table utilisée principalement pour la consommation des liquides. Nous avons une coupe, un bol et une cruche en sigillée du Bas-Empire d'Argonne, un gobelet en céramique métallescente tardive d'Argonne et deux cruches en céramique commune de fabrication champenoise. Ces deux derniers récipients sont plus fragmentaires : une petite cruche dont le goulot a disparu et une cruche-amphore dont il ne subsiste plus que des fragments. Cette cruche-amphore possédait une panse décorée de cordons exécutés au tournassin.

Terre sigillée tardive d'Argonne (fig. 3, n°s 1-3)

1. Petit bol hémisphérique complet. Lèvre en bandeau arrondi. Décor presque effacé de simples casiers rectangulaires imprimés à la molette – groupe 2 de W. Hübener². Pied annulaire. Vernis brun rougeâtre, quasiment disparu. Pâte orange. H. 6,3 cm ; diam. ouverture 14 cm ; diam. fond 6,8 cm. CHENET 320.
2. Petite coupe tronconique entière. Vernis disparu. Pâte orange. H. 4,3 cm ; diam. ouverture 8,5 cm ; diam. fond 4 cm. Drag. 33/CHENET 310.
3. Cruche à lèvre en bandeau mouluré. Profil complet. Une grande partie du col et l'attache supérieure de l'anse ont disparu. Bec pincé. Bord conservé à 55 %. Anse de section plate trilobée. Ressaut à la transition entre le col et la panse. Petit pied cylindrique. Traces de peinture orange ou brun orange clair. Pâte orange. H. 21,1 cm ; diam. ouverture 9,5 cm ; diam. panse 14,1 cm ; diam. fond 5,6 cm. CHENET 348.

1 SCHUERMANS 1893-1894 ; FONTAINE 2011.

2 HÜBENER 1968.

2

1

Fig. 1. Gobelet à dépressions retrouvé en place (photo P.-H. Tilmant © SPW, DGO4).

Fig. 2. Mobilier céramique de la sépulture de Couvin (photo R. Gilles © SPW, DGO4).

Céramique métallescente tardive d'Argonne (fig. 3, n° 4)

4. Gobelet à six dépressions arrondies et haut col. Profil complet. Une partie du col et de la panse ont disparu. Trois étroites bandes de guillochis. Bord conservé à 50 %. Vernis noir gris très dégradé. Pâte brun gris sombre. H. 16,7 cm ; diam. ouverture 5,5 cm ; diam. panse 10 cm ; diam. fond 3,8 cm. CHENET 340/BRULET, type A2.7.

Cruches (fig. 3, n°s 5-6)

5. Petite cruche dont le goulot et la moitié de la panse ont disparu. Panse globulaire. Pied cylindrique complet. Production de Champagne. Surfaces blanches à gris blanc. Pâte blanche. H. conservée 11,4 cm ; diam. panse 13,5 cm ; diam. fond 6,5 cm.

6. Fragments d'une cruche à deux anses ou cruche-amphore. Lèvre à collerette pendante. Bord conservé à 35 %. Moulure sur le col, à hauteur de l'attache supérieure des anses. Anses de section plate trilobée. Panse décorée de cordons exécutés au tournassin. Production de Champagne. Surfaces et pâte blanches. Diam. ouverture 10 cm. *Tongeren* 457.

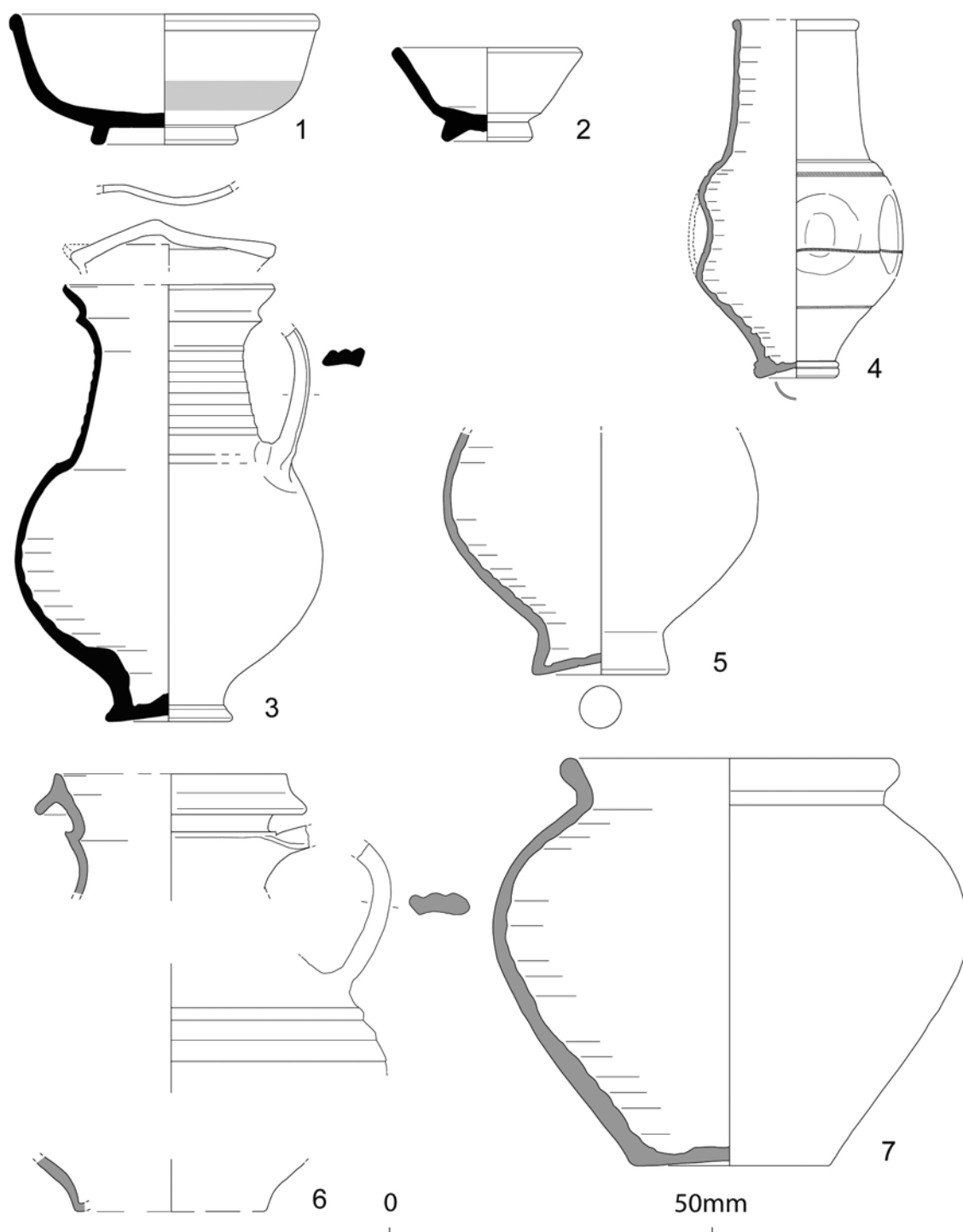

Fig. 3. Les offrandes céramiques de la sépulture de Couvin (dessin G. Hardy © SPW, DGO4).

Céramique rugueuse sombre (fig. 3, n° 7)

7. Pot à cuire globulaire complet. Col court. Lèvre épaissie en bandeau évasé. Dépôts noirs carbonisés sur la lèvre, le col et la panse. Base légèrement concave. Surfaces craquelées, gris vert, gris orange à brun gris sombre. H. 19 cm ; diam. ouverture 15,5 cm ; diam. panse 22 cm ; diam. fond 9 cm.

Chronologie

Cette sépulture peut être datée du IVe s. Le bol décoré à la molette fournit les indications les plus précises. En effet, bien que la molette ne puisse être identifiée avec certitude, elle appartient au groupe des molettes constituées de petits casiers (groupe II de HÜBENER) qui est daté par D. Bayard entre 330 et 370

apr. J.-C.³ Un bol décoré d'une molette du groupe II de HÜBENER figure dans la tombe 37 de la nécropole du sud-ouest de Tongres⁴ ; cette sépulture est datée par un aes de Magnence frappé en 350 apr. J.-C. La nécropole d'Oudenburg a livré deux bols décorés de simples casiers imprimés à la molette (tombes 70 et 144)⁵. Au départ des périodisations funéraires, la présence de la coupe Drag. 33/CHENET 310 est datée entre 275 et 350 apr. J.-C.⁶ Le gobelet en céramique métallescente tardive d'Argonne à haut col et dépressions est présent dans plusieurs tombes (18, 63, 70, 159, 164, 230 et 238) datées de la première moitié du IVe s. dans la nécropole sud-ouest de Tongres⁷. Sa fabrication cesserait au cours de la seconde moitié du IVe s.⁸. Nous retrouvons un gobelet argonnais à haut col et panse pourvue de dépressions dans la tombe 2 révélée en 1888 lors de la construction des écoles communales à Jambes. Cette sépulture est datée de la première moitié du IVe s.⁹. Le mobilier de la tombe de Couvin se partage entre productions argonnaises et poteries champenoises. La pâte de ces dernières est identique à celle des céramiques rugueuses sombres dites « craquelées bleutées » originaires du quartier Saint-Rémi, à Reims¹⁰. L'Argonne et la Champagne sont deux grands pourvoyeurs de vaisselle au IVe s. ; leurs productions sont bien présentes dans les habitats et les cimetières de l'Entre-Sambre-et-Meuse au début de l'Antiquité tardive. Le pied cylindrique de la petite cruche est une caractéristique des cruches du IVe s. qui voit le remplacement du pied annulaire par ce modèle de fond. En ce qui concerne la cruche-amphore, nous ne connaissons pas de parallèle morphologique sur les sites du territoire belge actuel à l'exception d'une cruche à deux anses, probablement originaire d'Argonne et mise au jour dans la tombe à inhumation 13 (322/323-350 apr. J.-C.) du cimetière du sud-ouest à Tongres¹¹. Cette petite cruche présente la même lèvre en collerette tombante mais elle est de petite taille, ses anses sont de section plate bilobée et sa panse est dépourvue de cordons. Des cruches-amphores dotées d'une lèvre comparable sont

attestées en Île-de-France et dans le bassin parisien, notamment dans un niveau du deuxième quart du IVe s. d'un puits de Châteaubleau (Seine-et-Marne)¹². En conclusion, nous situons la formation de ce dépôt funéraire dans le deuxième tiers du IVe s.

La sépulture de Couvin dans son contexte

Les données archéologiques recueillies jusqu'à présent sont très faibles. Elles ne permettent pas de déduire de la présence des deux tombes l'existence d'une nécropole de quelque importance que ce soit. Si nécropole il y a eu, il est vraisemblable que sa plus grande partie a été anciennement détruite lors de l'aménagement industriel du site.

La sépulture de Couvin constitue un des rares témoignages funéraires de l'Antiquité tardive publiés à ce jour sur le territoire de la commune de Couvin. À l'instar de la vallée de la Meuse ou du Condroz, le secteur de la Calestienne dans l'Entre-Sambre-et-Meuse est une région densément occupée au IVe s.¹³. Les sanctuaires de Matagne-la-Grande et de Matagne-la-Petite comptent parmi les rares sites religieux toujours en activité durant l'Antiquité tardive dans les campagnes de la *Civitas Tungrorum*. Plusieurs villas ou habitats ruraux, fondés au Haut-Empire, sont toujours occupés au IVe s. comme ceux de Matagne-la-Petite « Aux Murets »¹⁴, Matagne-la-Petite « Plaine de Bieure »¹⁵, Treignes « Bruyères »¹⁶, Roly, Fagnolle « La Tonne de Bière »¹⁷ ou Vodelée¹⁸. Des ensembles funéraires du IVe s. sont attestés dans la vallée du Viroin¹⁹. Retenons une tombe à incinération isolée de la seconde moitié du IVe s. à Matagne-la-Petite « Plaine de Bieure »²⁰, la grande nécropole de Treignes qui est toujours fréquentée au Bas-Empire²¹ et le cimetière militaire associé à la fortification de hauteur de Vireux-Molhain « la Montagne des Vignes »²². La persistance de la

3 BAYARD 2004.

4 VANVINCKENROYE 1984, pl. 41, tombe 37, fig. 1.

5 MERTENS & VAN IMPE 1971, pl. XXIII et XLIX.

6 BRULET 1990.

7 VANVINCKENROYE 1984, p. 158.

8 VILVORDER 2010, p. 60 et 363.

9 DASNOY 1965-1966, p. 220-221, fig. 18.

10 BRULET 2010.

11 VANVINCKENROYE 1984, pl. 31, tombe 13, fig. 3.

12 PILON et al. 2006, p. 90, fig. 8 : 17.

13 CATELLAIN & PARIDAENS 2009, p. 23-127 ; PARIDAENS & CATELLAIN 2014, p. 140-142.

14 VAN OSSEL 1992, p. 311.

15 *Idem*, p. 310.

16 *Idem*, p. 311-312.

17 PARIDAENS et al. 2011.

18 ROBER 1987 ; VAN OSSEL 1992, p. 313.

19 *Idem*, p. 124.

20 PLUMIER 1987, p. 146, fig. 2.

21 DASNOY 1965-1966.

22 LÉMANT 1985. Onze tombes seraient datées du dernier quart du IVe s.

pratique de la crémation durant l'Antiquité tardive est une singularité observée dans les cimetières de la région namuroise²³. À Tongres même, on compte 12 incinérations sur les 161 sépultures de la nécropole du sud-ouest datées entre 280 et 400/420 apr. J.-C.²⁴ La pratique de la crémation semble y disparaître au cours du deuxième tiers du IVe siècle. Elle va se maintenir plus longtemps en région namuroise. Ainsi, les six sépultures²⁵ du IVe s. du cimetière de Jambes « place de la Wallonie » sont des incinérations. À Namur même, les premières sépultures à inhumation du grand cimetière de la Motte-le-Comte ne seraient pas antérieures au milieu du IVe s. Dans le sud de l'Entre-Sambre-et-Meuse, on retrouve des sépultures à incinération du IVe s. Retenons la tombe 17 de la nécropole de Treignes ou la tombe isolée de Matagne-la-Petite « Plaine de Bieure » déjà évoquée plus haut. Il semblerait qu'en région namuroise la population gallo-romaine n'a abandonné l'incinération qu'après l'époque constantinienne (312-363 apr. J.-C.). Dans le dernier quart du IVe siècle, des tombes à crémation refont leur apparition avec la fondation des cimetières associés aux fortifications de hauteur comme à Furfooz, Éprave « Rouge-Croix », Vieuxville, Vireux-Molhain. Ces crémations sont celles de groupes germaniques venus d'outre-Rhin, où le rite de la crémation était encore en vigueur, et installés près de fortifications de hauteur pour assurer la défense du territoire²⁶. Enfin, la tombe fouillée en 2013 n'est pas le seul site de l'Antiquité tardive attesté à Couvin. Des monnaies du IVe s. attesteraient l'existence d'un site de hauteur sur un promontoire rocheux dominant l'Eau Noire, au lieu-dit « Aux Roches »²⁷.

Abbréviations

BRULET = BRULET 1990.

CHENET = CHENET 1941.

Tongeren = VANVINCKENROYE 1991.

23 DASNOY 1988 ; BRULET 1990, p. 324-325.

24 VANVINCKENROYE 1984, p. 228-234.

25 Il s'agit des tombes 1, 2 et 7 découvertes en 1888 et des sépultures 95, 96 et 97 des fouilles de 1993 : HANUT & PLUMIER 2014, p. 169-173.

26 DASNOY 1988.

27 BRULET 1990, p. 157.

Bibliographie

BAYARD D., 2004. Les apports de la sigillée d'Argonne décorée à la molette (IVe-VIe siècles) à la connaissance de la ville romaine tardive de Reims. In : NEISS R. & SINDONINO S., *Civitas Remi. Reims et son enceinte au IVe siècle*, *Bulletin de la Société archéologique champenoise* 97, p. 92-94.

BOULVAIN A. & BOULVAIN S., 2010. *Le patrimoine de Couvin*, Namur (Carnets du Patrimoine 65).

BRULET R., 1990. *La Gaule septentrionale au Bas-Empire. Occupation du sol et défense du territoire dans l'arrière-pays du Limes aux IVe et Ve siècles*, Trier (Trierer Zeitschrift. Beiheft 11).

CATTELAINE P. & PARIDAENS N. (dir.), 2009. *Le sanctuaire tardo-romain du « Bois des Noël » à Matagne-la-Grande. Nouvelles recherches (1994-2008) et réinterprétation du site*, Bruxelles/Treignes (Études d'archéologie 2 – Artefacts 12).

CHENET G., 1941. *La céramique gallo-romaine d'Argonne du IVe siècle et la terre sigillée décorée à la molette*, Macon (Fouilles et Documents d'Archéologie Antique en France 1).

COLLETTE O., 2015. *Province de Namur – Commune de Couvin. Tienne de Boussu. Renseignements géomorphologiques*, document inédit.

DASNOY A., 1965-1966. Quelques ensembles archéologiques du Bas-Empire provenant de la région namuroise (Spontin, Flavion, Tongrinne, Jamiolle, Jambes, Treignes), *Annales de la Société Archéologique de Namur* 53, 1966, p. 173-231.

DASNOY A., 1988. Incinérations funéraires des IVe et Ve siècles dans la région namuroise, *Annales de la Société Archéologique de Namur* 65, p. 391-406.

FONTAINE P., 2011. La voix des supporters. Une relecture du gobelet inscrit de Couvin à décor de course de chars, seconde moitié du Ier siècle apr. J.-C. In : *Actes de la Journée d'Archéologie Romaine – Romeinenendag*, Bruxelles, p. 47-52.

HANUT F. & PLUMIER J., 2014. *La nécropole gallo-romaine de la place de la Wallonie à Jambes (Namur). Texte & Catalogue*, Namur (Études et Documents. Archéologie 33-34).

HÜBENER W., 1968. Eine Studie zur spätrömischen Rädchensigillata (Argonnensigillata), *Bonner Jahrbücher* 168, p. 241-298.

- LÉMANT J.-P., 1985, *Le cimetière et la fortification du Bas-Empire de Vireux-Molhain, dép. Ardennes, Mainz* (Monographien Römisch-Germanisches Zentralmuseum 7).
- MERTENS J. & VAN IMPE L., 1971. *Het Laat-Romeins grafveld van Oudenburg I-II*, Brussel (Archaeologia Belgica 135).
- PARIDAENS N. & CATTELAÏN P., 2014. Un sanctuaire tardo-romain à Matagne-la-Grande dans la cité des Tongres. In : VAN ANDRINGA W. (dir.), *La fin des dieux. Les lieux de culte du polythéisme dans la pratique religieuse du IIIe au Ve s. apr. J.-C. (Gaules et provinces occidentales)*, Gallia 71-1, p. 131-142.
- PARIDAENS N., MARTIN F., DEVOS Y., GENVIER S., CATTELAÏN P., LETOR A. & WARMENBOL E., 2011. Le site tardo-romain de "La Tonne de Bière" à Fagnolle (Philippeville, prov. Namur). Rapport des campagnes de fouilles 2009-2011, *Archéo-Situla* 31, p. 121-159.
- PILON F., BERTIN P., POILANE D. & VAN OSSEL P., 2006. Les ensembles de céramiques et de monnaies du troisième quart du IIIe s. et du milieu du IVe s. provenant du puits F. 25 de Châteaubleau (Seine-et-Marne). In : VAN OSSEL P. (dir.), *Les céramiques de l'Antiquité tardive en Île-de-France et dans le Bassin parisien. Volume I. Ensembles régionaux*, Nanterre (*Diœcesis Galliarum*, 7), p. 77-100.
- PLUMIER J., 1987. *Structures gallo-romaines à Bieure, Matagne-la-Petite (comm. de Doische)*, Bruxelles (Archaeologia Belgica. Nouvelle série III), p. 145-152.
- ROBER A., 1987. *Une villa gallo-romaine à Vodelée (comm. de Doische)*, Bruxelles (Archaeologia Belgica. Nouvelle série III), p. 153-164.
- SCHUERMANS H., 1893-1894. Verre à courses de chars (de Couvin), *Annales de la Société archéologique de Namur* 20, p. 145-208.
- VANVINCKENROYE W., 1991. *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Hasselt (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren 44).
- VAN OSSEL P., 1992. Établissements ruraux de l'Antiquité tardive dans le nord de la Gaule, Paris (Supplément à Gallia 51).
- VANVINCKENROYE W., 1984. *De Romeinse zuidwest-begraafplaats van Tongeren I-II*, Tongeren (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum Tongeren 29).
- VILVORDER F., 2010. La céramique métallescente du Bas-Empire d'Argonne. In : BRULET R., VILVORDER F. & DELAGE R., *La céramique romaine en Gaule du Nord. Dictionnaire des céramiques : la vaisselle à large diffusion*, Louvain-la-Neuve, p. 360-363.

Graan en stenen in het hart van de *civitas Tungrorum*. Resultaten van recent maalsteenonderzoek

Else HARTOCH, Frans DOPERÉ, Roland DREESEN, Tatjana GLUHAK & Eric GOEMAERE

Het Gallo-Romeins Museum van Tongeren herbergt rijke collecties oudheden uit de Provincie Limburg en daarbuiten. De collectie maalstenen vormde tot nog toe een niet-bestudeerde vondstencategorie en omvat objecten uit de ijzertijd tot en met de post-Romeinse periode. Het bestudeerde corpus bestaat voornamelijk uit roterende maalstenen uit de eigen collecties afkomstig uit Limburg, het centrale deel van de *civitas Tungrorum*, en werd aangevuld met maalstenen uit archeologische opgravingen in Tongeren uit de laatste decennia.

Systematisch onderzoek van 81 maalstenen heeft geleid tot een uitgebreide publicatie met onder meer een gedetailleerde catalogus, alsook een geografische en geologische herkomstbepaling van de gebruikte steensoorten via petrografisch onderzoek en/of geochemische analyses. Dit is eerder zeldzaam voor België en zeker voor de provincie Limburg.¹

De onderzoeksresultaten werden gekaderd binnen de voedings- en landbouwtradities van de civitashoofdplaats en de aangrenzende regio's, want graangewassen en maalstenen gaan samen. Zo werd sinds de IJzertijd en tot op het einde van de pre-Flavische periode de landbouwtraditie van Tongeren en omliggende platteland gekenmerkt door een polycultuur van graangewassen, met gerst, tarwe en gierst als belangrijkste soorten. Op het einde van de 1ste eeuw n. Chr. en gedurende de 2de eeuw n. Chr. werden monoculturen geïntroduceerd, voornamelijk deze van zesrijige bedekte gerst (*Hordeum vulgare*), emmertarwe (*Triticum dicoccum*) en spelttarwe (*Triticum spelta*), wat duidt op de introductie van een marktgericht productiesysteem dat het voorgaande systeem van zelfvoorzienende landbouw verving, zoals reeds beschreven door Vanderhoeven.²

Hoe dan ook, de creatie van de civitashoofdplaats Tongeren tijdens de Augusteïsche periode in een regio met hoog landbouwpotentieel en zijn integratie binnen het Romeinse Rijk zorgden voor

een toenemende graanproductie. Deze was van levensbelang voor de lokale bevolking en voor de militairen in het Rijngebied. Algemeen kunnen we stellen dat in de bewoningssites op leembodem, zoals het geval is in Tongeren tijdens de Romeinse tijd, de zesrijige bedekte gerst (*Hordeum vulgare*), spelttarwe (*Triticum spelta*), emmertarwe (*Triticum dicoccum*), gierst (*Panicum miliaceum*) en in mindere mate haver (*Avena* sp., *Avena sativa*) en broodtarwe (*Triticum aestivum*) de meest voorkomende graansoorten vertegenwoordigden. Gedurende de hele 1ste en 2de eeuw blijft spelttarwe de meest verbouwde graansoort op de vruchtbare leembodem van Haspengouw.³

Uit de Romeinse periode zijn zowel in de civitashoofdplaats als in de *vici* en de aangrenzende landelijke sites maalstenen gevonden. Toch zijn er tot op de dag van vandaag in Romeins Tongeren nog geen bakkerijen ontdekt, ondanks het feit dat *Atuatuca* als hoofdplaats van de *civitas* een belangrijke handelsplaats is geweest. Ze lag immers op een knooppunt van wegen, gekenmerkt door een dynamisch komen en gaan van mensen, dieren en goederen en de nood van mens en dier om zich te voeden. Wat we wél weten is het feit dat families brood konden bakken zonder oven. Het was namelijk perfect mogelijk om brood te bakken in een aardewerken bord/schotel (Pompeiaans rood aardewerk) dat afgesloten werd door een bijhorend geperforeerd deksel. Het geheel werd in hete houtskool ingebed.⁴

Op basis van vondsten in het zuiden van Nederland en in Cugnion (gemeente Bertrix, provincie Luxemburg, België) mogen we ervan uitgaan dat de roterende maalsteen ten vroegste tijdens de overgang van de 3de naar de 2de eeuw v. Chr. in onze regio's werd geïntroduceerd.

Een draaiend maalsteenkoppel (fig. 1) bestaat altijd uit een stilstaande ligger (*meta*) en een mobiele loper

1 HARTOCH *et al.* 2015, 8-9.

2 VANDERHOEVEN *et al.* 1991, 107-124; *Id. et al.* 1992, 89-146; *Id.* 2004, 59-62; *Id.* 1996, 189-260.

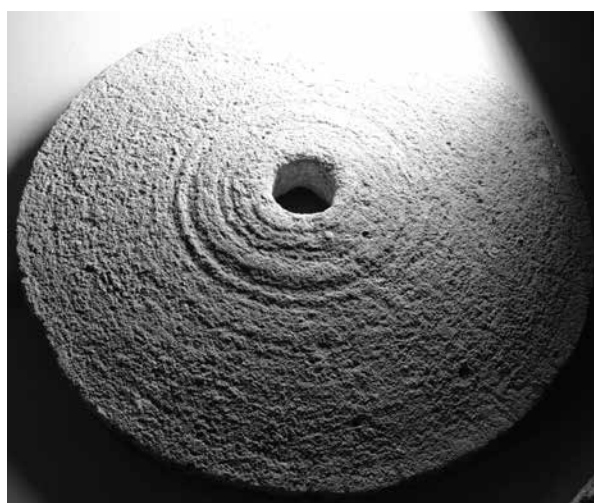
3 VANDERHOEVEN *et al.* 1995/1996, 69-84; *Id.* 1994, 49-74; *Id.* 1996, 189-260; VELDMAN *et al.* 2014, 358-360.

4 HÜRBIN *et al.* 1994, 10; DERU 2005, 469-478; HARTOCH *et al.* 2015, 21; VILVORDER 2010, 378-380.

Fig. 1 a-b. (a) Foto E. HARTOCH © (HARTOCH *et al.* 2015, 30, fig. 15) & (b) Foto J.-L. BLANCHARD © Le Village Gaulois – L'Archéosite Rieux FR.

Fig. 2. Meta met concentrische slijtagegroeven. Foto E. HARTOCH & F. DOPERÉ © E. HARTOCH Gallo- Romeins Museum & F. DOPERÉ (HARTOCH *et al.* 2015, 39, fig. 25).

(*catillus*). Het midden van de maalstenen wordt gekenmerkt door een cilindervormige perforatie voor de as die beide maalstenen centreert en op hun plaats houdt. Typisch voor de looper is een centrale opening doorheen de hele dikte van de maalsteen, het oog, waardoor het maalgoed wordt gegoten. Door de wrijving tussen beide contactvlakken van looper en ligger wordt het maalgoed ertussen fijngemalen. Het maalsel zal van tussen de maalvlakken gedreven worden en via de distale kant van de maalvlakken de (hand-)molen verlaten. Zo onderscheiden we de kleine roterende handmolenstenen voor thuisgebruik en de grote maalstenen die werden gebruikt in watermolens of in de molens die door mens of dier werden aangedreven. Deze laatste zijn bedoeld om de graangewassen, ertsen en andere producten op grotere schaal te malen of te breken.⁵

Maalstenen van groot formaat (behorend tot grotere graanmolens) uit vulkanisch gesteente vinden we vooral terug langs de verkeersaders en in de hoofdplaats van de *civitas*. Dit heeft te maken met het intense verkeer van goederen en personen en de eeuwige zoektocht naar voedsel voor mens en dier. Commerciële installaties ontstonden als vanzelf op deze strategische plaatsen, zodat er een lokale winsteconomie op gang kwam. Grotere maalstenen gemaakt uit sedimentair gesteente, zijn gekenmerkt

door concentrische slijtagegroeven (fig. 2). Voor zover bekend komen deze alleen op het platteland voor en dienden ze waarschijnlijk om ertsen te breken. Ook na de Romeinse periode en tot op heden is de graanbouw op de rijke landbouwgronden van Haspengouw van kapitaal belang. Hiervan zijn de maalstenen getuige.⁶

Als we de maalstenen van dit corpus analyseren, dan herkennen we het gebruik van verschillende types doorheen de tijd (fig. 3). Tijdens de Late-Hallstatt en de La Tène-periode onderscheiden we vooreerst niet-roterende bootvormige maalstenen met een halfhoge kiel en met driehoekige dwarsdoorsnede. Deze maalstenen zijn gemaakt van vesiculaire basaltlava uit de Eifel en werden in onze contreien ingevoerd. De roterende, biconcave handmolensteen vervolgens, met komvormig bovenzvlak uit vesiculaire basaltlava uit de Eifel, alsook het eenvoudige ronde oog en de schuine doorboring voor het handvat, zijn typisch voor de Late -La Tène-periode en het begin van de

5 HARTOCH *et al.* 2015, 30-31.

6 *Ibid.* 2015, 39-41, 88-91.

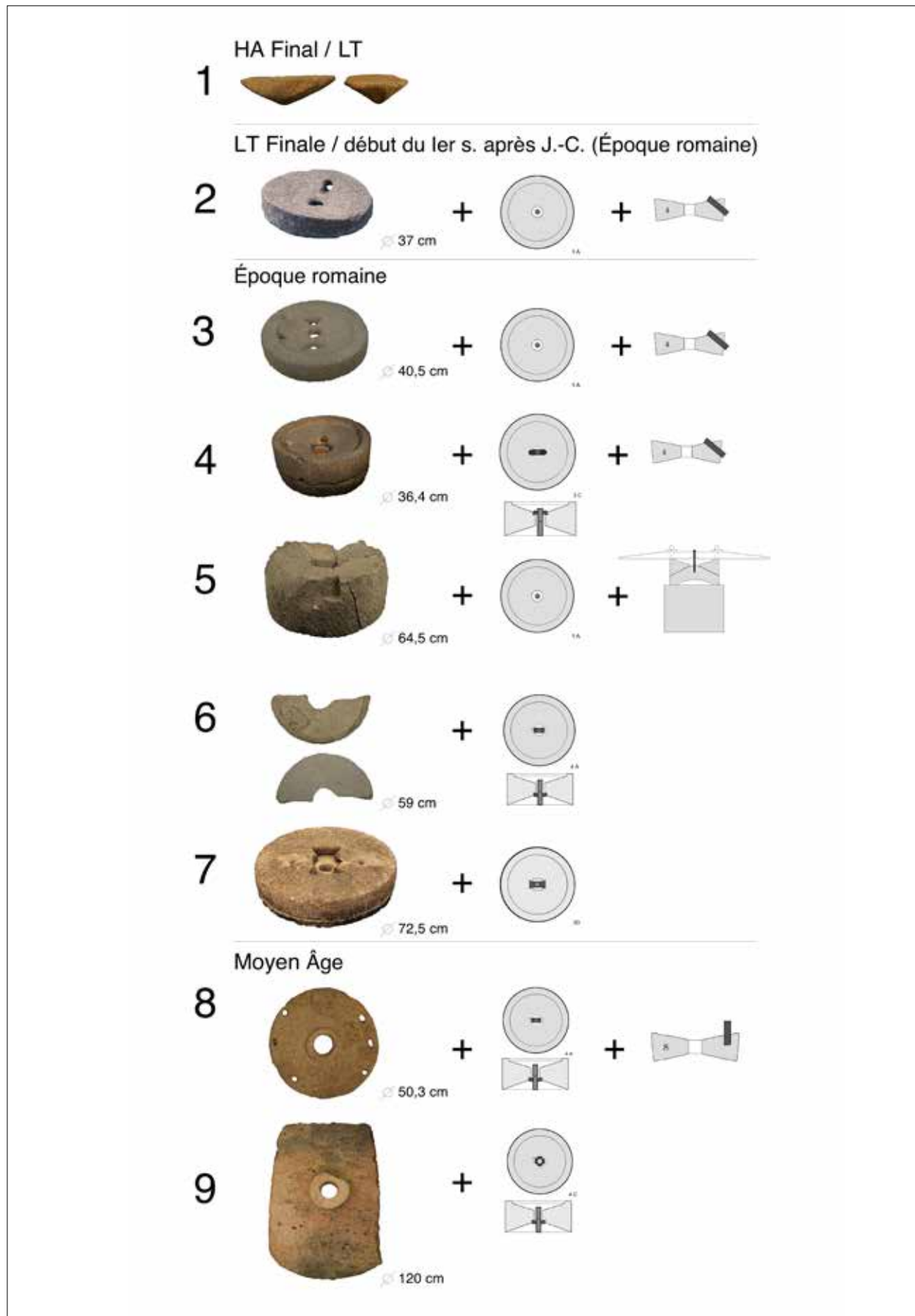

Fig. 3. Chrono-typologie van de voornaamste maalsteentypes uit het geanalyseerde corpus © E. HARTOCH Gallo Romeins Museum (HARTOCH *et al.* 2015, 48, fig. 29; JODRY *et al.* 2011; ROBIN *et al.* 2011).

Romeinse tijd. Uit de Romeinse periode tenslotte werden zowel in de *civitas* hoofdplaats als in de *vici* en de rurale sites eromheen maalstenen gevonden: de handmolenstenen voor thuisgebruik en de grote maalstenen die werden gebruikt in watermolens enerzijds en in de molens aangedreven door mens of dier anderzijds. Wat de Romeinse tijd betreft, onderscheiden we in de eerste plaats de roterende handmolensteen (met de typische decoratie karakteristiek voor de Eifel) met een enkelvoudig rond oog of met een rond oog en bovenaan een ingewerkte ellipsvormige ijzeren meenemer en de steeds zijdelingse, schuine doorboring voor het handvat. Fragmenten en een volledige ligger van een handmolen gemaakt uit zandsteen werden eveneens in onze studie opgenomen. Naast de maalstenen behorend tot het type handmolen moeten we voor de Romeinse periode ook drie soorten grote roterende maalstenen vermelden:

- het type ‘Haltern’ uit vesiculaire basaltlava uit de Eifel;
- het type loper met rond of ovaal oog uit dezelfde grondstof en met aansluitend aan het oog onderaan ingewerkte vierhoekige uitsparingen voor de meenemer, die het mogelijk maakt om de onderlinge afstand tussen de stenen fijn te stellen;
- het maalkoppel vervaardigd uit grove arkosische zandstenen of arkose met uitsparingen (dwars doorheen de dikte van de steen) voor de meenemer aansluitend aan het vierkante oog, naar alle waarschijnlijkheid behorend tot een ertsmolen.

Uit de Post-Romeinse periode hebben we hoofdzakelijk twee grote types overgehouden. Het eerste type is de vlakke loper met opstaande rand rond het cirkelvormige oog, behorend tot een roterende handmolen vervaardigd uit vesiculaire lava uit de Eifel en aangedreven door middel van een verticale stok, met onderliggende vierhoekige uitsparingen voor de meenemer aansluitend aan het oog. Het tweede type is een vlakke roterende loper van groot formaat met opstaande rand rond het cirkelvormige oog, behorend tot een molen aangedreven door water, wind of dierkracht, met onderliggende uitsparingen voor een andreakruisvormige meenemer en gemaakt van een fijn geconglomereerde steensoort.⁷

Het traceren van de geografische en geologische herkomst van de stenen grondstoffen was een belangrijke doelstelling van dit onderzoek. Op die manier wilden we een beter inzicht krijgen in de

wijze waarop materialen in de *civitas Tungrorum* circuleerden en hoe ze daar zijn beland. De bestudeerde collectie omvat allerlei sedimentaire en vulkanische gesteenten.

De overgrote meerderheid van de maalstenen uit Romeins Tongeren is van vulkanische origine. Dankzij diepgaande analysemethoden (geochemisch onderzoek, cluster- en discriminantanalyse), is het mogelijk om de exacte ontginningsplaats van de maalstenen uit vulkanisch gesteente te bepalen, soms zelfs tot op het niveau van de groeve en de lavastroom toe. Herkomstanalyses van Romeinse maalstenen uit Tongeren en omliggende rurale gebieden wijzen stevast op een oorsprongsgebied gelegen binnen de oostelijke Vulkan-Eifel en meer bepaald uit de historische groeven van de Bellerberg vulkaan: Mayener Grubenfeld en Kottenheimer Winfeld. Het is mogelijk dat de maalstenen uit de Eifel het volgende traject hebben gevolgd: van de Eifel via de Rijn, de Waal en vervolgens via de Maas naar Maastricht (NL), waar de Jeker in de Maas uitmondt. Het is plausibel dat deze artefacten via de Jeker tot in Tongeren zijn beland. Dit importtraject impliceert dan ook een complex en veelzijdig commercieel netwerk.⁸

In totaal werden zes soorten sedimentaire gesteenten gebruikt voor de fabricage van de maalstenen: vijf soorten klastisch of detritisch sedimentair gesteente (4 grofkorrelige, 1 fijnkorrelige) en één soort kalksteen werden binnen het corpus onderscheiden. Specifiek voor de maalstenen uit de Romeinse periode werden de volgende geologische karakteristieken en geografische ontginningsplaatsen herkend:

- Lochkoviaanse « arkose » uit Macquenoise (Momignies, provincie Henegouwen);
- Lochkoviaanse (échte) arkose uit de streek van Gedinne (Provincie Namen);
- Rode zandstenen en conglomeraten uit het Eifelïaan (zijrivieren en vallei ten zuiden van de W-O-lopente as van Samber en Maas).

Dankzij petrografisch onderzoek van het ganse bestudeerde corpus was het mogelijk om ontginningsplaatsen voor de volgende 3 soorten te bepalen. Deze zijn nieuw voor de wetenschap:

- Arkosen (ofveldspaahtoudende zandstenen) en grove arkosische zandstenen met microconglomeraten uit de Formatie van Oignies (Onder-Devoon, Palaeozoïcum) die ten zuiden van het Massief van Rocroi dagzoomt,

⁷ Voor de bovenstaande periodes vindt u gedetailleerde informatie in HARTOCH *et al.* 2015.

⁸ HARTOCH *et al.* 2015, 50-91.

- Fijne tot middelmatig gekorrelde Kolenzandstenen of Carboonzandstenen (Westfaliaan, Palaeozoïcum) uit een mogelijks langwerpige geografische verbreidingszone in het centrum van de Synclinoria van Namen en Dinant,
- Oölitische kalkstenen afkomstig uit het Viséaan (Boven-Dinantiaan, Palaeozoïcum) uit een langwerpige W-O lopende ontsluitingszone langsheen de Maas. Door de relatieve zachtheid van dit laatste materiaal en het ontbreken hierin van abrasieve korrels zoals kwarts, is vermaling alleen maar mogelijk dankzij het gewicht van de steen of door het aanbrengen van een scherpstel.

De grove wijnrode zandstenen, afkomstig uit de Formatie van Burnot (Eifelïaan, Palaeozoïcum), zijn eveneens gevonden in de Romeinse kelders onder de Place Maurice Servais in Namen, maar de resultaten van dit onderzoek werden nog niet gepubliceerd.⁹

Wat het oorsprongsgebied van de grondstof betreft, kunnen we besluiten dat de grondstof van de maalstenen niet van lokale origine is, maar integendeel van regionale oorsprong uit de *civitas Tungrorum* (sedimentaire gesteenten), en een extraregionale oorsprong kent van buiten de *civitas*. Tot deze laatste groep behoren de maalstenen gemaakt uit vulkanische gesteenten uit de Eifel en deze gemaakt uit Lochkoviaanse « arkose » uit Macquenoise.¹⁰

De maalstenen uit het Eifelgebied werden tijdens de Romeinse tijd kant-en-klaar uitgevoerd en verkocht. Het maalvlak van zowel de ligger als de looper werd vormgegeven door het aanbrengen van bijvoorbeeld een patroon van rechte stralen. Een oneffen maalvlak verbetert immers het malen. Andere voorkomende patronen op maalstenen uit Tongeren en de aanpalende landelijke gebieden zijn: een oneffen maaloppervlak (elementaire bewerking) door picketage; een maaloppervlak met gemengd alveolair patroon, kleine celvormige uithollingen (rooster-/honingraatpatroon) gecombineerd met korte stralen op het distale deel van het maaloppervlak; een maaloppervlak met samengestelde rechte stralen en een maaloppervlak met samengesteld visgraatmotief (*chevrons*). Het gemengd alveolair patroon en het samengesteld visgraatmotief komen tot nu toe enkel op de maalstenen uit vulkanisch gesteente voor.¹¹

Fig. 4. Indirecte percussie met een vuist en puntbeitel. Foto E. HARTOCH & F. DOPERÉ © E. HARTOCH Gallo-Romeins Museum & F. DOPERÉ. (HARTOCH et al. 2015, 100, fig. 64).

Door veelvuldig gebruik verdween na enige tijd het gecreëerde patroon op de maalvlakken, dat dan door de moleneigenaar zelf of door een gespecialiseerde ambachtsman opnieuw werd aangebracht.

Typisch voor de maalstenen uit de Romeinse periode uit Bellerberg is het voorkomen van een niet functionele versiering. De bovenste niet-actieve zijde van de *catillus* is dikwijls versierd met een groevenpatroon dat bestaat uit parallelle groeven, verdeeld over vier kwadranten. De werktuigen die zijn gebruikt om de maalstenen af te werken en/of het maalvlak oneffen te maken – al dan niet door het aanbrengen van een groevenpatroon – kunnen, mits de bewaringstoestand het toelaat, worden geïdentificeerd.¹²

Voor zover we weten op basis van recent onderzoek¹³, kunnen we stellen dat binnen het corpus van de maalstenen uit de Romeinse periode, voor het actieve maalvlak, het gebruik van de puntbeitel (of pikhamer) duidelijk overheerst (fig. 4), zowel bij de maalstenen uit vesiculaire lava als deze uit zandsteen. Bovendien, ongeacht of het nu handmolenstenen of maalstenen van groot formaat betreft, lijkt het gebruik van werktuigen met rechte snede zoals de steenbijl/zwaaiwlecht of de beitel volledig gereserveerd voor maalstenen uit vesiculaire lava.

De auteurs hopen dat deze studie haar plaats zal krijgen tussen de vele lopende onderzoeken die in Europa worden gevoerd naar maalstenen en hun grondstoffen.

⁹ HARTOCH et al. 2015, 50-91.

¹⁰ Voor alle details verwijzen wij naar HARTOCH et al. 2015.

¹¹ HARTOCH et al. 2015, 96-98.

¹² *Ibid.*

¹³ *Ibid.* 2015, 99-103, 120-366.

Bibliografie

DERU X. 2005. Les productions de l'atelier de potiers des « Quatre Bornes » aux Rues-des-Vignes (Nord), *Société Française d'Etudes de la Céramique Antique en Gaule. Actes du congrès de Blois*, 469-478.

HARTOCH E. (Ed.), DOPERÉ F., DREESEN R., GLUHAK T., GOEMAERE E., MANTELEERS I., VAN CAMP L. & WEFERS S. 2015. *Moudre au Pays des Tungri*, (ATVATVCA 7, Publications of the Gallo-Roman Museum), Tongeren. In druk.

HÜRBIN W., BAVAUD M., JACOMET S. & BERGER U. 1994. *Römisches Brot. Mahlen. Backen. Rezepte*, (Augster Blätter zur Römerzeit 4), Augst.

JODRY F., JACCOTTEY L., ROBIN B., PICAVET P. & CHAUSSAT A.-G. 2011. Typologie et fonctionnement des manchons des moulins rotatifs manuels durant le deuxième âge du Fer et le Haut-Empire. In: BUCHSENSCHUTZ O., JACCOTTEY L., JODRY F. & BLANCHARD J.-L. (dir.), *Évolution typologique et technique des meules du Néolithique à l'an mille*. Actes des IIIe Rencontres Archéologiques de l'Archéosite gaulois, Table ronde de Saint-Julien-sur-Garonne (F) du 2 au 4 octobre 2009, (Aquitania Supplément 23), Bordeaux, 299-317.

ROBIN B., BOYER F. avec la participation de CHAUSSAT A.-G. 2011. La liaison des meules rotatives manuelles protohistoriques et gallo-romaines: œil et anille. In: BUCHSENSCHUTZ O., JACCOTTEY L., JODRY F. & BLANCHARD J.-L. (dir.), *Évolution typologique et technique des meules du Néolithique à l'an mille*. Actes des IIIe Rencontres Archéologiques de l'Archéosite gaulois, Table ronde de Saint-Julien-sur-Garonne (F) du 2 au 4 octobre 2009, (Aquitania Supplément 23), Bordeaux, 351-358.

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G. & VYNCKIER P. 1991. *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren. Interimverslag 1987*, (Archeologie in Vlaanderen 1), 107-124.

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVYNCK A. & COOREMANS B. 1992. *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Kielenstraat te Tongeren (Prov. Limburg). Interimverslag 1990-1993, I: De vóór-Flavische bewoning*, (Archeologie in Vlaanderen 2), 89-146.

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVYNCK A., VAN NEER W. & COOREMANS B. 1994. *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Minderbroederstraat te Tongeren. Eindverslag 1991*, (Archeologie in Vlaanderen 4), 49-74.

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., ERVYNCK A., COOREMANS B. & WOUTERS W. 1995/1996. *Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Koninksemsteenweg te Tongeren (prov. Limburg). Eindverslag 1995*, (Archeologie in Vlaanderen 5), 69-84.

VANDERHOEVEN A. 1996. The earliest urbanisation in Northern Gaul: some implications of recent research in Tongres. In: ROYMANS N. (ed.), *From the sword to the plough. Three studies on the earliest romanisation of Northern Gaul*, (Amsterdam Archaeological Studies 1), Amsterdam, 189-260.

VANDERHOEVEN A. 2004. Tongres – Atuatuca Tungrorum. In: *La marque de Rome. Samarobriva et les villes du nord de la Gaule. Catalogue d'exposition à l'occasion de l'exposition « La marque de Rome. Samarobriva et les villes du nord de la Gaule » présentée au Musée de Picardie du 14 février au 16 mai 2004*, Amiens, 59-62.

VELDMAN, H. R. GEERTS, P. HAZEN & VAN DER VELDE H. (red) 2014. *Aan de rand van de Romeinse stad Atuatuca Tungrorum. Een archeologische opgraving aan de Beukenbergweg in Tongeren*, (ADC Monografie 16), Rapport 3600.

VILVORDER F. 2010. La céramique à vernis rouge pompéien. In: BRULET R., VILVORDER F. & DELAGE R. avec la collaboration de LADURON D., *La céramique romaine en Gaule du Nord. Dictionnaire des céramiques. La vaisselle à large diffusion*, Turnhout, 378-380.

Een Romeins landschap rondom Maastricht

Peter L.M. HAZEN

Inleiding

Vanwege de ondertunneling van de rijksweg A2 bij Maastricht zijn drie terreinen met een gezamenlijke oppervlakte van ongeveer 5,2 ha archeologisch onderzocht.¹ In twee onderzoeksgebieden zijn diverse resten uit de Romeinse tijd aangetroffen. Het eerste deelgebied (A1) situeert zich langs de Meerssenerweg, die het tracé van de Romeinse hoofdweg van Boulogne-sur-Mer naar Keulen volgt. Dit gebied bevindt zich in de riviervlakte van de Maas (Terras van Geistingen). De Romeinse sporen in deelgebied A3/4 liggen langs een oude restgeul van de Maas, op het hoger gelegen Terras van Mechelen aan de Maas.

In deelgebied A1 kunnen de Romeinse activiteiten in twee fasen worden opgedeeld. In het andere deelgebied zijn vier bewoningsfasen gereconstrueerd. In dit artikel zal eerst dieper worden ingegaan op de sporen en structuren van deelgebied A1 en vervolgens komen de archeologische resten van deelgebied A3/4 aan bod.

De sporen van deelgebied A1

In deze zone zijn twee huisplattegronden, verschillende greppels en kuilen, een crematiegraf en opvallend veel waterputten opgetekend. Daarnaast vormen enkele grindpakketten twee secundaire wegen, die aansluiten op de Romeinse hoofdweg. Van deze hoofdweg, *de Via Belgica*, zijn tijdens de opgraving een drietal bermgreppels aangetroffen. De overige sporen hebben een sterke relatie met de hoofdweg. De eerste fase bestaat uit waterputten en kuilen langs deze weg (fig. 1). Vanaf de Claudisch-Neroïsche periode worden per generatie minstens twee waterputten geslagen, tot in het eerste kwart van de 2de eeuw. Deze liggen parallel aan of haaks op de weg, wat een relatie tussen deze elementen veronderstelt. Ter plaatse bevindt zich ook een opening in de bermgreppel, gemarkeerd door enkele paalsporen. Aan de andere zijde van de weg lag een crematiegraf. Conform de indeling van Hiddink is

het graf toe te wijzen aan type C1.² Hierbij is de grafkuil in één keer gevuld met zowel de resten van de crematie als de brandstapel.

Opvallend genoeg zijn aan deze fase geen duidelijke nederzittingsstructuren toewijsbaar, wat je in eerste instantie op basis van het grote aantal waterputten en een crematiegraf wel zou verwachten. Vermoedelijk is hier dus geen sprake van een nederzittingscontext, maar van een ander type site: een drenkplaats langs de weg. Voor zowel mens als dier waren er watervoorzieningen aangelegd, getuige een waterkuil en een ondiep fosfaatrijk spoor. Het afwijkende karakter van de site vertaalt zich ook in het vondstmateriaal. Er zijn opvallend veel maalstenen gevonden. De maalstenen laten een snelle ontwikkeling zien: van handmolens van vesiculaire lava in de 1ste en het begin van de 2de eeuw naar mechanische molenstenen in de tweede helft van de 2de eeuw. In het aardewerkspectrum is een relatief groot aantal wrijfschalen vertegenwoordigd. In macrobotanische monsters is tussen spelttarwe het onkruid doorwas aangetroffen, dat uit zuidelijker of zuidoostelijker regionen afkomstig is. Wellicht werden hier landbouwproducten bewerkt, die voor (inter)regionale handel bestemd waren.

Een omslagpunt in de ontwikkeling van het terrein hangt mogelijk samen met een herstelfase van de hoofdweg in 124 na Chr. Langs de weg worden nieuwe bermgreppels gegraven. Tegelijkertijd wordt vanuit de hoofdweg een secundaire weg aangelegd naar een rechthoekig omgreppeld terrein. Op de drenkplaats zelf worden betere voorzieningen aangelegd. Zo wordt de zone vanaf de weg voorzien van een grindpakket. Daarnaast wordt een nieuwe waterput geslagen. Deze heeft een bijzondere en stevige constructie, die niet door lokale bewoners lijkt te zijn gemaakt, maar eerder wijst op hulp van buitenaf (fig. 2). Er wordt echter ook een nederzittingscomponent toegevoegd in de vorm van een huisplattegrond. De bewoner zal vermoedelijk verantwoordelijk zijn geweest voor de voorzieningen, aangezien de plattegrond pal naast het verharde gedeelte ligt. Het kan ook zijn dat

1 HAZEN P.L.M., DRENTH E. & BLOM E., 2015.

2 HIDDINK 2003, p. 21.

Fig. 1. Overzicht van de sporen op deelgebied A1 met fasering

Fig. 2. Coupe van de waterput.

Fig. 3. Overzicht van de structuren op deelgebied A3/4.

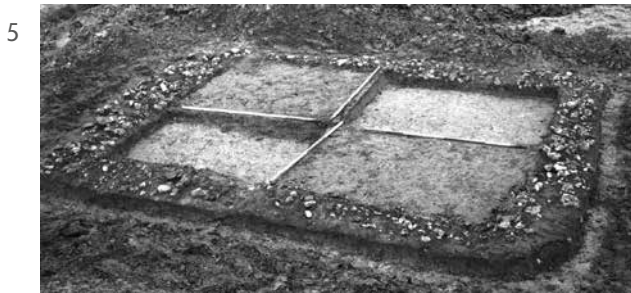

Fig. 4. Een voorbeeld van een Alphen-Ekeren huis met potstal.

Fig. 5. De structuur in steenbouw.

het om een kleine *statio* gaat. De plattegrond heeft dezelfde oriëntatie als de rechthoekige omgreppeling. De aard van deze omgreppeling is niet helemaal duidelijk. Binnen het huidige greppelsysteem zijn enkele rijke crematiegraven aangetroffen wat zou kunnen wijzen op een begraafplaats of cultusplaats. Het kan echter ook een nederzettingsterrein zijn, waarvan de gebouwen verder richting het noorden of oosten liggen. Op basis van het vondstmateriaal eindigen de activiteiten hier ongeveer aan het einde van de 2de eeuw.

De sporen van deelgebied A3/4

Op dit deelgebied hebben we een omgreppeld terrein aangetroffen, op ca. 400 m van de Romeinse hoofdweg (fig. 3). Hierbinnen liggen enkele huisplattegronden van het type Alphen-Ekeren, spiekers, kuilen en waterputten. Ook is een structuur in steenbouw gevonden. De nederzettingssporen wijzen op een randzone van een villaterrein. De aard en omvang van het volledige villaterrein is niet duidelijk aangezien een groot deel vergraven is voor grindwinning. We hebben dus geen inzicht in de

omvang en rijkdom van het hoofdgebouw, maar aangezien er ook andere gebouwen uit steen zijn opgetrokken, mag er een villa van behoorlijke omvang en welvaart worden verondersteld. De lay-out van het onderzochte deel van het villaterrein vertoont sterke overeenkomsten met het zogenaamde 'streu-type'. Dit zijn rechthoekige, door middel van een greppel omgeven complexen, waarin het hoofdgebouw (van steenbouw) en de bijgebouwen (houtbouw) in een relatief ongeorganiseerde verspreiding liggen.³ De gemiddelde omvang van de bebouwde kern van zo'n villa-nederzetting is 150 x 250 m.⁴ Een groot deel van de villacomplexen in Nederlands Zuid-Limburg kan tot dit type gerekend worden.

Recent onderzoek laat zien dat villaterreinen vaak kleinschalig begonnen, met één of enkele huisplattegronden, die niet altijd omgreppeld waren.⁵ Vanwege de verstoringen weten we niet of de bewoning een voorloper kent uit de Late IJzertijd. De eerste sporen dateren uit het begin van de 2de eeuw en bestaan uit een greppel en een waterput. Er is dan dus zeker sprake van bewoning op het verstoorde deel. In het tweede kwart van de 2de eeuw wordt het terrein omsloten door een greppelsysteem. Dan breidt ook het aantal gebouwen zich uit met onder andere separate behuizing voor de arbeiders en (bij) gebouwen of schuren voor opslag en als werkplaatsen. Het gaat om huizen van het type Alphen-Ekeren en een groot aantal spiekers. Van de huizen zijn alleen de diepe middenstaanders teruggevonden. De gebouwen liggen overwegend parallel aan het greppelsysteem. Opvallend aan de gevonden huisplattegronden is dat drie van de vier boerderijen over een soort van potstal lijken te beschikken (fig. 4). Het is bekend dat in het leemgebied de grootste villabedrijven zich concentreerden op de verbouw van graan. Wellicht was in het Maasdal een bedrijfsvoering volledig geënt op akkerbouw niet goed mogelijk, en speelde veeveelt eveneens een belangrijke rol. Gezien de omvang van het terrein zal het onderzochte villaterrein wel voor de (inter)regionale markten geproduceerd hebben. Er werden verschillende cultuurgewassen verbouwd. Naast de graansoorten spelttarwe en emmertarwe telde men hier ook producten als vlas, erwten en biet.

De overlap van huizen en greppels laat zien dat er een duidelijke fasering aanwezig is op het terrein. Aan het einde van de 2de eeuw wordt het omgreppelde

Fig. 6. De vingerring met gem, met daarin de buste van een jongeman.

terrein zelfs uitgebreid richting het westen. Binnen deze nieuwe afbakening wordt ook een structuur in steenbouw opgericht (fig. 5). Het gaat om een klein gebouwtje, van 6,5 bij 4,8 m. Vermoedelijk heeft de structuur een woonfunctie gehad. De ontwikkeling en uitbreiding van het terrein laten zien dat de welvaart gedurende de Romeinse tijd toenam, tot in de tweede helft van de 3de eeuw. Dit weerspiegelt zich ook in het vondstmateriaal. Zo is er een vingerring met gem gevonden, waarin de buste van een jongeman in is gegraveerd (fig. 6). Daarnaast geven de vondsten van een zuiltrommel en een bouwblok van Römer tufsteen indicaties voor grafmonumenten op of rond het villaterrein. Wellicht behoort de geschubde zuiltrommel tot een Jupiterzuil. De zuil is later hergebruikt als slijpsteen.

Aan het einde van de 3de eeuw komt een aan de strakke omgreppeling en de hieraan gekoppelde bebouwing. De nederzetting bestaat dan uit verschillende huizen die op of buiten het omgreppelde terrein zijn gebouwd. Deze plattegronden hebben een geheel andere vorm dan de huizen van het type Alphen-Ekeren. Het zijn eenschepige plattegronden van 12 tot 15 m lang en ca. 6,5 m breed. De wandpalen zijn kort op elkaar gesteld, en droegen waarschijnlijk de dakconstructie, wat meer past bij de Germaanse bouwtraditie.⁶ Rondom de huizen vinden we ook kuilen en spiekers terug. Mogelijk heeft een onregelmatige greppel het terrein begrensd, maar ook daarbuiten komen kuilen voor. We hebben geen indicatie in welke periode de bewoning hier definitief eindigt. Vermoedelijk

3 HABERMEHL 2012.

4 JENESON 2013, p. 111.

5 HABERMEHL 2012.

6 VAN DER VELDE 2011.

ligt een einddatum aan het begin van de 4de eeuw, vanwege het ontbreken van een duidelijke Germaanse component in het aardewerk.

Conclusie

De opgraving in de Landgoederenzone bij Maastricht heeft veel nieuwe inzichten opgeleverd over bewoning en andere activiteiten langs de Romeinse hoofdweg. Direct langs deze weg is een drenkplaats aangetroffen, waar vermoedelijk ook nog andere activiteiten plaatsvonden, zoals het malen en redistribueren van landbouwproducten. Aan het begin van de 2de eeuw worden de voorzieningen verbeterd, wanneer ook de hoofdweg wordt opgeknapt. Dit laat zien dat het centrale gezag belang hechtte aan goede voorzieningen langs de weg, ook buiten de steden. Via de stad Maastricht zullen de activiteiten ondersteund zijn, onder meer door een snelle levering van maalstenen.

Iets verder van de weg is een randzone van een villatterrein aangetroffen. De gevonden greppels en gebouwplattegronden passen goed binnen de ontwikkeling van villatterreinen in de 2de en 3de eeuw. Gezien de potstallen binnen de boerderijplattegronden lijkt het erop, dat de nadruk van dit landbouwbedrijf lag op veeteelt. Desondanks leverde dit een behoorlijke welvaart op. Deze welvaart hield aan tot het einde van de 3de eeuw. In 270 is de stad Maastricht verwoest, en vermoedelijk betekende dit ook het einde van de Romeinse bewoning op het villatterrein. We zien nog wel enkele kleine gebouwplattegronden maar deze zijn niet meer gebonden aan de oorspronkelijke lay-out van het terrein en hebben meer Germaanse invloeden.

Bibliografie

HABERMEHL D., 2012. *Settling in a Changing World. Villa Developments in the Northern Provinces of the Roman Empire*, Amsterdam.

HAZEN P.L.M., DRENTH E. & BLOM E., 2015. *Tien millennia bewoningsgeschiedenis in het Maasdal. Van jachtkamp tot landgoed langs de A2 bij Maastricht. Amersfoort* (ADC Monografie 17).

HIDDINK, H.A., 2003. *Het grafritueel in de Late IJzertijd en de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Schelde-gebied, in het bijzonder van twee grafvelden bij Weert*. Amsterdam (Zuidnederlandse Archeologische Rapporten 11).

JENESON C.F., 2013. *Exploring the Roman Villa World between Tongres and Cologne. A Landscape-Archaeological Approach* (unpublished PhD thesis, Amsterdam).

VAN DER VELDE H.M., 2011. *Wonen in een grensgebied. Een langetermijngeschiedenis van het Oost-Nederlandse cultuurlandschap (500 v. Chr.-1300 na Chr.)*, Amersfoort (Proefschrift, Nederlandse Archeologische Rapporten 40).

Ontwikkeling van *Ulpia Noviomagus* vanaf de Bataafse opstand tot in de 3de eeuw

Elly HEIRBAUT

Inleiding

In de eerste drie eeuwen van onze jaartelling is Nijmegen het toneel voor een aantal bijzondere ontwikkelingen. De komst van het Romeinse leger luidde een periode in waarin verschillende legerplaatsen zijn opgetrokken en verlaten, en waarin op twee plaatsen langs de Waal een Romeinse stad is gebouwd. In de 1ste eeuw concentreerde het civiele centrum zich in de huidige Nijmeegse binnenstad, waar *Oppidum Batavorum* gesticht werd.¹ Ten tijde van de Bataafse opstand in 69/70 na Chr. ging deze nederzetting in vlammen op. Recent onderzoek op de St.-Josephhof heeft aangetoond dat dit niet het volledige einde betekende van de Romeinse bewoning op deze plek.² Het civiele centrum verschoof echter wel naar het lager gelegen Nijmegen-West. Hier ontstond in de Flavische periode stilaan een stad naar Romeins model, die tot in de 3de eeuw bewoond zou blijven. Gedurende deze eeuwen kende de uitleg van de stad de nodige veranderingen, al dan niet ingegeven door uitwendige oorzaken.³

Ontstaan en groei in de 1ste en 2de eeuw

Hoe het begin van *Ulpia Noviomagus* er uit heeft gezien is tot op heden nog niet duidelijk. Vanaf de westkant van *Oppidum Batavorum* heeft een Romeinse weg in westelijke richting gelopen, waarbij het tracé rekening hield met het natuurlijke reliëf en over de rand van een terras van de Waal liep. Deze weg werd aan het einde van de 1ste eeuw opgenomen in het stratenpatroon van *Ulpia Noviomagus*, en werd hiermee de oost-westelijke hoofdweg, de *decumanus maximus*.

Of er al sprake was van bewoning langs deze weg voor de Bataafse opstand (kleinschalige lintbebouwing?), is moeilijk te zeggen. Als het vondstenspectrum van de opgravingen aan de westkant van de *vicus* wordt bekeken, en met name de meer voor datering bruikbare gestempelde *terra sigillata*⁴ en munten⁵, lijkt de aanwezigheid van een dergelijke voorganger moeilijk te onderbouwen. Bovendien zijn nergens sporen herkend waaruit bebouwing uit deze periode (perceels- en wandgreppels, palenrijen etc. die een noord-zuidelijke oriëntatie hebben, georiënteerd op bovengenoemde weg) zou blijken.⁶ Hierdoor ontstaat het beeld dat tot het begin van de 1ste eeuw geen of nauwelijks activiteit heeft plaatsgevonden in het westelijke deel van *Ulpia Noviomagus*, en dat de stichting na de Bataafse opstand het beginmoment is geweest voor een langzame ontwikkeling van dit gebied.⁷

Met het verschuiven van het civiele centrum in het begin van de Flavische periode ondergaat dit gebied op korte tijd sterke veranderingen. De oude oost-west lopende weg blijft in gebruik, maar wordt aangepast om aan de noden van een (groeierende) nederzetting te kunnen voldoen: na de stichting bestaat hij uit een breed grindpakket dat rustte op een houten geraamte van verticale en horizontale balken en bij elkaar gehouden werd door houten schotten waardoor het grindpakket niet kon gaan verglijden. Centraal onder het wegdek is bovendien een riool aangelegd.⁸ Zuidelijk van deze weg worden percelen aangelegd, waarvan de structuur doet denken aan wat bekend is uit *Oppidum Batavorum*⁹ en de *vicus* van Cuijk.¹⁰ Op de meeste percelen zijn ambachtelijke activiteiten uitgevoerd. Hierop wijzen de resten van metaalbewerking, maar met name de

1 VAN ENCKEVORT & HEIRBAUT 2010.

2 VAN ENCKEVORT & HEIRBAUT 2010, p. 50-51.

3 Tot op heden zijn de enige opgraving binnen de grenzen van *Ulpia Noviomagus* die zijn uitgewerkt, de opgraving aan de Rijn- en Lekstraat (HEIRBAUT 2013) en het rioolonderzoek aan de Kanaalstraat/Weurtseweg/Maasplein (HEIRBAUT 2015). Beide plangebieden liggen in het westelijke deel van de nederzetting. Het grootste deel van de gegevens die gebruikt zijn voor dit artikel, zijn dan ook hieraan ontleend.

4 VISSER 2013, p. 5-144.

5 REIJNEN 2013, p. 177-194.

6 HEIRBAUT 2013, p. 39-92, 125-150.

7 Of dit ook geldt voor het oostelijke deel van de nederzetting moet blijken uit de toekomstige uitwerking van de opgravingen aan de Weurtseweg en het Maasplein.

8 HEIRBAUT 2013, p. 39-47.

9 VAN ENCKEVORT 2010, p. 55-98.

10 VAN ENCKEVORT & THUISSEN 2002, p. 24-29.

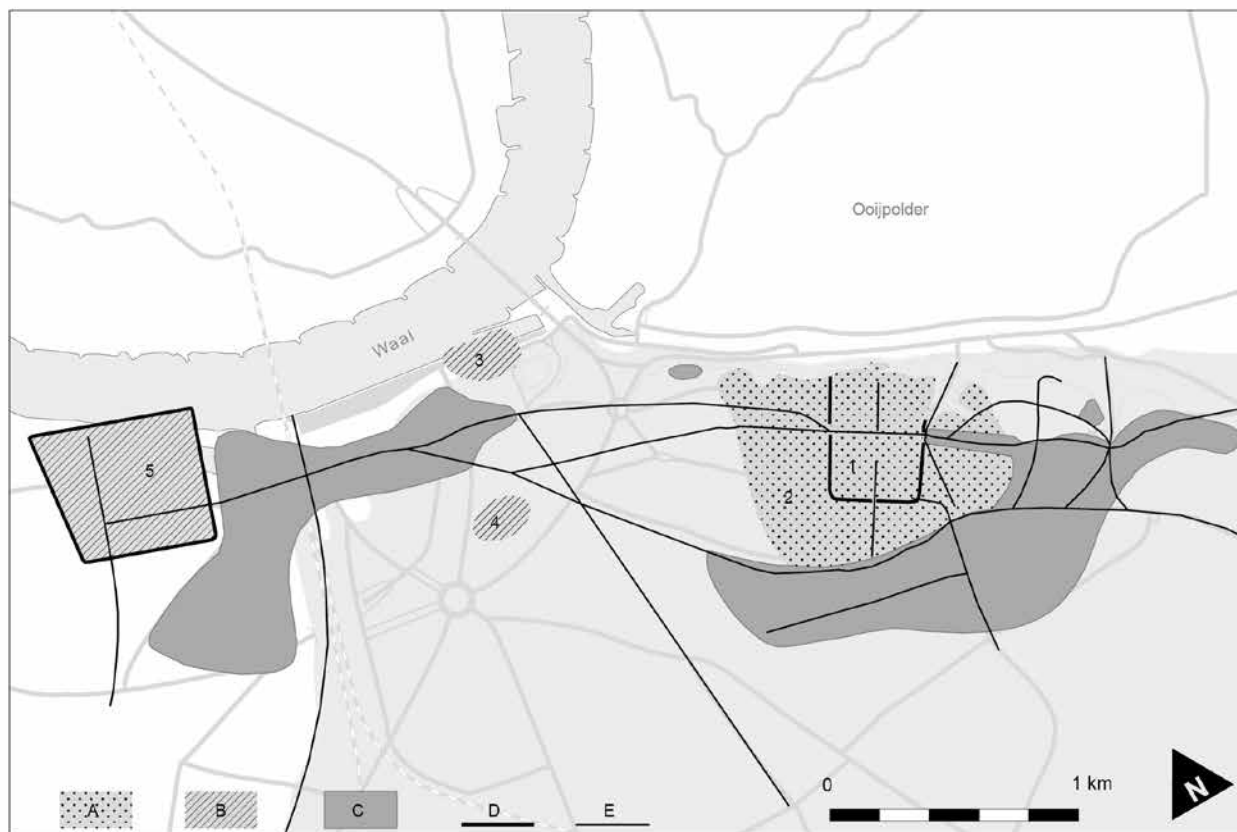

Fig. 1. Overzicht van Nijmegen ca. 70-270 na Chr. A militair; B. Civiel; C. Grafveld; D. Gracht; E. Weg; 1. Legerplaats op de Hunerberg; 2. Canabae Legionis; 3-4. Nederzettingen; 5. Ulpia Noviomagus. (Rob Mols, BAMN).

aanwezigheid van pottenbakkersovens binnen én buiten de huizen is opvallend.¹¹ In het zuidwestelijke deel van de *vicus* is er in deze periode echter nog steeds geen sprake van percelering. Wel blijken in dit gebied enkele pottenbakkers activiteiten te ontplooiën,¹² waarbij op een meer grote schaal tafelaardewerk, kruiken, wrijfschalen, kannen en gebruiks aardewerk werd geproduceerd. Deze pottenbakkersateliers zijn ontsloten door een onverhard pad, dat in de vorm van karrensporen is herkend.¹³ In het noordelijke deel van de *vicus* zijn geen opgravingen uitgevoerd, waardoor weinig gezegd kan worden over de topografie ten noorden van de *decumanus maximus*.

Naar het einde van de 1ste eeuw wordt de nederzetting verder uitgebouwd en krijgt zij steeds meer het karakter van een stedelijk centrum. De zuidoostelijke *insulae* zijn op dat moment al volledig uitgebouwd, en enkele gebouwen zijn reeds (gedeeltelijk) opgetrokken in steen. In het zuidwestelijke deel van de *vicus* verdwijnen de pottenbakkersactiviteiten

met de overgang naar de 2de eeuw. Ter hoogte van het Maasplein worden de ateliers en de 1ste-eeuwse percelering geslecht om ruimte te maken voor de aanleg van een tempelcomplex. Het onverharde pad wordt omgebouwd tot een volwaardige hoofdweg met aan weerszijden een *porticus* die van het noorden naar het zuiden loopt (*cardo maximus*). Opvallend is dat deze weg bijzonder breed is in vergelijking met de *decumanus maximus*, wat verklaard kan worden als aangenomen wordt dat de weg ook fungeerde als plein, waarbij gedacht kan worden aan het houden van markten.¹⁴

De bebouwing ten westen van de *cardo maximus* is niet in een keer uitgezet. Eerder kan gedacht worden aan een organische groei van dit deel van de stad, waarbij de *insulae* geleidelijk aan bebouwd raakten. Dit blijkt uit de grote variatie in breedte van de percelen.¹⁵ In de loop van de 2^e eeuw is de bebouwing op deze percelen steeds verder naar achteren uitgebouwd. Verschillende bouwfases kunnen worden onderscheiden, maar omdat het voorste gedeelte van de gebouwen niet is opgegraven

11 VAN ENCKEVORT & THIJSEN 2003.

12 Zee 2009; HEIRBAUT 2013, p. 85-88.

13 Zee 2009.

14 HEIRBAUT 2013, p. 39-47.

15 HEIRBAUT 2013, p. 125-150.

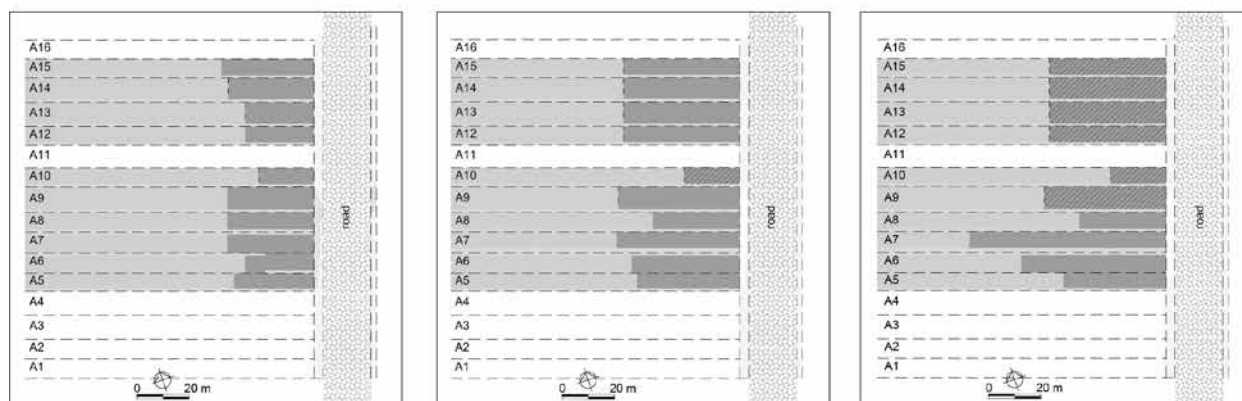

Fig. 2. Geschematiseerde weergave van de bouwfases in het zuidwestelijke insula in de 2de eeuw.

blijft het onduidelijk hoe deze gebouwen er uitzagen. In totaal zijn drie bouwfases onderscheiden, maar omwille van bovenstaande reden is niet uit te sluiten dat het om meer fasen gaat.¹⁶

De achterkant van de gebouwen bevindt zich in de eerste herkenbare bouwfase op ca. 30-37 m vanaf de *porticus*. Een opmerkelijk fenomeen in de grondplannen van deze gebouwen is de locatie van de gang, die zich meestal aan de zuidkant van het gebouw bevindt en in de achtertuin doorloopt als een soort steeg. Bij het uitbouwen van de gebouwen in de tweede fase blijken toiletten, die zich op het achtererf bevonden, te zijn gedempt en overbouwd. De toiletten zijn opnieuw opgetrokken op een afstand van de achterkant van het gebouw. De derde fase is slechts herkenbaar voor twee percelen.¹⁷ Op een perceel is een kelder herkend, die gedeeltelijk is opgevuld met leien – een aanwijzing dat het dak van dit gebouw althans gedeeltelijk uit leisteen was gemaakt. Op het tweede perceel zijn grauwacke funderingsresten aangetroffen, die gedeeltelijk toe te wijzen zijn aan een *hypocaustum* die tenminste twee vertrekken heeft verwarmd – mogelijk de meest luxueuze vertrekken in het huis. Het is bijna onmogelijk om de hierboven beschreven bouwfases goed te dateren. Bovendien blijken niet alle fasen gelijktijdig te zijn op elk perceel.

Ondergang en wederopbouw op het einde van de 2de eeuw

Het grootste gedeelte van de 2de eeuw verloopt rustig, maar het laatste kwart van de 2de eeuw vormt het toneel voor onrusten: een epidemie van pokken, gevolgd door raids van de Chauca, grootschalige desertie van soldaten, sociale onrust in Gallië en de machtsstrijd tussen Clodius Albinus en Septimius Severus.¹⁸ Ook *Ulpia Noviomagus* blijft niet gespaard en een groot deel van de stad gaat in vlammen op. Het zuidwestelijke deel wordt volledig verwoest, het tempelcomplex op het Maasplein en de woon-*insulae* aan de westkant van de stad worden platgebrand en gesloopt. Als reactie tegen de dreiging wordt een verdedigingslinie opgetrokken rond de stad, bestaande uit een wal, gracht en muur.¹⁹ Gegevens voor het noordelijke deel van de stad ontbreken, maar voor het zuidelijkwestelijke gedeelte blijkt dat deze verdedigingslinie niet overal consequent is doorgevoerd. Met name aan de westkant komen de nodige onregelmatigheden voor. Het voorkomen van verschillende grachten wijst op een fasering, die ook nog eens in een zeer korte tijdspanne gezien moet worden en die elders niet is vastgesteld. Ook de locatie van een toren in de muur, op een plaats waar geen toren verwacht zou worden als het om een eenfasig gebeuren zou gaan, wijst op meerdere fasen in de verdedigingswerken.²⁰

Gelijktijdig met het oprichten van deze verdedigingswerken krijgt de stad ook een nieuwe vorm en worden de zuidelijke en westelijke *insulae* heraanlegd. Dit blijkt uit een nieuw tracé van

16 HEIRBAUT 2013, p. 127-135.

17 Debet hieraan is de omvang van het onderzochte gebied, waardoor verschillende percelen niet compleet opgegraven konden worden.

18 ENCKEVORT & HEIRBAUT in prep.

19 VAN DER WEIJDEN 2013, p. 93-114.

20 HEIRBAUT 2013, p. 142-143.

de *cardo maximus*, dat aanzienlijk afwijkt van haar voorganger. Haaks op deze nieuwe hoofdweg worden nieuwe percelen uitgezet. Deze zijn allemaal 6 m breed, wat suggereert dat het hele gebied in een keer verkaveld is.

Het lijkt er op dat de stad gedurende de eerste decennia van de 3de eeuw de woelige periode te boven is gekomen. De aanleg van de stadsverdediging en de wederopbouw van de *insulae* aan de westkant van de stad geven aan dat de eerdere welvaart niet volledig verloren is gegaan. Toch blijkt dat dit deel van de stad geen lang leven meer beschoren was. Op basis van de vondsten, met name de gestempelde en versierde *terra sigillata* en de munten, blijkt dat omstreeks 240 na Chr. De bewoning in de zuidwestelijke hoek van de stad grotendeels ophoudt. Er wordt van uit gegaan dat de bevolking zich vanuit *Ulpia Noviomagus* opnieuw gaat vestigen in het centrum van Nijmegen, waar omstreeks 280 na Chr. op het Valkhof een *castellum* wordt gebouwd, en waar in de onmiddellijke buurt ook een nederzetting is aangetroffen.²¹ Hierdoor ontstaat een bewoningshiaat wat moeilijk uit te leggen is, aangezien dit hiaat niet in de grafvelden vastgesteld is. Onderzoek aan de Voorstadslaan heeft immers aangetoond dat hier graven uit de tweede helft van de 3de eeuw voorkomen.²² Het lijkt dus eerder plausibel dat het einde van *Ulpia Noviomagus* niet rond 240 na Chr. maar later geplaatst mag worden. Hierbij zou de bewoning in het centrum van de stad dan langer zijn doorgegaan, terwijl de bewoners uit de randzone van de stad stilaan vertrekken om zich elders te vestigen.

Bibliografie

ENCKEVORT H. van, 2010. Sporen uit de vroeg-Romeinse tijd. In: ENCKEVORT H. VAN & E.N.A. HEIRBAUT (red) 2010: *Opkomst en ondergang van Oppidum Batavorum, hoofdplaats van de Bataven. Opgravingen op de St. Josephhof in Nijmegen*, Nijmegen, p. 55-98 (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 16).

ENCKEVORT H. VAN & E.N.A. HEIRBAUT (red) 2010. *Opkomst en ondergang van Oppidum Batavorum, hoofdplaats van de Bataven. Opgravingen op de St. Josephhof in Nijmegen*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 16).

ENCKEVORT H. VAN & E.N.A. HEIRBAUT, in prep. The two capitals of the civitas Batavorum in Nijmegen. In:

REDDÉ M., *La naissance des capitales de cités en Gaule romaine* (Gallia).

ENCKEVORT H. VAN & J. THIJSSSEN, 1996. *Graven met beleid. Gemeentelijk archeologisch onderzoek in Nijmegen 1989-1995*, Abcoude/Nijmegen.

ENCKEVORT H. VAN & J.R.A.M. THIJSSSEN (eds.), 2002. *Cuijk. Een regionaal centrum in de Romeinse tijd*, Utrecht, 24-30 (Archeologische Berichten Nijmegen, 5).

ENCKEVORT H. VAN & J.R.A.M. THIJSSSEN (eds.), 2003. Nijmegen. A Roman town in the frontier zone of Germania inferior. In: Wilson P. (ed.), *The archaeology of Roman towns. Studies in honour of John S. Wacher*, Oxford, 59-72.

HEIRBAUT E.N.A. 2013. *De zuidwestelijke hoek van Ulpia Noviomagus in kaart gebracht. Deel 1. Resultaten van de opgravingscampagnes aan de Rijnstraat en Lekstraat in Nijmegen-West 2008-2010*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 41).

HEIRBAUT E.N.A. 2015. *Transecten door Ulpia Noviomagus. Rioolbegeleiding in het westelijke deel van de Romeinse stad*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport xxx).

REIJNEN R., 2013. Munten. In: HEIRBAUT, E.N.A., *De zuidwestelijke hoek van Ulpia Noviomagus in kaart gebracht. Deel 2. Beschrijving van de vondsten van de Rijnstraat en Lekstraat in Nijmegen-West 2008-2010*, Nijmegen, 177-195 (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 42).

VISSER D. & HEIRBAUT E.N.A. 2013. *De zuidwestelijke hoek van Ulpia Noviomagus in kaart gebracht. Deel 2. Beschrijving van de vondsten van de Rijnstraat en Lekstraat in Nijmegen-West 2008-2010*, Nijmegen, 5-144 (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 42).

WEIJDEN T. VAN DER, 2013. De verdedigingswerken van Ulpia Noviomagus. In: HEIRBAUT, E.N.A., *De zuidwestelijke hoek van Ulpia Noviomagus in kaart gebracht. Deel 1. Resultaten van de opgravingscampagnes aan de Rijnstraat en Lekstraat in Nijmegen-West 2008-2010*, Nijmegen, 93-114 (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 41).

ZEE, K., MET BIJDRAGEN VAN E. HEIRBAUT & R. REIJNEN 2009. *Scherven in Ulpia Noviomagus. Archeologisch onderzoek op het Maasplein en in de Waterstraat (Nijmegen)*, Nijmegen (Archeologische Berichten Nijmegen - Rapport 13).

21 VAN ENCKEVORT & THIJSSSEN 1996.

22 Mondelinge mededeling Harry van Enckevort.

Découverte d'habitations et de fours de potiers du IIIe siècle en bordure de la rue de la Semois à Arlon

Denis HENROTAY

Le projet de réaménagement d'un ancien site industriel en bordure de la rue de la Semois a déclenché une vaste opération d'archéologie préventive. En effet, le secteur est sensible puisqu'il est situé dans le prolongement de la voirie et des quatre habitations gallo-romaines mises au jour en 2005¹. Les recherches ont été menées par le Service Public de Wallonie dès le mois de septembre 2013 jusqu'en décembre 2014 sur une surface totale de 12.000 m². Le décapage a été réalisé en deux phases. La première zone a été explorée en 2013 et la seconde en 2014 après la démolition des anciens hangars industriels.

La route romaine, mise au jour sur une distance de 56 m, correspond à la voie en provenance de Reims. Les vestiges affleurent pratiquement la surface actuelle à quelques dizaines de centimètres de profondeur. La rue présente une largeur de 6 m et est implantée selon un axe est-ouest dans l'alignement parfait de la portion dégagée en 2005. Le chemin longe un rebord de plateau alluvial de la Semois. Les bâtiments ont été uniquement découverts au nord de cette voie qui surplombe la rue actuelle de 2,30 m. La zone sud, en contrebas de celle-ci, n'a pas été bâtie.

L'ampleur du décapage a permis l'exploration de plusieurs parcelles complètes. L'hypothèse de la présence d'une rue parallèle construite au nord est à écarter puisque le décapage réalisé en 2014 n'a rien révélé à cet endroit pourtant peu altéré par les perturbations modernes. La voirie découverte en 2013 est bien la seule dans le secteur car plus au sud c'est la Semois qui occupe le terrain. Le plan des maisons est semblable à celui déjà révélé à Arlon, c'est-à-dire des constructions rectangulaires du type en lanières ou « Streifenhäuser »². Il s'agit de maisons ateliers typiques de celles que l'on rencontre très couramment dans les petites agglomérations. De nombreux fragments d'ardoises sont révélateurs du mode de couverture utilisé. Les recherches menées en 2013 s'étaient concentrées sur la partie avant des habitations. L'emplacement des caves indique qu'il y a eu une modification dans l'alignement des façades. L'état le plus ancien ménageait un

espace entre le pignon et la voirie proprement dite. En 2014, l'extension du décapage a permis la fouille des pièces arrières des habitations. Elles présentent également plusieurs états de construction. Deux maisons possèdent une pièce chauffée par hypocauste (fig. 1). Ces éléments de confort ont été aménagés dans un deuxième temps comme observé sur d'autres sites. Les recherches ont révélé la présence de quatre latrines implantées dans la parcelle arrière des habitations. Il s'agit de trois puits circulaires dont les parois sont renforcées par un parement en pierres de récupération et d'origine géologique variée. Les murs sont grossièrement aménagés sans mortier ou autre liant³. La quatrième structure est de plan carré et ne présente aucun parement conservé. Le cuvelage devait être réalisé en bois comme ceux mis au jour en 2006 sur l'ancien site « Neu »⁴. Ces structures sont de faible profondeur (1,50 m) et n'atteignent pas la nappe phréatique. Trois puits à eau ont également été mis au jour. Ils sont beaucoup plus profonds. Un seul, d'une profondeur de 4,60 m a été vidé complètement.

Les espaces laissés libres entre les maisons étaient comme souvent tapissés de débris de céramiques mis au rebut. Une trouvaille exceptionnelle est à signaler : un gobelet métallescent du type *Niederbieber 32* de production locale. Outre un décor habituel de bandes de guillochis, il présente la particularité d'être orné d'une série d'appliques phalliques disposées en alternance avec des graffiti figurant une femme nue d'une part et un phallus et une vulve d'autre part. Une inscription en cursive accompagne la représentation féminine. Les deux lignes formant l'inscription restent encore à déchiffrer. Les dessins et inscriptions sont recouverts d'engobe, ce qui indique que l'auteur de ceux-ci est bien le potier.

L'apport le plus important pour la connaissance de l'artisanat local réside dans la découverte de trois fours de potiers aménagés à proximité des puits⁵. Ils sont

1 HENROTAY 2007.

2 KORTUM 2014.

3 BOUET 2009.

4 HENROTAY & WARZÉE 2009.

5 C'est la première fois que de telles structures sont avérées à Arlon. Toutefois, les études du mobilier céramique, découvert lors des fouilles conduites ces dernières années, avaient déjà révélé les éléments locaux du vaisselier parmi les dizaines de

Fig. 1. Soubassement d'un hypocauste. (Photo D. Henrotay).

Fig. 2. Mise au jour d'un four de potier avec gobelets formant le support de la sole. (Photo D. Henrotay).

Fig. 3. Fragment de disque récupéré d'un *opus sectile*. (Photo D. Henrotay).

Fig. 4. Graffiti sur un gobelet *Niederbieber 33*. (Photo D. Henrotay).

comblés de très nombreux déchets de production. Deux fours sont construits suivant un plan en étrier et le troisième suivant un plan circulaire plus classique. Cette dernière structure présente la particularité d'être construite en partie au moyen de gobelets en céramique qui formaient une armature destinée à soutenir la sole (fig. 2). Cette forme céramique est nouvelle et semble avoir été conçue uniquement pour cet usage architectural. Les productions de l'atelier

datent du IIIe siècle et appartiennent au groupe de pâtes lorrain. Les céramiques, à fin dégraissant, sont cuites le plus souvent en atmosphère oxydante, leur conférant une surface et une pâte de couleur orange. Les types les plus abondants sont les plats à cuire à enduit rouge pompéien GOSE 248 et 249 et les jattes STUART 211/GOSE 488. Un des fours a livré essentiellement des débris de gobelets métallescents du type *Niederbieber 33* avec dépressions ou décorés de bandes de guillochis. L'engobe recouvrant cette céramique métallescente est de couleur gris noir mat. La zone située le plus à l'ouest sur le chantier est également celle qui a subi le plus de dommages durant le XXe siècle. Peu de vestiges anciens ont été épargnés par les bâtiments industriels. Une cinquième cave y a toutefois été découverte. Elle a été comblée par les

milliers de fragments récoltés : HANUT & Henrotay 2006 ; HANUT 2009.

débris d'un incendie datant de la fin du IIIe siècle. Elle est aménagée à l'arrière du bâtiment antique et était protégée de l'humidité grâce à une tranchée externe comblée d'argile grise compacte. Les remblais de démolition contenaient des débris de pierres polies provenant d'un décor de pierres réalisé en *opus sectile*. Il s'agit de plaques polies en gabbro. Ces pierres d'importation de teintes verte et noire ont la forme de larges disques, de plus de 40 cm de diamètre ou de petits rectangles (fig. 3). Ces éléments constitutifs d'un décor luxueux ne proviennent pas de cette modeste habitation mais ont probablement été récupérés dans un monument de très grande importance dans le *vicus*. Un fragment de palette à fard taillé dans du gabbro pourrait peut-être indiquer la réutilisation de ces précieuses plaquettes pour la fabrication d'ustensiles de toilette. Le comblement de la cave contenait un fragment de col de gobelet métallescent *Niederbieber* 33 issu d'une officine de Trèves. Ce dernier est orné d'un graffiti représentant un personnage masculin en toge désignant du doigt un gobelet du même type donnant lieu à une métaphore iconique (fig. 4). Une inscription fragmentaire sort de sa bouche. Il s'agit cette fois d'un dessin réalisé après cuisson.

Abréviation

GOSE = GOSE 1950

Niederbieber = OELMANN 1914

STUART = STUART 1977

Bibliographie

BOUET A., 2009. *Les latrines dans les provinces gauloises, germaniques et alpines*, Paris (Gallia, 59ème supplément).

GOSE E., 1950. *Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland*, Kevelaer (Beihefte I der Bonner Jahrbücher).

HANUT F. & HENROTAY D., 2006. Le mobilier céramique des 2e et 3e siècles du site « Neu » à Arlon/Orolaunum (province de Luxembourg, Belgique). Éléments pour la définition du faciès céramique de la partie occidentale du territoire trévire, *SFECAG, Actes du Congrès de Pézenas*, Marseille, p. 287-339.

HANUT F., 2009. Les poteries de fabrication locale : un artisanat encore méconnu. In : HENROTAY D. (dir.), *Les Experts à Arlon. Autopsie d'un vicus*, Arlon (*Bulletin de l'Institut archéologique du Luxembourg* 86, 1/2, (2010), p. 57-68.

HENROTAY D., 2007. Arlon/Arlon : plusieurs habitations du *vicus* découvertes rue de la Semois, *Chronique de l'archéologie wallonne* 14, p. 159-160.

HENROTAY D. & WARZEE G., 2009. Sept années de recherches archéologiques dans le *vicus* d'Arlon. In : HENROTAY D. (dir.), *Les Experts à Arlon. Autopsie d'un vicus*, Arlon (*Bulletin de l'Institut archéologique du Luxembourg* 86, 1/2, (2010), p. 17-18.

HENROTAY D., 2014. Découvertes d'habitations gallo-romaines en bordure de la rue de la Semois, *Signa* 3, p. 107-109.

KORTUM K., 2014. Zwischen Stadt und Einzelsiedlung – römische *vici*. In *Ein Traum von Rom. Römisches Stadtleben in Südwestdeutschland* (catalogue d'exposition), p. 256-283.

OELMANN F., 1914. *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Frankfurt am Main (Materialien zur römisch-germanischen Keramik 1).

STUART P., 1977. *Gewoon aardewerk mit de Romeinse legerplats en de bij behorende grafvelden te Nijmegen*, Leyde (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum Kam 6).

Gallo-Romeinse occupatie langs een weg in Aalter – Oostmolenstraat: boerderij of afspanning?

Johan HOORNE, Evelyn SCHYNKEL, Karen LAISNEZ, Raph DE BRANT, Sylvain FETTER,
Nele HEYNSSENS & Adelheid DE LOGI

Proefsleuven en opgraving

Langs de Oostmolenstraat in het Oost-Vlaamse Aalter plande Immo Belinvest een nieuwe woonverkaveling. Naar aanleiding van deze ingrijpende, bodemversturende werken voerde De Logi & Hoorne in maart 2013 eerst een proefsleuven campagne uit. Hierbij bleek dat op het hoger gelegen stuk terrein langs de Oostmolenstraat een Romeinse weg en bijhorend nederzettingsareaal waren ingeplant. Daardoor werd de zone van ongeveer 1,1ha weerhouden voor verder onderzoek. Een team van vijf archeologen groef het vlak op tussen eind mei en eind juli 2013. Er werden heel wat sporen aangetroffen, maar de belangrijkste resultaten zijn toch duidelijk de Gallo-Romeinse occupatie langs een wegtracé. Op basis van de vormelijke eigenschappen van het complex, de vondsten en de specifieke inplanting lijkt er bovendien meer aan de hand. Mogelijk betreft het een boerderij met afspanning- of herbergfunctie, een soort baanpost met andere woorden.

Oude wegtracés

De oudste sporen van de opgraving zijn enkele wegtracés met een gelijkaardig verloop. Deze wegjes bestaan telkens uit minstens twee parallelle greppels, wellicht karrensporen, maar verschillen erg in bewaring. De breedte van een koppel karrensporen bedraagt gemiddeld 1,4 m, de stroken zijn nooit breder dan 2,75 m. Op zijn minst zes verschillende stroken, soms bestaande uit meerdere greppels, lopen volgens een globale NO-ZW oriëntatie over het opgravingsvlak. Deze langgerekte sporen zijn erg verschillend in diepte, bewaring en leesbare lengte. Sommige geïsoleerde lange, smalle greppels met een gelijkaardige oriëntatie kunnen er op wijzen dat oorspronkelijk nog meer dergelijke ondiepe wegtrajecten aanwezig waren. Enkele oversnijdingen tonen aan dat de wegjes niet gelijktijdig voorkomen. Het meest gebogen verloop lijkt één van de oudere tracés. Hoewel er wat stratigrafische gegevens

voorhanden zijn, is een datering van de lineaire structuren niet mogelijk. Ze zijn ouder dan de meer uitgebouwde Romeinse weg met bijhorende nederzetting (zie infra), maar kunnen toch nog in een vroegere fase van de Romeinse periode in gebruik geweest zijn. De aanleg en exacte opeenvolging van de verschillende, opschuivende wegtrajecten valt niet te achterhalen, door het ontbreken van dateerbare vondsten.

Romeinse weg

Ten zuiden van deze oude wegtracés werd een Romeinse weg met een gelijkaardig NO-ZW verloop geïnstalleerd. Deze weg zoomt zo de hogere droge gronden in het noorden af van het meer zuidelijk gelegen overstromingsgebied van de Oostmolenbeek. De vele kleinere wegtracés wijzen op de aanwezigheid van een oude route. Mogelijk is de bredere Romeinse weg te interpreteren als rechttrekking en bestendiging van de oudere voorgangers. De brede, lineaire structuur kon voor een lengte van 140 m over het hele vlak gevolgd worden. De weg, die in totaal 12m breedte beslaat, bestaat uit minstens twee flankerende grachten met daartussen een zandig pakket. In het noordelijke deel van het terrein lijkt de weg breder, maar dat is te wijten aan de toevoeging van een bijkomende parallelle gracht langs noordelijke zijde van de eigenlijke weg. Deze gracht zal verder zuidelijk met een rechte hoek wegbuigen van de weg en zo de omgrachting vormen voor een nederzetting ingeplant erlangs (zie infra). Soms komen twee flankerende grachten aan weerszijden van de weg voor, die – zeer variabel over het verloop van de weg – zelf uiteenvallen in twee tot drie fases. De afwateringsgrachten van de weg lijken op dezelfde plaats meermaals heraanlegd of hersteld te zijn. De jongere fases van grachten liggen dicht tegen het wegdek aan. Het zandige middenste pakket heeft een breedte van ongeveer 6m en is nog tot 0,3m dik. In de weg en grachten is slechts weinig aardewerk aangetroffen, dat bovendien geen specifiekere datering dan Romeins oplevert. Gezien de breedte en het onderhoud dat

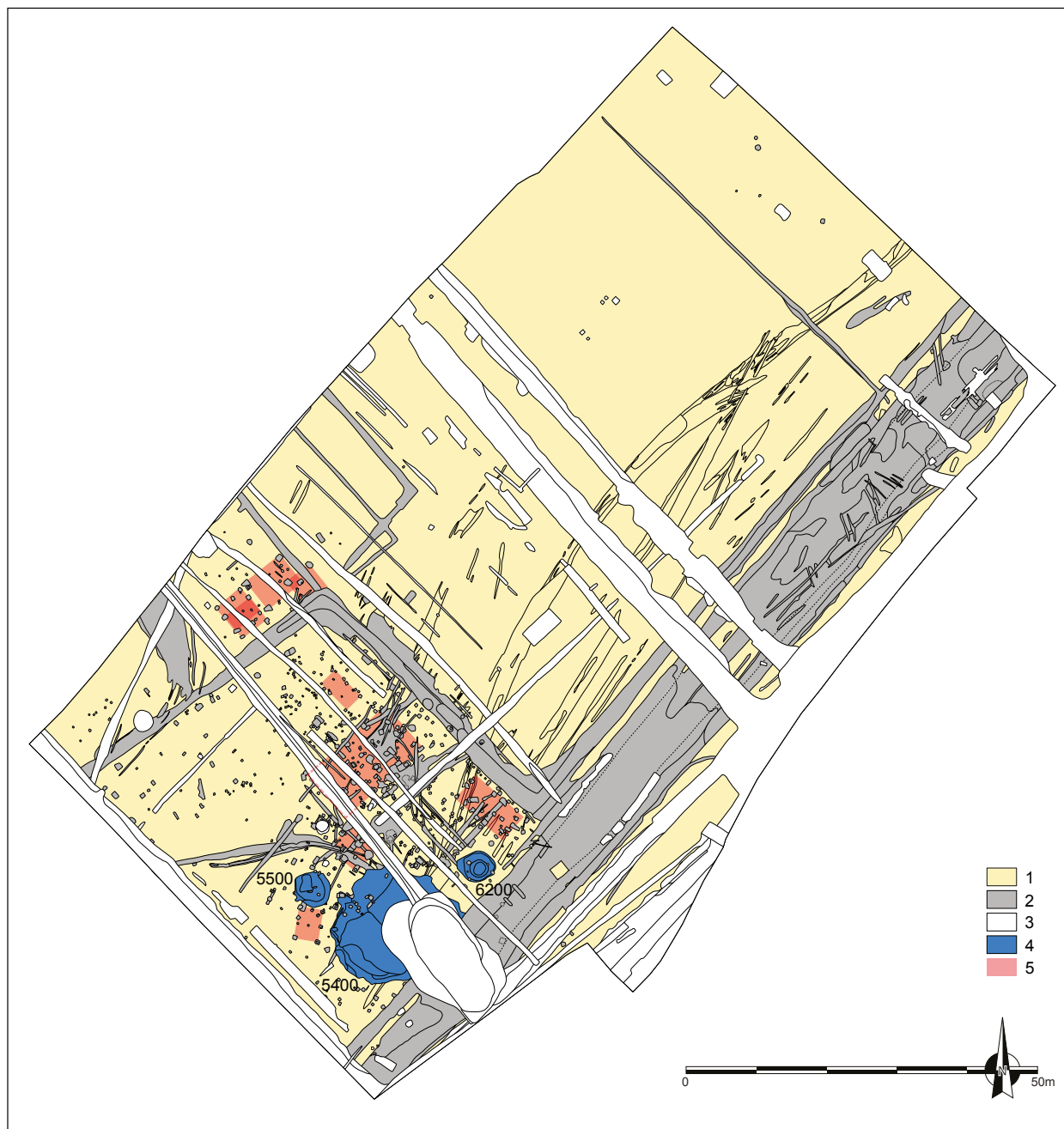

Fig. 1. Grondplan van de opgraving Aalter – Oostmolenstraat: 1. Moederbodem; 2. Sporen uit de Romeinse periode; 3. Sporen uit recentere periodes; 4. Waterputten; 5. Gebouwplattegronden.

op deze weg gebeurde, is duidelijk dat deze structuur van enig belang is. Hoe lang deze weg in gebruik was of wanneer ze werd aangelegd is niet met zekerheid vast te stellen. De Oostmolenstraat is vermoedelijk een middeleeuwse opvolger, die op sommige stukken zelfs perfect in het verlengde van de aangetroffen weg loopt. Verder onderzoek is nodig naar het mogelijke verdere verloop, maar het is niet ondenkbaar dat deze weg de vele belangrijke sites van Aalter richting het noorden ontsloot.

Omgrachte nederzetting

De gracht die parallel loopt langs de weg in het noordelijke gedeelte van de opgraving, maakt een vrijwel rechte hoek om na ongeveer 45 m in NW-richting opnieuw af te buigen naar het ZW. Zo omzoomt de gracht een rechthoek die slechts ten delen binnen het vlak viel. Deze noordoostelijke zone heeft een oppervlakte van 45 bij minstens 45 m, waarbij de zuidwestelijke begrenzing niet is aangetroffen. In de literatuur is de site Aalter – Houtem gekend voor

het onderzoek van een Romeinse waterput, enkele Romeinse vondsten uit een kuil en een mogelijk laat-Romeinse of vroegmiddeleeuwse geknikte schaal.¹ De tuinen van de straat Houtem grenzen aan het vlak, het is mogelijk dat deze vondsten binnen dezelfde zone zijn gevonden, of alvast in de directe omgeving.

Binnen deze omgrachting komen veel paalsporen, greppels en andere structuren voor, met een grote concentratie tegen de noordoostelijke zijde. Langs deze kant wordt de gracht door een regelmatige palenzetting geflankeerd. Waarschijnlijk stond hier een lichte palissade of andere houten afrastering aan de binnenzijde van de gracht.

Ten noordwesten van de omgrachting bevinden zich nog een drietal andere grachten die geënt lijken op deze brede en imposante afbakening. Eén gracht loopt min of meer in het verlengde door. De oversnijding is niet duidelijk, waardoor niet kan uitgemaakt worden of dit een oudere gracht is, die naderhand werd heruitgegraven of niet. Op ongeveer 80 m ten noordoosten van dit spoor loopt een parallelle gracht die eveneens haaks op de weg is ingeplant. Twee andere grachten hebben een vergelijkbaar verloop, waarbij telkens een kort stuk richting NO loopt, waarna een hoek volgt om terug in de dominante NW-ZO oriëntatie te hervallen. Deze grachten oversnijden elkaar, waaruit blijkt dat ze opeenvolgend in gebruik moeten zijn geweest. Ze maken allemaal onderdeel uit van een groter landindelingscomplex dat op de weg ingeplant lijkt.

Gebouwen

Paalsporen bevinden zich enkel binnen de omgrachte zone, en de lichter omgrachte zone ten noordwesten daarvan. Tegen de volledige NW-ZO lopende arm van de omgrachting langs de weg ligt een concentratie van paalsporen. De densiteit langs deze gracht is beduidend groter dan in de meer zuidelijk gelegen zone. Binnen deze concentratie konden een aantal constructies worden opgemerkt. Ook in de andere palencluster buiten de zwaarste omgrachting zijn een aantal constructies herkend.

De grootste en belangrijkste structuur is een tweeschepige plattegrond die deels oversneden wordt door enkele recentere grachten. Deze plattegrond bevindt zich ongeveer in het midden van de

afstand tussen weg en hoek van de gracht, is NO-ZW georiënteerd en meet ongeveer 14 bij 8 m. De centrale as bestaat uit drie zeer zware en diepe paalsporen die elk onderaan een bewaarde houten paalkern bevatten. Verder komen op de lange wanden van de structuur op regelmatige afstand wandpalen voor. Mogelijk bevinden zich ongeveer centraal op de lange wanden van het gebouw ook twee tegenover elkaar gelegen ingangen. De antropogene, ondiepe verkleuring in het NO-deel van het gebouw, kan een restant zijn van een ondiep bewaard stalgedeelte. Buiten het gebouw bevindt zich langs het zuidoosten een corresponderende ondiepe structuur die mogelijk als uitloop kan geïnterpreteerd worden. Uit dit gebouw komt aardewerk dat niet nauwer te dateren valt dan Romeins. Dendrochronologische dateringen op de eiken balken gaven geen bruikbaar resultaat.² Ook al omdat het kernhout betreft. Door het gebrek aan dateerbare vondsten werden drie ¹⁴C-dateringen uitgevoerd op de palen: RICH-21024 gaf als resultaat 60AD tot 230AD met 95,4% zekerheid, RICH-21030 50BC tot 90AD met 95,4% zekerheid, RICH-21031 60BC tot 80AD met 95,4% zekerheid.³ De dateringen zijn uitgevoerd op kernhout, wat waarschijnlijk een oudere datering oplevert. Gezien deze constructie veruit de zwaarste palenzetting en de grootste oppervlakte kent en centraal binnen het complex gepositioneerd is, kan dit als hoofdgebouw geïnterpreteerd worden. Deze plattegrond wijkt af van de dominante aanwezige gebouwplattegronden met een kruisvormig dragend verband binnen de regionale typologie van Gallo-Romeinse boerderijgebouwen.⁴

In de hoek tussen de gracht en de weg komt een tweede gebouwplattegrond voor. Het is een eenschepige constructie met kruisvormig dragend verband van 8,5 bij 4 m. De oriëntatie staat haaks op die van het hoofdgebouw. Gezien de grootte lijkt het eerder om een groot bijgebouw te gaan.

In lijn met de korte noordoostelijke wand van het hoofdgebouw komt nog een lichtere constructie van 6 tot 8 palen voor. Ten zuidoosten van het hoofdgebouw ligt een zespostenspieker met zeer zware palen. Dit kan ook een typische negenpostenspieker geweest zijn, waarvan één wand door een recente gracht verstoord is. Iets verder ten zuiden, bij een waterput en een drenkpoel situeert zich een lichtere zespostenspieker.

² VAN DAALEN 2014, p. 2.

³ VAN STRYDONCK & BOUDIN 2014.

⁴ DE CLERCQ 2009, p. 269-321.

¹ VAN DOORSELAER & THOEN 1967; VAN DOORSELAER 1976.

Fig. 2. Paalspoor van het centrale hoofdgebouw met bewaarde nokpaal.

Fig. 3. Waterput 5500 met rechthoekige beschoeiing.

Fig. 4. Fragment van een vuurbok met gestileerd everzwijnhoofd uit waterput 6200 © Dieter Jehs, archaeological-photography.be.

Fig. 5. De bijna volledige 'knobbelpot' gevonden op de bodem van waterput 5500 © Dieter Jehs, archaeological-photography.be.

Buiten de omgrachting, net aan de hoek bevindt zich een zone waar verschillende paalsporen voorkomen. Er lijken vier tot vijf grote vierpalige bijgebouwen te liggen. De oppervlakte van deze bijgebouwen is groter dan de doorsnee spieker, maar vierpalige constructies van deze grootte-orde zijn zeker niet onmogelijk. De ligging vlak bij de hoek van de gracht is vermoedelijk geen toeval. De bijgebouwen oversnijden elkaar en lijken niet allemaal gelijktijdig te zijn. Omdat ze buiten de omgrachte zone liggen, is niet duidelijk of ze bij deze nederzetting (of het bijhorende landareaal) horen, of bij een mogelijk naburig erf dat zich buiten de opgegraven zone zou kunnen ophouden.

Waterputten

Drie watervoerende structuren op het terrein blijken Romeins. Het betreft twee waterputten en één vrij grote drenkpoel, gelegen binnen de omgrachte zone. Tussen het hoofdgebouw en de weg ligt ter hoogte van het grootste bijgebouw waterput 6200. Deze structuur was in het vlak een ovaal van 5,5 bij 4,35 m, en was maximaal 2,1 m diep. Een duidelijke bekisting ontbreekt. Een amalgaam van houten elementen vormen een ineengedrukte beschoeiing. In de opvulling bevond zich behoorlijk veel aardewerk, waaronder Oost-Gallische (oa. Drag. 18/31, Dr. 33, Dr. 38, Dr. 39), maar ook Centraal-Gallische (Dr. 18/31 of 31) *terra sigillata*, *amforae* uit Zuid-Frankrijk, Spanje en Campanië, *dolia*, kruikwaar en *mortaria* uit Bavay, en ook handgemaakte keramiek. Dit aardewerk lijkt te wijzen op een datering in het laatste kwart van de 2de eeuw tot het eerste kwart van de 3de eeuw.⁵ Er werd ook een groot stuk van de

⁵ Het aardewerk van de site werd door prof. dr. W. De Clercq

voorkant van een vuurbok aangetroffen, in de vorm van een gestilleerd everzwijnhoofd.

Iets verderaf van het hoofdgebouw bevindt zich waterput 5500, die in het vlak rond is met een diameter van 5,1 m. Het is de diepste structuur van de opgraving met een maximale diepte van 3,17 m onder het opgravingsvlak. Er is een stevige eikenhouten bekisting bewaard over een hoogte van 2,04 m. Het betreft een rechthoekige type beschoeiing bestaande uit horizontale planken en verticale hoekbalken. De binnenafmeting bedraagt 1,1 bij 1,1 m. De opvulling lijkt bovenaan vooral gedempt, met slechts onderaan een gelaagd gebruikspakket. Op de bodem van de put bevonden zich aardewerkfragmenten van een volledige knobbelpot en twee in elkaar gehaakte bronzen mantelspelden. Het kan gaan om een verlatingsoffer. Qua vondsten is er minder aangetroffen dan in waterput 6200, maar het betreft vergelijkbaar materiaal. Het aardewerk duidt eveneens op een datering in de late 2de tot het eerste deel van de 3de eeuw. Opmerkelijk is dat door *crossfitting* blijkt dat aardewerk uit deze waterput past op scherven uit waterput 6200. De opvulling van deze waterputten moet bijgevolg in dezelfde fase gebeurd zijn. Dendrochronologisch onderzoek wijst op een kapdatum van het eikenhout in, of zeer kort na, 176 n. Chr.⁶ Dit is perfect in overeenstemming met de datering van het aardewerk in de iets latere opvullingspakketten.

Vlak tegen het wegtraject en tussen waterputten 5500 en 6200 ligt watervoerende structuur 5400. Deze zeer grote structuur wordt deels oversneden door een groot recent spoor. In het vlak lijkt het ook om een ovaal te gaan van ongeveer 13 bij 10 m. Langs westelijke zijde vertoont het spoor in doorsnede een zeer geleidelijke helling. De structuur meet 1,65 m op zijn diepst, waarbij ook sporen van *trampling* zijn opgemerkt. De grote oppervlakte, de matige diepte, de lichte helling langs één kant en de tramplingssporen wijzen duidelijk op een functie als drenkkuil. Mogelijk dient de interne afbuigende gracht (met twee fasen) dan ook als afbakening voor het vee. In de vulling komt behoorlijk wat aardewerk voor, waaronder ook heel wat importen zoals Oost-Gallische *terra sigillata*, Keuls vernist aardewerk, Zuid-Franse en Spaanse amforen. Een algemene datering in de late 2de tot 3de eeuw lijkt opnieuw aangewezen.

Op basis van het pollen- en macrorestenonderzoek van deze drie structuren blijkt dat in de Romeinse periode spelt, emmer, gerst, pluimgierst, vlas, tuinboon, koriander, selderij, hazelnoot, aardbei, en mogelijk ook braam, vlier en framboos een rol speelden in de voeding van de bewoners. Het landschap rond de nederzetting kan als een bosrandsituatie beschouwd worden, er waren nog vrij veel bomen aanwezig. Grasland was vrij belangrijk, en werd wellicht extensief gebruikt. Er werd waarschijnlijk eenmaal per jaar gehooïd, gevolgd door begrazing. Deze weiden liggen op de lager gelegen delen van het terrein, ten zuiden van de weg. Aan de drenkpoel stonden enkele oever- en moerasplanten die kenmerkend zijn voor modderige bodems. Rond de waterputten was het aandeel van eenjarige stikstofhebbers groter dan rond de drenkpoel. Dit kan betekenen dat in de nabije omgeving van de waterputten sprake was van moestuinen. In de waterputten zijn ook sporen van mestschimmels gevonden die op aanwezigheid van vee duiden. Dit blijkt ook uit de vondst van mestbrokjes en plantenresten met scherp afgesneden zijanten. In de waterputten is hooi of restanten daarvan terechtgekomen, mogelijk lag er vlakbij hooi opgeslagen. Al met al zijn er sterke aanwijzingen voor veehouderij. Uit de vondst van enkele haren van schaap, blijkt dat er in elk geval schapen werden gehouden. Het onderzoek toont ook aan dat op het erf bomen stonden. In waterput 6200 werden heel wat bladresten en knoppen van een eik gevonden. Hiervan werden ook in de drenkpoel aanwijzingen van aangetroffen. Wellicht situeerde de waterput zich in de schaduw van een eik. Ook hazelaar, els en wilg komen voor op het erf zelf.⁷

Boerderij, of net iets meer?

Het complex is dan wel niet volledig opgegraven toch zijn alle gekende aspecten van een doorsnee rurale nederzetting aangetroffen. Het betreft een erf, bestaande uit een hoofdgebouw, enkele bijgebouwen en watervoerende structuren. Het natuurwetenschappelijk onderzoek wijst duidelijk op veeteelt en eveneens op tuin- en akkerbouw. Dit erf lijkt duidelijk afgebakend in de tijd. De occupatie werd ergens in het laatste kwart van de 2de eeuw geïnstalleerd, mogelijk langs een bestaande meerfasige weg, en begin de 3de eeuw opgegeven.

(UGent) gedetermineerd en gedateerd, waarvoor dank.

6 VAN DAALLEN 2014, p. 2-4.

7 VAN HAASTER 2014, p. 3-16.

De brede en diepe gracht die het erf omsluit loopt parallel langs de afwateringsgrachten van de weg verder in noordoostelijke richting. Zo lijkt het alsof het complex fysiek aansluit bij de weg. Er is in deze hoek van het erf slechts één hoofdgebouw aangetroffen, toch is er heel wat watervoorziening aanwezig, met twee waterputten en een drenkpoel. Bovendien blijken de twee waterputten op basis van *crossfitting* van aardewerk gelijktijdig gedempt. Er lijkt bijgevolg een overaanbod aan water, of de occupatie had een functie die heel wat water vergde. De drenkpoel en de gracht van een veekraal binnen het erf wijzen op speciale aandacht voor het vee. Het aangetroffen aardewerk getuigt van behoorlijk wat importen en luxewaar, wat een hogere status van deze nederzetting suggereert. Deze gegevens en de specifieke ligging langs een Romeinse weg wijzen er op dat er meer aan de hand is dan enkel een rurale uitbating.

Langs Romeinse wegen zijn plaatsen voorzien waar reizigers hun paarden kunnen laven of wisselen, en zelf eventueel ook kunnen verpozen. Dergelijke afspanningen of herbergen kunnen (semi-)officieel van inslag zijn. De bovenvernoemde eigenschappen van de occupatie zoals de vrij specifieke inplanting, de iets hogere status en de uitgebouwde watervoorziening, kunnen zeker indicaties zijn dat dit niet louter een boerderij was, maar een boerderij met een bijkomende afspanningfunctie, of zelfs een volwaardige herberg. Om te spreken van een volwaardige officiële baanpost (zoals in Velzeke⁸), zijn er te weinig harde bewijzen, hoewel over dit soort instelling in deze uithoek van het Romeinse Rijk niet veel gekend is. Maar het lijkt er op zijn minst sterk op dat aan de Oostmolenstraat in Aalter een voorloper van een hedendaags tankstation en/of wegrestaurant werd opgegraven.

Bibliografie

- DESCHIETER J. & DE MULDER G., 2005. Het archeologisch onderzoek van de vicus te Velzeke in 2003-2004. Sporen van een baanpost in de zuidoostelijke sector, *Handelingen Zottegemse Genootschap voor Geschiedenis en Oudheidkunde* XII, p. 169-218.
- DE CLERCQ W., 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de Civitas Menapiorum (Provincia Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. – 400 n. Chr.)*, Onuitgegeven doctoraatsproefschrift, Universiteit Gent, 559 pp.
- VAN DAALEN S., 2014. *Aalter, Oostmolenstraat. Dendrochronologisch onderzoek* (Van Daalen Dendrochronologie, projectnummer 13.093), 8 pp.
- VAN DOORSELAER A., 1976. La Tène-schaal uit Aalter-Houtem, *Kultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen 1976, Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen* VII, p. 15.
- VAN DOORSELAER A. & THOEN H., 1967. Romeinse waterput en scherven van Romeins aardewerk gevonden te Aalter-Houtem. *Kultureel Jaarboek voor de provincie Oost-Vlaanderen 1967/2, Oudheidkundige opgravingen en vondsten in Oost-Vlaanderen*, p. 35-41.
- VAN HAASTER H., 2014. *Archeobotanisch onderzoek aan een Romeinse nederzetting en enkele middeleeuwse grondsporen te Aalter (Provincie Oost-Vlaanderen)* (Biaxiaal 756), 48 pp.
- VAN STRYDONCK M. & BOUDIN M., 2014. *Radiocarbon dating report De Logi & Hoorne* (KIK-IRPA Radiocarbon dating report 2013/12063), 2 pp.

8 DESCHIETER & DE MULDER 2005, p. 210-211.

Vroeg-Romeinse bewoning te Avelgem-Huttegemstraat

Niels JANSSENS

Op enkele terreinen gelegen tussen de Huttegemstraat, De Pontstraat en de Doorniksesteenweg te Avelgem werd in april 2011 een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd door BAAC bvba, naar aanleiding van de geplande verkaveling van dit gebied. Drie zones werden hierbij geselecteerd voor verder onderzoek, met name een westelijk gelegen zone 1, een oostelijk gelegen zone 2 en een zuidelijk gelegen zone 3. Tijdens de opgraving van deze verschillende delen, uitgevoerd in juni 2011, werden in zones 1 en 2 verschillende structuren en sporen uit de 1ste eeuw aangetroffen.

Zone 1

Het erf (of deel van een erf) dat in deze zone werd gevonden had een NO-ZW oriëntatie en bestond uit een grachtensysteem, enkele leemwinningskuilen en twee gebouwen, zijnde een zogenaamd portiekgebouw enerzijds en een zespalige spieker anderzijds. (fig. 1) Het hoofdgebouw had een rechthoekig grondplan (5,6 m x 6,8 m), dat gevormd werd door vier hoekpalen, mogelijk diende ook een vijfde paal in de meest zuidelijke korte zijde tot het gebouw gerekend te worden. Ten noorden van dit rechthoekige grondplan lagen twee naar binnen springende paalsporen, die werden geïnterpreteerd als zijnde de ingangspartij – de portiek – van het gebouw. De paalsporen waren met 10 cm tot 20 cm vanaf het aangelegde vlak niet erg diep bewaard, maar bevatten wel een grote hoeveelheid houtskool en verbrande leemfragmenten. (fig. 3)

Op basis van de palenconfiguratie kon er besloten worden dat het hier ging om een zogenaamd portiekgebouw¹, een type gebouw dat wordt gekenmerkt door een rechthoekig grondplan, gevormd door 4 (soms 6) palen, die samen een oppervlakte overspannen van 25 tot 30 m². De lengte-breedte verhouding van dit type ligt doorgaans tussen 1/1 en 1,4/1, met een maximum verhouding van 2/1.

Door deze grotere oppervlakte zijn ze duidelijk te onderscheiden van spiekers, waarbij het gemiddelde eerder rond de 10 m² ligt. Het meest duidelijke element, wat ook meteen de naam aan het gebouw geeft, is echter de portiek. Eén of meerdere van dergelijke ingangspartijen, die worden gevormd door enkele vooruit geschoven palen, meestal inspringend ten opzichte van het rechthoekige grondplan, zijn steevast aanwezig.² Het hier aangetroffen gebouw bleek met zijn 38,08 m² iets groter te zijn qua oppervlakte dan het gemiddelde, de verhouding lengte-breedte van 1,2/1 valt echter wel heel goed binnen de standaard waarden. Ook moet worden vermeld dat in de latere fase van dit bouwtype, met name de 1ste eeuw n. Chr. de grootte van de gebouwen toeneemt.³

De portiekgebouwen werden reeds veelvuldig aangetroffen van Normandië tot Bohemen en van de Auvergne tot Henegouwen,⁴ maar ze werden op de Zuid-Vlaamse leemgronden nog niet veel aangetroffen. Slechts op zo'n 3 km in vogelvlucht van deze opgraving werden in 2011, te Ruien-Rosalinde, twee gelijkaardige gebouwen aangesneden tijdens een vlakdekkende opgraving uitgevoerd door Solva.⁵ Deze gebouwen waren respectievelijk 3,75 m x 4,5 m en 4,5 m x 5 m groot en hadden beiden ook vooruitgeschoven en licht naar binnen springende palen buiten de rechthoekige configuratie.

Portiekgebouwen zijn te dateren in de laatste twee eeuwen v. Chr., maar ook gedurende de Romeinse periode blijven ze nog even in gebruik. Het aardewerk dat kon verzameld worden uit de paalkuilen, allemaal handgevormd materiaal dat bijna allemaal secundair verbrand was, diende inderdaad te worden gedateerd in de late ijzertijd – vroeg Romeinse periode (200 v Chr. – 60 n. Chr.), een C14 datering was nodig om een strakkere datering te verkrijgen. Enkele verbrande gierstkorrels (*panicum sp.*) werden hiervoor gebruikt en gaven met 68,2% zekerheid een datum tussen 60 en 140 n. Chr. aan en met 95,4% zekerheid een tussen 50 en 220 n. Chr. Gezien de

1 Frans: *Bâtiment à porche*; Duits: *Vierpfostenbau mit Dobbelpfostensetzung*.

Met dank aan prof. Dr. Wim De Clercq (Universiteit Gent) en Bart Cherreté (Solva) voor hulp bij determinatie.

2 CHERRETTÉ *et al.* 2012, p. 201.

3 LAURELUT *et al.* 2004a, p. 60.

4 LAURELUT *et al.* 2004a, p. 57.

5 CHERRETTÉ *et al.* 2012, p. 201-202.

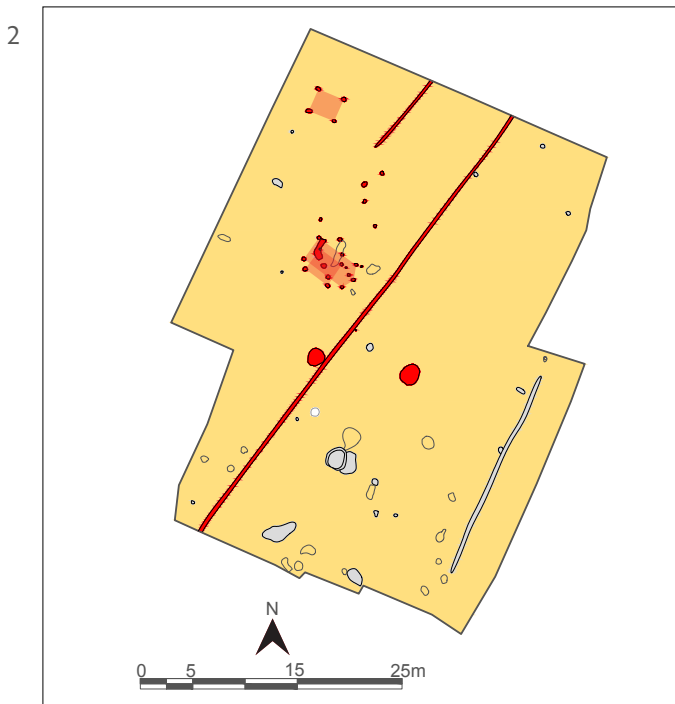
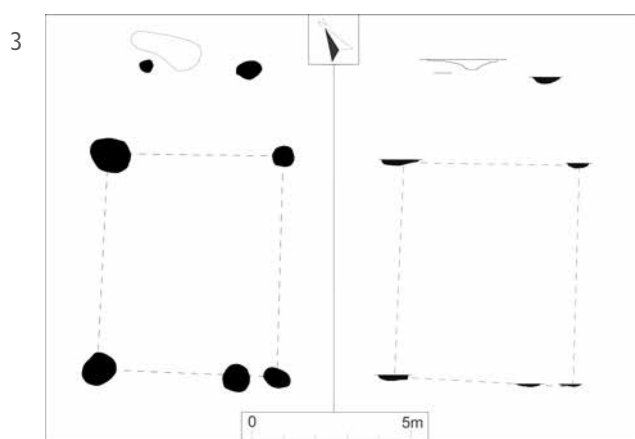
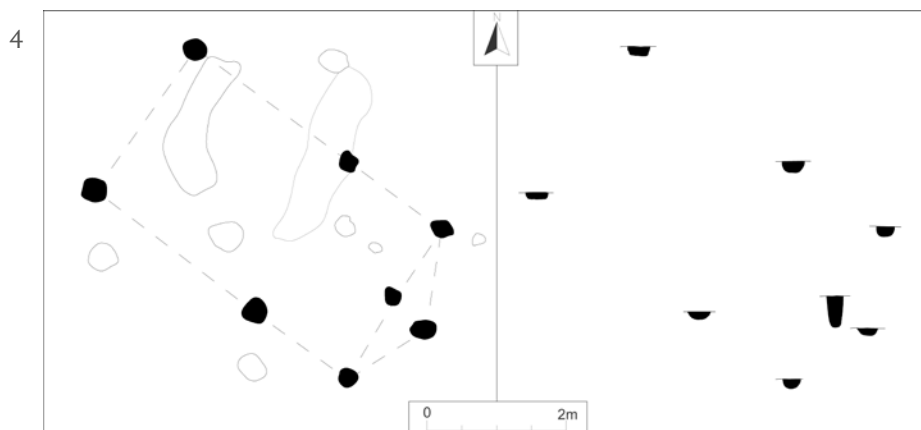

Fig. 1. Overzicht zone 1 (Rood: Sporen uit late ijzertijd – vroeg Romeinse periode, Grijs: ongedateerde sporen; wit: Recente sporen; kleurloos: natuurlijke sporen).

Fig. 2. Overzicht zone 2 (Rood: Sporen uit late ijzertijd – vroeg Romeinse periode, Grijs: ongedateerde sporen; wit: Recente sporen; kleurloos: natuurlijke sporen).

Fig. 3. Portiekgebouw: grondplan en coupes.

Fig. 4. Achtpalig gebouw: grondplan en coupes.

volledige afwezigheid van Romeins importaadewerk en de C14 gegevens moet eerder een datering in de 1ste eeuw n. Chr. voorop gesteld worden voor het gebouw. De grootte van het gebouw was hiervoor reeds een aanwijzing.

Wat de functie betreft zijn reeds door andere auteurs verschillende opties naar voren geschoven.⁶ Een eerste hypothese stelt een opslagfunctie voor, indicaties hiervoor zijn de grote aanwezigheid van graankorrels in de paalkuylvullingen. Dit werd onder andere reeds via paleo-ecologische analyse te Ennery (Moselle) en Villers-le-Tourneur (Noord-Frankrijk) aangetoond. Ook de brede ingangspartij van de portiek, gemiddeld tussen 1,80 m en 2,50 m breed, kunnen wijzen op een dergelijk gebruik, de ingang zou zo immers breed genoeg zijn om een kar te kunnen binnen rijden en deze dichtbij, of zelfs in het gebouw uit te laden, waardoor er dus niet ver met de voorraden zou moeten worden gesleurd.

Een tweede voorgestelde functie is één als werkplaats, wat vermoedt werd aan de hand van de grote hoeveelheid beschadigd of vernield materiaal dat

doorgaans in de vullingen van de sporen wordt aangetroffen. Een groot minpunt aan deze theorie is echter dat tot nu toe geen ovens, haarden of andere structuren gevonden werden die duidelijk in verband kunnen worden gebracht met de gebouwen.⁷

Een derde en laatste optie is dat het portiekgebouw heeft gediend als hoofd-

gebouw binnen het erf. Argumenten hiervoor zijn de meestal centrale ligging binnen het erf van de structuur en in vele gevallen de afwezigheid van een ander duidelijk hoofdgebouw bij aanwezigheid van deze structuur met portiek. Bovendien werd tijdens de Romeinse periode vaak op de locatie waar eertijds een portiekgebouw stond, een villa aangelegd.⁸

Wanneer deze hypothesen worden toegepast op het hier aangetroffen gebouw zien we enkele overeenkomsten voor de drie verschillende theorieën. De brede toegang (2,63 m) via de portiek zou inderdaad kunnen wijzen op een functie als opslagplaats, de vrij kleine hoeveelheid graankorrels aangetroffen in de paalsporen is in dit opzicht echter niet zo overtuigend. Een functie als werkplaats zou kunnen ondersteund worden door het grote aantal verbrand materiaal aanwezig in de sporen van het hoofdgebouw, maar omdat ook in enkele leemwinningskuilen en in de paalsporen van een zespalige spieker uit dezelfde periode een zeer groot aandeel verbrand materiaal werd gevonden, lijkt ook deze functie minder waarschijnlijk. De hypothese voor een functie als hoofdgebouw daarentegen kan wel ondersteund worden, er werden namelijk geen andere, duidelijke structuren aangetroffen die dit nut kunnen vervullen. Hierbij moet echter ook gesteld worden dat vermoedelijk slechts een klein deel van het volledige erf werd onderzocht, andere hoofdgebouwen kunnen nog steeds in de buurt van het plangebied aanwezig zijn en de centrale ligging van het portiekgebouw kan hiermee ook niet duidelijk bevestigd worden. Toch lijkt deze laatste hypothese de meest waarschijnlijke.

Een gebouw dat wel duidelijk in verband te brengen was met opslag van goederen was de meer

6 LAURELUT *et al.* 2004a & LAURELUT *et al.* 2004b.

7 LAURELUT *et al.* 2004b, p. 139.

8 LAURELUT *et al.* 2004a, p. 59.

zuidoostelijk gelegen spieker. Deze werd in het vlak herkend als een structuur bestaande uit zes paalkuilen, die 20 tot 40 cm diep bewaard waren. De structuur mat 4 x 3 m en had, net als het portiekgebouw en bijhorende grachtensysteem een NO-ZW oriëntatie, een duidelijke aanwijzing dat het hier ging om een gelijktijdige structuur. Het aardewerk aangetroffen in de sporen bevestigde deze gelijktijdigheid. Zoals reeds kort aangehaald was ook hier het overgrote deel van het materiaal secundair verbrand en ook hier duiden de grote hoeveelheid houtskool en verbrande leem in de sporen op brand.

Zone 2

Ook in deze zone werden enkele greppels met een NO-ZW oriëntatie aangesneden, waarnaast enkele bijgebouwen en een aantal kuilen waren gelegen die in dezelfde periode dienen te worden gesitueerd. Twee vierpalige spiekers, een achtpalig bijgebouw met apsis en mogelijk een vierde (hoofd)gebouw werden aangesneden. (fig. 2)

De twee vierpalige spiekers volgden duidelijk de dominante oriëntatie van de site en moeten waarschijnlijk dan ook in dezelfde periode gedateerd worden, een gebrek aan schervenmateriaal in de paalkuilen zorgt er echter voor dat dit niet kan worden bevestigd.

Het achtpalige gebouw had een NW-ZO oriëntatie en week dus af van de dominante richting. De palen lagen op verschillende afstanden van elkaar, tussen de meest NW gelegen palen en de middelste lag een afstand van 2,8 m, tussen de middelste en de ZO gelegen palen was deze afstand korter, namelijk 1,5 m. Aan de ZO gelegen korte zijde van het gebouw was een dieper gefundeerde paal aanwezig, alsook een licht naar buiten springend spoor. Vermoedelijk gaat het hier om een gebouw dat werd opgericht voor opslag van goederen. (fig. 4)

Deze structuur lag op dezelfde locatie als één van de twee vierpalige spiekers, maar omdat geen enkel van de sporen van beiden structuren elkaar oversneden en er in de vullingen geen dateerbaar materiaal aanwezig was, is het onmogelijk te bepalen of het achtpalige gebouw ouder of jonger is dan de vierpalige spieker(s). Nog een derde, mogelijke structuur lag op deze locatie, vier paalkuilen lagen hier op regelmatige afstand van elkaar op één NO-ZW gerichte lijn. Ook uit deze paalkuilen kon geen dateerbaar materiaal verzameld worden.

Buiten deze gebouwstructuren werd in zone 2 enkel nog een aantal leemwinningskuilen en een waterkuil

geregistreerd. Het materiaal aangetroffen in deze sporen duidde wederom op een datering in de late ijzertijd – vroeg Romeinse periode.

Besluit

Zones 1 en 2 moeten vermoedelijk gerekend worden tot één groot complex van erven. Binnen dit complex werden een aantal structuren herkend als zijnde bijgebouwen (spiekers) en één als zijnde een zogenaamd portiekgebouw. Alhoewel dit gebouwtype een sterke verspreiding kende in het noorden van Frankrijk tot in Henegouwen, werd een dergelijk gebouw tot voor kort niet herkend op de Zuid-Vlaamse leemgronden. De vondst van het portiekgebouw te Avelgem en de equivalenten te Ruien wijzen op een meer noordelijke verspreiding van dit type wat, gezien de dichte ligging ten opzichte van bijvoorbeeld Henegouwen, niet geheel verrassend moet zijn. Waar vroeger werd aangehaald dat de noordelijke grens voor dit type gebouw zou liggen op de plaats waar de langere (woonstal)huizen zouden gevestigd zijn,⁹ lijkt op basis van deze, weliswaar schaarse, data dat er toch sprake is van enige overlap.

Bibliografie

CHERRETÉ B., VERBRUGGE A., DE GRAEVE A. & GUILLAUME V., 2012. Voorlopige resultaten van de opgravingscampagne 2011 te Ruien-Rosalinde (gem. Kluisbergen): greppels en 'portiekgebouwen' uit de late ijzertijd? (prov. Oost Vlaanderen, België), *Lunula. Archaeologia protohistorica* XX, p. 201-203.

JANSSENS N., COX L. & VANOVERBEKE R. 2013. Archeologische opgraving Avelgem-Huttegemstraat, *BAAC Vlaanderen rapporten* 14.

LAURELUT C., TEGEL W. & VANMOERKERKE J., 2004a. L'évolution des bâtiments de la fin de l'Âge du Fer aux débuts de l'antiquité dans le nord-est de la France: continuités et ruptures, *Romeinendag* 2004, p. 57-64.

LAURELUT C., TEGEL W. & VANMOERKERKE J., 2004b. Nouvelles réflexions concernant les bâtiments à porche de la fin de l'Age du Fer, *Lunula. Archaeologia protohistorica* XII, p. 137-144.

⁹ LAURELUT *et al.* 2004a, p. 60.

Romeinse bewoning te Lokeren Hoedhaar

Niels JANSSENS, Ilse GIERTS

Naar aanleiding van een geplande verkaveling van enkele terreinen gelegen aan de Veldstraat en de Hoedhaarstraat te Lokeren door Van Roey vastgoed werd in een eerste fase een proefsleuvenonderzoek uitgevoerd met de bedoeling deze zone op zijn archeologische waarde te testen. Dit onderzoek werd uitgevoerd door de archeologische dienst Waasland (ADW) en gaf aanleiding tot een opgraving in drie verschillende zones, met name een oostelijk (zone 1), een zuidelijk (zone 2) en een noordelijk deel (zone 3). Op deze manier zou een oppervlakte van 10 500 m² op een vlakdekkende manier worden onderzocht.

Deze opgraving werd uiteindelijk in drie verschillende fasen uitgevoerd door BAAC Vlaanderen, namelijk van 19 tot 23 december 2011, van 2 januari tot 2 februari 2012 en ten slotte van 10 tot en met 24 september 2012. Uit het onderzoek bleek dat er behalve sporen uit de Romeinse periode en de middeleeuwen, ook oudere structuren aanwezig waren. Zo werden verschillende bijgebouwen en andere structuren uit de bronstijd en ijzertijd aangetroffen.

In alle drie de zones werden structuren uit de Romeinse periode aangetroffen. Het ging hier in totaal om één hoofdgebouw, één bijgebouw, twee waterputten, enkele kuilen en een greppel.

Zone 1

Binnen deze relatief kleine zone werd slechts één Romeinse structuur aangetroffen, namelijk een vierpalige spieker met een vierkant grondplan van 1,8 m op 1,8 m. Op basis van het aardewerk, aangetroffen in drie van de vier paalkuilen, kan hij in de 2de eeuw - 3de eeuw gedateerd worden. De paalkuilen zelf waren zo'n 30 cm diep bewaard en hadden allemaal een komvorm.

Zone 2

In de zuidelijk gelegen zone 2 werd eveneens slechts één Romeinse structuur aangetroffen, dit keer een waterput. Tijdens het couperen van een post-middeleeuwse waterput werd het onderste deel van een houten bekisting aangesneden, het bovenste deel

werd immers reeds vernield bij het plaatsen van het post-middeleeuwse exemplaar.

De bekisting van deze waterput was minimum 40 cm en maximum 1 m hoog bewaard en bestond uit verticaal ingeheide eiken planken en vier eiken hoekbalken. Het geheel werd bij elkaar gehouden door horizontale balken, die aan de binnenzijde van de structuur via een pen - gat verbindingen bevestigd waren aan de vier hoekpalen. Enkel aan de zuidelijke en de westelijke zijde waren deze horizontale dwarsbalken bewaard. Aan de zuidelijke zijde was aan de binnenzijde nog een schuine balk geplaatst, maar deze leek geen verbindingpunten te vertonen met de hoekbalken en is derhalve waarschijnlijk niet *in situ* bewaard (fig. 1).

De vulling van deze constructie werd door middel van het erin aanwezige aardewerk en door middel van een ¹⁴C-datering geplaatst in de periode 70-180 n. Chr.

Op de bodem van de bekisting werd een relatief grote hoeveelheid botmateriaal van varken (41 fragmenten)¹, paard (16 fragmenten)² en rund (1 fragment) aangetroffen. Op bijna alle botmateriaal waren snijsporen zichtbaar, bij een fragment paardenbot waren zelfs vraatsporen, vermoedelijk van honden, waarneembaar. Er werd initieel gedacht aan een rituele depositie, maar de samenstelling van het botmateriaal en de duidelijke consumptiesporen (zowel menselijk als dierlijk) wijzen niet meteen in deze richting. Wat wel duidelijk is, is dat deze depositie te linken is aan de opgave van de waterput, het water zou immers niet meer drinkbaar zijn na het dumpen van de karkassen.

Behalve het botmateriaal werd ook aandacht besteed aan archeobotanisch onderzoek van de vulling (zie verder).

Zone 3

In deze zone werden de meeste Romeinse sporen en structuren aangetroffen, hier werd namelijk

1 Afkomstig van 1 individu van 14 tot 21 maanden oud. Schedel, spaakbeenderen, middenhandsbeenderen, ribben, wervels.

2 Afkomstig van 2 individuen. Schedel van 4-jarig individu en middenhandsbeen van 1-jarig individu.

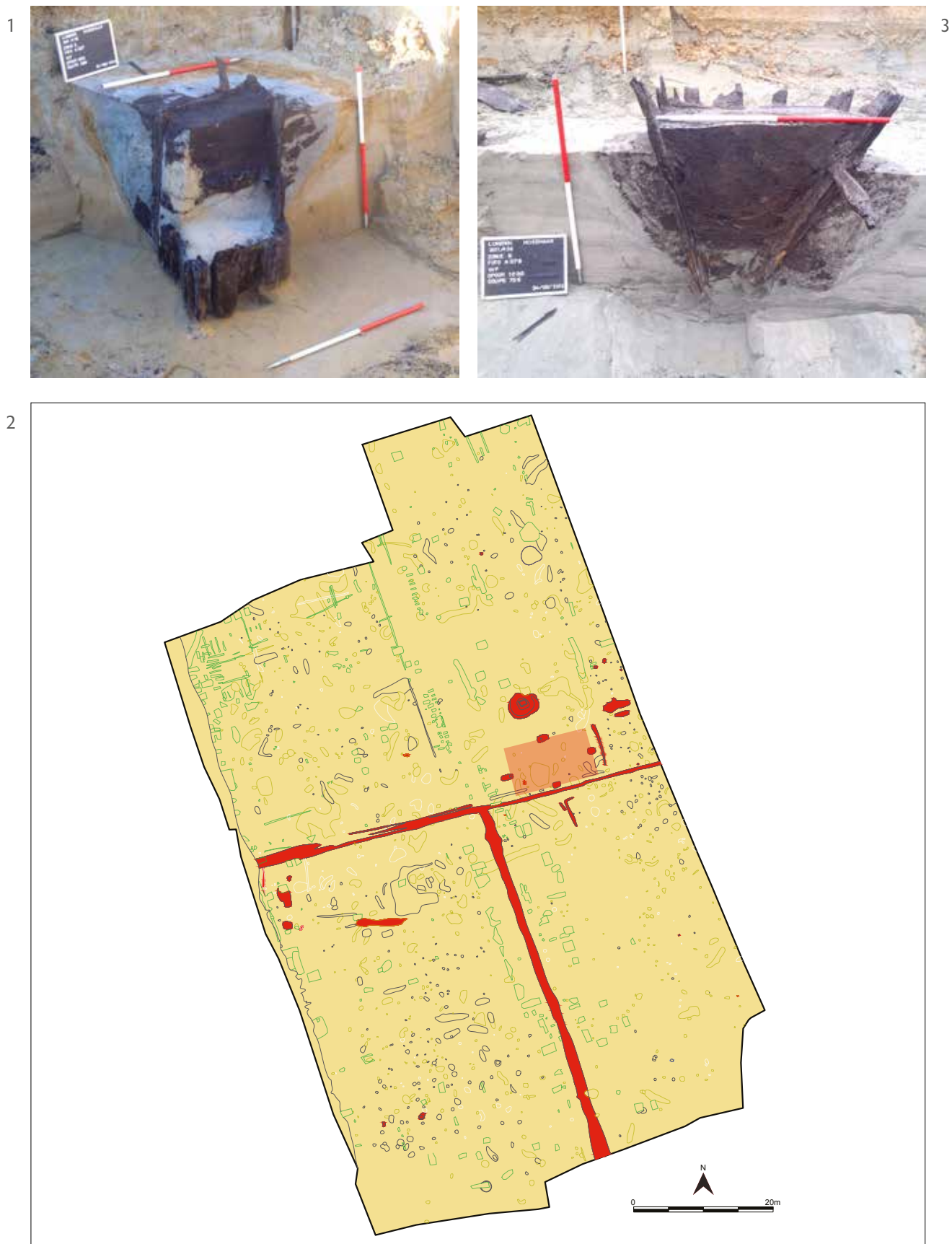

Fig. 1. Waterput zone 2.

Fig. 2. Overzichtsplan zone 3 (Rood: Sporen uit de Romeinse periode).

Fig. 3. Coupe op waterput zone 3.

een deel van een Romeins erf uit het einde van de 1ste eeuw tot derde kwart 2de eeuw aangesneden, bestaande uit een hoofdgebouw met bijhorende waterput, mogelijke zaagkuil (zie verder) en enkele greppels met een zelfde NNO-ZZW en ZWW-NOO oriëntatie. Ook enkele andere kuilen, die niet tot een structuur behoorden, konden gelinkt worden aan deze nederzetting. Enkele paalkuilen in het uiterste westen van deze zone duiden dan weer op het doorlopen van de bewoning in de tweede eeuw en het verder uitbreiden van het nederzettingsareaal in westelijke richting, buiten het te verkavelen gebied (fig. 2).

Het hoofdgebouw werd gekenmerkt door een kruisvormige palenconfiguratie, waarbij er telkens één zware schuin geplaatste paal in de lange zijden werd ingeheid, en telkens één zwaar gefundeerde nokstaander aan beide korte zijden. Van deze nokstaanders was telkens het onderste deel van de paal zelf nog bewaard.

Ook enkele ondiep bewaarde kuilen moeten misschien ook aan het gebouw gelinkt worden, maar zeker is dit niet.

Dit type gebouw, eenschepig en met twee traveeën, komt veelvuldig voor in het noordelijke zandgebied van de civitas Menapiorum en werd door De Clercq geïnventariseerd als type II. Het komt in dit gebied voor vanaf de flavische periode.³ Door middel van dendrochronologie op beide nokpalen werd een kapdatum van enerzijds na 81 en anderzijds na 90 n. Chr.⁴ voor deze staanders voorop gesteld. Het schervenmateriaal aanwezig in de vulling van de paalkuilen gaf dan weer een datering tussen 150-180 n. Chr., wat aangeeft dat het woonstalhuis een gebruiksfase kende van het einde van de 1ste eeuw tot minimaal 150/180 n. Chr. (fig. 4).

Net ten noorden van het hoofdgebouw werd een waterput aangesneden die hier vermoedelijk mee moet worden gelinkt. De constructie van deze waterput was identiek aan deze van de waterput aangetroffen in zone 2. Ze was echter met de loop der jaren aan de onderzijde naar binnen geduwd, waardoor ze eerder een trechtervormig uiterlijk kreeg (breed bovenaan, smal onderaan) (fig. 3).

Net als bij het hoofdgebouw werd de structuur gedateerd met behulp dendrochronologisch onderzoek. Een precieze kapdatum van 89 n. Chr. kon bepaald worden. Interessant hierbij was dat de

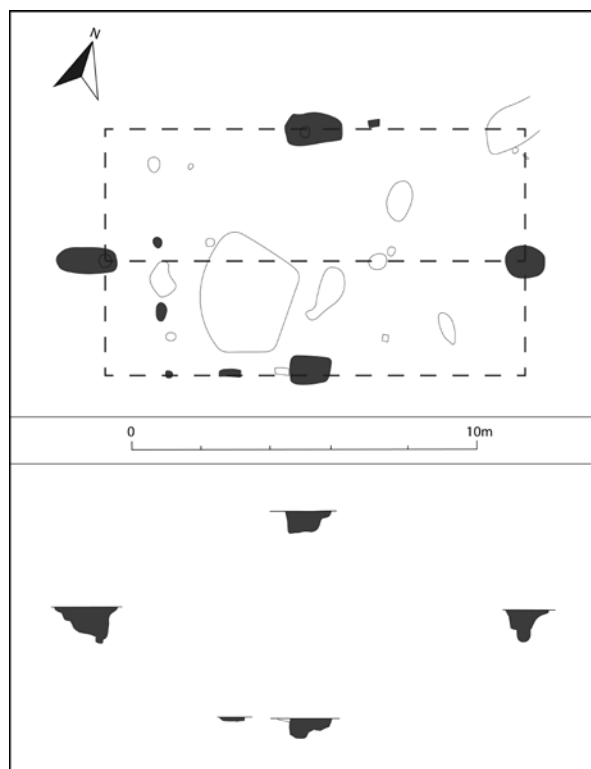

Fig. 4. Hoofdgebouw zone 3 – grondplan en coupes.

twee planken die werden bestudeerd van dezelfde boom afkomstig bleken te zijn. Ook opvallend is natuurlijk dat de kapdatum sterk overeen komt met deze van de palen gebruikt voor het hoofdgebouw.⁵ Ook de opgave van de waterput kon bepaald worden aan de hand van het, in de vulling aangetroffen aardewerk. Een datering van 120-175 n. Chr. kon worden bepaald voor de opgave, wat ook weer relatief overeen komt met de datering voor opgave van het hoofdgebouw.

Het lijkt dus wel duidelijk dat deze twee structuren, gezien de ligging ten opzichte van elkaar, alsook de datering ervan, tot eenzelfde bewoningsfase behoren. Ook op de vulling van deze waterput werd archeobotanisch onderzoek uitgevoerd (zie verder).

Voor het voorbereiden van het hout voor het hoofdgebouw en de waterput werden zaagkuilen⁶ aangelegd. Dit zijn, zoals het woord zelf zegt, kuilen waarin dus het ruwe hout werd gezaagd en omgevormd tot een balk. Eén spoor kon duidelijk geïnterpreteerd worden als een dergelijke constructiestructuur, een tweede was minder zeker.

3 DE CLERCQ 2009, p. 373.

4 VAN DAALEN 2013, p. 5.

5 VAN DAALEN 2013, p. 5.

6 Met dank aan W. Declercq voor de determinatie van deze structuur.

Het spoor kon als dusdanig herkend worden op basis van drie verschillende factoren, zijnde ten eerste de dichte ligging ten opzichte van het hoofdgebouw (zo'n 6 m ten noordoosten ervan), ten tweede de vorm van de kuilen en ten derde de vulling ervan. In het vlak had deze kuil een ovale vorm (4,60 m op 1,20 m) met een uitstulping aan de noordelijke zijde. In coupe werd een duidelijke komvorm met een maximum diepte van 50 cm, met in het oosten een klein "trapje", waargenomen. Een duidelijk houtskoollens was zichtbaar op 10 cm onder het aangelegde vlak. In de noordelijke uitstulping was tevens een vage paalschaduw zichtbaar.

Bij de tweede, mogelijke zaagkuil werd een zelfde vorm en vulling vastgesteld, echter hier was geen uitstulping zichtbaar.

Na de constructie van het huis verloren deze structuren hun functie en werden ze opgevuld met afval. Het schervenmateriaal, dat zeer talrijk aanwezig was, gaf een datering aan in het derde kwart van de 2de eeuw voor deze structuren.

Archeobotanisch onderzoek en de reconstructie van landschap en bestaansconomie

De taxa aangetroffen in de vullingen van de twee bestudeerde waterputten wijzen op een open landschap waarin droge en natte graslanden, waterlopen (natuurlijk of watervoerende greppels), akkers en een bosrandsituatie aanwezig zijn.⁷

Het voorkomen van dit type landschap rondom een civiele nederzetting uit de Romeinse periode is geen nieuw gegeven, het bevestigt eerder het bestaande beeld van een omgeving die voornamelijk door de mens werd gecreëerd en gedomineerd.⁸

De botanische data geven ons eveneens een duidelijk beeld van de bestaansconomie binnen de nederzetting. Buiten de aanwezigheid van akkers zijn er ook aanwijzingen voor veeteelt. De aanwezige graslanden waren immers uitermate geschikt als graasgebieden, en de taxa die aangeven dat natte graslanden aanwezig zijn planten die goed gedijen op weiden die door vee zijn vertrapeld (door sterke begrazing). De aanwezigheid van verschillende mestschimmels (*Sordaria* en *Coniochaeta*) duidt duidelijk op de aanwezigheid van vee. Het vinden van botresten van varken, rund en paard in de waterput uit zone 2 geeft mogelijk aan dat deze soorten werden

gekweekt in de nabijheid van de nederzetting.⁹

Besluit

Tijdens het onderzoek werden verschillende structuren aangetroffen die duiden op een lange traditie van bewoning (vanaf de bronstijd tot en met de late middeleeuwen) in dit gedeelte van Lokeren. De ligging op de hoger gelegen zandrug binnen het bredere dekzandruggencomplex van Maldegem-Stekene heeft hier ongetwijfeld een rol gespeeld.

De Romeinse bewoning in het gebied werd gekenmerkt door enkele losse structuren zoals een spieker in de oostelijk gelegen zone 1 en een waterput in de zuidelijk gelegen zone 2. De noordelijk gelegen zone 3 bevatte dan weer enkele structuren die duidelijk in eenzelfde fase, met name het einde van de 1ste eeuw tot het derde kwart van de 2de eeuw, te plaatsen waren. Het ging hier om een hoofdgebouw met bijhorende waterput, greppelsysteem en zogenaamde zaagkuilen.

Het verspreid liggen van de structuren geeft aan dat de nederzetting(en) zich nog uitstrekken buiten het plangebied. Deze nederzetting(en) waren gelegen in een open landschap, waarin door de bewoners ook aan akkerbouw en veeteelt werd gedaan.

Bibliografie

DE CLERCQ W. 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in rurale bewoningsstructuur en materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum. (Provincie Gallia-Belgica ca.100 v. Chr.-400 n. Chr.)*, Onuitgegeven doctoraatsthesis Universiteit Gent.

GIERTS I. 2013. Archeologische opgraving Lokeren, Veldstraat ("Hoedhaar"), *BAACVlaanderenrapporten* 36

MAUER A. 2013. Botanische analyse van de site Hoedhaar te Lokeren (België), *EARTH rapport* 2013-57.

VAN DAALEN Ir.S. 2013. Lokeren Hoedhaar. Dendrochronologisch onderzoek van waterputten en een Romeins gebouw, *EARTH rapport* 2013-49.

VISSER R.M. 2008. Geveld door de Romeinen. Aanwijzingen voor bosbouw in de Romeinse tijd, *Vitruvius* 1 (4), p. 46-51.

7 MAUER 2013, p. 11-12.

8 VISSER 2008, p. 22.

9 MAUER 2013, p. 11-12.

De muntschat van Herent (prov. VI-Brabant): *antoniniani* van Gordianus III tot Valerianus I (238/239 - 259/260)

Bart LAUWERS

Inleiding

De schat van Herent is één van de weinige Gallo-Romeinse muntschatten uit Vlaanderen die in het kader van een archeologische opgraving aan het licht kwamen. Hij werd bovendien aangetroffen op de bodem van een diepe kuil die op zijn beurt door colluvium was afgedekt, waardoor hij buiten het bereik van landbouwactiviteit bleef. Hiermee hebben we voor een zeldzame keer zekerheid over de volledigheid van de schat.

De munten waren verpakt in zowel textiel als leer, waarvan fragmenten in de corrosie van de munten bewaard bleven. De schat, zoals ter conservatie en determinatie aangeleverd, bevatte 99 *antoniniani*. Drie daarvan bleken gefragmenteerd. Twee stuks konden worden geremonteerd en volledig gedetermineerd; van één munt, een geplateerd stuk met koperen kern uit de *divo*-serie van Trajanus Decius, werd slechts een klein fragment teruggevonden. Dit liet dan ook geen volledige determinatie toe. Naast de munten bevatte de schat ook een ijzeren hefschuifsleutel en een fragment van een bronzen ringsleutel.

Uitgever	Aantal	Totaal
Gordianus III (238-244)	26	26
Philippus I Arabs (244-249)	15	23
Philippus II	4	
Otacilia Severa	4	
Trajanus Decius (249-251)	7	10
Herennia Etruscilla	1	
Herennius Etruscus	2	
Trebonianus Gallus (251-253)	5	9
Volusianus	4	
Valerianus I (253-260)	7	31
Gallienus	16	
Salonina	3	
Valerianus II	4	
Valerianus II divus	1	
TOTAAL	99	99

Fig.1. Samenstelling van de schat.

Samenstelling van de schat

De schat is samengesteld uit 99 *antoniniani* die tamelijk evenwichtig en min of meer in verhouding tot hun regeringsduur zijn verdeeld over de regeerperiodes van Gordianus III (238-244) tot en met het gedeelde principaat van Valerianus I en Gallienus (253-260) (fig. 1). De oudste munten in de schat dateren uit de jaren 238-239 n. Chr., d.w.z. de beginjaren van Gordianus' regeerperiode; de twee jongste munten – de sluitmunten – worden gedateerd in de jaren 259-260. Het gaat hierbij concreet om een stuk van Salonina, echtgenote van (mede)keizer Gallienus (*type RIC 6, ELMER 97*), en een stuk van Valerianus I (*type RIC 13, ELMER 75*).¹ Naast de munten met beelden van de keizer bevat de schat ook diverse munten van de mederegenten en leden van de keizerlijke familie.

De *antoninianus* werd door Caracalla in 215 geïntroduceerd als zilverstuk met de nominale waarde van een dubbele *denarius*. Niettemin woog hij al van bij zijn introductie niet meer dan ca. 1,5 maal het gewicht van een *denarius*, en was dus wellicht van meet af aan als bezuinigingsmiddel geconcipieerd. Bovendien was het zilvergehalte, zowel van de *denarius* als van de *antoninianus*, onder Caracalla's principaat al gereduceerd tot ca. 50%. De *antoninianus* kon dan ook op weinig enthousiasme rekenen en reeds na enkele jaren werd de productie alweer stopgezet. Pas vanaf 238 werd de *antoninianus* weer aangemunt, ditmaal op massieve schaal. Tegen het einde van de jaren 250 waren *denarii* dan ook nauwelijks nog voorhanden.²

1 Dateringen op basis van de schat van Eauze (SCHAAD 1992; PARIDAENS *et al.* 2010, p. 229).

2 HOLLARD 1995, p. 1057-1058; VERBOVEN 2007, p. 246-247; VAN HEESCH 1998, p. 130.

Fig. 2. De schat na de eerste reiniging (foto: J. VAN CAUTER - ADW).

De *antoninianus* was visueel van de *denarius* te onderscheiden door het iets grotere formaat en de stralenkroon op het hoofd van de beeldenaar. De bustes van de vrouwelijke beeldenaars, gewoonlijk de keizerlijke gemalinnen, werden in een maansikkel afgebeeld.

Datering van de schat

De beperkte hoeveelheid munten uit de jaren 259-260 (2 ex.), ten opzichte van deze van de jaren 257-258 (22 ex.), lijkt te suggereren dat de schat in 259 of 260 aan de bodem werd toevertrouwd. Toch moeten hierbij enige nuances worden geplaatst.

De over het algemeen uitstekende (in numismatische termen 'zeer fraaie' tot 'prachtige') kwaliteit van de munten en vooral hun goede 'zilveren' uiterlijk laat veronderstellen dat het hier gaat om een thesaurisatieschat – d.w.z. samengesteld uit doelbewust geselecteerde stukken – eerder dan om een pure circulatieschat, die een momentopname biedt van de in omloop zijnde munten ten tijde van de samenstelling. Bovendien bevat de schat in verhouding tot hun regeerperiode niet opvallend meer munten van Valerianus/Gallienus dan van de eerdere heersers, hetgeen men in een circulatieschat redelijkerwijze kan verwachten. Tevens moet het verbergen van de schat gesitueerd

worden tegen een achtergrond van politieke en economische crisis (*cf. infra*), waarin muntdevaluaties elkaar steeds sneller opvolgden en het zilvergehalte van de munten van ca. 48% onder Gordianus III terugviel tot 27% onder de gezamenlijke regering van Valerianus en Gallienus. Het aantal muntschatten uit de periode 253-260, samenvallend met de gemeenschappelijke heerschappij van Valerianus en Gallienus, stijgt dan ook spectaculair. In juni/juli 260 grijpt de usurpator Postumus de macht in Gallië, en daalt het zilvergehalte nog eens sterk (ca. 16% voor Postumus en 11% voor de 'wettige' keizer Gallienus, telkens in de periode 260-263).³

In dit klimaat is het dan ook zeer plausibel dat de eigenaar eieren voor zijn geld koos, en de spaarschat die hij doorheen de jaren had bijeen verzameld aan de 'veilige' bodem toevertrouwd. Of dat in 259-260 gebeurde staat daarom echter niet vast: het is mogelijk dat hij de uitgaven vanaf ca. 259-260 eenvoudigweg minderwaardig of onbetrouwbaar achtte en ze uit zijn schat weerde. In deze zin is het van belang erop te wijzen dat zelfs in schatten met sluitmunten uit de jaren 260-263 slechts in beperkte mate munten van Postumus voorkomen (fig. 3). Het is pas vanaf ca. 264 dat ze beginnen te domineren. De stukken van Gallienus als alleenheerser figureren zelfs pas vanaf

³ WALKER 1976-1978; HOLLARD 1995, p. 1063; VAN HEESCH 1998, p. 129-131; VAN HEESCH & DESCHIETER 2000, p. 34.

Terminus	Vindplaats	a. Gord %	Gord %	Phil %	Dec %	Treb %	Val %	Pos %	Totaal
259	Gallaix	9	29	24	15	-	24	-	34
259-260	Givry 3	1	35	25	11	11	18	-	1014
	Harchies	25	16	22	9	10	19	-	101
	Oombergen	2	26	18	5	8	41	-	237
	Pommeroeul I	-	28	21	7	8	36	-	138
	Pommeroeul VIII	2	46	33	8	2	8	-	99
	Merbes-le-Chât.	3	23	19	8	13	34	-	122
	Herent	-	26	23	10	9	31	-	99
260	Velzeke IV	50	23	16	5	3	3	<1	184
	Montroeuil/H	24	44	24	5	1	1	<1	2637
	Pommeroeul IX	<1	9	10	5	7	63	5	351
	Blicquy	4	43	28	7	2	15	1	203
	Flobecq	19	32	26	10	9	3	<1	288
261	Pommeroeul III	-	<1	-	1	3	70	25	181
	Maisières	1	22	17	7	7	32	15	241
263	Leerbeek	6	42	21	6	2	10	13	127
	Belsele	2	31	26	9	7	19	5	1527

Fig. 3. Samenstelling van de gekende muntschatten uit de *civitates Nerviorum* en *Menapiorum* met een sluitmunt tussen 259 en 263 (afgeronde percentages) (naar: VAN HEESCH & DESCHIETER 2000, p. 38, fig. 30).

ca. 268 in aanzienlijke aantallen in schatvondsten.⁴ In dit licht is een datering in 259 of 260 dan ook plausibel, maar niet zeker: een verbergingsdatum aan het begin van de jaren 260 kan evenmin worden uitgesloten.

Met zijn samenstelling uit louter *antoniniani* sluit de schat van Herent volledig aan bij de overige gekende schatten van het einde van de jaren 250 en het begin van de jaren 260. Los van een enkele zeldzame uitzondering laten deze zich alle kenmerken door een zeer gering aantal *denarii* (tussen 0 en 9%), dit terwijl in de schatten uit de voorgaande jaren (sluitmunt uit de periode 253-258) het aandeel van de *denarii* nog steeds aanzienlijk was (van 14 tot 92%). Deze opmerkelijke vaststelling is naar alle waarschijnlijkheid te verklaren vanuit een verplichte inlevering van *denarii* rond 259 n. Chr., die mogelijk te relateren is aan de opening van een nieuw muntatelier in Gallië of Germanië omstreeks 257 n. Chr. Deze muntplaats wordt meestal in Keulen gesitueerd, hoewel hiervoor ook Trier naar voren wordt geschoven. Het nieuwe

muntatelier werd wellicht gecreëerd naar aanleiding van de toenemende dreiging van de Franken en de daarmee gepaard gaande militaire versterkingen van de Rijn grens. De fondsen voor de troepenbetalingen zouden zijn gevonden in een massale en vermoedelijk ook verplichte inlevering van de nog circulerende *denarii*, die tot intrinsiek minder waardevolle *antoniniani* werden verwerkt.⁵ We treffen in de schat dan ook een aanzienlijk aantal munten (22 ex.) uit Keulen (of Trier?) aan.

De schat in zijn historische context

Van de meer dan 260 gekende Keltische en Romeinse muntschatten uit de *civitates Nerviorum* en *Menapiorum* stammen er meer dan 130 uit de tweede helft van de 3de eeuw. Met de schat van Herent zijn er nu een dertigtal gekend met een sluitmunt uit de gemeenschappelijke regering van Valerianus I en Gallienus (253-260). Uit de regering van Postumus (260-269) dateren zelfs meer dan zestig schatvondsten. Hoewel de piek aan schatvondsten

4 VAN HEESCH 1998, p. 132-133.

5 VAN HEESCH 1998, p. 129-131.

uit de jaren 250-260 niet voor gans Gallië even uitgesproken is, zijn deze aantallen op zijn minst frappant.⁶

Deze opmerkelijke piek situeert zich in een periode die in de historiografie gemeenzaam geboekstaafd staat als de ‘crisis van de derde eeuw’. De schaarse antieke (meestal 4de en 5de-eeuwse) bronnen⁷ schetsen ons inderdaad een uitermate somber beeld van een diepgewortelde en wijdverbreide institutionele crisis, die het rijk tot op de rand van de afgrond bracht. Nieuw onderzoek van de laatste decennia laat toe dit – wellicht niet altijd even waarheidsgetrouwe – beeld enigszins te nuanceren en bij te stellen.⁸ Dat neemt niet weg dat het rijk in de derde eeuw een scharniermoment doormaakte dat, los van de discussies omtrent omvang en reële impact, toch met rede als een crisis kan worden omschreven.⁹

Bijna vijftig jaar lang werd het principaat uitgedaagd door een schier eindeloze reeks usurpatoren, meestal militaire aanvoerders die door hun legers tot keizer waren uitgeroepen en vaak ook alweer even snel werden gedood. In 260 slaagde Postumus er zelfs in een parallel Gallisch keizerrijk te vestigen, en ook in het oosten leek een Palmyreens rijk in de maak. Pas in 273-274 kon Aurelianus beide afvallige delen terug bij het rijk voegen.

Naast deze interne troebelen moest het rijk het hoofd bieden aan externe bedreigingen, onder de vorm van steeds terugkerende invallen van buurvolkeren. Zo werd het imperium aan de Rijn en de boven-Donau bedreigd door de Alamannen en Juthungen, aan de beneden-Donau door de Gothen, in Dacië door de Vandalen, en in Pannonië door de Sarmaten, Quaden, Marcomannen en andere volkeren. In het oosten bracht de nieuwe Sassanidische dynastie de Romeinse legers drie zware nederlagen toe en slaagde ze er zelfs in de keizer Valerianus I krijgsgevangen te nemen. In noordelijk Afrika tenslotte groeiden de opstandige woestijnvolkeren bij gebrek aan effectieve repressie steeds meer uit tot een reële bedreiging.¹⁰

De doorgeslagen politieke toestand leidde al zeer snel tot hyperinflatie. Deze kiemen daarvoor waren al gezaaid onder de Severische dynastie, met een steeds toenemende militarisering en de daarbij horende kosten op een moment dat de rijke Iberische zilver-

en goudmijnen stilaan uitgeput raakten.¹¹ Om de grensversterkingen, afgekochte vredes en vooral de loyaleit van troepen te kunnen blijven betalen moesten de opeenvolgende keizers en usurpatoren het zilveragehalte van de *denarii* en vooral de *antoniniani* in zeer hoog tempo verlagen.¹² Terwijl de *denarii* onder Septimius Severus in 193 nog 64% zilver bevatten, hadden de *antoniniani* van Tetricus I (271-274), amper tachtig jaar later, nog slechts een gehalte van ca. 1,3% zilver.¹³ De bevolking, al geteisterd door hongersnoden en epidemieën, werd op die manier geconfronteerd met gigantische prijsstijgingen die waarschijnlijk recht evenredig waren met de kwaliteit van het geld.¹⁴

Het is tegen deze achtergrond van politieke en socio-economische ontreddeering dat de verberging van de schat van Herent moet worden gesitueerd. Wat de concrete aanleiding is geweest om de schat aan de bodem toe te vertrouwen zullen we nooit weten. De samenstelling van de schat en het goede zilveren uiterlijk van de individuele stukken laten vermoeden dat de eigenaar zijn schat over een langere periode had bijeen verzameld uit de beste stukken die hij ter beschikking kreeg. Wellicht speelden hier dus in de eerste plaats economische motieven. Gezien de pijlsnelle intrinsieke waardedaling van de zilvermunten was het oppotten van oudere munten van een beter gehalte geen onverstandige keuze. Goede munten zouden immers, zeker in het toenmalige economische bestel, hun intrinsieke waarde blijven behouden. Dat de schat tesamen met twee sleutels werd begraven kan er overigens op wijzen dat de eigenaar nog ergens ‘appels voor de dorst’ achter de hand hield. Naar de vorm of samenstelling daarvan, en of die ook begraven zijn geweest, kunnen we alleen gissen. In dit verband is het niettemin interessant te wijzen op het voorkomen van meervoudige muntschatten, waarbij munten per denominatie (bijv. *aurei*, *antoniniani* en *sestertii*) in een apart recipiënt werden verzameld en verborgen.¹⁵ Of het economische motief de enige reden was om de schat aan de grond toe te vertrouwen is niet met zekerheid uit te maken. Voor de periode 259-269 n. Chr. maken de (weliswaar hoofdzakelijk 4de- en 5de-eeuwse) bronnen gewag van diverse raids van

6 VAN HEESCH 1998, p. 127.

7 Voor een bondig overzicht: LOROT & NONY 1997, p. 19-20.

8 STROBEL 1993; WITSCHERL 1999; DE BLOIS 2002.

9 LIEBESCHUETZ 2007, p. 17.

10 LOROT & NONY 1997; CHRISTOL 1997; VAN HEESCH 1998, p. 127.

11 DOMERGUE 2008; VAN HEESCH 2012, p. 106-107.

12 BLAND 1996, p. 91; VAN HEESCH & DESCHIETTER 2000, p. 33-34; VAN HEESCH 2012, p. 106-110.

13 HOLLARD 1995, p. 1063, tab. 1; VAN HEESCH 1998, p. 131, fig. 118.

14 CORBIER 2005; VAN HEESCH 2012, p. 108.

15 CALLU 1979; VAN HEESCH 1998, p. 129, 148.

Franken.¹⁶ Ook de machtsovername door Postumus in juni-juli 260 kan gezorgd hebben voor een klimaat van grote onzekerheid waarin de eigenaar uit veiligheidsoverwegingen zijn al eerder verzamelde schat uiteindelijk aan de grond heeft toevertrouwd. Of de eigenaar de troebelen van die periode aan den lijve heeft ondervonden en daarbij het leven heeft gelaten kan niet achterhaald worden. In ieder geval heeft hij zijn spaarschat nooit meer kunnen recupereren.

Conclusie

De 99 *antoniniani* uit de schatvondst zijn alle te dateren tussen de jaren 238-239 en 259-260. Hun uitstekende kwaliteit suggereert dat het hier gaat om een thesaurisatie- of spaarschat, wellicht samengesteld gedurende jaren uit de beste stukken die de eigenaar in handen kreeg.

Dat de jaren 259-260 door slechts twee munten vertegenwoordigd zijn, ten opzichte van tweeëntwintig stuks uit de jaren 257-258, suggereert dat de schat mogelijk in 259 of 260 verborgen werd. De schat werd echter samengesteld in een periode van enorme en snel op elkaar volgende muntdevaluaties, waardoor het niet uitgesloten is dat de eigenaar de vanaf ca. 260 voorhanden zijnde munten op basis van hun erg lage zilveragehalte weerde uit de schat. Toch mogen we er wellicht van uitgegaan dat de schat ten laatste aan het begin van de jaren 260 werd verborgen.

De samenstelling van de schat gebeurde in eerste instantie wellicht naar aanleiding van de voortschrijdende muntdevaluaties, waarbij het zilveragehalte van de *antoniniani* in snel tempo werd verlaagd. Oudere munten van een goed gehalte werden dan ook wellicht in massale hoeveelheid opgepot en eventueel verborgen in de bodem. Het is evenwel niet uit te sluiten dat de uiteindelijke aanleiding voor de bodemdepositie moet gesitueerd worden in het onzekere klimaat als gevolg van de diverse invallen van de Franken en mogelijk zelfs de usurpatie van Postumus in deze periode.

Bibliografie

- BLAND R., 1996. The Development of Gold and Silver Coin Denominations, AD 193-253. In: KING C. & WIGG D. (eds.) *Coin Finds and Coin Use in the Roman World*, Berlin, 63-100 (Studien zu Fundmünzen der Antike 10).
- DE BLOIS L., 2002. The Crisis of the Third Century A.D. in the Roman Empire: a Modern Myth? In: DE BLOIS L. & RICH. J. (eds.), *The Transformation of Economic Life under the Roman Empire. Proceedings of the Second Workshop of the International Network Impact of Empire (Roman Empire, c. 200 B.C. - A.D. 476), Nottingham, July 4 - 7, 2001*, Amsterdam, p. 204-217.
- CALLU J.-P., 1979. Cachettes monétaires multiples (IIIe-IVe s.). In: ALFÖLDI M. (ed.), *Studien zu Fundmünzen der Antike* 1, p. 5-16.
- CHRISTOL M., 1997. *L'Empire romain du IIIe siècle. Histoire politique (de 192, mort de Commode, à 325, concile de Nicée)*, Paris.
- CORBIER M., 2005. Coinage, Society and Economy. In: BOWMAN A.K., GARNSEY P. & CAMERON A. (eds.), *The Cambridge Ancient History: The Crisis of Empire, A.D. 193-337*, XII, Cambridge, p. 393-439.
- DE GREEF G., 2002. Roman Coin Hoards and Germanic Invasions AD 253-269. A Study of the Western Hoards from the Reigns of Valerian, Gallienus and Postumus, *Revue Belge de Numismatique et de Sigillographie* CXLVIII, p. 41-99.
- DOMERGUE C., 2008. *Les mines antiques. La production des métaux aux époques grecque et romaine*, Paris.
- DUNCAN-JONES R., 1994. *Money and Government in the Roman Economy*, Cambridge.
- ELMER G., 1941. Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand, *Bonner Jahrbücher* 146, p. 1-106.
- HOLLARD D., 1995. La crise de la monnaie dans l'empire Romain au 3e siècle après J.-C. Synthèse des recherches et résultats nouveaux, *Annales. Histoire, Sciences Sociales* 50.5, v1045-1078.
- LIEBESCHUETZ W., 2007. Was there a Crisis of the Third Century? In: HEKSTER O., DE KLEIJN G. & SLOOTJES D. (eds.), *Crisis and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006*, Leiden & Boston, p. 11-22.

16 VAN HEESCH & DESCHIETER 2000, p. 38-39; DE GREEF 2002, p. 54-56.

LORiot X. & NONY D., 1997. *La crise de l'empire romain, 235-285*, Paris.

SCHAAD D. (ed.), 1992. *Le trésor d'Eauze. Bijoux et monnaies du IIIe siècle après J.-C.*, éditions Association pour la promotion du Patrimoine Archéologique et Historique en Midi-Pyrénées, Toulouse.

STROBEL K., 1993. *Das Imperium Romanum im „3. Jahrhundert“: Modell einer historischen Krise? Zur Frage mentaler Strukturen breiterer Bevölkerungsschichten in der Zeit von Marc Aurel bis zum Ausgang des 3. Jh. n. Chr.*, *Historia*. Einzelschriften 75, Stuttgart.

VAN HEESCH J., 1998. *De muntcirculatie tijdens de Romeinse tijd in het noordwesten van Gallia Belgica. De civitates van de Nerviers en de Menapiërs (ca. 50 v.C.-450 n.C.)*, Monografie van Nationale Archeologie 11, Brussel.

VAN HEESCH J. & DESCHIETER J., 2000. *De Gallo-Romeinse vicus te Velzeke II. Een muntschat uit de tijd van keizer Postumus*, Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum van Zuid-Oost-Vlaanderen – site Velzeke, gewone reeks, 3, Zottegem.

PARIDAENS N., AUTHOM N., CLERBOIS S., DELPLANCKE M.-P. & VAN HEESCH J., 2010. Une cachette d'objets de valeur des années 260 apr. J.-C. dans une *villa* de la cité des Nerviens (Merbes-le-Château, Belgique), *Gallia* 67.2, p. 209-253.

VAN HEESCH J., 2012. *Het zilver en goud van de Romeinse keizers*, Publicaties van het Provinciaal Archeologisch Museum Velzeke, gewone reeks, 6, Zottegem.

VERBOVEN K., 2007. Demise and Fall of the Augustan Monetary System. In: HEKSTER O., DE KLEIJN G. & SLOOTJES D. (eds.), *Crisis and the Roman Empire. Proceedings of the Seventh Workshop of the International Network Impact of Empire, Nijmegen, June 20-24, 2006*, Leiden & Boston, p. 245-257.

WALKER D.R., 1976-1978. *The Metrology of the Roman Silver Coinage, 1-3*, British Archaeological Reports, Supplementary Series 5, 22 & 40, Oxford.

WITSCHERL Chr., 1999. *Krise-Rezession-Stagnation? Der Westen des römischen Reiches im 3. Jahrhundert n. Chr.*, Frankfurter althistorische Beiträge 4, Frankfurt am Main.

Afkortingen

RIC IV = MATTINGLY H., SYDENHAM E.A. & SUTHERLAND C.H.V., 1949. *The Roman Imperial Coinage. Vol. IV, part III. Gordian III – Uranius Antoninus*, London.

RIC V = MATTINGLY H. & SYDENHAM E.A., 1968. *The Roman Imperial Coinage. Vol. V, part I*, London.

ELMER = ELMER G., 1941. Die Münzprägung der gallischen Kaiser in Köln, Trier und Mailand, *Bonner Jahrbücher* 146, p. 1-106.

C = COHEN H., 1885. *Description historique des monnaies frappées sous l'empire Romain, communément appelées médailles impériales. Tome cinquième*, 2de uitgave, Paris.

GÖBL = GÖBL R., 2000. *Die Münzprägung der Kaiser Valerianus I./Gallienus/Saloninus (253/268), Regalianus (260) und Macrianus/Quintus (260/262)*, *Moneta Imperii Romani* 36, 43, 44, Wien.

Beeldenaar	Muntplaats	Datering	Voorzijde	Keerzijde	Referenties
Gordianus III	Rome	238-239	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	IOVI CONSERVATORI	RIC IV 2; C 105
Gordianus III	Rome	238-239	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	FIDES MILITVM	RIC IV 1; C 86
Gordianus III	Rome	238-239	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	FIDES MILITVM	RIC IV 1; C 86
Gordianus III	Rome	239	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	P M TR P II COS P P	RIC IV 20; C 194
Gordianus III	Rome	239	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	P M TR P II COS P P	RIC IV 18; C 196
Gordianus III	Rome	240	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	AEQVITAS AVG	RIC IV 63; C 25
Gordianus III	Rome	240	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	AEQVITAS AVG	RIC IV 34; C 17
Gordianus III	Rome	240	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	AEQVITAS AVG	RIC IV 63; C 25
Gordianus III	Rome	240	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	AEQVITAS AVG	RIC IV 63; C 25
Gordianus III	Rome	240	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	CONCORDIA MILIT	RIC IV 65; C 62
Gordianus III	Rome	240	IMP CAES M ANT GORDIANVS AVG	LIBERALITAS AVG II	RIC IV 36; C 130
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	LAETITIA AVG N	RIC IV 86; C 121
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	P M TR P IIII COS II P P	RIC IV 92; C 253
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	P M TR P V COS II P P	RIC IV 93; C 266
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	IOVI STATORI	RIC IV 84; C 109
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	VIRTVTI AVGVSTI	RIC IV 95; C 404
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	AETERNITATI AVG	RIC IV 83; C 41
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	LAETITIA AVG N	RIC IV 86; C 121
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	VIRTVTI AVGVSTI	RIC IV 95; C 404
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	IOVI STATORI	RIC IV 84; C 109
Gordianus III	Rome	241-243	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	VIRTVTI AVGVSTI	RIC IV 95; C 404
Gordianus III	Antiochië	242-244	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	ORIENS AVG	RIC IV 213; C 167
Gordianus III	Antiochië	242-244	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	ORIENS AVG	RIC IV 213; C 167
Gordianus III	Rome	243-244	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	VICTORIA AETERNA	RIC IV 156; C 353
Gordianus III	Rome	243-244	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	VICTORIA AETERNA	RIC IV 156; C 353
Gordianus III	Rome	243-244	IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG	VICTOR AETER	RIC IV 154; C 348
Philippus I Arabs	Rome	244	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	PAX AETERN	RIC IV 40b; C 103
Philippus I Arabs	Rome	244	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	VIRTVS AVG	RIC IV 52; C 239
Philippus I Arabs	Rome	244	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	PAX AETERN	RIC IV 40b; C 103
Philippus II Caesar	Rome	244-246	M IVL PHILIPPVS CAES	PRINCIPI IVVENT	RIC IV 218d; C 48
M. Otacilia Severa	Rome	244-249	OTACIL SEVERA AVG	CONCORDIA AVGG	RIC IV 129; C 16
M. Otacilia Severa	Rome	245-247	M OTACIL SEVERA AVG	CONCORDIA AVGG	RIC IV 125c; C 4
M. Otacilia Severa	Rome	245-247	M OTACIL SEVERA AVG	CONCORDIA AVGG	RIC IV 125c; C 4
Philippus I Arabs	Rome	245-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	ANNONA AVGG	RIC IV 28c; C 25
Philippus I Arabs	Rome	245-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	ROMAE AETERNAE	RIC IV 44b; C 169
Philippus I Arabs	Rome	245-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	ROMAE AETERNAE	RIC IV 45; C 170
Philippus I Arabs	Rome	245-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	AEQVITAS AVGG	RIC IV 27b; C 9
Philippus I Arabs	Rome	245-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	ANNONA AVGG	RIC IV 28c; C 25
Philippus I Arabs	Rome	245-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	ANNONA AVGG	RIC IV 28c; C 25
Philippus I Arabs	Rome	245-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	AEQVITAS AVGG	RIC IV 27b; C 9
Philippus I Arabs	Rome	246	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	P M TR P IIII COS P P	RIC IV 3; C 124
Philippus II Aug.	Rome	246-247	IMP M IVL PHILIPPVS AVG	AETERNIT IMPER	RIC IV 226; C 6
Philippus I Arabs	Rome	247-248	IMP PHILIPPVS AVG	P M TR P IIII COS II P P	RIC IV 5; C 137
Philippus II	Rome	247-249	IMP PHILIPPVS AVG	LIBERALITAS AVGG III	RIC IV 230; C 17
Philippus II Aug.	Rome	247-249	IMP PHILIPPVS AVG	SAECLVARES AVGG	RIC IV 224; C 72

M. Otacilia Severa	Rome	248	OTACIL SEVERA AVG	PIETAS AVGG	RIC IV 115; C 39
Philippus I Arabs	Rome	248	IMP PHILIPPVS AVG	SAEVLARES AVGG / COS III	RIC IV 24c; C 193
Philippus I Arabs	Rome	248	IMP PHILIPPVS AVG	SAEVLARES AVGG / COS III	RIC IV 24c; C 193
Philippus I Arabs	Rome	248-249	IMP PHILIPPVS AVG	SAEVLVM NOVVM	RIC IV 25b; C 198
Herennia Etruscilla	Rome	249-251	HER ESTRVSCILLA AVG	PVDICITIA AVG	RIC IV 59b; C 19
Trajanus Decius	Rome	249-251	IMP C Q M TRAIANVS DECIVS AVG	PANNONIAE	RIC IV 21b; C 86
Trajanus Decius	Rome	249-251	IMP C Q M TRAIANVS DECIVS AVG	GENIVS EXERC ILLVRICIANI	RIC IV 16c; C 49
Trajanus Decius	Rome	249-251	IMP C Q M TRAIANVS DECIVS AVG	DACIA	RIC IV 12b; C 16
Trajanus Decius	Rome	249-251	IMP C Q M TRAIANVS DECIVS AVG	VICTORIA AVG	RIC IV 29c; C 116
Trajanus Decius	Rome	249-251	IMP C Q M TRAIANVS DECIVS AVG	VBERITAS AVG	RIC IV 28b; C 105
Herennius Etruscus	Rome	250-251	Q HER ETR MES DECIVS NOB C	SPE PVBLICA	RIC IV 149; C 38
Herennius Etruscus	Rome	250-251	Q HER ETR MES DECIVS NOB C	PIETAS AVGVSTORVM	RIC IV 143; C 14
Trajanus Decius	Rome	250-251	DIVO ALEXANDRO	CONSECRATIO	RIC IV 98; C 598
Trajanus Decius	Rome	250-251	DIVO [...]	CON[SECRATIO]	RIC IV 77-98
Trebonianus Gallus	Rome	251-252	IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG	FELICITAS PVBLICA	RIC IV 34; C 37
Trebonianus Gallus	Rome	251-253	IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG	LIBERTAS AVGG	RIC IV 37; C 63
Trebonianus Gallus	'Rome Branch'	251-253	IMP C C VIB TREB GALLVS AVG	LIBERTAS PVBLICA	RIC IV 70; C 68
Volusianus	Rome	251-253	IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG	P M TR P IIII COS II	RIC IV 140; C 92
Volusianus	Rome	251-253	IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG	CONCORDIA AVGG	RIC IV 167; C 20
Volusianus	Rome	251-253	IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG	P M TR P IIII COS II	RIC IV 141; C 94-95
Volusianus	Rome	251-253	IMP CAE C VIB VOLVSIANO AVG	P M TR P IIII COS II	RIC IV 140; C 92
Trebonianus Gallus	Rome	253	IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG	AETERNITAS AVGG	RIC IV 30; C 13
Trebonianus Gallus	Rome	253	IMP CAE C VIB TREB GALLVS AVG	AETERNITAS AVGG	RIC IV 30; C 13
Valerianus I	Viminacium	253	IMP P LIC VALERIANO AVG	FIDES MILITVM	RIC V 240; C 74; Göbl 792d
Gallienus	Rome	254	IMP C P LIC GALLIENVS AVG	CONCORDIA EXERCIT	RIC V 132; C 131
Gallienus	Rome	254	IMP C P LIC GALLIENVS AVG	VIRTVS AVGG	RIC V 181dr; C 1288dr
Valerianus I	Rome	254	IMP C P LIC VALERIANVS AVG	VICTORIA AVGG	RIC V 125; C 230
Gallienus	Rome	254-255	IMP C P LIC GALLIENVS AVG	LAETITIA AVGG	RIC V 144; C 437
Gallienus	Rome	255-256	IMP C P LIC GALLIENVS AVG	LIBERALITAS AVGG	RIC V 148; C 571
Salonina	Rome	256-257	SALONINA AVG	PIETAS AVGG	RIC V 35; C 84
Gallienus	Rome	257-258	IMP GALLIENVS P F AVG GERM	VICTORIA GERM	RIC V 175; C 1162
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18; C 310; Elmer 40
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18var; C 308; Elmer 55
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18var; C 308; Elmer 55
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18var; C 308; Elmer 55
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18var; C 308; Elmer 59c
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18var; C 308; Elmer 55
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18var; C 308; Elmer 59c
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18var; C 308; Elmer 55
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	VIRTVS AVGG	RIC V 58; C 1309; Elmer 54
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	VIRTVS AVGG	RIC V 58; C 1309; Elmer 54
Gallienus	Keulen	257-258	GALLIENVS.P.F.AVG	GERMANICVS MAX V	RIC V 18; C 310; Elmer 40
Salonina	Rome	257-258	SALONINA AVG	IVNO REGINA	RIC V 29; C 60
Valerianus I	Keulen	257-258	VALERIANVS.P.F.AVG	ORIENS AVGG	RIC V 12; C 6 (Val. II); Elmer 16
Valerianus I	Keulen	257-258	VALERIANVS.P.F.AVG	ORIENS AVGG	RIC V 12; C 6 (Val. II); Elmer 16
Valerianus I	Keulen	257-258	VALERIANVS.P.F.AVG	ORIENS AVGG	RIC V 12; C 6 (Val. II); Elmer 16
Valerianus I	Keulen	257-258	VALERIANVS.P.F.AVG	ORIENS AVGG	RIC V 12; C 6 (Val. II); Elmer 16

Valerianus II	Keulen	257-258	VALERIANVS CAES	IOVI CRESCENTI	RIC V 3; C 26 (Sal.); Elmer 63/65/67a
Valerianus II	Keulen	257-258	VALERIANVS CAES	IOVI CRESCENTI	RIC V 3; C 26 (Sal.); Elmer 63/65/67a
Valerianus II	Keulen	257-258	VALERIANVS CAES	IOVI CRESCENTI	RIC V 3; C 26 (Sal.); Elmer 63/65/67a
Valerianus II	Keulen	257-258	VALERIANVS CAES	IOVI CRESCENTI	RIC V 3; C 26 (Sal.); Elmer 63/65/67a
Valerianus II Divus	Keulen	257-258	DIVO VALERIANO CAES	CONSACRATIO	RIC V 9; C 5; Elmer 68; Göbl 0911e
Salonina	Keulen	259-260	SALONINA AVG	FELICITAS PVBLICA	RIC V 6; C 50; Elmer 97; Göbl 903c
Valerianus I	Keulen	259-260	VALERIANVS.PF.AVG	ORIENS AVGG	RIC V 13; C 5 (Val. II); Elmer 75

Van Romeinse *vicus* tot onroerend erfgoeddepot. Het archeologisch onderzoek te Asse-Kalkoven 72

Kristine MAGERMAN & Steven SAERENS

Inleiding

Agilas vzw voerde tussen 22 februari en 18 maart 2014 (fase 1) en tussen 12 augustus en 18 augustus 2014 (fase 2) onder leiding van archeologe Kristine Magerman een vlakdekkend archeologisch onderzoek uit op een privéperceel te Asse-Kalkoven 72 (fig. 6). De omvang van de onderzoekszone bedroeg 204 m². De aanleiding waren de positieve resultaten van het vooronderzoek in 2012 en de start van de bouwwerkzaamheden op het terrein in 2014. Opzet was om de zuidoostelijke zone van de Romeinse *vicus* van Asse beter te leren kennen. Nooit eerder werd er in deze zone van de nederzetting vlakdekkend onderzoek verricht.¹

Het onderzoeksperceel maakt deel uit van het gebied Kalkoven, een noordoost-zuidwest georiënteerd plateau met een hoogte van 81 m boven de zeespiegel waarop de Romeinse nederzetting gesitueerd was. Op hydrografisch vlak bevindt de onderzoekszone zich tussen de Kleine Wijtsbeek in het westnoordwesten en de Broekebeek in het zuidwesten (fig. 6). Deze rug vormt de waterscheiding tussen het Denderbekken en het Beneden Scheldebekken. Op bodemkundig vlak bevindt de site zich op gronden die zich kenmerken als droge tot matig natte leembodems met een textuur B-horizont.²

Aard van de sporen

Het archeologisch onderzoek leverde 13 sporen uit de Romeinse periode op. Tien sporen waren afkomstig uit de 20ste en de 21ste eeuw. Van 8 grondsporen kon de ouderdom niet met zekerheid bepaald worden wegens gebrek aan (voldoende) karakteristiek materiaal (fig. 1). De aard van hun opvulling doet echter wel een Romeinse datering vermoeden.³ Deze bijdrage behandelt enkel de opgravingsresultaten met betrekking tot de Romeinse periode.

Over de primaire functie van een groot aantal Romeinse sporen bestaat weinig zekerheid. Het zijn vooral kuilen met verschillende afmetingen en vormen die in een tweede fase gevuld werden met aarde en nederzettingsafval. Mogelijk konden onder meer een leemwinningskuil (fig. 2) en een silo herkend worden.⁴

Dwars over het perceel liep een oost-west georiënteerd grachttracé dat in westelijke richting afwaterde en bestond uit twee fasen (fig. 3). Wellicht in de tweede helft van de 1ste eeuw n. Chr. werd er een diepe gracht gegraven met een breedte van 2,30 m. Zijn functie blijft onduidelijk. Vormde hij de zuidelijke begrenzing van de nederzetting op dat ogenblik, maakte hij deel uit van een omgrachte zone (enclos) of gaat het om een perceelsafbakening? De afwezigheid van inslibbingslagen wijst op een goed onderhoud tijdens zijn gebruik. Nadat hij zijn functie verloor, werd hij gedempt met een homogeen pakket aarde en nederzettingsafval. In een tweede fase, in de loop van de 2de eeuw n. Chr., werd in de opvulling van de oude gracht een nieuwe gracht gegraven die opvallend minder breed – 1,60 m – en minder diep was. Ook hier bestaat geen zekerheid over de functie. Deze gracht werd eveneens goed onderhouden en na zijn gebruik, in de tweede helft van de 2de eeuw of het begin van de 3de eeuw, opgevuld met aarde en nederzettingsafval.⁵

De ruimtelijke spreiding van de sporen op dit perceel toont aan dat ze zich allemaal ten noorden van het grachttracé bevonden. Mogelijk kunnen de grachten daarom toch beschouwd worden als een afbakening/grens in een bepaalde periode van de evolutie van de Romeinse *vicus*.⁶

1 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 8-16.

2 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 17-20.

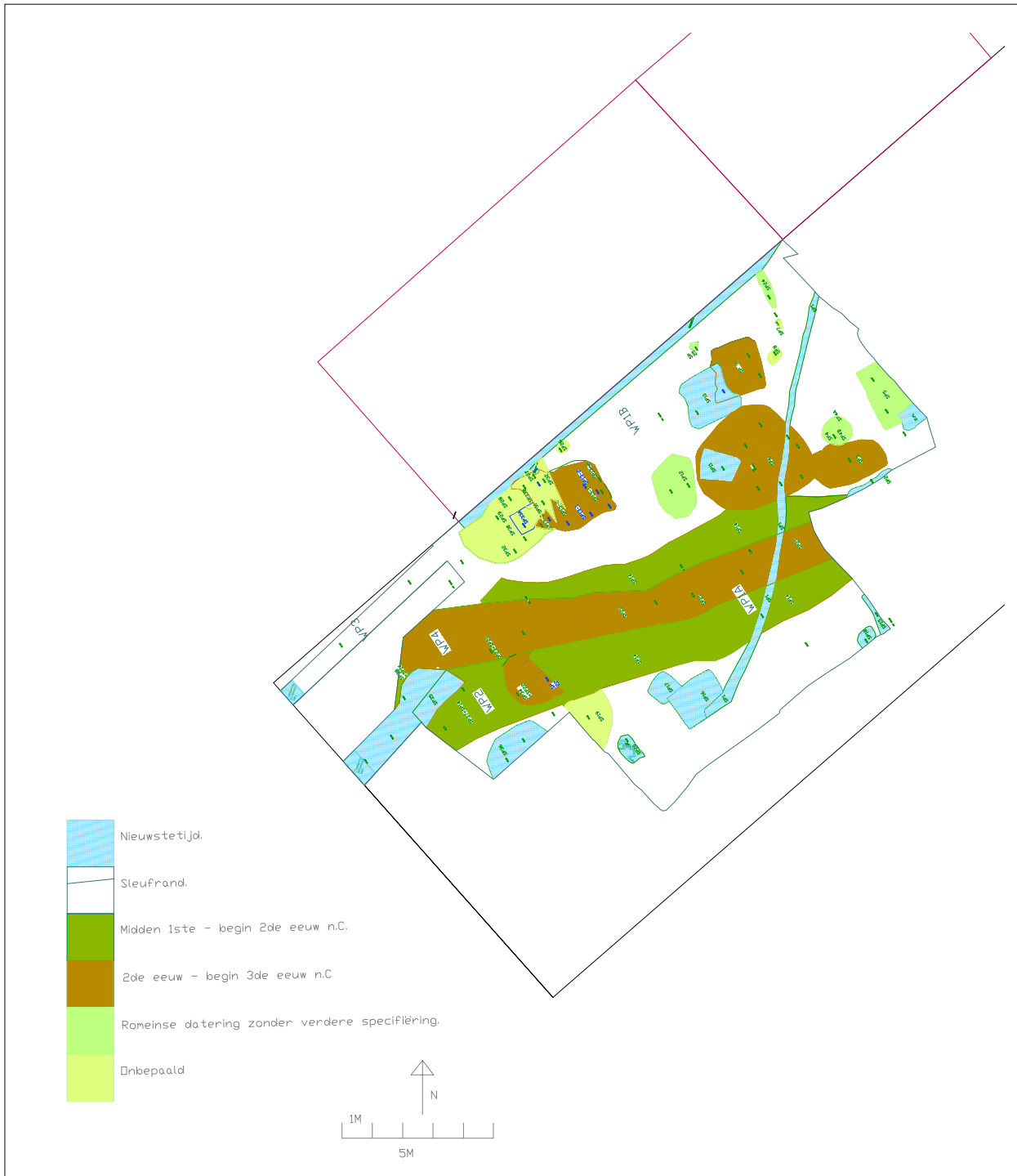
3 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 71.

4 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 115-116.

5 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 101-108.

6 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 116.

1

2

3

Fig. 1. Vereenvoudigd algemeen grondplan (© Steven Saerens en Kristine Magerman, Agilas vzw).

Fig. 2. Profiel van spoor 6, mogelijk te interpreteren als een leemwinningskuil (© Kristine Magerman, Agilas vzw).

Fig. 3. Profiel van de oudste (blauw) en de jongste (rood) grachtfase (© Kristine Magerman, Agilas vzw).

Archeologisch materiaal

De vulling van de verschillende Romeinse sporen leverden 2130 vondsten op. Het gros van deze vondsten omvat aardewerk (1197 fragmenten). De andere vondsten bestaan uit bouw materiaal (422 fragmenten), metalen voorwerpen (115 vondsten), dierlijk botmateriaal (228 fragmenten), glas (1 fragment) en de categorie “varia” die bestaat uit natuursteen en steenkool (157 fragmenten). Over 10 vondsten kunnen geen uitspraken gedaan worden door hun sterke fragmentatiegraad.⁷

Bouw materiaal

Binnen de groep van het bouw materiaal onderscheiden we dakpanfragmenten (*tegulae* en *imbrices*), stukken van tegels, enkele witte en roze mortelfragmenten, gebakken leemfragmenten waarvan één fragment met stro-indrukken en een aantal met de restanten van een witte pleisterlaag.⁸

Aardewerk

Een grote groep van het aardewerk bestaat uit reducerend gebakken materiaal waarin verschillende soorten en vormen onderscheiden werden. De groep van het oxiderend gebakken aardewerk omvat onder meer kruikwaar, amforen (waaronder enkele stukken van een Dressel 20 en één stuk van een Dressel 7-11), verschillende doliumfragmenten waarvan minstens twee vermoedelijk als lokale productie uit Asse te beschouwen zijn en een aantal wrijfschaalfragmenten. Het vernist aardewerk met witte kern bestaat uit verschillende fragmenten van bekken waarvan sommige versierd zijn met zandbestrooiing en anderen een radstempelversiering hebben. Het vernist aardewerk met rode kern bestaat uit twee fragmenten die versierd zijn met stekels. Beide fragmenten zijn afkomstig van een zogenaamde “stekelbeker”. De aanwezigheid van mica's in het baksel wijst op een productie van het aardewerk in Centraal-Gallië, mogelijk in het atelier van Lezoux. Deze scherven kunnen op basis van hun

herkomst algemeen gedateerd worden in de tweede helft van de 2de eeuw n. Chr. (150/160 n. Chr. – 180/200 n. Chr.). Er werden zeven fragmenten metaalglanzend aardewerk aangetroffen waarvan één aan een deukbeker kan worden toegeschreven. Van de 15 stukken Pompejaans Rood aardewerk zijn vijf stukken afkomstig uit het atelier van Les Rues-des-Vignes.

In totaal konden 45 aardewerkfragmenten toegeschreven worden aan *terra nigra* en, *terra nigra*-achtig aardewerk. Op acht stukken was een radstempelversiering aanwezig. Van vijf fragmenten wordt verondersteld dat het om lokale producten uit Romeins Asse gaat. Ze vertonen sterke gelijkenissen met de misbaksels van het *terra nigra*-achtig aardewerk dat in 2010 aangetroffen werd in de stookkuil van pottenbakkersoven 4.

Een belangrijk aandeel in de grafiek van het aardewerk bestaat uit *terra sigillata*. In totaal gaat het om 82 fragmenten die zowel uit Zuid-Gallische als uit Centraal-Gallische ateliers afkomstig zijn. Onder meer de volgende types werden herkend: Dragendorff 18/31 (bord), Dragendorff 27 (kop), Dragendorff 33 (kop), Dragendorff 35 (kop), Dragendorff 37 (kom) en Dragendorff 45 (mortarium). In totaal waren slechts drie fragmenten versierd, tweemaal met een deel van een eierlijst en één keer met een barbotineversiering. Vijf fragmenten vertoonden sporen van een secundaire verbranding. Twee scherven hadden een stempel waarvan slechts één gedetermineerd kon worden. Het gaat om de tekst SAVTIAMIM die verwijst naar pottenbakker Santianus die werkzaam was in het atelier van Lezoux tussen 160 n. Chr. en 200 n. Chr.

Tenslotte werden, voornamelijk in de oudste grachtvulling, nog verschillende fragmenten handgevoemd aardewerk, technisch aardewerk en mogelijk ook zelfs kleine fragmenten *terra rubra* aangetroffen.⁹

Metaal

Bij deze vondstcategorie onderscheiden we 34 stukken metaalafval, 79 fragmenten van voorwerpen en twee onbepaalde stukken. Het metaalafval bestaat uit 33 ijzerslakken en één stuk gesmolten

7 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 43.

8 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 45-47.

9 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 47-56.

Fig. 4. Zilvermunt van keizer Domitianus (© Kristine Magerman, Agilas vzw).

Fig. 5. Steenkoolfragment (© Kristine Magerman, Agilas vzw).

lood. De voorwerpen omvatten fragmenten in ijzer, koperlegering, lood en zilver. De meerderheid van de ijzeren objecten bestaat uit nagels of fragmenten ervan. Door de sterke fragmentatiegraad kon de functie van de andere ijzeren voorwerpen niet met zekerheid bepaald worden. Het loden object betrof een tongvormig plaatje waarover geen verdere uitspraken mogelijk zijn. De bronzen voorwerpen bestaan uit één quasi intact, onversierd oorlepelje of sonde met een lengte van 10 cm en drie fragmenten van fibulae: twee naalden en één beugel. De beugel is afkomstig van een spiraalfibula en had een lineaire versiering in het midden. Tenslotte leverde de vulling van de jongste gracht nog een zilveren munt van keizer Domitianus uit 87 n. Chr. op (fig. 4).¹⁰ Dergelijke munten circuleerden nog de hele 2de eeuw en verdwenen pas in het begin van de 3de eeuw n. Chr.¹¹

Dierlijk botmateriaal

De categorie dierlijk botmateriaal is vertegenwoordigd door 228 fragmenten. Hierbij konden een kaaksbeen, een intacte hoornpit en hoornpitfragmenten, tanden en wervels herkend worden. De determinatie van de overgrote meerderheid van de fragmenten is voorzien voor een tweede fase van de verwerking.¹²

Glas

Over één lichtgroen wandfragment kunnen geen verdere uitspraken gedaan worden.¹³

Varia

Deze categorie wordt opgesplitst in “gesteentes” en “steenkool”. De groep “gesteentes” bestaat uit “vulkanische gesteentes” en “afzettingsgesteentes”. In totaal werden negen fragmenten “vulkanisch gesteente” aangetroffen die op het eerste zicht puimstenen leken te zijn. Het Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen in Brussel toonde op basis van een slijpplaatje echter aan dat het geen puimsteen is. Een exacte identificatie was nog niet mogelijk maar vermoed wordt dat de fragmenten vanuit het Siebengebirge (Duitsland) aangevoerd werden.¹⁴

In de groep van de “afzettingsgesteente” onderscheiden we een grotere variatie aan soorten, meer bepaald arkose, Doornikse steen en Balegemse kalkzandsteen (formatie van Lede). Vermeldenswaardig is het feit dat de zeven fragmenten arkose afkomstig zijn van maalstenen. De stukken Doornikse steen en de Balegemse kalkzandstenen werden wellicht als bouw materiaal gebruikt.¹⁵

Daarnaast werden in twee verschillende Romeinse contexten vijf steenkoolfragmenten teruggevonden (fig. 5). Hoewel de Romeinen het gebruik van steenkool kenden en toepasten, is de aanwezigheid van steenkoolfragmenten zeldzaam. Vaak worden ze door onderzoekers nog te weinig herkend of geïnterpreteerd als intrusief, recent materiaal. Op andere sites in België (Tongeren en Tienen) en in onze buurlanden (Nederland, Noord-Frankrijk en Engeland) werden ze meestal in verband gebracht met verwarmingssystemen in *villae* en badhuizen en met smidse-activiteiten. Steenkool werd door de Romeinen ontgonnen in regio's waar het dagzoomde.

¹⁰ MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 60-63.

¹¹ VAN HEESCH 1998, p. 94.

¹² MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 64-65.

¹³ MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 66.

¹⁴ MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 67-68; DE CEUKELAIRE & DUSAR 2014, persoonlijke communicatie.

¹⁵ MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 68.

Voor ons land gaat het onder meer om de regio van Luik, de omgeving van Charleroi en de Basse-Sambre tot bij Namen en Andenne (allen in de as van de Samber en de Maas) en in enkele kleinere steenkoolbekkens in de Condroz, bijvoorbeeld Bois-et-Borsu.¹⁶ Over de betekenis van steenkool in afvalcontexten en het gebruik ervan binnen Romeins Asse bestaat nog geen duidelijkheid.¹⁷

Datering en fasering op basis van de vondsten

De aanwezigheid van verschillende fragmenten *terra sigillata* uit Zuid-Gallië in combinatie met *terra nigra*, imitaties van *terra nigra*, handgevormd aardewerk, technisch aardewerk en mogelijk zelfs ook *terra rubra* doet vermoeden dat de oudste fase van de gracht en een enkele kuil tot een vroegere, 1ste-eeuwse fase van de nederzetting behoorden. De gebruiks- en dempingsfase van de andere kuilen kan op basis van het materiaal in de vulling in de loop van de 2de eeuw en mogelijk het begin van de 3de eeuw geplaatst worden.

Relatie met de Romeinse nederzetting

De Romeinse sporen op dit perceel maken integraal deel uit van een continue aanwezigheid van Romeinse sporen en structuren vanaf de Krokegemseweg in het noorden tot minstens dit perceel aan de Kalkoven in het zuiden. Om die reden kunnen we de hier besproken kuilen en grachten in verband brengen met de Romeinse *vicus* van Asse. De aard van de sporen en het aanwezige materiaal tonen echter aan dat we hier in geen geval te maken hebben met *off-site* fenomenen bij de Romeinse nederzetting van Asse. Voor het eerst kon op basis van materiële bewijzen aangetoond worden dat dit gebied integraal deel uitmaakte van de Romeinse nederzetting en meer bepaald van de zuidoostelijke (rand?)zone. De nederzetting strekte zich dus nog verder in zuidelijkere richting uit dan tot nog toe werd aangenomen (fig. 6).¹⁸ Over de betekenis van deze zone in de verschillende fasen van de nederzetting kan weinig met zekerheid gezegd worden omwille van de beperkte oppervlakte van het onderzochte perceel.

Fig. 6. Topografisch plan met aanduiding van het onderzoeksperceel, de zuidelijke en zuidoostelijke zone van de Romeinse nederzetting en de oude en nieuwe benadering van de zuidoostelijke begrenzing (© www.agiv.be; bewerking door Kristine Magerman, Agilas vzw).

Onroerend erfgoeddepot

Op het onderzochte perceel, dat 2000 jaar geleden deel uitmaakte van de Romeinse *vicus*, wordt momenteel het nieuw Onroerend Erfgoeddepot van Agilas vzw gebouwd. Het gebouw dat nu nog volop in de steigers staat, wordt in de loop van 2015 operationeel. Vanaf dan zullen de archeologische vondsten uit (Romeins) Asse in dit depot bewaard en beheerd worden, conform de geldende wet- en regelgeving. Op die manier blijft alles bewaard op dezelfde plaats als waar het ooit aan de grond werd toevertrouwd...

Bibliografie

- DE CEUKELAIRE M., 2015, persoonlijke communicatie (Belgische Geologische Dienst, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen).
- DUSAR M., 2015, persoonlijke communicatie (Belgische Geologische Dienst, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen).
- MAGERMAN K., VAN COUWENBERGHE B. & SAERENS S., 2012. *Archeologische prospectie met ingreep in de bodem. Asse-Kalkoven 2012, z.n., 2012/368 (Prov. Vlaams-Brabant)* (Rapporten Agilas vzw – 2012/2), Asse, 70 pp.
- MAGERMAN K., VAN COUWENBERGHE B. & SAERENS S., 2013. Restanten van de Villa Rosa en Romeinse sporen te Asse-Kalkoven. In: DEGRYSE H. (red.), *Archeologie 2013. Recent archeologisch onderzoek in Vlaams-Brabant*, Leuven, p. 4-7.

16 VANDERHOEVEN, VYNCKIER, LENTACKER, ERVYNCK, VAN NEER, COOREMANS, DEFORCE, VANDENBRUAENE, VAN HEESCH & DE BIE 2011, p. 137-138; MARTENS 2015, persoonlijke communicatie; WILLEMS S. 2015, persoonlijke communicatie; MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 69.

17 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 69.

18 MAGERMAN & SAERENS 2015, p. 120.

MAGERMAN K. & SAERENS S., 2015. *Vlakdekkend archeologisch onderzoek. Asse-Kalkoven 72, 2014 – 2014/080 en 2014/346 (Prov. Vlaams-Brabant)* (Rapporten Agilas vzw – 2014/1), Asse, 148 pp.

MARTENS M., 2015, persoonlijke communicatie (Agentschap Onroerend Erfgoed, Erfgoedonderzoeker – Erfgoedbeheer).

VANDERHOEVEN A., VYNCKIER G., LENTACKER A., ERVYNCK A., VAN NEER W., COOREMANS B., DEFORCE K., VANDENBRUAENE M., VAN HEESCH J. & DE BIE M., 2011. Het oudheidkundig bodemonderzoek aan de Sacramentstraat te Tongeren. Eindverslag 1993. In: IN'T VEN I. (red.) *Archeologie, Monumenten- en Landschapsonderzoek in Vlaanderen* (Relicta 11), Brussel, p. 7-162.

VAN HEESCH J., 1998. *De muntcirculatie tijdens de Romeinse periode in het noordwesten van Gallia Belgica. De Civitas van de Nerviers en de Menapiërs (ca. 50 v.c.- 450 n.c.)* (Koninklijke Musea voor Geschiedenis en Kunst. Monografie van nationale archeologie 11), Brussel, 351 pp.

WILLEMS S., 2015, persoonlijke communicatie (INRAP).

Baetische en Afrikaanse amforen in Noord-Gallië en Neder-Germanië in de 3de en 4de eeuw: nieuwe identificaties en interpretatie

Patrick MONSIEUR

De alomtegenwoordigheid van mediterrane amforen in de vroege en hoge keizertijd in Gallië, Germanië en Brittannië is genoegzaam bekend. De 1ste eeuw kenmerkt zich door een bijzonder grote diversiteit aan vormen met vele producten van verschillende herkomst : wijnen, olijfolie, olijven, vissaus, gepekeld vis, droge vruchten en aluin uit Italië, Baetica, Narbonensis, Tarraconensis, Griekenland en Klein-Azië. Deze diversiteit neemt gevoelig af in de loop van het eerste kwart van de 2de eeuw, waarbij vooral Baetische olijfolie-amforen en Narbonese wijnamforen respectievelijk van de types Dressel 20 en Gauloise 4 op de mediterrane exportmarkt nog dominant worden dan ze al in de vorige eeuw waren.

Maar wat nu te denken van de situatie in de daaropvolgende eeuwen? Reeds naar het einde van 2de eeuw toe is er een terugval van mediterrane amforenimporten waar te nemen op een aantal sites in Noord-Gallië en Neder-Germanië, om niet te zeggen dat ze op vele plaatsen quasi totaal verdwijnen. Deze bijdrage vormt een aanzet om een meer genuanceerd beeld te krijgen van mediterrane amforenimporten in de 3de en 4de eeuw in onze gewesten met als voortrekkers Baetische en Afrikaanse amforen. Hierbij wordt het voorkomen van amforentypen op diverse sites doorgelicht en gepoogd een chronologisch kader te scheppen met nadruk op stempels en typologische evolutie. Het amforenonderzoek op twee belangrijke Gallo-Romeinse sites, Velzeke en Oudenburg, was de aanleiding om de situatie naar bredere geografische en historisch-economische horizonten open te trekken. Hierbij willen we tevens de belangrijke vondsten en resultaten van de opgravingen van de UCL te Braives en vooral te Doornik benadrukken. Laatstvermelde site heeft ongetwijfeld de grootste en rijkst gevarieerde oogst opgeleverd van Midden- en Laat-Romeinse amforen.

Wat ook de redenen moge zijn geweest, vast staat dat de amforenimport in Velzeke onder Marcus Aurelius of Commodus quasi totaal stilvalt terwijl de *vicus* in de eerste helft van de 3de eeuw toch nog een levendig bestaand kende. Mogelijk kan dit beeld naar

verschillende andere Gallo-Romeinse nederzettingen worden getransponeerd. Dit staat in schril contrast met Oudenburg dat in dezelfde periode de traditionele toevoer van Dressel 20- en Gauloise 4-amforen vertoont, aangevuld met nieuwkomers uit Noord-Afrika welke men voorlopig het best kan onderbrengen in de categorie van *Africana II grande*-types. Merkwaardig is het voorkomen van een nieuw type amfoor te Oudenburg en te Doornik dat bijzonder veel gelijkenis vertoont met een Lusitanische amfoor voor visproducten, met name het type Almagro 50. Bij nadere analyse kon echter worden vastgesteld dat het om een Baetisch type gaat – wellicht het voorbeeld voor de Lusitanische versie – en mogelijk eveneens voor de export van visproducten diende. Zowel uit de literatuurstudie als door de bevestiging van Spaanse en Portugese vorsers bestaat er geen twijfel dat deze amfoorvorm met het type Keay 16A kan worden vereenzelvigd. Uit ons onderzoek blijkt overigens ook dat in het noorden quasi geen Lusitanische amforen voorkomen, tenzij in kleine aantallen zoals te Bavay en Trier. Een van de implicaties lijkt ons dat hier niet enkel een nieuw type Baetische amfoor is geïdentificeerd, maar ook het bestaan van een belangrijk Atlantisch circuit voor importen opnieuw moeten worden in vraag gesteld.

Anderzijds vormen de late Dressel 20-stempels een interessant instrument voor de chronologie en de verspreiding van deze amforen tot voorbij de eerste helft van de 3de eeuw. Dankzij het recente werk van Spaanse onderzoekers op de Monte Testaccio of Schervenberg te Rome geraakt via stratigrafisch onderzoek de datering van een goed deel van deze stempels steeds meer verfijnd. Daarom zijn ze uitgegroeid tot betrouwbare chronologische gidsfossielen.

Een eerste selectie (meer zal nog later volgen voor het Rijngebied) van vondsten zoals voorgesteld in bijgaande tabel geeft een interessant beeld op verscheidene niveaus. Naast de evidente geografische en chronologische implicaties die daaruit voortkomen, valt ook het beperkt aantal stempeltypes en ateliers op in tegenstelling tot de situatie in de 1ste en 2de eeuw.

	Datum	Stempel	Vindplaats	Atelier in <i>Baetica</i>
1	200-230	CONS FC	Virton/Saint-Mard	Castillo de Azanaque
2		CONS FC	Doornik	
3	200-230	ARAXI F M	Arras	Malpica Sur
4	200-220	L IVNI MELISSI	Bavay	Las Delicias/Guadajoz
5		L IVNI MELISSI	Bavay	
6		L IVNI MELISSI P	Tienen	
7		L IVNI MELISSI P	Merendree	
8	200-220	F SCIMNIANO	Braives	Las Delicias/Guadajoz
9		F SCIMNIANO	Arentsburg/Voorburg	
10	210-230	II IVNI MELISSI ET MELISSE	Liberchies	Las Delicias/Guadajoz
11		II IVNI MELISSI ET MELISSE	Tongeren	
12		II IVNI MELISSI ET MELISSE	Oudenburg	
13	210-230	F PATERNI	Arentsburg/Voorburg	Las Delicias/Guadajoz
14	210-230	PNN	Arentsburg/Voorburg	Arva/El Tejarillo
15		PNNF	Liberchies	
16	210-230	FIG ED / PP AE F	Oudenburg	La Corregidera
17	220-240	L FC CV C	Arras	Las Animas/Isla del Castillo
18		L FC CV FC	Oudenburg	
19		L FC CV FCA	Braives	
20		L FC CV FCA	Arentsburg/Voorburg	
21	220-240	D F F	Aardenburg	El Tejarillo
22		D F F	Braives	
23	220-260	II CCLM	Bavay	El Tejarillo
24		II CCLM	Bavay	
25	220-260	II CAMILI MELISSI	Braives	Las Delicias
26		II CAMILI MELISSI	Doornik	
27		II CAMILI MELISSI	Doornik	
28		II CAMILI MELISSI	Virton/Vieux-Virton	
29		II CAMILI MELISSI	Dalheim	
30		II CAMILI MELISSI	Trier	
31		II CAMILI MELISSI	Voorburg/Arentsburg	
32	220-260	CAMILI SILVESTRI	Tongeren	Arva/Las Delicias

Tabel met eerste selectie van Dressel 20-stempels in Noord-Gallië en Neder-Germanië tussen 200-260.

Men kan hiervoor diverse redenen aanvoeren zoals een zekere economische terugval of de monopolisering van de markt door bepaalde belangengroepen. In elk geval blijkt heel waarschijnlijk de praktijk van het stempelen van Dressel 20-amforen, en ook een goed deel van de productie, op te houden in 250-

260, terwijl tevens in deze periode het storten van amforen op de Monte Testaccio was stilgevallen. Een belangrijk argument hiervoor lijkt het verbreken van het handelscircuit met het mediterrane gebied omwille van de Frankische en Alemannische invallen in 260 gecombineerd met de daaropvolgende

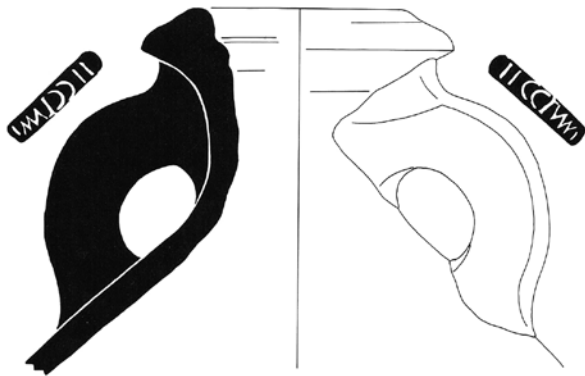

Fig. 1. Dressel 20-amfoor uit het wrak Cabrera III (Mallorca) met stempel II CCLM; de stempel komt ook voor op een vondst in Bavay en is één van de laatste die op dergelijke amforen werd afgedrukt (ca. 240-260) (naar Bost *et al.*, 1992, p. 151, fig. 18, n° 2).

afscheuring van het rijk van Postumus. Hoe dan ook, met het herstel van de eenheid door Aurelianus in 274 is de grote export van Baetische olijfolie niet terug op gang gekomen.

Ongeveer 10 tot 20% van de Monte Testaccio – de schattingen lopen sterk uiteen – zou uit Afrikaanse amforen bestaan, voornamelijk afkomstig van de westelijke kuststreek van het huidige Libië (Tripolitana) en Tunesië (Zeugitana en Byzacena). Doorgaans verbinden onderzoekers deze amforen met het transport van olijfolie. Diverse sites in het noorden leveren nu precies een interessant maar moeilijk te preciseren lot aan amforen uit deze gewesten. Evenwel valt het niet steeds gemakkelijk de typologie, laat staan de chronologie te duiden. De vondsten van Oudenburg zijn tamelijk substantieel te noemen maar brachten jammer genoeg weinig diagnostisch materiaal wat de duiding ernstig bemoeilijkt. In Braives, Doornik, Bavay en Trier kwamen daarentegen wel diagnostische stukken aan de oppervlakte. Zij zullen in de toekomst zeker bijdragen tot een beter typologisch onderscheid, evenals hun plaatsing in de eerste of tweede helft van de 3de eeuw, en verder in de 4de eeuw. In dit licht is de comparatieve studie van ladingen van scheepswrakken in de Middellandse Zee en hun chronologie van groot belang. De associatie van verschillende amforentypen binnen eenzelfde gedateerde context van scheepswrakken als deze van Embiez, Porticcio, Giglio, Planier 7 of Cabrera III is zonder meer relevant. Zo biedt laatstvermelde wrak de unieke situatie van het gezamenlijk voorkomen van de amforentypen *Africana grande II*, Dressel 20, Dressel 23 én Keay 16A, als het

ware een weerspiegeling van wat we in het noorden aantreffen. Om het feest volledig te maken is er ook de aanwezigheid van een muntschat van 965 sestertiën (n.b. in een Dressel 23-amfoor) met een sluitmunt van het jaar 257. In dit verband verdient het type Dressel 23, waarover we het eigenlijk nog niet hebben gehad, specifieke aandacht. Dit kleine amfoortype geldt als de opvolger van de Dressel 20 die rond deze tijd volledig zal verdwijnen. *Tituli picti* wijzen erop dat dit kleinere zusterstype olijven (*olivae colymbades*) inhield, maar gezien dezelfde herkomst van productie werd er misschien ook, zij het dan in veel kleinere hoeveelheden, Baetische olijfolie in getransporteerd. Het valt bijzonder zwaar om Dressel 23-amfoortjes in fragmenten te identificeren – de diameter en de vorm van de lip is hierbij bepalend – maar ze schijnen aanwezig op een aantal sites zoals Kruishoutem, Asse of Boulogne. Gelukkig werden substantiële fragmenten of zelfs volledige exemplaren aangetroffen te Braives en Doornik, in het grafveld van Krefeld-Gellep, en hergebruikt in de constructie van de Sankt Gereon te Keulen, een fenomeen dat eveneens is vastgesteld in de koepel van het mausoleum van Helena te Rome. Hierbij worden meteen ook daterings sleutels geboden die dit amforentype tot minstens ergens in het eerste kwart, laat staan eerste helft van de 4de eeuw laten lopen. Ook in de 4de eeuw zien we dat de *Africana II grande*-types zich verder zetten in de ontwikkelingen van nieuwe, grote vormen waarvan de meeste varianten onder de noemer van Keay 25 schuilen. Een late, kleine variant, doorgaans het ‘spatheion’-type genoemd heeft zich zelfs doorgezet tot in de 5de eeuw. Verder is er nog een wijnamfoor Dressel 30 en zijn subvarianten, allen imitaties van de Gauloise 4-amforen. Waarschijnlijk ligt het herkomstgebied van deze amforen uit de 3de en 4de eeuw grotendeels in het huidige Algerije (Numidia en Mauretania Caesariensis). Belangrijke fragmenten kwamen in de opgravingen van Braives en Doornik aan het licht, terwijl een volledig exemplaar in de Kaiserthermen van Trier werd aangetroffen.

Ondanks de nieuwe informatie die het groeiende aantal vondsten biedt, blijft veel in de mist hangen inzake chronologie, typologie, kwantificatie en inhoud van Midden- en Laat-Romeinse amforen in de noordelijke provincies. Bijzonder onduidelijk is in welke mate de Afrikaanse amforen een deel van Baetische olijfoliemarkt zouden hebben overgenomen, zowel in het mediterrane gebied zelf als in de noordelijke provincies. Bovendien heeft recent archeometrisch onderzoek in Lyon aangetoond

dat hoofdcategorieën als *Africana grande* II en Keay 25, evenals alle tussenliggende verwante types, ook visproducten hebben getransporteerd. Dit veronderstelt misschien dat in de 3de en 4de eeuw Afrikaanse amforen multi-functioneel waren, met andere woorden dat men het amforentype van dan af niet meer met één specifiek product dient te verbinden. Eigenlijk is dat niet zo een goed nieuws voor de interpretatie van de import van goederen naar de opbouw van een historisch-economisch kader toe. Zeker moeten ook nog andere protagonisten hierbij worden betrokken zoals wijnamforen uit Zuid-Gallië, Zuid-Italië en het Griekse Oosten. Verder speelden ook de lokale producties van wijnen, visproducten en oliën een belangrijke rol. Tenslotte is er natuurlijk een moeilijk in te schatten transportmiddel als de ton. Toch mag de import van mediterrane amforen niet overschat worden in deze latere tijd, de situatie is zeker niet te vergelijken met de grote kwantiteiten die binnenkwamen in de 1ste en 2de eeuw. Indien er in de eerste helft van de 3de eeuw nog een behoorlijke toevoer waar te nemen valt, lijkt het erop dat daarna de importen in het noorden eerder in beperkte mate binnensijpelen. De uitdaging blijft om te achterhalen wat de draagwijdte van hun economische betekenis is voor die periode. Of misschien wat sterk uitgedrukt: zijn de mediterrane producten vervoerd in amforen dan vervallen tot anekdotische, exotische curiosa?

Bibliografie

- BOST J.-P., CAMPO M., COLLS D., GUERRERO V. & MAYET F., 1992. *L'épave Cabrera III (Majorque). Échanges commerciaux et circuits monétaires au milieu du IIIe siècle apr. J.-C.* Paris.
- BRULET R., MISONNE B. & VAN OVERBEKE A.-C., 1999. La céramique gallo-romaine. Les amphores. In : BRULET R. & VERSLYPE L. (dir.). *Saint-Pierre de Tournai. L'archéologie d'un monument et d'un quartier.* Louvain-la-Neuve, p. 97-100.
- GONZALEZ H., 2010. La llegada de ánforas hispanas a Germania durante los últimos siglos de la dominación romana. Una cuestión para el futuro. *Cuadernos de Prehistoria y Arqueología de la Universidad Autónoma de Madrid* 36, p. 107-129.
- HUSSONG L. & CÜPPERS H., 1972. *Die Trierer Kaiserthermen. Die spätrömische und frühmittelalterliche Keramik.* Mainz.
- LAUBENHEIMER F. & MARLIÈRE E., 2010. *Échanges et vie économique dans le Nord-Ouest des Gaules (Nord/Pas-de-Calais, Picardie, Haute-Normandie). Le témoignage des amphores du IIe s. av. J.-C. au s. ap. J.-C.*, Besançon.
- MONSIEUR P. & VANHOUTTE S., 2011. Post-excavationonderzoek van het Romeinse castellum van Oudenburg: de amforen, *Romeinendag/Journée d'Archéologie romaine*, p. 111-116.
- VILVORDER F., 2012. La céramique du Bas-Empire. Les amphores. In : BRULET R. (dir.). *La cathédrale Notre-Dame de Tournai. L'archéologie du site et des monuments anciens. Volume 2. Matériaux et céramiques*, p. 144-148.

Tournai : fouille préventive dans le centre historique

Découverte d'ossements d'équidés et d'un bâtiment en *opus africanum*

Premier état de la question

Véronique MOULAERT & Dolores INGELS

Un projet immobilier mené par le cabinet d'architecture Meunier-Westrade prévoit la construction d'un nouvel immeuble à appartements, avec parking souterrain, dans le centre historique de Tournai. La parcelle concernée est située sur la rive gauche, entre les rues des Choraux et du Vieux Marché au Jambon. Seul le front de rue situé rue du Vieux Marché au Jambon est actuellement bâti. Fin 2013, le Service de l'Archéologie de la Direction de Hainaut 1 a commandité la fouille du terrain à l'asbl Recherches et Prospections Archéologiques. La fouille s'est déroulée en deux temps. Du 18 novembre 2013 au 7 mai 2014, elle a été assurée par une équipe de la RPA (asbl) et de la fin mai à la mi-juin, suite à la décision du cabinet d'architecture d'approfondir le niveau de fond de coffre, une équipe du SPW s'est rendue sur les lieux. La mission commandée par le SPW se limitant strictement à la phase de chantier, le traitement des données n'a pas encore débuté. Il s'agit donc d'un premier état de la question basé sur des données brutes. Les datations proposées sont principalement basées sur des observations effectuées sur le terrain et préliminaires.

Contexte historique

Tournai s'est développée le long de l'Escaut, à la transition entre un encaissement de la vallée et son ouverture en plaine alluviale. Cette situation géographique, permettant entre autres l'installation de débarcadères et l'exploitation de gisements calcaires en amont, a été déterminante pour son développement. Durant le Ier s., les bâtiments sont principalement de type léger et ne semblent pas respecter de trame urbaine spécifique. Au IIe s., on construit des bâtiments en pierre, de plus grande envergure, qui présentent une certaine régularité dans leur disposition. Durant l'Antiquité tardive, Tournai est promue au rang de capitale de la cité des Tournaisiens et est dotée d'un *castrum*, dont le tracé incertain n'a été rencontré qu'en un seul endroit,

sur le site de la Loucherie. D'après l'emplacement des nécropoles, ainsi que selon certains indices toponymiques et la trame urbaine actuelle, le mur de courtine septentrional est traditionnellement localisé à proximité ou même sur le tracé de la rue des Choraux, qui jouxte la parcelle fouillée¹.

Résultats

La fouille, d'une profondeur d'environ 3,50 m, a atteint le sol en place sur la quasi-totalité de la parcelle. Ce substrat alterne des couches centi- et décimétriques de sable jaune et de sable limoneux jaune brun. Les interfaces sont soulignées par des dépôts verdâtres (phosphates). Un sondage à la tarière a permis de déterminer la poursuite des dépôts : le sable repose sur une couche de 5 cm de cailloutis de silex, de cailloux verdis et de cherts noirs. Dessous, un obstacle massif et stable interrompt le sondage, probablement le calcaire argileux de la formation d'Antoing². La topographie naturelle, pré-anthropique, est marquée par la présence d'un promontoire à l'extrémité ouest de la parcelle. À partir de là, une pente douce se développe vers le cours de l'Escaut au nord-est, mais également vers le sud-est, après un replat de 2 m, en direction de l'actuelle rue des Choraux.

Une série de trous de poteau, une fosse et un petit fossé sont les premiers indices d'une activité anthropique. Ces structures sont concentrées au nord-ouest du terrain. Les trous de poteau sont généralement de plan carré, de 0,20 à 0,30 m de côté et comblés par du sable limoneux brun noir. Ils ont, pour la plupart, été recoupés par des structures postérieures et ne sont conservés, au mieux, que sur une dizaine de centimètres de profondeur. Il pourrait s'agir de la trace d'un ou de plusieurs bâtiments sur poteaux, probablement incomplets. La fosse (F164) de plan rectangulaire (1,90 m de long sur 1,57 m de

1 BRULET 2012, p. 26-27.

2 COLLETTE 2014.

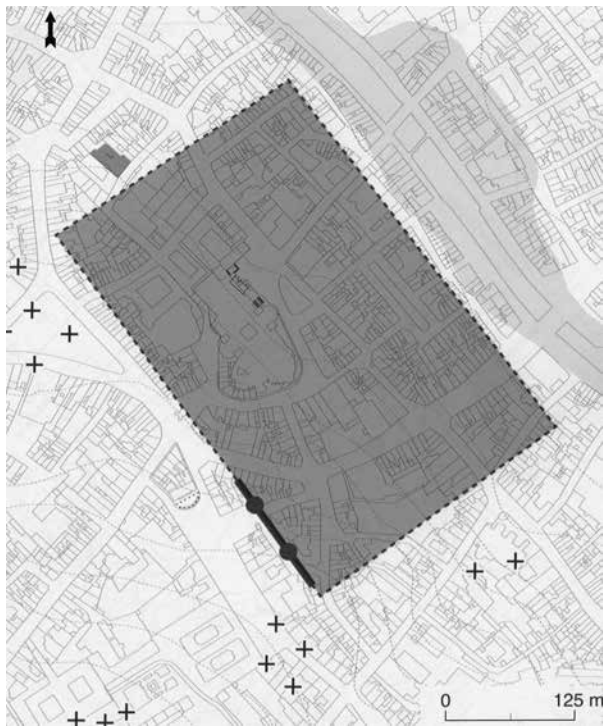

Fig. 1. Limites probables du *castrum* de Tournai, d'après BRULET 2012. Localisation des bâtiments en *opus africanum* et de la parcelle fouillée. © SPW-DGO4, CRAN.

large) est conservée sur 0,44 m de profondeur. Son comblement, de type sablo-limoneux de teinte gris cendré, contenait des fragments de charbon de bois, un peu de céramique et une monnaie, datée du Ier s. apr. J-C : un as imité d'Auguste ou de Tibère peu usé³. La fosse est recoupée par un fossé orienté nord-sud, visible sur près de 5 m de long (F225). Il mesure 0,50 m de large et 0,55 m de profondeur. Les parois du fossé sont raides sans toutefois être verticales, le fond, d'une largeur de 0,30 m, est plat.

Toujours dans la partie nord-ouest de la fouille, une large fosse (F205) de plus de 8 m de diamètre est creusée là où s'amorce la pente nord-ouest sud-est précitée, profitant ainsi du dénivelé naturel du terrain. Elle recoupe certains des trous de poteau, la fosse rectangulaire F164 et le fossé F225, présentés précédemment. Son comblement contient de nombreux restes osseux d'équidés (7 NMI comptabilisés durant la fouille) et un crâne complet probablement de chien. Certaines parties des squelettes d'équidés sont en connexion anatomique, principalement des tronçons de rachis, associés parfois à un enchevêtrement de côtes. Un

premier dépôt d'ossements, dont une grande partie toujours en connexion anatomique, repose sur le premier comblement de la fosse : une fine couche de limon sablonneux gris noir compacte contenant, en inclusion, des petits fragments de mortier et de terre cuite. Les os sont ensuite entourés puis recouverts, sur une épaisseur variable, par une colluvion sablonneuse phosphatée de teinte vert de gris, provenant du sommet de la pente et reposant, en amont, sur le sol en place. Les déversements d'ossements suivants sont posés sur la colluvion et sont recouverts ensuite par un remblai de limon sablonneux brun foncé gris d'environ 20 cm d'épaisseur. Ce dernier contient en plus de nombreux ossements d'équidés, une grande quantité de déchets de construction (moellons, tuiles), de la céramique et les restes de ce qui semble être des semelles de chaussure. Une seconde fosse (F242), située à moins d'un mètre au nord-ouest de la large fosse, a également livré des restes osseux d'équidés. De plan ovale et beaucoup plus petite, environ 1 m de diamètre, elle est conservée sur 0,42 m de profondeur. Son comblement sablonneux contient, outre les ossements, des fragments de tuiles et des moellons de calcaire bleu. Les ossements d'équidés et associés prélevés à Tournai vont faire l'objet d'une étude réalisée sous la supervision de l'Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique.

Des complements ou des épandages de ce type se rencontrent régulièrement aux abords des agglomérations romaines. Ce sujet a été étudié par S. Lepetz, sur base de découvertes faites à Paris, Châlons-en-Champagne, Mâcon, Chartres, Amiens et Evreux. Dans tous les cas, on retrouve une concentration d'ossements d'équidés, mêlés éventuellement à quelques dépouilles de chiens et dans le cas d'Evreux, à des dépouilles humaines. À l'instar de Tournai, les tronçons de rachis sont les parties le plus souvent retrouvées en connexion anatomique. Ces espaces sont interprétés comme des zones de décharge où terminent les dépouilles des chevaux et autres animaux domestiques ne faisant pas partie de notre chaîne alimentaire et donc traités différemment. La plupart du temps les ossements portent des traces de découpe, preuve de la récupération de la matière première sur la carcasse, avant l'abandon⁴.

Le bâtiment en *opus africanum*, découvert au nord-est de la parcelle, est postérieur aux dépouilles de chevaux. Un important corpus monétaire, estimé à plus de 200 pièces, a été récolté pour la période

3 Information fournie par Stéphane Genvier, collaborateur en charge de la restauration des objets en alliage cuivreux.

4 LEPETZ *et al.* 2013.

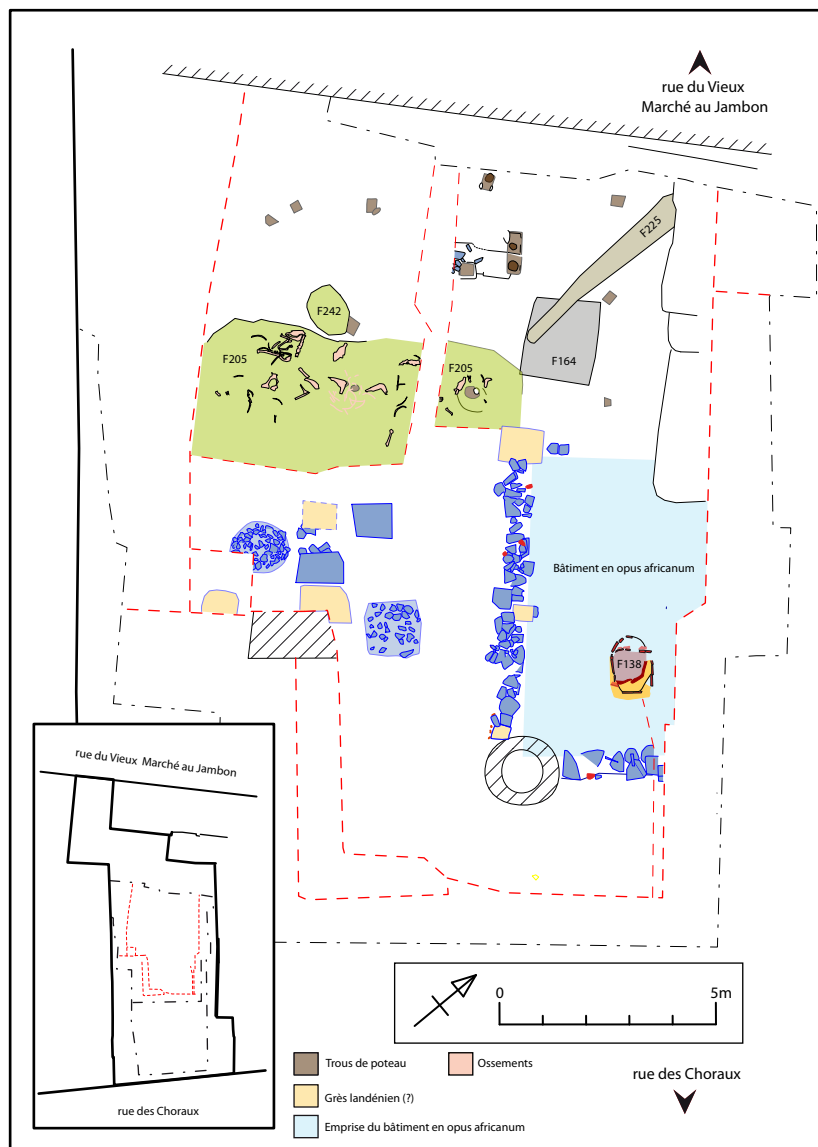

Fig. 2. Plan, toutes périodes confondues, des principales structures antiques découvertes sur le site.

antique, indiquant un pic de fréquentation au IVe s.⁵. Une grande partie de ce corpus provient de couches contemporaines du bâtiment : il pourrait donc s'agir d'un premier indice concernant la période d'occupation de l'édifice, à confronter bien entendu à l'expertise du matériel céramique, à venir. Le bâtiment mesure 8 m de côté et se développe vers le nord-ouest, en dehors des limites de la fouille. Deux murs, formant un angle droit, ont été relevés : le mur situé au sud-ouest, de 8 m de long et le mur sud-

5 Il s'agit de résultats provisoires : le traitement et le travail d'identification est toujours en cours. Information fournie par Stéphane Genvier, collaborateur en charge de la restauration des objets en alliage cuivreux.

est, visible uniquement sur 4 m de long. La paroi nord-ouest fait défaut tandis qu'un puits médiéval recoupe l'angle sud du bâtiment. Les murs, d'une largeur moyenne de 0,80 m, sont formés de moellons de calcaire bleu à peine dégrossis, liés au limon jaune. Dans le mur sud-ouest, trois blocs équarris de récupération, probablement du grès landénien, sont disposés à intervalle régulier : tous les trois mètres. Il s'agit probablement des chaînages verticaux, assurant la cohésion du mur, typiques de l'*opus africanum*. Le mur est peu fondé : 0,30 à 0,40 m seulement. La fondation se compose de moellons de calcaire bleu légèrement dégrossis, mais également de rares déchets de construction, tels qu'une plaque de mortier de tuileau, le tout mêlé à du sable jaune et du limon brun foncé. L'élévation du mur sud-ouest, quoique fort abimée, est conservée sur 0,40 m de haut. À l'intérieur du bâtiment, deux couches successives de sable jaune légèrement limoneux, couvrent le sol sur 0,35 m d'épaisseur. La seconde couche scelle l'utilisation d'un petit four (F138). D'après un premier aperçu de la stratigraphie, celui-ci semble contemporain de la construction de l'édifice. Le four, carré à l'origine (1 m de côté), est délimité par des tuiles posées sur

chant. La sole est rubéfiée sur 3 cm d'épaisseur. Il a subi plusieurs modifications, dont un rechapage au limon au sud-est et une extension au nord-ouest qui lui confère une nouvelle forme, circulaire. Il pourrait s'agir d'un four domestique lié au bâtiment en *opus africanum*. Celui-ci a été échantillonné par une équipe de l'Institut Royal Météorologique, en vue d'une datation archéomagnétique.

Un four rectangulaire de ce type, d'environ 1 m x 0,80 m, a été aménagé durant l'Antiquité tardive (seconde moitié ou dernier tiers du IIIe s. apr. J.-C.), dans l'espace thermal abandonné de la villa de Champion (Condroz). Aménagé contre un mur des anciens thermes, il est encadré sur trois côtés par des tuiles posées sur chant.

3

Fig. 3. Les ossements d'équidés en cours de dégagement. Photo RPA © SPW-DGO4.

4

Fig. 4. Le bâtiment en *opus africanum* en cours de dégagement. Photo RPA © SPW-DGO4.

La sole est constituée de tuiles posées à plat⁶. Des larges blocs sont disposés à l'extérieur du bâtiment. Il s'agit de blocs de grès landénien et de calcaire bleu, posés sur des radiers, formés de petits moellons de calcaire bleu et de deux radiers dépourvus de blocs, l'un circulaire et l'autre carré. En tout, on dénombre un maximum de sept ensembles, ayant eu un rôle potentiellement porteur.

6 VAN OSSEL & DEFGNÉE 2001, p. 95-97.

Rappelons qu'un autre bâtiment en *opus africanum* a été découvert dans la zone du cloître de la cathédrale de Tournai (campagnes de fouilles menées de 1997 à 1999). Ce bâtiment quadrangulaire, a priori plus récent que celui de la rue des Choraux (ca 420-450 apr. J.-C.), mesure 19 m de long sur 9 m de large. Les murs se composent de moellons grossiers, liés à l'argile. Les chaînages verticaux sont disposés tous les trois mètres environ. Ils se composent de blocs équarris en calcaire bleu et grès landénien superposés. Des supports de pilier, appartenant à une galerie ou à une clôture, sont aménagés à l'extérieur du bâtiment, à un mètre de celui-ci⁷. Leur typologie n'est pas sans rappeler celle des blocs sur radier découverts rue des Choraux.

Deux mètres de terres noires entourent et recouvrent ensuite le bâtiment, en grande partie effondré, scellant ainsi l'occupation antique du site.

Comme évoqué précédemment, les couches antiques et notamment les couches contemporaines

7 BRULET 2012, p. 156-159.

du bâtiment en *opus africanum*, ont livré un impressionnant corpus monétaire. Plus de 200 monnaies potentielles, la plupart en bronze, ont été récoltées⁸.

Conclusion

La fouille a mis en évidence une succession d'au moins trois occupations. La première est marquée par la présence de structures antérieures aux ossements d'équidés : les trous de poteau ; la fosse et le fossé, la seconde par l'utilisation d'une portion du terrain comme zone de « décharge », après l'abandon des éventuelles structures légères sur poteau et la dernière, par la construction d'un bâtiment en *opus africanum*. Il reste, entre autres choses, à déterminer la période de chacune de ces occupations et à contextualiser ces nouveaux éléments avec les découvertes antérieures, situées à proximité. L'étude à venir pourra sans doute apporter de nombreuses informations supplémentaires et permettre, espérons-le, d'améliorer nos connaissances sur le développement urbain de Tournai durant l'Antiquité.

Bibliographie

- BRULET R. (dir.), 2012. *La cathédrale Notre-Dame de Tournai. L'archéologie du site et des monuments anciens. Volume 1. Cadre généraux, structures et états*, Namur (Études et documents, archéologie 27).
- COLLETTE O., (non paru). *Fouille archéologique, rue Marché au Jambon. Contribution géomorphologique*. Note du 23/04/2014.
- BRULET R., 2014. Tournai sous l'Antiquité tardive. In : COQUELET C. (dir.), *L'archéologie en Wallonie. L'époque romaine. Voies de communication, établissements ruraux et agglomérations* (Carnets du Patrimoine 113), p. 51-58.
- LEPETZ S., RIVIERE J. & FRERE S., 2013. Des accumulations de cadavres d'équidés aux portes des villes romaines : pratiques hygiénistes, récupération de matières premières et équarrissage, *Les dépôts d'ossements animaux en France, de la fouille à l'interprétation, Actes de la table-ronde de Bibracte, 15-17 octobre 2012*, p. 221-248.
- VAN OSSEL P. & DEFGNEE A., 2001. *Champion, Hamois. Une villa romaine chez les Condruzes. Archéologie, environnement et économie d'une exploitation agricole antique de la Moyenne Belgique*, Namur (Études et Documents, archéologie 7).

8 Elles sont dans un état de corrosion avancé, nécessitant une rapide prise en charge. Le travail de restauration et d'identification mené par Stéphane Genvier est en cours et nous le remercions d'ores et déjà pour son aide ! Nous tenons par ailleurs à remercier les propriétaires et l'auteur du projet pour la bonne collaboration et l'excellente communication mais également Martine Soumoy et Isabelle Deramaix qui ont suivi le dossier, les opérateurs du SPW (Hainaut) qui sont venus sur le chantier, l'équipe de la RPA qui s'est donnée sans compter, M. le professeur Raymond Brulet pour ses visites sur chantier toujours instructives et Nicolas Paridaens pour son soutien et ses précieux conseils lors de la rédaction de cet article.

Le sanctuaire de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles. Campagne de fouilles 2014

Nicolas PARIDAENS, Antoine DARCHAMBEAU, Stéphane GENVIER, Fanny MARTIN & Nelly VENANT
avec la collaboration de Claude JACQUES, Charlotte VAN EETVELDE & Olivier VAN EYCK

Introduction

Pour la quatrième année consécutive, une campagne de fouilles a été menée durant l'été 2014 au lieu-dit « La Taille Marie », sur la commune d'Aiseau-Presles (Cadastre : Presles 2e div., sect. B, num. 13M2 – Coordonnées Lambert 72 au niveau du temple : 164 665 est / 121 148 nord)¹. Ces recherches, financées par le Service Public de Wallonie et la Faculté de Philosophie et Lettres de l'Université libre de Bruxelles, avaient pour objectif de poursuivre le dégagement du secteur occidental du sanctuaire, afin d'aboutir, à moyen terme, à une vision exhaustive du site². Quatre secteurs ont été ouverts (E, F, G1 et G2), directement à l'ouest et au nord des tranchées précédentes (fig. 1). Les secteurs E et F forment une longue tranchée de 42 m de long sur 20 m de large dont la limite nord coïncide avec le talus formant la limite cadastrale de la parcelle. Au sud, la zone a été étendue de manière à englober une doline. Les secteurs G1 et G2 correspondent à des petits sondages destinés à suivre une canalisation. Cet endroit du site est caractérisé par la présence d'un très faible vallon, orienté sud-nord. Dans

l'Antiquité, ce vallon était encore plus marqué et recoupait le talus ancien. Rappelons que ce talus a joué un rôle important puisqu'il fut utilisé comme podium pour le temple et qu'il a défini l'axe général du site. Aujourd'hui, la physionomie du terrain s'est vue modifiée par l'accumulation en bas de pente de colluvions récentes, atteignant jusqu'à 0,80 m par endroit. Suite à ce phénomène, le talus s'est reformé à cet endroit et apparaît maintenant comme continu.

Les structures

Le bâtiment B

Dans la partie méridionale de la zone excavée en 2014 a été mis au jour un bâtiment construit sur poteaux plantés. Quatre trous de poteau dessinent un rectangle de 5,30 m sur 8 m de côté, dont les angles se répartissent selon les points cardinaux. Les quatre structures (du nord au sud, F49, F43, F45 et F50) ont été creusées dans le substrat (fig. 2). Trois trous de poteau possèdent des caractéristiques communes, avec une fosse d'installation dont le diamètre varie de 0,80 m à 1 m de diamètre et un creusement profond de 0,60 m, présentant un profil en U à paliers. L'empreinte des poteaux apparaît encore partiellement sous forme de limon gris fortement chargé en fragments de charbon de bois. Elle permet de restituer des poteaux de section carrée de 0,40 m de côté, installés directement sur le fond de la fosse. Le dernier poteau, côté est, présente un creusement de plus grande taille, de 1,40 m de diamètre et de 0,95 m de profondeur. Son profil a montré des paliers symétriques situés à 0,60 m sous la surface, le poteau, de *ca.* 0,35 m de côté, étant quant à lui installé dans la partie la plus profonde. Les dimensions de cette fosse peuvent s'expliquer par la nature sablonneuse et peu stable du sous-sol à cet endroit. Le calage est, dans chacun des cas, constitué d'une dizaine de petites pierres calcaires de 0,15 m de diamètre environ, disposées en couronne autour du poteau et mêlées à la terre issue du creusement de la fosse remblayée en niveaux successifs.

1 Nous voudrions remercier les chercheurs, les collaborateurs bénévoles et les étudiants de l'ULB ayant participé à la fouille et aux travaux de post-fouille : C. Angeli, H. Baka, Y. Bouhmou, N. Colas, L. Dailliet, C. Dawant, S. de Foestraets, J. De Nève, S. Genvier, G. Gilbert, S. Guarella, L. Hautem, Cl. Jacques, M. Lebrun, R. Nicolas, C. Remy, D. Stennier, R. Stoitcheva, C. Van Eetvelde, O. Van Eyck, L. Verreet ; la Société royale d'Archéologie de Bruxelles pour la mise à disposition d'un opérateur, F. Legat ; les propriétaires et exploitants des parcelles fouillées, C. et J. d'Oultremont, E. de Dorlodot et la Société de Gestion de la Sambre s.a. ; J. Plumier, M. Soumoy et C. Frébutte de la DGO4/SPW pour l'octroi des subsides et le suivi de projet ; la famille Pierard pour son aide logistique et sa disponibilité ; L. Nonne et C. Dawant pour la restauration du mobilier métallique ; S. Genvier pour le nettoyage et l'examen des monnaies ; N. Bloch et A. Stoll pour le travail de dessin et d'infographie ; le Cedarc/Musée du Malgré-Tout pour le prêt de matériel de fouille ; la Ville et le Musée archéologique de Namur, dépositaires des collections ; l'asbl des Œuvres paroissiales de Farciennes.

2 Pour les campagnes antérieures, voir PARIDAENS 2012 ; PARIDAENS 2013 ; PARIDAENS & DARCHAMBEAU 2014.

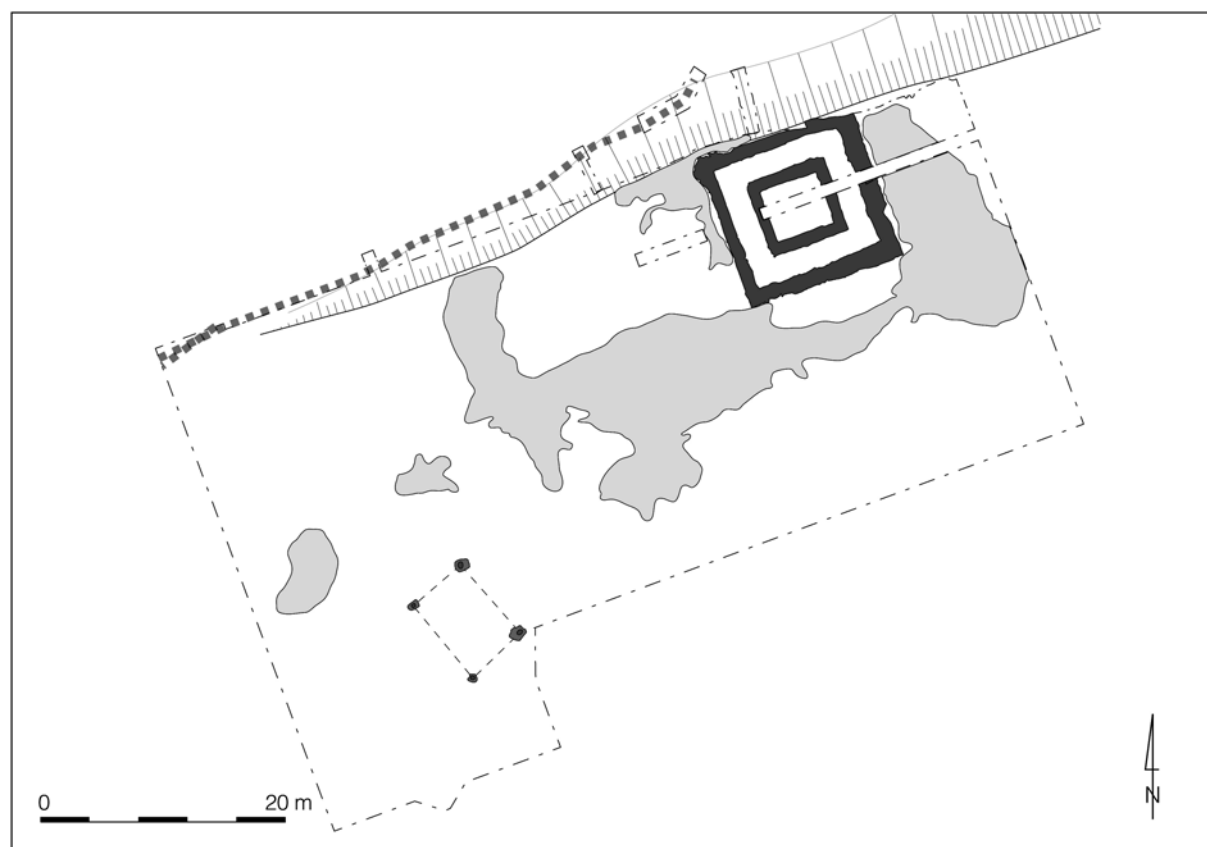
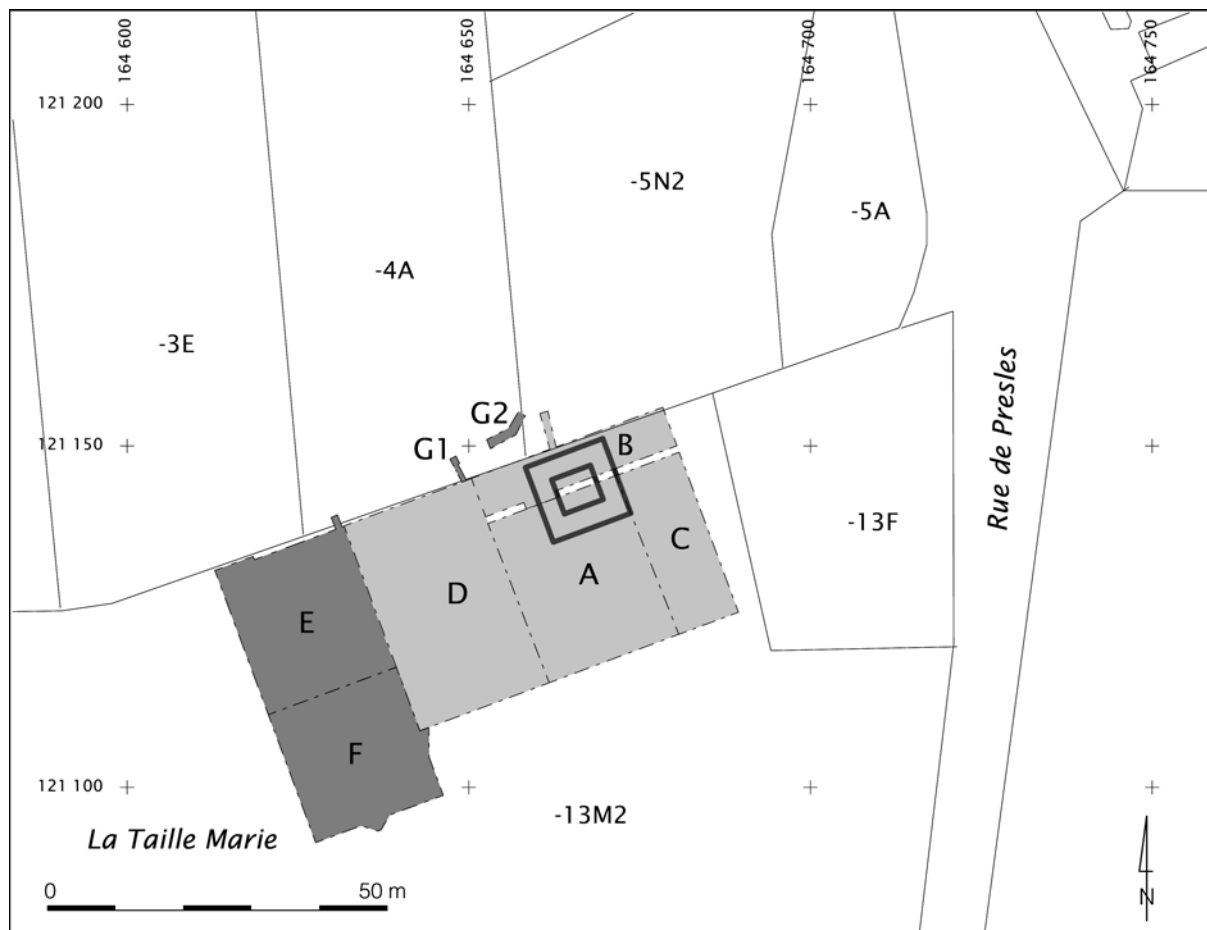

Fig. 1. Extrait du plan cadastral avec les secteurs fouillés en 2011-2013 (A, B, C, D) et 2014 (E, F, G1, G2). Plan schématique du sanctuaire aux IIe et IIIe s. (en grisé, les zones empierrées ; en pointillé, les canalisations) (© CReA-Patrimoine / Université libre de Bruxelles).

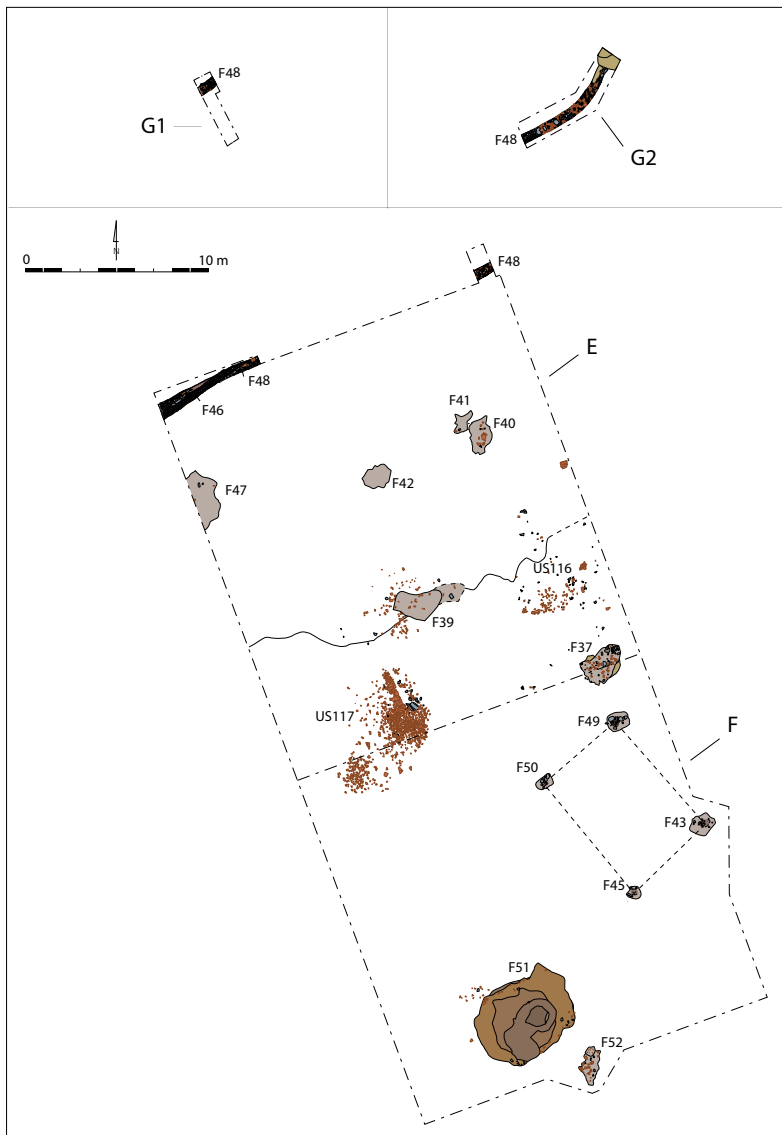

Fig. 2. Plans des secteurs fouillés en 2014 (© CReA-Patrimoine / Université libre de Bruxelles).

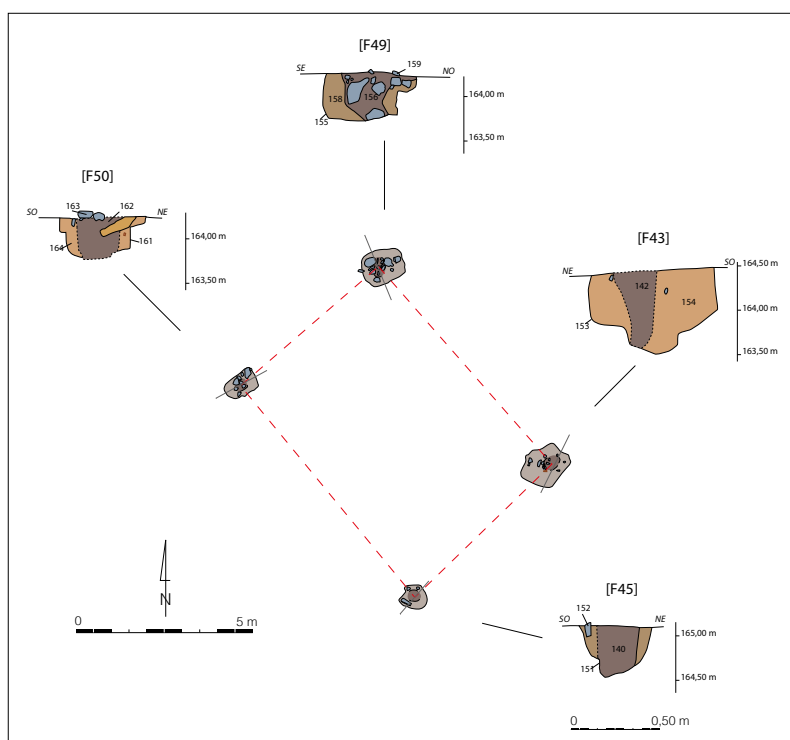

Fig. 3. Plan du bâtiment B et coupes des trous de poteau (© CReA-Patrimoine / Université libre de Bruxelles).

L'isolement des quatre poteaux et leurs similitudes (taille et intervalle) permettent de restituer un bâtiment rectangulaire (fig. 3). Son orientation, NO-SE, en décalage par rapport à la topographie générale du site et au temple, s'explique probablement par la volonté de faire face à l'aire sacrée et au temple lui-même. Le matériel récolté dans les trous de poteau permet de situer sa construction durant la fin du IIe s. ou le IIIe s., soit à une époque où l'aire sacrée a déjà fait l'objet d'un empierrement et où l'on constate une activité religieuse intense. Les bâtiments sur poteaux demeurent assez rares dans les sanctuaires, du moins aux IIe, IIIe et IVe s., et leur fonction est souvent sujette à caution. Citons néanmoins les structures qualifiées de « cabanes » à Baudecet³ ou le bâtiment sur poteaux d'Arcis-sur-Aube (Aube, Fr.)⁴. L'absence de mobilier « religieux » (*ex-voto*, monnaies, fibules, bijoux) ou de fosses à offrandes à proximité du bâtiment d'Aiseau-Presles et, à l'inverse, la présence de fosses détritiques, permettraient d'y reconnaître une salle isolée destinée aux banquets ou à la préparation des offices (cuisine ?). Mais la taille modeste du sanctuaire d'Aiseau-Presles n'exclut pas non plus une salle multifonction (cuisine, salle à banqueter, lieu pour s'abriter, entrepôt...) d'autant que le site n'a jusqu'à présent pas livré de portique.

Les empierrements

La limite de l'empierrement occidental de l'aire sacrée semblait avoir été circonscrite en 2013. Cette donnée a été confirmée par les fouilles menées dans les secteurs E et F : la surface ne semble plus avoir été systématiquement empierrée, y compris dans le petit vallon repéré dans la partie nord-ouest de la tranchée, où les niveaux anciens apparaissent pourtant bien conservés par l'accumulation de colluvions et où toute trace d'empierrement aurait ainsi été préservée. En revanche, la partie centrale, située entre le bâtiment B et l'endroit où la pente s'accélère, soit une bande de 10 m de large environ, pourrait avoir été empierrée à l'origine ; bien que les niveaux archéologiques soient plus érodés, il demeure deux zones empierrées. La première (us 116) correspond à une concentration de fragments de tuiles sur quelques mètres carrés. La seconde (us 117) est nettement plus dense ; elle forme un ensemble de 6 m de long et comble une dépression naturelle. Une excroissance formée au nord, par un alignement d'au moins sept tuiles jointives, à l'origine complètes et

posées à plat face contre terre pourrait correspondre à un drain destiné à évacuer vers la pente les eaux de la dépression empierrée. Il n'est pas possible de savoir s'il s'agit de concentrations ponctuelles destinées à combler des dépressions « gênantes » ou si elles faisaient partie à l'origine d'une zone plus vaste, peut-être un chemin se dirigeant vers l'ouest, aujourd'hui largement érodée. Trois marques sur tuiles de type ISFP prouvent la contemporanéité de ces deux zones avec le vaste empierrement sis autour du temple et formant l'aire sacrée.

Les fosses

Sept fosses ont été découvertes dans les secteurs E et F. Cinq d'entre elles (F39, F40, F41, F42 et F47) se répartissent sur le versant occidental du petit vallon. Les fosses sont toutes faiblement creusées dans le substrat et recouvertes par un horizon de « terres noires ». Les fosses F37 et F52 se situent quant à elles dans la partie méridionale de la zone ouverte en 2014.

F39 présente un creusement en L aux angles bien marqués, de 2,60 m de long, 1,40 m de large, et de 0,30 m de profondeur. L'examen du fond plat a permis de reconnaître quelques coups de bêche encore visibles. Le comblement est composé de limon gris tacheté par des particules de charbon. La partie supérieure était fortement perturbée par l'horizon de « terres noires » us 119. Le remplissage inférieur a livré un bon nombre d'artefacts. Conservées sur quelques centimètres, les deux fosses F40 et F41 pourraient avoir été à l'origine une structure unique ; leurs creusements ne sont séparés que de quelques centimètres. La première est rectangulaire, de 2 m de long sur 1,20 m, présentant un profil en cuvette de 0,20 m de profondeur maximale. La seconde, située directement au nord-ouest constitue une cuvette de 0,75 m de large, conservée sur une quinzaine de centimètres. Leur remplissage est un limon brun gris tacheté de nodules de charbon de bois et de tuiles, comportant quelques tessons de céramiques ainsi que des grands fragments de tuiles et des pierres calcaires dans la partie supérieure. La fosse F42 présente un creusement ovale bien marqué, d'1,50 m de diamètre maximal. Le fond plat est situé à - 0,20 m. Du limon gris, tacheté noir, homogène, comportait des grands fragments de tuiles et de la céramique. Enfin, la fosse F52 se situe à l'écart, au sud, en limite de zone fouillée et doit vraisemblablement être rattachée à un secteur encore non exploré. Fortement érodée, elle dessine un plan ovale allongé de 2 m de long, conservé sur quelques centimètres

3 PLUMIER & PLUMIER-TORFS 1997.

4 GESTREAU & JEMIN 2010.

seulement. Le comblement anthropique correspond à du limon brun gris, tacheté noir, comprenant de nombreux fragments de tuiles et quelques tessons. F47, située à la limite occidentale de secteur E, n'a pu être que partiellement appréhendée : en plan, son diamètre maximal est d'actuellement 3,20 m. En coupe, elle présente un profil à fond plat et des parois obliques, où de nombreux coups de bêche ont été observés. Le remplissage est un limon gris pâle légèrement bleuté, par endroits collant, où se répartissent de très nombreuses migrations de fer et de manganèse. Quelques artefacts y ont été récoltés. Ce remplissage peu organique, lessivé et par endroit argileux laisse à penser que la structure a été laissée à l'abandon après ouverture, soumise à un comblement naturel, formé par des dépôts colluvionnaires, pouvant à la longue former des lentilles argileuses. En raison de ses dimensions, il pourrait s'agir d'une fosse d'extraction de limon, le substrat étant caractérisé à cet endroit par du limon fin et sans inclusions.

La fosse F37 se situe entre les zones empierrées et le bâtiment B. Elle apparaît comme la plus intéressante. Le creusement en cuvette, de plan ovale de 2,40 m sur 1,50 m, présente un profil encore bien marqué en V, à parois obliques, dont la profondeur atteint 0,50 m au centre de la structure. Le comblement est constitué d'une succession de remblais de limon gris et brun gris, fortement chargé en particules de charbon de bois. On note la présence de nombreux tessons de céramiques, parfois peu fragmentés, d'ossements animaux, de fragments de tuiles et de cailloux. Cette structure, qui s'apparente à une fosse détritique, pourrait être mise en relation avec le bâtiment B, situé 2,50 m plus au sud. Le remplissage de cette fosse a livré 207 fragments de céramique (39 bords, 161 panses, 7 fonds) pour un minimum de 34 individus⁵. La céramique fine est peu représentée au sein de l'assemblage. Outre la présence de terre sigillée du centre de la Gaule, de céramique métallescente de Cologne, de *terra rubra* et de céramique engobée de Cologne - catégories uniquement représentées par des tessons de panses -, nous mentionnerons : deux bols de type Drag. 40 ou 41 en terre sigillée de l'est de la Gaule (fig. 4, 1 ; 4,3 % NR, 5,9 % NMI)⁶, une imitation de gobelet *Niederbieber* 32 et un bord indéterminable en céramique fine sombre (fig. 4 : 2 ; 1 % NR, 5,9 % NMI), un gobelet de type *Tongeren* 484 en céramique fine fumée (fig. 4 : 3 ; 4,8 % NR, 2,9 % NMI) et un bord en *terra nigra* indéterminable

et vraisemblablement résiduel (2,4 % NR, 2,9 % NMI). La céramique commune sombre – dont les pâtes relèvent de divers groupes : Bavay-Famars, cambrésis, champenois – est largement majoritaire dans l'ensemble avec 18 individus au minimum (42,5 % NR, 52,9 % NMI). Elle est notamment illustrée par une jatte *Tongeren* 538, une marmite *Tongeren* 472, une assiette Nerviens A1/*Tongeren* 508, une jatte Nerviens J6, un pot à lèvres en marteau, deux plats *Tongeren* 567/569, deux pots ou gobelets à bord rentrant, une jatte *Tongeren* 469, un plat à lèvres en bourrelet et une jatte de type indéterminé (fig. 4 : 4 à 15). La céramique commune claire est illustrée par deux *dolia* de type GOSE 358 et par un couvercle (fig. 4 : 16 et 17 ; 27,1 % NR, 8,8 % NMI). La céramique rugueuse de l'Eifel compte deux pots de types *Alzei* 27A et L (fig. 4 : 18 et 19 ; 1,9 % NR, 2,9 % NMI). Nous mentionnerons encore un plat en céramique commune engobée (fig. 4 : 20 ; 1,4 % NR, 2,9 % NMI) et un couvercle en céramique commune fumée (fig. 4 : 21 ; 1 % NR, 2,9 % NMI). Trois individus en céramique non tournée à dégraissant calcite complètent le lot (11,1 % NR, 8,8 % NMI) ; il s'agit d'un pot de type VENANT A4 et de deux jattes de type VENANT A1 (fig. 4 : 22-24). D'un point de vue chronologique, cet ensemble peut être rapproché de l'horizon d'abandon de Liberchies, c.-à-d. de la seconde moitié du IIIe s. apr. J.-C.⁷

La doline

Une dépression de 1,50 m de diamètre était connue depuis plusieurs années dans la parcelle explorée, à 55 m environ au sud-ouest du temple. L'ouverture de la tranchée F a permis de l'explorer en 2014. Cette dépression est d'origine naturelle, due à un phénomène karstique et peut être assimilée à une doline (F51)⁸. Un sondage a été mené jusqu'à 2,20 m sous le niveau de décapage et le fond de cette structure n'a pas été atteint. Au moins trois états ont été reconnus à travers les différents creusements et comblements successifs, faisant suite au premier effondrement, intervenant très probablement au milieu du XIXe s. Malgré l'abondance du mobilier gallo-romain dans les sédiments qui la comblent, issu des niveaux archéologiques environnants, nous ne pensons donc pas que cette doline s'était déjà formée dès l'Antiquité.

5 NMI calculé sur base du nombre de bords.

6 %NR : pourcentage du nombre de restes ; %NMI : pourcentage du nombre minimum d'individus.

7 *Liberchies* 3, p. 297-317 ; *Liberchies* 4, p. 359-377.

8 Phénomène géomorphologique lié à la dissolution en sous-sol des roches carbonatées.

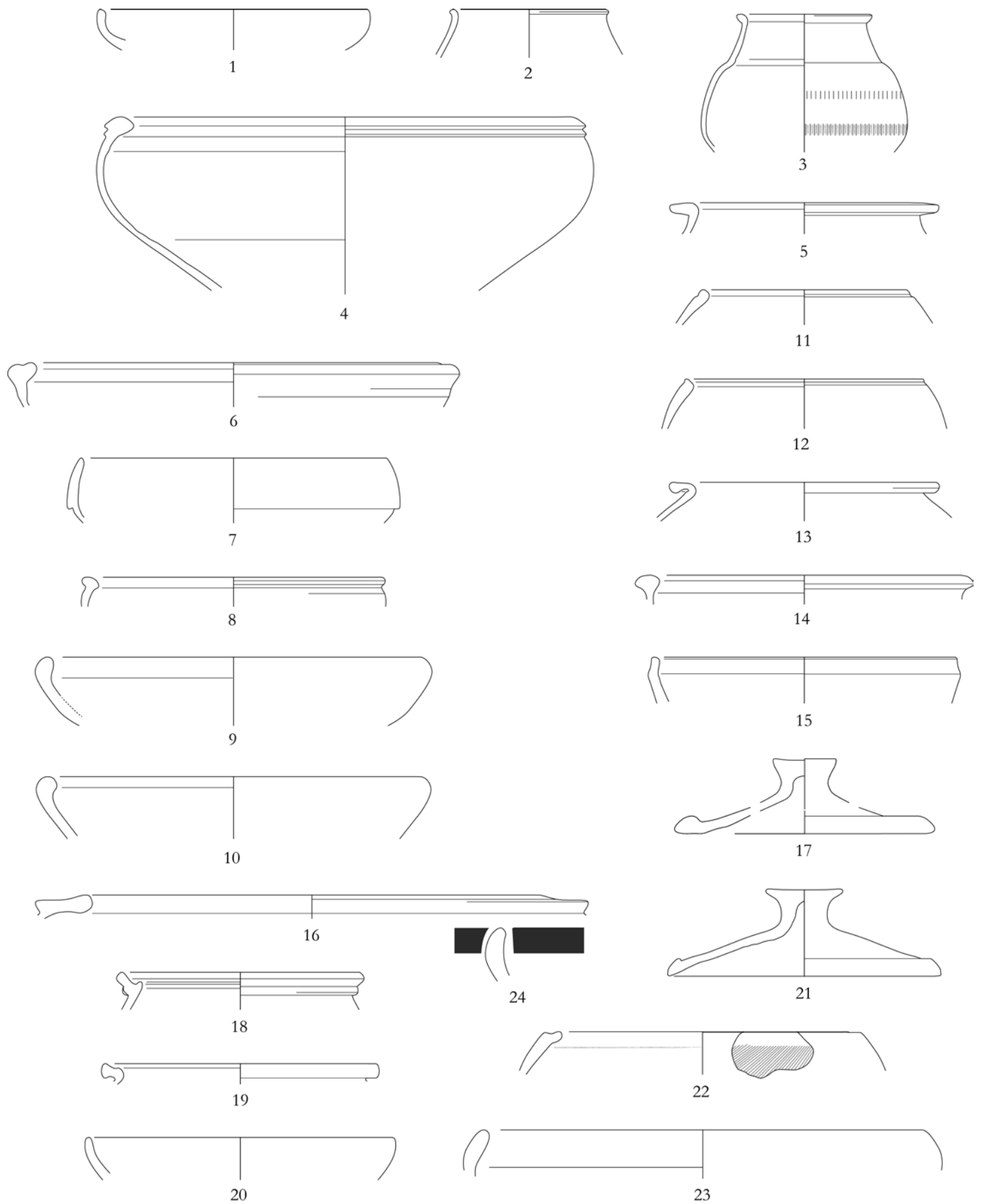

Fig. 4. Mobilier céramique issu de la fosse F37 (N. Venant © CReA-Patrimoine / Université libre de Bruxelles).

Les terres noires

La partie nord-ouest du sanctuaire correspondait dès l'époque romaine, nous l'avons dit, à un petit vallon, orienté sud-nord. Un horizon de « terres noires » (us 119), interprété comme un ancien horizon de labour, a été identifié au sein de ce vallon. Il se marque par une couche de limon sombre repérée sur 15 m de long, s'épaississant au fur et à mesure vers le nord, pour atteindre 0,30 m dans les parties les plus basses et les mieux conservées. Cet horizon, aux limites peu marquées, se caractérise surtout par sa matrice gris brun foncé, très chargée en particules de charbon de bois et en particules végétales, fortement anthropisée et bioturbée. Il peut être mis en relation avec l'us 098 repérée en 2013. Ces niveaux comportent une grande quantité de mobilier archéologique, daté exclusivement des IIe, IIIe et IVe s. apr. J.-C. et recouvrent les différentes fosses repérées à cet endroit. Dans certain cas, ce mobilier nous est parvenu peu fragmenté voire complet (plusieurs vases complets, nombreux bijoux et monnaies, une statuette en cours d'étude).

Les structures hydrauliques

Deux structures liées à l'écoulement d'eau (F46 et F48) ont été mises au jour dans l'angle nord-ouest du secteur E. La première structure, F48, était encore intégralement conservée dans les parties fouillées. Installées dans une tranchée de 0,50 m de large, deux lignes de moellons calcaires forment une conduite de 0,12 m de large sur 0,10 m de hauteur recouverte de dalles ou de grosses pierres. Le tout est ensuite englobé dans un remblai de cailloutis et de grands fragments de tuiles de 0,20 m d'épaisseur. Dans les secteurs les plus encaissés, un second remblai, constitué de terre humifère, venait combler la partie sommitale de la tranchée. Au niveau du canal, un léger surcreusement de quelques millimètres ainsi qu'un fin dépôt de limon lessivé, induré et mêlé à de tout petits cailloux, témoignent du passage de l'eau. Dans l'état actuel des recherches, nous interprétons cette structure comme un canal d'écoulement d'eau. Provenant du sud-ouest, il a pu être suivi sur cinquante mètres. Il semble profiter de l'encaissement lié au petit vallon, pour ensuite serpenter vers le nord-est, tout en épousant soigneusement la physionomie du versant nord du talus. Au niveau du temple, il marque un coude vers le nord-est, puis est intégralement détruit par les labours.

Concernant sa datation, peu d'indices directs s'offrent encore à nous, bien qu'il s'agisse plus que

probablement d'une structure d'époque romaine : le remblai de couverture comporte un grand nombre de fragments de tuiles et les piédroits sont constitués de petits moellons, les uns et les autres typiquement romains. Par ailleurs, la datation est directement liée à l'horizon de « terres noires » (us 119), postérieur, et qui, nous l'avons vu, se forme probablement à la fin de l'époque romaine. Des structures similaires sont connues sur d'autres sites gallo-romains de nos régions, notamment à Beloeil/Basècles⁹, Saint-Laurent (Ardenne, Fr.)¹⁰, Mageroy¹¹ ou encore à Treignes¹². On notera que dans la plupart de ces cas, ces réseaux de drains sont à mettre en relation avec des structures construites, soit des caves, soit des bains.

La seconde structure (F46), recoupant la précédente, est de nature différente. Suivie sur 5 m seulement, elle ne semble pas non plus avoir fait l'objet d'un démantèlement. La tranchée de fondation, large de 0,30 m, a été creusée dans le substrat limoneux. Sa profondeur atteint 0,60 m par endroits. Le fond de la tranchée est rempli par un blocage très compact de petites pierres calcaires de 0,35 m d'épaisseur. Le sommet de ce blocage forme un radier parfaitement plane présentant un pendage important vers l'ouest, de 4 % environ. La partie supérieure de la tranchée est quant à elle comblée de sédiment limono-argileux, mélangeant des poches jaunes correspondant au sol en place et des poches grisâtres plus humifères. Ce type de mélange s'accorde parfaitement avec un comblement de la tranchée peu de temps après son ouverture, à l'aide des sédiments d'origine (humus et sol en place). Sa nature argileuse serait liée au passage répété de l'eau. Des traces d'hydromorphie marquaient d'ailleurs le sol en place à plusieurs endroits, de part et d'autre de la structure. La structure F46 semble suivre plus ou moins le même tracé que l'autre canal : provenant du sud-ouest, elle semble également profiter de l'encaissement du petit vallon, pour ensuite se diriger vers le nord-est, mais suivant un tracé linéaire. Les traces d'hydromorphie, les dimensions et le tracé de la structure laissent croire que nous sommes à nouveau en présence d'un drain, bien qu'aucun canal n'ait été ménagé. Il pourrait également s'agir du radier d'une canalisation en bois aujourd'hui totalement disparue.

9 DE BRAEKELEER 2000.

10 CARTRON 2014.

11 HALBARDIER *et al.* 2002.

12 BOTT & CATELAIN 2000.

5

6

Fig. 5. Le canal d'écoulement F48 installé dans le versant nord du talus, en contrebas du temple (© CReA-Patrimoine / Université libre de Bruxelles).

Fig. 6. Figurine en terre blanche représentant « Vénus pudique », provenant de l'empierrement us 117 (Inv. AP.14.168) (© CReA-Patrimoine / Université libre de Bruxelles).

Conclusions

La physionomie de cette partie du sanctuaire durant l'Antiquité a pu être appréhendée, avec la présence d'un petit vallon et l'interruption du talus septentrional. La nature de l'occupation de ce secteur semble avoir été différente du temple et de ses abords. L'empierrement est moins régulier et on note une très forte diminution d'objets et de fosses à caractère religieux. À l'inverse, on dénombre sept fosses dont le comblement peut être qualifié de détritique. Il semble que l'une d'entre-elles au moins doive être mise en relation avec un bâtiment sur poteau découvert durant cette campagne, situé à quarante mètres au sud-ouest du temple. Si la fonction exacte de ce bâtiment rectangulaire nous échappe, l'ensemble du secteur peut être qualifié de « périphérique », avec des structures de natures différentes de celles rencontrées jusqu'à présent : fosses d'extraction, comblements détritiques, canal d'écoulement et/ou drain, « terres noires ». Ces données laissent présager une extension du sanctuaire plus à l'ouest encore, alors qu'il s'étire déjà sur quelques 15 ares.

Abréviations

Alzei = UNVERZAGT 1916.
 Drag. = DRAGENDORFF 1895 & 1896.
 GOSE = GOSE 1984 [1950].
Liberchies 3 = BRULET & DEMANET 1997.
Liberchies 4 = BRULET, DEWERT & VILVORDER 2001.
 Nerviens = BLONDIAU, CLOTUCHE & LORIDANT 2011.
Niederbieber = OELMANN 1914.
Tongeren = VANVINCKENROYE 1991.
 VENANT = VENANT (en préparation).

Bibliographie

- BLONDIAU L., CLOTUCHE R. & LORIDANT F., 2011. Mise en évidence de répertoires de céramiques communes sombres dans la partie méridionale de la cité des Nerviens : l'apport des fouilles récentes. *In : Actes du Congrès de Lille-Bavay, 24-27 mai 2001*, Société française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule, Marseille, p. 41-64.
- BOTT S. & CATTELAÏN P., 2000. Viroinval / Treignes : la villa gallo-romaine des Bruyères. Achèvement des recherches dans le bâtiment principal, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 8, Namur, p. 197-199.
- BRULET R. & DEMANET J.-C. (dir.), 1997. *Liberchies III. Vicus gallo-romain. Les thermes et zone d'habitat au nord de la voie antique*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain 94).
- BRULET R., DEWERT J.-P. & VILVORDER F. (dir.), 2001. *Liberchies IV. Vicus gallo-romain. Travail de rivière*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université Catholique de Louvain 101).
- CARTRON G., 2013. Un établissement rural antique à Saint-Laurent « La Lue », près de Charleville-Mézières (département des Ardennes, France), *Signa* 3, p. 47-50.
- DE BRAEKELEER R., 2000. Belloeil / Basècles : mise au jour de l'extrémité d'un drain d'époque gallo-romaine au lieu-dit « Le Fouan », *Chronique de l'Archéologie wallonne* 8, Namur, p. 37.
- DRAGENDORFF H., 1895 & 1896. Terra Sigillata, *Bonner Jahrbücher des Rheinischen Landesmuseums in Bonn im Landschaftsverband Rheinland und des Vereins von Altertumsfreunden im Rheinlande* 96, p. 18-155.
- GOSE E., 1984 [1950]. *Gefäßstypen der römischen Keramik im Rheinland*, Köln.
- GESTREAU R. & JEMIN R., 2011. Arcis-sur-Aube « Le Prieuré ». *Un ensemble funéraire et culturel gallo-romain*, Bulletin de la Société archéologique champenoise 103, n° 2.
- HALBARDIER B., PIETTE V. & GRATIA H., 2002. Habay / Habay-la-Vieille : la villa de « Mageroy », sa baraque du chantier de construction et son réseau hydraulique, *Chronique de l'Archéologie wallonne* 10, Namur, p. 199-201.
- OELMANN F., 1914. *Die Keramik des Kastells Niederbieber*, Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 1, Frankfurt/Main.
- PARIDAENS N., 2012. Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht) : bilan des recherches 2011, *Signa* 1, p. 91-97.
- PARIDAENS N., 2013. Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles. Seconde campagne de fouilles (2012), *Signa* 2, p. 116-120.
- PARIDAENS N. & DARCHAMBEAU A., 2014. Le sanctuaire gallo-romain de « La Taille Marie » à Aiseau-Presles (Ht). Troisième campagne de fouilles (2013), *Signa* 3, p. 133-139.
- PLUMIER J. & PLUMIER-TORFS S., 1997. Gembloux, Sauvenière. La petite agglomération routière gallo-romaine de Baudécet. *In : CORBIAU M.-H. (coord.), Le patrimoine archéologique de Wallonie*, Namur, p. 285-287.
- UNVERZAGT W., 1916. *Die Keramik des Kastells Alzei*, Materialien zur Römisch-Germanischen Keramik 2, Frankfurt/Main.
- VANVINCKENROYE W., 1991. *Gallo-Romeins aardewerk van Tongeren*, Hasselt (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum 44).
- VENANT N., (prép.). *La céramique non tournée en Gaule du Nord : typo-chronologie, usages, approches culturelles et économiques (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.)*, thèse en préparation.

Een Romeinse grafstele uit de 1ste eeuw n. Chr. opgegraven aan de Pannovenweg te Tongeren

Une stèle funéraire du 1er siècle découverte au Pannovenweg à Tongres

Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER & Roderick C.A. GEERTS

Inleiding / Introduction

Aan de Pannovenweg te Tongeren is een opgraving uitgevoerd door het Vlaams Erfgoed Centrum. Dit perceel wordt tot op een diepte van 4-4,5 m ontgraven ten behoeve van nieuwbouw. Hierbij zouden eventuele archeologische resten in de ondergrond verstoord worden. Door onderzoeken en vondstmeldingen uit de omgeving van dit perceel was het reeds bekend dat het zich midden in het Romeinse grafveld bevond. In dit artikel zal de opgraving kort uiteengezet worden en aandacht besteed worden aan de vondstomstandigheden van de grafstele. Daarnaast zal de context van het perceel binnen de Tongerse grafvelden aan bod komen. Vervolgens zal de lezing en betekenis van de epigrafie besproken worden alsmede de sociale status van de overledenen.

De opgraving / La fouille

Voordat de opgraving uitgevoerd is, heeft op deze locatie geen vooronderzoek plaats gevonden. De voornaamste reden daarvoor was dat het perceel zich te midden van het Romeinse grafveld bevond en vele graven in de omgeving opgegraven zijn (zie hieronder en fig. 1). In totaal is een perceel van 1500 m² onderzocht tussen 22 en 31 juli 2014.¹ Bij aanvang van het onderzoek lag het terrein braak en was de bebouwing reeds gesloopt. Gedurende het onderzoek bleek al snel dat het perceel grotendeels verstoord was. In de 19de en vroege 20de eeuw zijn grote delen van het perceel afgegraven ten behoeve van de kleiwinning voor de baksteenindustrie. Daarnaast zijn, in kuilen verspreid over het terrein, veel stukken baksteenpuin en pannen gedumpt.

Tussen alle verstoringen van de baksteenindustrie zijn enkele sporen en vondsten uit de Romeinse

tijd gedaan. Naast enkele losse scherven zijn centraal binnen het plangebied ook enkele meer complete potten, van het type Tongeren 48 en 50, aangetroffen.² In het zuidoostelijk deel van het plangebied is op een diepte van ongeveer 3 m een fragment van een grafmonument gevonden. Dit betrof een trapeziumvormige natuursteen, van een halve meter hoog en een grondvlak van 76 bij 64 cm (fig. 3). De vier schuine zijden waren voorzien van schubben. Daardoor is het stuk te identificeren als het dak van een grafmonument.

Op een diepte van 1,5 m onder het maaiveld is centraal in het plangebied een grote steen aangetroffen. Bij nader onderzoek bleek dat deze steen van 55 x 67 x 149 cm aan de voorzijde voorzien was van een tekst. Die zal hieronder in meer detail besproken worden. De stele was gelegen in een kuil. Deze kuil was door de baksteenindustrie sterk vergraven en verstoord (fig. 2). In die kuil van 2 x 2 m zijn ook enkele fragmenten houtskool, verbrand (menselijk) bot en scherven aangetroffen. Vanwege de overeenkomstige datering van het aardewerk, onder andere een kleine dunwandige pot van het type Stuart 201A,³ uit de Claudisch-Neronische periode (41-68 n. Chr.) is het mogelijk dat dit graf bij de stele gehoord heeft. Echter, door alle ingrepen in het terrein gedurende latere perioden is het natuurlijk niet zeker dat de stele zich nog *in situ* bevindt en dus bij dit verstoorde crematiegraf behoort heeft. De omvang en het gewicht van de stele doen echter vermoeden dat deze waarschijnlijk niet of nauwelijks verplaatst zal zijn.

Tongerse grafvelden / Les nécropoles tongres

De oudste gedocumenteerde vondsten op de Romeinse grafvelden rondom Tongeren zijn reeds

1 GEERTS & VELDMAN in voorbereiding.

2 Voor een omschrijving van deze typebenamingen zie VILVORDER *et al.*, 2010.

3 STUART 1977, type 201.

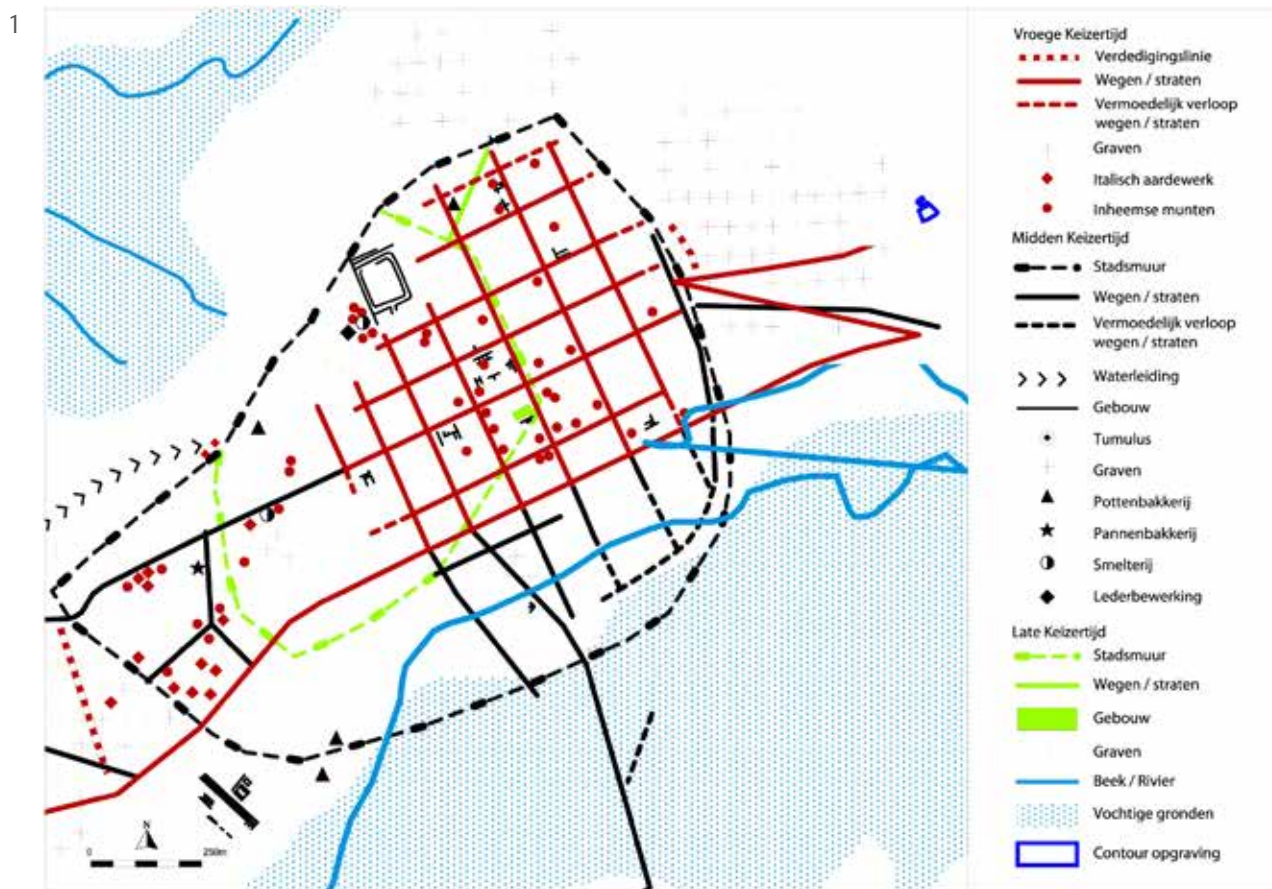

Fig. 1. De locatie van de opgraving (blauwe contour) geplot op het overzicht van Romeins Tongeren / Localisation de la fouille (le contour bleu) dans le plan de Tongres romaine (d'après VANVINCKENROYE 1985, p. 150-151).

Fig. 2. Doorsnede van de grafkuil met op de achtergrond de achterzijde van de grafstele / Coupe de la tombe à incinération avec à l'arrière le dos de la stèle funéraire.

Fig. 3. Foto van het dak van een grafmonument / Photo d'un couronnement de monument funéraire.

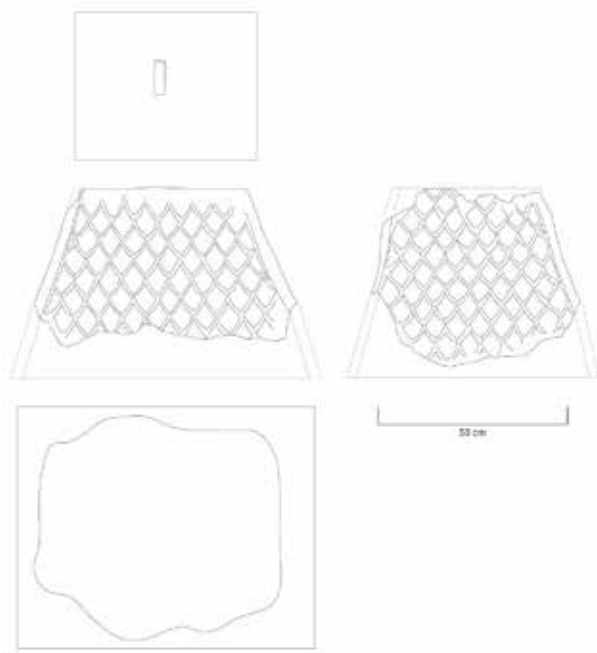

Fig. 4. Tekening van het dak van een grafmonument / Dessin du couronnement de monument funéraire.

in de eerste helft van de 18de eeuw gedaan.⁴ Het merendeel van de vondsten die op de grafvelden aangetroffen zijn, zijn bij werkzaamheden en onderzoeken in de 20de eeuw gevonden. Tot 1957-1958 is geen systematisch onderzoek uitgevoerd op de Tongerse grafvelden.⁵ Alle oudere vondsten zijn door liefhebbers en verzamelaars opgegraven en verzameld.⁶ Bij veel van deze stukken, die zich thans in het Gallo-Romeins Museum bevinden, zijn de exacte vondstomstandigheden onbekend hoewel de vindplaats vaak nog wel bepaald kan worden. Pas in 1958 en 1959 zijn de eerste systematische opgravingen op de grafvelden uitgevoerd.

De eerste grafvelden, die te dateren zijn van de Augusteïsche periode tot het midden van de 1ste eeuw n. Chr., zijn gelegen aan alle vier de zijden van de stad.⁷ Met de uitbreiding van de stad in de Flavische periode raakten de oudste grafvelden in de zuidelijke en westelijke kant van de stad in onbruik. Een nieuw grafveld ontstond langs de zuidwest zijde van de stad en haar latere stadsmuur. Dit zuidwest grafveld is uitgebreid onderzocht in de jaren 1972-1981.⁸ Dit grafveld bleef tot ver in de 4de eeuw n. Chr. in gebruik.

4 LESENNE 1975, p. 82-83; REUVENS *et al.*, 1845, p. 82.

5 VANVINCKENROYE 1963, p. 15-16.

6 Zie voor een overzicht daarvan: FRÈRE 1958.

7 VANVINCKENROYE 1985, p. 114.

8 VANVINCKENROYE 1984.

De noordelijke en oostelijke grafvelden zijn gelegen aan de uitvalswegen van Tongeren onder andere richting Keulen en Maastricht. Deze grafvelden zijn minder uitgebreid en vlakdekkend onderzocht dan het zuidwest grafveld. Op deze locatie zijn wel talloze vondstmeldingen bekend.⁹

Op deze Tongerse grafvelden zijn zowel inhumatie- als crematiegraven aangetroffen. De aangetroffen graven dateren uit de gehele Romeinse tijd. De oudste graven betreffen crematiegraven uit de Vroeg Romeinse tijd en de jongste inhumatiegraven uit de Laat Romeinse tijd. Kortom, de grafvelden zijn in gebruik van de 1ste eeuw tot in de 5de eeuw n. Chr.¹⁰ Crematie- en inhumatiegraven komen naast elkaar voor gedurende de gehele gebruikstijd van de grafvelden.¹¹ Inhumatiegraven zijn tijdens de gehele gebruiksduur van het grafveld in de minderheid, pas in de Laat Romeinse tijd wint deze begravingswijze aan populariteit.¹²

Het oostelijke grafveld is slechts bekend uit enkele kleine opgravingen en vondstmeldingen. In tegenstelling tot de omvangrijke opgravingen op het zuidwest grafveld kan voor dit grafveld slechts afgegaan worden op die kleine onderzoeken. Zo zijn aan de Pannovenweg reeds eerder graven aangetroffen bij graafwerkzaamheden.¹³ Deze graven liggen direct ten zuiden van en deels op het nu opgegraven perceel. Ook net ten noorden, westen en oosten van het opgegraven perceel zijn graven aangetroffen.¹⁴ Deze graven zijn te dateren van de 1ste eeuw tot in de 4de eeuw n. Chr. De tijdens de opgraving aangetroffen vondsten van verstoorde grafinventarissen passen goed in dit beeld. Net zoals elders aan de Pannovenweg zijn deze in de 2de en 3de eeuw n. Chr. te dateren. Maar ook zijn enkele vondsten in de 1ste eeuw n. Chr. te dateren.

Bij graafwerkzaamheden zijn op een perceel in de directe omgeving van de huidige opgraving fragmenten van stenen grafmonumenten

9 Zie de Centraal Archeologische Inventaris (<http://cai.erfgoed.net>). Van de negentien meldingen binnen een straal van 200-300 m van de opgravinglocatie zijn slechts acht daarvan niet direct aan het grafveld te relateren. Deze betreffen onder andere diverse oppervlaktevondsten en de Romeinse wegen en stadsmuur.

10 VAN DOORSELAER 1964, p. 146; VANVINCKENROYE 1963, p. 14.

11 VAN DOORSELAER 1964, p. 145.

12 VAN CROMBRUGGEN 1962, p. 42.

13 VANVINCKENROYE 1970, p. 39-44.

14 BONNIE 2009, p. 139 n° 156 met verdere verwijzingen; BOX 2008; VANVINCKENROYE 1963, p. 157-162.

Fig. 5. Dessin de la stèle / Tekening van de stele.

aangetroffen.¹⁵ Deze worden hieronder meer in detail besproken.

Description de la stèle funéraire et de l'inscription / Beschrijving van de stele en de inscriptie

La stèle mesure 149 cm de haut, 67 cm de large et 55 cm d'épaisseur. Elle présente sur la face supérieure un trou d'encastrement qui doit correspondre à un élément de décor¹⁶, comme un sphinx, un lion, une pomme de pin.

Elle est complète dans ses dimensions extérieures, mais a subi des dommages qui ont entamé la fin des lignes sur le bord avant droit. La mouluration de droite qui délimite le champ épigraphique est très partiellement conservée ce qui permet de calculer le manque d'une seule lettre. La surface de la pierre est par endroits fort érodée et il ne reste parfois que la trace la plus profonde des lettres sous la couche

¹⁵ ESPÉRANDIEU 1928, n° 7576; HUYBRIGTS 1907.

¹⁶ Voir la stèle d'Andernach (SCHOLZ 2012, I, p. 292, fig. 245). Un couronnement en imbrication d'écaillés est moins probable et, de toute manière, le bloc retrouvé serait trop volumineux pour convenir.

épidermique perdue (c'est le cas du V de *vivi* par exemple à la dernière ligne).

Champ épigraphique : 88 cm x 55 cm

Lettres hautes de 9 cm sauf le I de la ligne 26 et le S de la ligne 3.

Lecture diplomatique :

CAPITO
SOLIMA+[.]
FSECVNDVS
TITI . FILIV[.]
CARA[?]TI+
VP

ligne 2 : I minuscule ; ligne 2 : trace d'une haste verticale gauche pour une lettre P, R ou B ; ligne 3 : ligature ND ; ligne 3 : S final minuscule ; ligne 4 : point de séparation central entre les deux mots ; ligne 5 : espace trop grand entre A et T : peut-être une lettre perdue ? : la seule possibilité vraisemblable serait un N ; ligne 5 : trace verticale gauche d'un probable N en fin de ligne.

Lecture scientifique :

Capito / Solimar[i] / f(i)lius Secundus / Titi filiu[s] / Carati (vel Cara[n]ti) n(epotes) / v(i)vi p(osuerunt)

Traduction :

Capito fils de Solimar (et) Secundus fils de Titus, petits-fils de Caratus (ou de Carantus), ont posé (cette stèle) de leur vivant.

On notera que la mise en page n'est pas excellente. Le lapicide n'a pas bien préparé son travail et n'a ni tracé des lignes de réglure pour assurer la régularité des lignes, ni tracé préalablement le cadre ; le résultat est qu'il a dû reprendre le cadre dans le coin inférieur droit et a ainsi créé une sorte de décrochage maladroit entre le cadre inférieur et le cadre de droite. En outre il n'a pas su calculer le dessin des lettres correctement. À la ligne 1 pas de problème ; à la ligne 2 il a oublié le I qu'il a ajouté ensuite en petit entre le L et le M ; à la ligne 3 il a opté pour des lettres plus étroites, il a ligaturé le N et le D, le V a une forme anormalement étroite et maladroite et le S est minuscule et presque invisible ; à la ligne 4 il a opté pour une écriture de *filius* en entier, ce qui n'est pas courant, mais avec un V maladroite ; à la ligne 5 l'espace important entre le A et le T qui sont bien lisibles a conduit à rechercher si une lettre effacée ne devait pas être lue entre les deux mais ce ne peut être confirmé ; en fin de ligne une haste verticale doit avoir conservé la trace du N ; les lettres VP sont bien centrées.

6

Fig. 6. Photo de la stèle / Foto van de stele.

Fig. 7. Le monument aux trois *togati* / Het monument met de drie *togati* (photo L. Daelemans © Gallo-Romeins Museum)

Fig. 8. Bloc avec guirlande et oiseau / Steen met guirlande en vogel (photo G. Schalenbourg © Gallo-Romeins Museum).

8

7

La pierre découverte est une stèle au sens propre, c.-à-d. un monument funéraire autonome destiné à être fiché dans le sol par sa partie inférieure. Son type et sa morphologie, le texte mis en page verticalement, le fait que le dos soit terminé assez soigneusement excluent qu'il s'agisse d'un élément de mausolée dans lequel le bloc serait encastré. La stèle appartient au modèle le plus simple¹⁷ avec uniquement une moulure d'encadrement qui détermine le champ épigraphique, type qui ne paraît pas avoir de valeur chronologique.

Noms et relations familiales / Namen en familierelaties

La stèle est destinée à être le marqueur de la tombe de deux cousins, fils de deux frères, et petits-fils du même grand-père, qui ont élevé ce monument funéraire pour eux-mêmes de leur vivant.

Tous les personnages cités sont des pérégrins¹⁸ (habitants libres de l'empire ne jouissant pas de la citoyenneté romaine) dont on peut supposer qu'ils étaient citoyens de la cité des Tongres. Ils portent un nom unique et un patronyme et indiquent en outre leur grand-père commun ce qui explique le lien familial entre les dédicants. Le fait de faire allusion à la génération précédente est rare et doit être l'indice de personnes d'un rang important. Les noms sont soit latins (Capito, Secundus) soit indigènes celtiques (Solimarus, Cara(n)tus). Titus est un nom latin mais dont la fréquence donne à penser qu'il était choisi pour son homonymie avec un nom indigène¹⁹. On peut relever un phénomène de latinisation des noms, donc de romanisation, puisque les générations anciennes portent des noms indigènes et les plus jeunes un nom latin. Du point de vue onomastique, la stèle apporte plusieurs noms nouveaux dans la cité : Solimarus, Capito, Cara(n)tus dont on notera qu'il s'agit à deux reprises de noms celtiques²⁰, alors que les noms indigènes de la cité des Tongres sont souvent d'origine germanique²¹.

La date semble être précoce : le texte est très court et concis sans aucun commentaire affectif ni épithète laudative ni indication d'âge ; la dédicace n'est pas précédée de *D(is) M(anibus)* qui apparaît à (la fin de) l'époque flavienne dans nos régions. La forme des lettres bien tracées est une forme large (C, O) avec un V dont la branche gauche est plus profonde et plus inclinée que la droite qui conviendrait à une date au milieu du Ier s., à l'époque flavienne au plus tard.

Cette date épigraphique conviendrait parfaitement à la date archéologique proposée par R. Geerts pour la tombe trouvée à proximité et très probablement en rapport avec notre stèle.

La stèle a été identifiée comme du calcaire lorrain, pierre de Norroy. Cette pierre a été certainement exploitée par des détachements militaires à l'époque flavienne mais aussi pour des monuments plus anciens dans l'époque julio-claudienne.

Capito, Capitonis n'est pas un nom fréquent dans les régions de Belgique et de Germanie inférieure : on le trouve comme nom unique à Cologne (*CIL* XIII 8238) et comme cognomen de citoyen à Cologne et à Arlon par exemple (*CIL* XIII 8304 et *ILB* 75). Ailleurs il est plus répandu. Il a été dérivé en gentilice de formation locale Capitonus nettement plus fréquent.

OPEL, II, p. 33-34.

Solimarus est un nom celtique. On le trouve comme nom unique dans les Gaules (*CIL* XIII 3037 ; XII 652 ; XII 2921 ; *AE* 1996, 1044) et aussi comme *cognomen* (*CIL* XII 4812 ; XIII 693) ; il a été dérivé en gentilice Solimarius, en particulier chez les Trévires (*CIL* XIII 634 ; 3979 ; 4128).

OPEL IV, p. 87

Secundus est un nom particulièrement fréquent dans toutes les régions. En Gaule il représente la traduction d'Allos, nom celtique. En cité des Tongres il n'est toutefois attesté que sur un graffito de la villa de Champion (Condroz).

OPEL IV, p. 57-61.

Titus est, sous la forme latine, un prénom romain classique qui a été employé très souvent comme nom par des indigènes, sans doute pour sa ressemblance avec un nom local. On trouve Titus, Titullus, Titulius, Tituco, Titua, Titussius, etc. En cité des Tongres, Titus est attesté comme surnom de citoyen romain à Namur (*ILB* 34).

OPEL IV, p. 123-126.

17 Voir le tableau récapitulatif de la typologie dans FAUST 1998, p. 213.

18 Pour les règles de l'onomastique romaine, voir DONDIN-PAYRE 2011.

19 Pour le phénomène d'assonance, voir RAEPSAET-CHARLIER 2012.

20 Pour les noms d'origine celtique, voir DELAMARRE 2007.

21 Pour les noms d'origine germanique, voir RAEPSAET-CHARLIER 2011.

Caratus et Carantus sont des noms celtiques construits sur la racine *car-* « cher, aimé » et sont attestés comme noms de fabricant et de potier. On trouve Caratus comme nom unique (*CIL* XIII 4358 ; 11361 ; 5313), comme *cognomen* (*CIL* XIII 4124 ; 5983 ; *AE* 1976, 481). Il a donné un très grand nombre de variantes Caratius, Caratinus, Caratul(l)us... Une particulière fréquence des noms sur cette racine se rencontre à Saverne (*ILTG* 441-442-443 ; *CIL* XIII 11669 ; *AE* 2000, 1071).

OPEL II, p. 35-36.

On trouve Carantus comme nom unique (*CIL* XIII 4732 ; *AE* 1976, 465), en *Belgica*. Il a donné un très grand nombre de variantes Carantius, Carantinus, Carantul(l)us...

OPEL II, p. 35.

Des inscriptions des provinces occidentales présentant la double information du père et du grand-père ne sont pas très fréquentes en dehors des milieux de l'élite qui affichent leur noblesse. On citera par exemple à Cologne *CIL* XIII 8409 qui est aussi proche par l'écriture. Voir aussi *CIL* III 3015 ; *CIL* X 2043 ; *AE* 1989, 227 ; *CIL* XIII 4834 ; *CIL* XIII 2728. Cette pratique est peut-être l'héritière d'un usage gaulois. Toutefois en Afrique il est très fréquent de donner une double filiation ou « filiation africaine » qui peut couvrir quatre générations²².

Si l'on accepte une datation du monument à l'époque de (Claude-)Néron ou au début de l'époque flavienne, le grand-père pourrait appartenir à la première génération des habitants, peut-être celle des élites décursionales de la *civitas Tungrorum* installée par Auguste. La valorisation de la filiation et du nom, qui ferme l'inscription, n'est pas innocente.

Autres découvertes dans le même cimetière / Vergelijkbare vondsten op hetzelfde grafveld

Il paraît donc intéressant de se pencher sur des découvertes anciennes²³ dans la même nécropole nord-est de Tongres, au sortir de la ville, en direction de Maastricht et Cologne, à l'endroit où deux routes se séparent, un endroit idéal pour placer un monument funéraire d'importance.

Deux blocs sculptés²⁴ ont été mis au jour sur

le même site (à l'arrière de l'ancienne tuilerie Arckens de Bellefroid, section A, n° 311Q) à brève distance l'un de l'autre le 12 novembre 1906. Cette indication correspond à l'espace situé entre la Maastrichtersteenweg et l'Eldersweg, soit exactement à l'endroit de la Pannenovenweg dont le nom indique clairement son tracé sur une ancienne tuilerie. La stèle et les deux sculptures proviennent donc bien non seulement de la même nécropole mais d'une zone restreinte commune. Il semble donc judicieux de comparer les dates et les contenus. On tiendra également compte d'un bloc de couronnement de monument, avec un décor typique d'écaillés, qui a été mis au jour lors des mêmes fouilles, à proximité de la stèle. Ce type de couronnement connaît une distribution rhénane intéressante²⁵.

Le monument²⁶ aux trois *togati* (GRM 2843), en calcaire de Norroy, mesure 151 cm de larg, 80 cm de haut et 34 cm d'épaisseur. Au moment de la découverte il a été interprété, dans un bref rapport, comme couvercle de sarcophage mais la chose est très improbable vu sa forme. La pierre est endommagée de tous côtés mais il est manifeste que l'arrière n'a pas été fini et devait être encastré dans un monument. La sculpture représente trois bustes masculins de personnages revêtus de la tunique et de la toge dont ils tiennent le rebord du pli (*sinus*) dans la main droite. Les avant-bras gauches sont trop abîmés pour déterminer s'ils tenaient un objet dans cette main. La toge appartient à un type ancien apparenté à la *toga exigua* de l'époque républicaine et augustéenne, type que l'on peut identifier au groupe Ab de Goette²⁷ (*Pallium-Typus*) présent à Rome à la fin du Ier s. avant notre ère. Dans les régions septentrionales et rhénanes ce type est représenté par exemple sur des stèles funéraires de Bonn (*CIL* XIII 8056) et de Cologne (*CIL* XIII 8348 = *IKöln*² 423) dont la datation est tibéro-claudienne sur la base de critères militaire ou onomastique (voir aussi le fragment de Houten : *AE* 2001, 1515). On citera aussi un relief fragmentaire de Cologne²⁸, appartenant à un monument funéraire d'une certaine ampleur, dont la date et les comparaisons sont identiques. Le port de la toge s'est ensuite modifié et on ne retrouve

que Emmanuelle Rosso et Yvan Maligorne pour leurs conseils judicieux en matière d'histoire de la sculpture.

25 SCHOLZ 2012, II, Karte 7.

26 VAN DE WEERD 1928, p. 9-11 ; ESPÉRANDIEU 1928, 10, n° 7576 ; LESENNE 1975, p. 98-99 ; VANVINCKENROYE 1985, p. 121-122.

27 GOETTE 1989, p. 20-26 ; pl. 2-3.

28 ANDRIKOPOULOU-STRAK 1986, p. 58, pl. 6a (cf. infra).

22 GASCOU 1999.

23 HUYBRIGTS 1907, p. 232-235.

24 Je remercie vivement Else Hartoch (GRM) pour son aide précieuse dans l'établissement de la documentation ainsi

Fig. 9. La stèle de Pesch / De stele van Pesch (Dessin G. Bauchhenss, CSIR).

plus jamais un tel vêtement et un tel geste sur les monuments plus tardifs (au delà du milieu du Ier s.)²⁹. L'usage de représenter des bustes en toge, notamment par trois, sur des monuments funéraires doit également avoir des sources en Italie. C'était un des décors typiques des tombes d'affranchis³⁰ à la même époque de charnière entre le Ier s. avant et le Ier s. de notre ère. Ces reliefs pouvaient être insérés dans des monuments assez imposants. En région rhénane, un relief retiendra particulièrement l'attention. Découvert à Pesch³¹, en pays ubien, il a déjà été pris en considération par H. Van De Weerd³² en 1928. Le bloc aux *togati* de Pesch est très comparable à celui de Tongres et a le mérite d'avoir été retrouvé en compagnie de plusieurs autres fragments, ce qui permet de reconstituer le monument. Il s'agit d'une stèle à conque typique présentant deux séries de bustes séparées par l'inscription, selon un modèle d'influence italienne. La datation proposée est Claude-Néron. La largeur de la stèle aux *togati* de Pesch (120 cm) est inférieure à celle de Tongres et les côtés en sont sculptés ce qui indique bien une stèle autonome, peut-être monumentalisée comme dans

le cas du « pilier » de Weisenau (cf. *infra*). Le bloc de Tongres doit donc appartenir à un monument plus grand qui serait un mausolée, d'autant plus que l'épaisseur et le caractère brut du dos impliquent un encastrement. La difficulté réside alors à retrouver le type de mausolée étant donné le peu d'indications dont nous disposons. Aucun élément conservé ne permet de reconstituer une niche et un second rang de personnages mais ce n'est pas exclu étant donné les organisations de décor que les monuments de cette époque présentent.

Le second bloc sculpté³³ mesure 91 cm de haut, 82,5 cm de large et 40,5 cm d'épaisseur. La plage ornée est bordée de deux moulures, ce qui indique qu'elle est complète en largeur (79 cm) et que le décor ne se continuait pas sur un autre bloc. Le bord droit du bloc semble être complet, mais le bord gauche est irrégulier et une zone lisse apparaît à gauche de la moulure de gauche. Cet élément, trop petit pour donner une information sur son contenu, indique toutefois que soit un autre décor (similaire ?) est perdu sur le côté gauche, soit cet élément servait à l'encastrement dans la face principale, ce dont on devra tenir compte dans un essai de reconstitution. On notera qu'il s'agit à nouveau d'un bloc destiné à être encasté et non d'une stèle. Le décor est composé d'une guirlande de feuilles (de laurier ?) se terminant par une fleur et d'où pendent des lemnisques à chaque bout et au centre ; un oiseau assez grand mais maladroitement dessiné est posé au centre de la guirlande. Des guirlandes de ce type se rencontrent souvent sur des monuments funéraires. En Italie³⁴, en particulier à l'époque de Claude, en Narbonnaise³⁵, mais dans nos régions le motif se rencontre sur le pilier de Ppublicius à Cologne³⁶ qui date des années 40. De même des guirlandes avec lemnisques figurent déjà sur l'Autel des Césars de Reims³⁷. Le grand mausolée de Faverolles³⁸, vraisemblablement claudien (ou peut-être tibérien ?), présente également ce motif qui se rencontre aussi plus tard dans le IIe s. Le thème de l'oiseau posé dans l'encarpe est également un motif funéraire fréquent.

29 GOETTE 1989, passim. Voir par exemple l'évolution des stèles rhénanes dans GABELMANN 1972.

30 KOCKEL 1993, Gruppe H, p. 137-139 ; pl. 48 ; KLEINER 1977, p. 216, 229, 239, n° 35, 59, 77.

31 ESPÉRANDIEU 1922, 8, n° 6364 ; pour une reconstitution complète, voir la notice de G. Bauchhenss, CSIR Bonn III, 2, n° 3.

32 VAN DE WEERD 1928, p. 10.

33 ESPÉRANDIEU 1928, 10, n° 7583 ; VAN DE WEERD 1928, p. 11-13 ; LESENNE 1975, p. 98-99 ; VANVINCKENROYE 1985, p. 121-122.

34 HONROTH 1971, p. 73-74 ; pl. 3-4 ; BOSCHUNG 1989, p. 24-27 ; 107-112 ; pl. 2-3.

35 JANON 2002.

36 PRECHT 1975, fig. 10.

37 CHOSSENOT, ESTÉBAN & NEISS 2010, p. 205, fig. 266-267.

38 MALIGORNE 2006.

À l'époque³⁹, on a considéré que les différentes pierres retrouvées alors, trois sculptées dont deux conservées, ont appartenu à un seul monument funéraire d'une certaine ampleur mais la description des vestiges est trop sommaire, en l'absence de tout dessin ou de tout plan, pour être assuré de ces rapprochements. Il pourrait y avoir eu aussi, parmi les « débris de pierres entassées », des fragments à décor architectural non identifié. La datation alors avancée, « milieu du IIe s. », ne doit pas être retenue comme pertinente.

Peut être un mausolée dans un enclos ? / Mogelijk een mausoleum in een omheining?

Il serait donc tentant de considérer que les deux blocs sculptés appartiennent à un seul mausolée d'un type difficile à déterminer, d'autant que les typologies avancées ne coïncident pas nécessairement. Nous disposons de trop peu d'éléments pour oser penser à un pilier aussi complexe et orné que celui de Pobjlicius qui, pourtant, présente à la fois des *togati* et des guirlandes, et offre une datation adéquate. En effet, la difficulté principale réside dans le fait que les deux reliefs, et surtout celui aux *togati*, ont une chronologie très haute (tibéro-claudienne) et que les modèles auxquels on pense d'abord sont trop récents, par exemple le monument de Remerschen⁴⁰ (IIe s.). On doit donc rechercher les modèles les plus anciens de chaque type, en fonction des modes régionales⁴¹, selon que l'on tient compte ou non des trois blocs ensemble.

Le premier modèle dans lequel il est possible de placer le relief aux *togati* serait un « Nischengrabmal » dont les exemples du Ier s. retenus par Andrikopoulou-Strack⁴² semblent avoir comme dérivé le monument d'Albinus Asper de Neumagen⁴³, mais celui-ci date du milieu du IIe s. Certains présentent une forme de

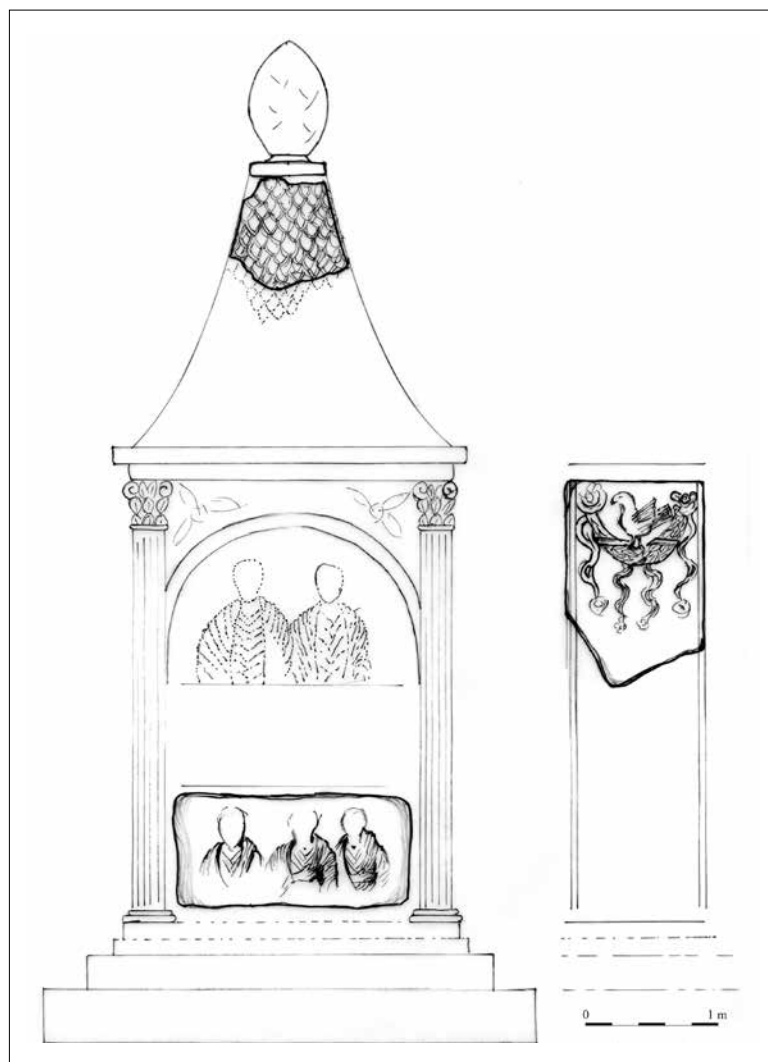

Fig. 10. Reconstitution hypothétique du monument avec les 3 éléments / Hypothetische reconstructie van het grafmonument uit alledrie de delen (Dessin G.R.).

pilier (modèle des futurs piliers de Gaule orientale en nettement moins large) et on pourrait citer le type Weisenau⁴⁴ où les reliefs en pied seraient remplacés par deux registres de personnages en buste. Le bloc à la guirlande serait plus difficile à placer mais le bloc aux écailles (cf. fig. 4) trouverait idéalement sa place. La comparaison avec le site de Weisenau⁴⁵, nécropole de Mayence, est très intéressante. Une véritable « Gräberstrasse » y a été mise au jour, très ancienne (Auguste-Claude), avec des tombes militaires et civiles, y compris de familles indigènes, et des enclos à incinérations multiples autour d'un monument ; la reconstitution proposée de l'aspect de cette « route »

39 HUYBRIGTS 1907, p. 234.

40 SCHOLZ 2012, I, p. 164, Abb. 128.

41 SCHOLZ 2012, II, Karte 8 et 15.

42 ANDRIKOPOULOU-STRAK 1986, p. 45-46.

43 Cf. NUMRICH 1997, p. 73-76 ; 194.

44 ANDRIKOPOULOU-STRAK 1986, p. 39-53, spéc. p. 41, Abb. 7 ; SCHOLZ 2012, I, p. 161-167 ; II, n° 1370.

45 WITTEYER 2000 ; WITTEYER-FASOLD 1995, p. 64-65.

comprend à la fois le modèle dit de Weisenau et celui dit de Kruft.

Finalement le meilleur modèle serait peut-être celui de la Krufter Kapelle⁴⁶, dans la catégorie « Aediculatypus » ou « Monumentalstele⁴⁷ », directement dérivée des mausolées du type Poblucius mais qui remplace les statues en ronde bosse et en pied par des reliefs. Ce type pourrait employer les trois blocs, les *togati*⁴⁸, la guirlande sur les côtés⁴⁹ et le couronnement. Mais nous n'avons rien conservé qui pourrait correspondre aux pilastres latéraux.

Dans tous les cas, l'influence italienne est perceptible, qu'il s'agisse de la représentation de personnages en toge ou de l'usage des guirlandes sur des monuments funéraires. Dès l'époque augustéenne les modes sont venues avec les soldats, mais aussi, à Cologne par exemple, avec les agents impériaux chargés de l'administration et de la mise en place des structures à la romaine. Le monument de l'esclave *dispensator* d'Auguste (*IKöln*² 267) ou celui de l'affranchi de Tibère et Livie (*IKöln*² 268) ont dû être, avec les vétérans du genre de Poblucius, des vecteurs de modèles et de décors. On retiendra toutefois que les *togati* de très haute époque connus dans nos régions sont essentiellement des Italiens, quoique des stèles comme celle de la Rémoise Bella, pérégrine, trouvée à Cologne, soient élaborées selon des modèles italiens à l'époque augusto-tibérienne (*IKöln*² 414)⁵⁰.

Conclusion / Conclusie

Au total, malgré de très nombreuses incertitudes, et bien que l'on ne puisse exclure l'existence de stèles ou de monuments indépendants les uns des autres, on peut émettre l'hypothèse d'un grand mausolée d'époque tibéro-claudienne qui pourrait être celui d'une famille de l'élite tongre dont la première

génération a participé à la fondation de la cité. La stèle des petits-enfants que nous venons de retrouver est modeste, mais elle était peut-être placée non loin du monument du grand-père dans un enclos funéraire comme on en connaît en Italie mais également en Rhénanie et dans nos régions⁵¹ ; en Germanie inférieure proche, on songera à Nimègue⁵² au IIe s.

Abréviations / Afkorting

AE : *L'Année épigraphique*.

CIL : *Corpus Inscriptionum Latinarum*, Berlin, 1863-*CSIR* Bonn : BAUCHHENS G., 1979. *Germania inferior. Bonn und Umgebung. Zivile Grabdenkmäler*, *CSIR*. Deutschland, III, 2, Bonn.

*IKöln*² : GALSTERER Br. & H., 2010. *Die römischen Steininschriften aus Köln, IKöln*², Mainz.

ILB : DEMAN A. & RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 1985 (2e éd. 2002). *Inscriptions latines de Belgique*, Bruxelles.

ILTG : WUILLEUMIER P., 1963. *Inscriptions latines des Trois Gaules (France)*, Paris.

OPEL : *Onomasticon provinciarum Europae Latinae*, Budapest-Wien, 1994-2002.

Literatuurlijst / Bibliographie

ANDRIKOPOULOU-STRACK J.-N., 1986. *Grabbauten des 1. Jahrhunderts n. Chr. im Rheingebiet. Untersuchungen zu Chronologie und Typologie*, Köln-Bonn.

BONNIE R., 2009. *Cadastres, Misconceptions & Northern Gaul. A Case Study from the Belgian Hesbaye Region*. MA-Thesis, Leiden, Universiteit Leiden.

BOSCHUNG D., 1987. *Antike Grabaltäre aus den Nekropolen Roms*, Roma.

BOX J., 2008. *Verslag van de noodopgraving van twee Romeinse brandgraven uit het Oostgrafveld. Tongeren, Armand Meesenlaan 37, 21 augustus 1982*, Tongeren.

CHOSSENOT R., ESTÉBAN A. & NEISS R., 2010. *Reims*, Paris (Carte archéologique de la Gaule 51/2).

DELAMARRE X., 2007. *Noms de personnes celtiques dans l'épigraphie classique*, Paris.

DONDIN-PAYRE M., 2011. *Les noms de personnes dans l'empire romain*, Bordeaux, p. 13-25.

46 ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 20-23 ; 162-163; SCHOLZ 2012, I, p. 295; II, n° 2521.

47 Ce type est particulièrement représenté dans la région de Tongres au sens large (Heerlen, Maastricht, Cologne) (SCHOLZ 2012, I, p. 288-298). Le fragment U7 qui présente un relief de togatus comparable à celui de Tongres (ANDRIKOPOULOU-STRACK 1986, p. 187 ; p. 57-5 ; pl. 6a) appartient sans doute à un monument de cette catégorie.

48 On pourrait penser qu'une stèle du genre de celle de Pesch constituait le décor central, comme dans le monument de Cologne n° 2491 de Scholz (SCHOLZ 2012, I, p. 293).

49 Cf. plus tardif l'exemple de Capitonus (VON MASSOW 1932, p. 40, Abb. 21).

50 GABELMANN 1972, n° 15, Bild 14.

51 HANUT 2014.

52 KOSTER 2013, p. 30-33; 214-231; Plate 3.

- ESPÉRANDIEU É., 1922. *Recueil Général des Bas-Reliefs, Statues et Bustes de la Gaule romaine, tome huitième*, Paris.
- ESPÉRANDIEU É., 1928. *Recueil Général des Bas-Reliefs, Statues et Bustes de la Gaule romaine, tome dixième*, Paris.
- FAUST W., 1998. *Die Grabstelen des 2. und 3. Jahrhunderts im Rheingebiet*, Köln-Bonn.
- FRÈRE M., 1958. Tongerse verzamelingen en verzamelaars. In: BAILLIEN H. et al. (ed.), *Tongeren. Romeins treffpunt*, Tongeren, p. 43-51.
- GABELMANN H., 1972. Die Typen der römischen Grabstelen am Rhein, *Bonner Jahrbuch*, 172, p. 65-140.
- GASCOU J., 1999. Sur un problème d'onomastique africaine, *ZPE*, 126, p. 296-300.
- GEERTS R.C.A. & VELDMAN H.A.P., in voorbereiding. *Vergraven graven nabij de Pannoven. Een Archeologische Opgraving aan de Pannovenweg te Tongeren*, Leuven (VEC Rapport).
- GOETTE H.R., 1989. *Studien zu römischen Togadarstellungen*, Mainz.
- HANUT F., 2014. L'aménagement des tombes dans les nécropoles à crémation. In: HANUT F. & HENROTAY D. (dir.), « *Du bûcher à la tombe* ». *Les nécropoles gallo-romaines à incinération en Wallonie*, Namur, p. 34-37.
- HONROTH M., 1971. *Stadrömische Girlanden. Ein Versuch zur Entwicklungsgeschichte römischer Ornamentik*, Wien.
- HUYBRIGTS J., 1907. Rapport sur les Fouilles faites à Tongres par la Société Scientifique & Littéraire du Limbourg. Octobre-Novembre 1906, *Bulletin de la Société Scientifique & Littéraire du Limbourg*, Tome XXV, p. 219-236.
- JANON M., 2002. Les guirlandes. In: DELLONG E., *Narbonne et le Narbonnais*, Paris (Carte archéologique de la Gaule, 11/1), p. 153-163.
- KLEINER D.E.E., 1977. *Roman Group Portraiture. The Funerary Reliefs of the Late Republic and the Early Empire*, New York - London.
- KOCKEL V., 1993. *Porträtreliefs stadtrömischer Grabbauten*, Mainz.
- KOSTER A., 2013. *The Cemetery of Noviomagus and the Wealthy Burials of the Municipal Elite*, Nijmegen.
- LESENNE M., 1975. *Bibliografisch repertorium van de oudheidkundige overblijfselen te Tongeren*, Brussel
- (Répertoires Archéologique. Série A : Répertoires bibliographiques - Oudheidkundige Repertoria. Reeks A: Bibliografische repertoria X).
- MALIGORNE Y., 2006. Décor architectonique et datation de la tombe monumentale de Faverolles (Haute-Marne), *Bulletin de la Société archéologique Champenoise*, 99, 4, p. 60-73.
- NUMRICH B., 1997. *Die Architektur der römischen Grabdenkmäler aus Neumagen*, Trier.
- PRECHT G., 1975. *Das Grabmal des Publicius. Rekonstruktion und Aufbau*, Köln.
- RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 2011. Les noms germaniques : adaptation et latinisation de l'onomastique en Gaule Belgique et Germanie inférieure. In: DONDIN-PAYRE M. (éd.), *Les noms de personnes dans l'Empire romain*, Bordeaux, p. 203-234.
- RAEPSAET-CHARLIER M.-Th., 2012. 'Decknamen', Homophony, Assonance: an Appraisal of Consonance Phenomena in Onomastics of the Roman Empire. In: MEISSNER T. (ed.), *Personal Names in the Western Roman World*, Berlin, p. 11-23.
- REUVENS C.J.C., LEEMANS C. & JANSSEN L.J.F., 1845. *Romeinsche, Germaansche of Gallische Oudheden. Gevonden in Nederland, België en een gedeelte der aangrenzende landen*, Leiden.
- SCHOLZ M., 2012. *Grabbauten in den nördlichen Grenzprovinzen des römischen Reiches zwischen Britannien und dem Schwarzen Meer, 1.-3. Jahrhundert n. Chr.*, Mainz.
- STUART P.J.J., 1977. *Gewoon aardewerk uit de Romeinse legerplaats en de bijbehorende grafvelden te Nijmegen*, Nijmegen (Beschrijving van de verzamelingen in het Rijksmuseum G.M. Kam te Nijmegen 6).
- VAN CROMBRUGGEN H., 1962. Les nécropoles gallo-romaines de Tongres, *Helinium*, 2, 1, p. 36-50.
- VAN DE WEERD H., 1928. Sculptures romaines inédites de Tongres, *Le Musée belge*, 32, p. 5-18.
- VAN DOORSELAER A., 1964. *Repertorium van de begraafplaatsen uit de Romeinse tijd in Noord-Gallië - Répertoire des nécropoles d'époque romaine en Gaule Septentrionale - Repertorium der römerzeitlichen Gräber in Nord-Gallien I. België - Belgique - Belgien*, Brussel.
- VANVINCKENROYE W., 1963. *Gallo-Romeins grafvondsten uit Tongeren*, Tongeren (Publicaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 6).

VANVINCKENROYE W., 1970. *Enkele Romeinse graven uit Tongeren*, Tongeren (Publikaties van het Provinciaal Gallo-Romeins Museum te Tongeren 13).

VANVINCKENROYE W., 1984. *De Romeinse Zuidwest-begraafplaats van Tongeren (opgravingen 1972-1981)*, Tongeren (Publikaties van het Provinciaal Gallo-Romeinse Museum te Tongeren 29).

VANVINCKENROYE W., 1985. *Tongeren Romeinse stad*, Tielt.

VILVORDER F., HARTOCH E., VANDERHOEVEN A. & LEPOT A., 2010. La céramique de Tongres, quatre siècles de production d'un *caput civitatis*. *Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*.

Actes du Congrès de Chelles. 13 - 16 mai 2010, Marseille, p. 241-256.

VON MASSOW W., 1932. *Die Grabmäler von Neumagen*, Berlin-Leipzig.

WITTEYER M., 2000. Grabgestaltung und Beigabenaustattung in der Gräberstrasse von Mainz-Weisenau. In : HAFFNER A. & VON SCHNURBEIN S. (ed.), *Kelten, Germanen, Römer im Mittelgebirgsraum zwischen Luxemburg und Thüringen*, Bonn, p. 319-326.

WITTEYER M. & FASOLD P., 1995. *Des Lichtes beraubt. Totenehrung in der römischen Gräberstrasse von Mainz-Weisenau*, Mainz.

Een Romeinse villa in Aalter. Een opmerkelijke vindplaats in de *civitas* van de Menapiërs

Henk M. VAN DER VELDE & Wim DE CLERCQ

Inleiding

Aalter kent een lange traditie van archeologisch onderzoek. In het verleden bleek de omgeving bijzonder rijk aan archeologische sporen uit meerdere perioden. Met betrekking tot de Romeinse tijd geldt dat in het bijzonder voor de aanwezigheid van een Romeins legerkamp dat in de 2de en 3de eeuw gedateerd wordt en zich op een prominenten tertiaire opduiking situeert.¹ De opgraving bij de Lostraat die hier wordt besproken, betrof een onderzoek gelegen op een deel van een grotere dekzandrug, zo'n 500 meter ten westen van het legerkamp. Hier werden nederzettingsresten vanaf de Vroege IJzertijd tot in de Volle Middeleeuwen opgegraven.

Bijzonder waren de sporen uit de Romeinse tijd (fig. 1): een complex omgeven door een gracht en een palissade, en ingedeeld door middel van lange palenrijen (fig. 2). In het zuiden grensde het aan een mogelijk wegtracé. Centraal binnen het omheinde gebied bevond zich een houten gebouw met kruisvormige palenzetting en vier traveeën. Ondanks dat het terrein eerder was onderzocht middels zoeksleuven, bleek tijdens de opgraving dat er ook een steenbouw uit de Romeinse tijd bewaard gebleven was. De steenbouw ligt excentrisch in het complex, naast de houtbouw en is er mogelijk deels gelijktijdig mee. De vondst van een steenbouw in het Noord-Menapische gebied is zeldzaam en bijzonder en roept vragen op met betrekking tot de aard van deze bewoningskern en de sociale positie van haar bewoners.

De eerste bewoningsfase: de inrichting van het terrein

Het complex werd omsloten door een indrukwekkende enclosure van 90 m (W-zijde) bij minimaal 80 m (het uiteinde werd niet bereikt). De verdere interne indeling van het complex wordt vorm gegeven door verschillende palenrijen. De enclos bestond uit een greppel in combinatie met een palissade. Samen met

de lange palenrijen die het geheel intern opdelen in drie delen vertegenwoordigen ze een totaal goed voor minstens 500 lopende meter aan palissade. De palissade bestaat uit zware palen (diameter tot 30 cm) die dicht opeen geplaatst werden. Het geheel weerspiegelt een zeer aanzienlijke investering in hout en arbeid. Buiten dit greppelsysteem lagen nog 6 brandrestengraven. Ze lijken een datering in de late eerste eeuw tot midden 2de eeuw te kennen. Het is niet duidelijk of deze graven gelijktijdig zijn aan de aangetroffen bewoningsresten binnen de enclos.

Waarschijnlijk is tegelijk of direct voorafgaande aan de constructie van de houtbouw de eerste hand gelegd aan de enclos die een gebied van minstens 7200 m² begrensd, maar mogelijk zo'n 90 bij 90m groot kan geweest zijn (of zelfs nog ruimer richting het oosten). De symmetrische positie van de houtbouw ten opzichte van de westzijde (op 45 m van het centrum van de westzijde van de enclos en op 45 m van de noord- en zuidzijden) lijkt mogelijk te suggereren dat de enclos een vierhoekige vorm had.

Het aardewerk dat geassocieerd wordt met de greppel en palenrijen, dateert hoofdzakelijk uit het midden van de 2de eeuw. Toch zijn er sterke aanwijzingen dat de aanleg van de enclos eerder gedateerd moet worden (zie onder). Mogelijk heeft men eerst of gelijktijdig de palissade geplaatst. Op andere midden-Romeinse vindplaatsen zoals, Evergem Vierlinden, Asper Jolleveld en Eke Biestebeek zijn dergelijke palissades ook aangetroffen, zonder of met de bijhorende gracht². Bij sommige onder hen zijn doorgangen herkend in de palissade en was er sprake van een torenconstructie. Dit wijst op een eerder defensief karakter van de site. In Aalter Lostraat is geen doorgang herkend, maar de kans bestaat dat deze zich eerder buiten het plangebied bevond of verstoord werd door een vroegmoderne gracht.

Centraal gelegen binnen de enclos werden resten van een huisplattegrond herkend. De constructie betrof een kruisvormig constructieplan met afmetingen van 17,60 bij 7,50 m. Typologisch gezien dateert deze constructie vanaf de Flavische tijd tot in het midden van de 2de eeuw. Het aardewerk uit de paalkuilen

1 MOENS *et al.* 2009.

2 DE CLERCQ 2009, p. 243 ; DE CLERCQ & MORTIER 2002, p. 167-169.

2

Fig. 1. Opgravingsplan van de site Aalter-Lostraat (©VEC).
 Fig. 2. Luchtfoto van het areaal tijdens opgraving. Goed zichtbaar zijn de steenbouw en de palissades die het complex omgeven en indelen (Foto W. De Clercq, Vakgroep Archeologie, Universiteit Gent).

dateert voornamelijk uit de 2de eeuw. Hierbij moet wel opgemerkt worden dat veel daarvan zich (samen met resten bouw materiaal) in de bovenste vulling (of misschien beter gezegd de nazakking) van de paal(extractie)kuilen bevond. Evenals met betrekking tot het aardewerk dat gerelateerd wordt aan de enclos geldt hiervoor dat er te weinig materiaal (in context) is aangetroffen om de aanleg, c.q. de gebruiksfase, van de enclos en de plattegrond te dateren. Wel suggereert de ligging van de plattegrond ten opzichte van de

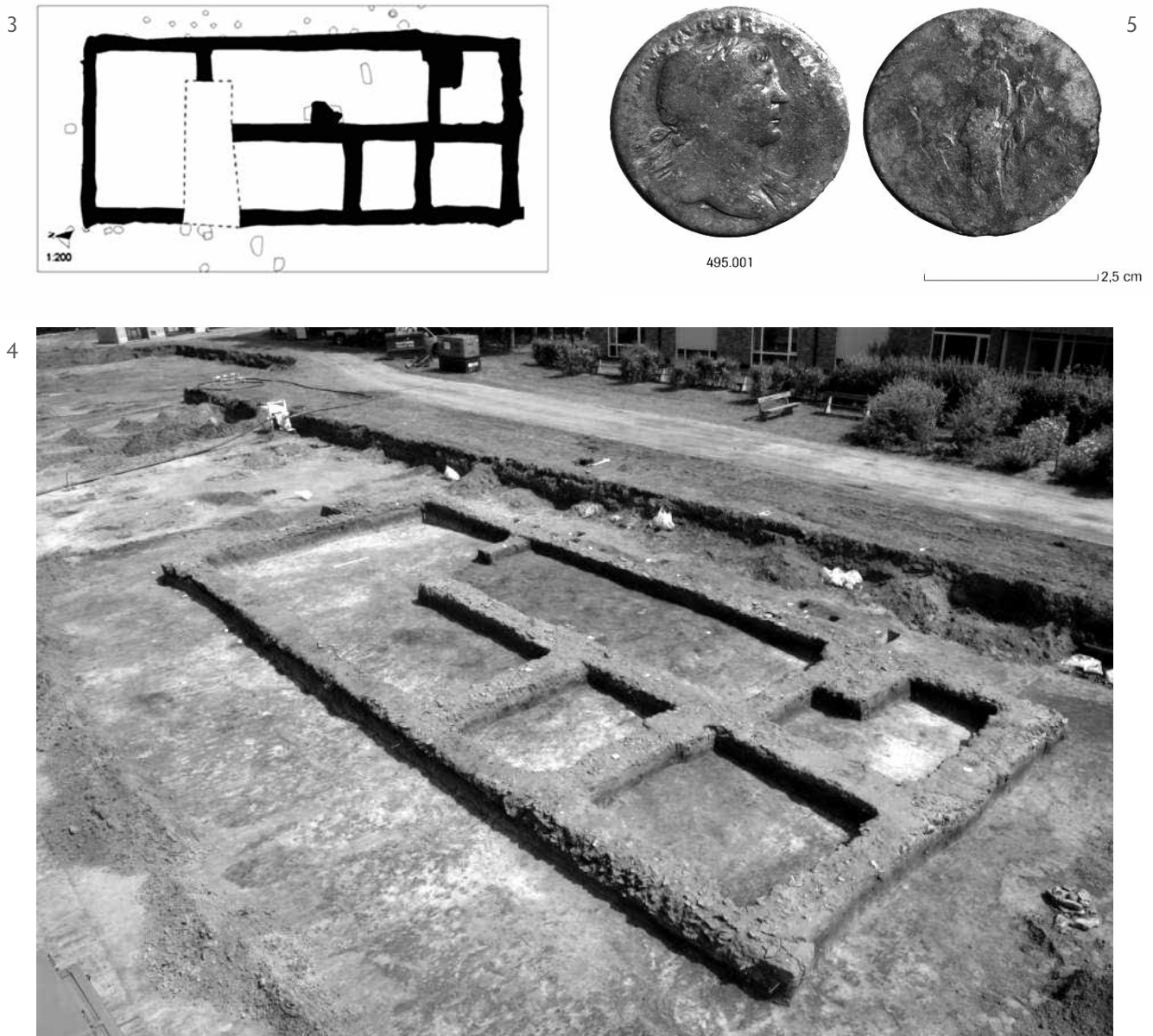

Fig. 3. Grondplan van de steenbouw (© VEC).

Fig. 4. Terreinfoto van de steenbouw tijdens opgraving (Foto W. De Clercq, Vakgroep Archeologie, Universiteit Gent).

Fig. 5. As van Trajanus (© VEC).

enclos dat plattegrond en enclos gelijktijdig gebouwd zijn of minstens gedurende een tijd synchroon functioneerden. Binnen de enclos zijn nog twee structuren die uit dezelfde bouwphase kunnen dateren. De eerste betreft een bijgebouw dat ten zuidwesten van het hoofdgebouw gelegen is. Ook dit gebouw is niet nader te dateren. De tweede is een waterput ten noorden van de plattegrond. Het is deze waterput die een cruciale rol speelt in de datering van de vindplaats. Omdat de waterput echter gedurende de gehele duur in gebruik is geweest is de precieze interpretatie complex (zie onder). Verondersteld wordt dat de oudste fase van de waterput gerepresenteerd wordt

door een houten putmantel waarvan een plank dendrochronologisch gedateerd is op 115 na Chr. Verondersteld wordt dat deze datering ook van betekenis is voor de aanlegdatum van de enclos en huisplattegrond. Daarmee zou de aanleg van het complex mogelijk rond 115/120 na Chr. gedateerd kunnen worden.

De steenbouw uit de Romeinse tijd

Direct ten noorden van de huisplattegrond werden resten van een stenen fundering aangetroffen

(fig. 3 en 4). Het betrof enkele funderingsleuven gevuld met lokale veldsteen die vaak verbrijzeld was. Een gelijkaardige funderingstechniek werd aangetroffen in het nabije legerkamp³. Het is niet altijd duidelijk of het een primaire of secundaire vulling betreft. Het is namelijk zowel mogelijk dat de vulling van deze funderingsleuven hier terecht is gekomen gedurende de aanleg van het gebouw als dat het de restanten betreft van latere activiteiten waarbij bruikbare stenen uit de sleuven gehaald zijn in een zoektocht naar bruikbaar bouw materiaal, een fenomeen dat regelmatig bij steenbouwvindplaatsen uit de Romeinse tijd wordt geconstateerd. Indien we van het laatste uitgaan dan zou betekenen dat we uiterst voorzichtig moeten zijn met de datering van de uit de sleuven afkomstige vondsten. Een nadere beschouwing van de aangetroffen sleuven leert dat van beide fenomenen sprake lijkt. Het bovenste deel van de vulling lijkt vooral opgebouwd uit kleinere, los liggende stukken. Daaronder lijken er echter nog delen in primaire context te liggen. Uit één van die delen is een as van Trajanus (98-118 na Chr) afkomstig (fig. 5). Het is niet uit te sluiten dat het een bouwoffer betreft.

De funderingsleuven vormen een in vertrekken ingedeelde plattegrond van 18 bij 17,70 m. De funderingen zijn gemiddeld 60 cm breed en 40 cm diep bewaard gebleven. In de zuidoostelijke kamer is een verbreding van de binnenmuren waargenomen. Op deze funderingen lijken dragende muren geplaatst te zijn geweest. Hoewel er wel veel bouw materiaal bewaard is gebleven is het niet zeker of deze muren volledig uit natuursteen opgetrokken zijn geweest. Het meest waarschijnlijk is dat het vakwerkbouw betreft op een onderbouw van natuursteen. Dat laatste wordt ten minste gesuggereerd door de vondst van mooi bekapte natuursteen in Balegemse zandsteen en vooral van blokken Doornikse kalksteen met mortelresten. Het grote aantal dakpannen suggereert de aanwezigheid van een pannendak net zoals dat de vondst van verschillende tubuli er op wijst dat (delen van) het gebouw verwarmd geweest moet zijn. Verdere aanwijzingen hiervoor (zoals de aanwezigheid van een badvertrek) ontbreken. Wel zijn in een van de vertrekken de resten van verbranding aangetroffen. Onduidelijk is of dit een haardplaats betreft. Vanwege het ontbreken van verdere constructiedetails en vondstenspectra is het niet mogelijk om een functie aan de verschillende ruimtes toe te kennen. Op basis van de ligging van de rechthoekige ruimte wordt verondersteld dat de ingang van het gebouw in de

oostelijke lange zijde ligt. Er zijn geen verschillende bouwfases op te merken: de volledige structuur lijkt in één keer opgebouwd te zijn. Van vloeren is niets teruggevonden. Vermoedelijk hadden de kamers een vloer van gestampte leem. Evenmin zijn sporen van deurverbindingen aangetroffen. Opmerkelijk genoeg ontbreekt een kelderruimte.

In feite moet worden geconstateerd dat ondanks dat we, dankzij de vele vondsten van bouw materiaal, best nog wel het een en ander kunnen reconstrueren over de mogelijke opbouw, van de oorspronkelijke constructie zelf maar weinig bewaard gebleven is. Constateer we bovendien dan nog dat de resten van stenen funderingen aanmerkelijk hoger in het opgravingsvlak (dat wil zeggen zo'n 15 cm onder het maaiveld) werden aangetroffen dan is het bij wijze van spreken een wonder dat dit gebouw nooit geraakt is door een diepploeg en tamelijk ongeschonden de tand des tijds doorstaan heeft. Enerzijds moeten we daardoor constateren dat het hiermee een unieke vondst betreft voor de archeologie van de civitas. Anderzijds vragen we ons af in hoeveel gevallen er elders weliswaar aanwijzingen voor steenbouw (in de vorm van hoeveelheden bouw materiaal aan het oppervlak of in archeologische sporen) zijn aangetroffen maar van de steenbouw zelf niets is overgebleven.

In de funderingsleuven is weinig vondstmateriaal aangetroffen. Daarnaast is het ook de vraag wat de zeggingskracht van het zeer schaarse materiaal is. De as van Trajanus zou ons een datering moeten opleveren maar de hevige slijtagesporen waarschuwen ons echter wel om deze datering niet te letterlijk te nemen, de munt kan ook pas na jarenlang gebruik in de funderingsgreppel terecht zijn gekomen, bijvoorbeeld in de Antonijnse tijd. De vondsten die (zij het soms zijdelings) in verband gebracht kunnen worden met de steenbouw dateren vanaf het midden van de 2de eeuw tot de eerste kwart van de 3de eeuw, al is deze laatste periode een uiterste loopdatum. Een enkele scherf zou tot na het midden van de 3de eeuw in gebruik kunnen zijn gebleven. Echter, met de verwijzing naar bovenstaande discussies staat ook hier de zeggingskracht van dit weinige materiaal ter discussie. Vastgesteld kan worden dat vrijwel al het materiaal samenhangt met de afbraak van het gebouw en niet met de aanleg ervan.

Op basis van de verschillende vondsten in de huisplattegrond en de enclos rondom de steenbouw menen we echter te kunnen veronderstellen dat rond het midden van de 2de eeuw activiteiten op het terrein hebben plaatsgevonden die zeer goed mogelijk in verband gebracht kunnen worden met

3 HOORNE, VERBRUGGHE & DE CLERCQ 2007, p. 67-72.

de bouw van een stenen woonhuis. Uiteindelijk zal dit woonhuis gediend hebben ter vervanging van de huisplattegrond maar ook is niet uit te sluiten dat beide gebouwen (korte tijd) samen hebben gefunctioneerd. Op basis van het beeld van het totale aan de vindplaats gerelateerde aardewerk lijkt de steenbouw tot in het begin van de 3de eeuw te hebben gefunctioneerd.

De vulling van de waterput: de afbraak van de villa

De boven aangegeven waterput is opgebouwd uit twee fasen. Een dendrochronologische datering van de oorspronkelijke houten putmantel leverde dus een uitkomst van 115 na Chr. op. Op een zeker moment is de bovenkant van de putmantel gerepareerd. Hierbij zijn enkele grote planken gebruikt. Deze planken zijn ook dendrochronologisch onderzocht. Opmerkelijk genoeg leverde dit een datering van 284 na Chr. op. Deze datering is opmerkelijk omdat er noch aan deze periode gerelateerde vondsten zijn verzameld, noch vondsten uit deze periode bekend zijn uit de regio. Hoewel het goed mogelijk is dat het villaterrein aan begin van de 4de eeuw (kortstondig?) in gebruik is geweest moeten we er echter ook ernstig rekening mee houden dat de dendrochronologische datering op foutieve aannames gebaseerd is⁴. De laatste fase bestaat uit puin afkomstig van de afbraak van steenbouw. Daarbij is veel bouw materiaal, vermengd met aardewerk en enkele dieren, in de waterput geworpen. Het is niet uit te sluiten dat de aangetroffen dieren als een (opgave)offer kunnen worden geïnterpreteerd. Er is echter te weinig gerelateerd botmateriaal gevonden om dit met zekerheid te kunnen stellen.

Een Romeinse villa in de *civitas* Menapiorum?

Vindplaatsen met aanwijzingen voor steenbouw zijn uitzonderlijk binnen de *civitas* Menapiorum. Er zijn weinig vergelijkbare structuren uit de regio bekend. Met zekerheid zijn in Nevele Kerrebroek⁵ delen van een steenbouw opgegraven. Enkele mogelijke kandidaten in bevinden zich in Vosselare en Merendree. Verder naar het oosten in het Waasland is er Belsele Steenwerk⁶. Al is er weinig vormelijk

uitstaans met de imposante villa-complexen uit bv Picardië of Haspengouw, wanneer we een minimalistische definitie zouden aanhouden waarbij het in steen uitvoeren van een boerderij als villa mag gelden dan kunnen we het Aalterse complex mogelijk ook als dusdanig karakteriseren. Niets sluit overigens uit dat de verstening van het complex in meer direct verband staat met de ontwikkelingen in het nabije legerkamp waar vanaf het midden van de tweede eeuw ook grote hoeveelheden veldsteen werden aangewend in de funderingen van muren en een hoektoren. Het mogelijke wegtracé waartegen de site werd aangebouwd in het zuiden lijkt bovendien richting het kamp te lopen, al bestaat daarover geen zekerheid.

Ook de functie van het complex houdt misschien wel direct verband met het legerkamp, of kan wijzen op de aanwezigheid van lokale elite die interageerde met het leger. De centrale positie van de houtbouw binnen een gepalissadeerd geheel is op zich totaal afwijkend ten opzichte van de vele andere boerderijen uit de regio die zich kenmerken door de bouw van een huis tegen een enclosure aan⁷. Deze centrale positie van de houtbouw kent overigens opmerkelijke parallellen met de eerste fase van de site Ath-Gislenghien waarbij een gelijkaardig gebouw dicht omgeven door een palissade als voorganger voor een nabije villa wordt aanzien.⁸

Opmerkelijk bij de site Aalter Lostraat is verder de indeling van de enclos in minstens drie delen (binnen het opgegraven gebied). Ook dit is afwijkend ten opzichte van andere boerderijen. Twee palenrijen delen de oppervlakte in drie ongelijke ruimtes. Het meest westelijke deel is nagenoeg leeg en vertoont geen (duidelijke) structuren. Het middendeel bevat twee kleine bijgebouwen. In het oostelijke deel, tegen de rand van de opgravingsleuf aan bevond zich het woongedeelte, met de twee huisplattegronden en de waterput. Het is niet mogelijk om vast te stellen of er meer indelingen bestaan hebben ten oosten van het onderzochte gebied of dat daar eventueel nog gebouwen hebben gestaan, deze zone werd immers niet onderzocht. De centrale positie van de houtbouw ten opzichte van het midden van de volledig onderzochte westelijke enclos, bovendien symmetrisch gelegen ten opzichte van de Z en N-zijde van de enclos, doen ons vermoeden dat dit gebouw centraal moet gelegen hebben binnen de enclosure. De indeling van de omgeven ruimte door palenrijen zou kunnen betekenen dat de twee westelijke 'percelen'

4 Een aanvullende datering is in voorbereiding.

5 DE CLERCQ & THOEN 1997.

6 BOURGEOIS & THOEN 1986.

7 DE CLERCQ 2009.

8 DERAMAIX *et al.* 2015.

in gebruik genomen waren voor bijvoorbeeld het grazen van runderen enerzijds en kleinvee anderzijds. Het zou aangeven dat de bewoners vee centraliseerden binnen hun complex en daarmee een belangrijke functie bekleedden in de lokale gemeenschap, en al of niet tijdelijk ook in relatie tot het legerkamp. Anderzijds spreekt de afwezigheid van drinkpoelen of meerdere waterputten deze hypothese misschien tegen. Ook zijn er te weinig botresten aangetroffen om deze hypothese te ondersteunen.

Parallellen vinden van vergelijkbare omgrachte en gepalissadeerde boerderijen is niet eenvoudig maar toch komen ze wel vaker voor. In de regio zijn al enkele voorbeelden genoemd, maar ook in Nederland zijn ze aangetroffen. Hierbij denken we onder andere aan Rijswijk De Bult en Hoogeloon Kerkakker.⁹ Mogelijk moeten de invloeden eerder te traceren zijn vanuit zuidelijke richting, nl. Noord-Frankrijk. Twee bekende voorbeelden hiervan zijn te vinden in Missy-sur-Aisne en Conchil-le-Temple.¹⁰ Opvallend is wel dat net zoals Aalter enkele meer recent onderzocht villa's in Noord-Frankrijk zoals Hordain, Orchies en Blendecques¹¹ een eerder vierkant omgrachte en gepalissadeerde vorm gemeen hebben. In plaats van de ruimte en lay-out van de villa te gebruiken om de status van eigenaar luister bij te zetten, lijken we hier net het omgekeerde te zien waarbij palissades bij de enclosure maar ook intern net een factor van exclusie lijken voor te staan.

Bibliografie

BOURGEOIS J. & THOEN H., 1986. Opgravingen op het 'Steenwerk' te Belsele-Waas (1967-1971): nederzettingssporen uit de late Bronstijd, de IJzertijd en de Romeinse tijd, *Annalen van de Koninklijke Oudheidkundige Kring van het Land van Waas*. (Buitengewone uitgave 19).

DE CLERCQ W. & THOEN H. 1997. Archeologie in een serre. Proefopgraving op een Romeinse steenbouw te Nevele. *VOBOV-info* 46, p. 15-23.

DE CLERCQ W. & MORTIER S. 2002. Nazareth-Eke. Archeologische begeleiding bij de bouw van de Aquafin-collector Eke, fase 2001. Romeinse nederzettingssporen en een graf bij de Biestebeek, *Monumentenzorg en Cultuurpatrimonium, Jaarverslag van de provincie Oost-Vlaanderen* 2001, Gent, p. 167-169.

DE CLERCQ W., 2005. *Een Gallo-Romeinse nederzetting te Oostwinkel-Leischoot (gem Zomergen, prov. Oost-Vlaanderen)*. In: 'T VEN I. & DE CLERCQ W. (red), Een lijn door het landschap. Archeologie en het vTn project 1997-1998, *Archeologie in Vlaanderen* 5, p. 135-154.

DE CLERCQ W., VERDONCK L., HOORNE J., LALOO P. & VERBRUGGE A. 2008. Geofysische prospectie en preventief archeologisch onderzoek van een bouwperceel in het Loveld te Aalter (december 2007). Sporen van Romeinse houtbouw, *KLAD rapport* 6, Aalter

DE CLERCQ W. 2009. *Lokale gemeenschappen in het Imperium Romanum. Transformaties in de rurale bewoningsstructuur en de materiële cultuur in de landschappen van het noordelijk deel van de civitas Menapiorum (Provincie Gallia-Belgica, ca. 100 v. Chr. - 400 n. Chr.)*. Onuitgegeven doctoraatsthesis Universiteit Gent. Gent.

DERAMAIX I & DASSELER S. 2014. *Les recherches archéologiques menées dans la zone d'activité économique d'Ath /Gislenghien* (Études et documents, Archéologie 31), Namur.

HASEL GROVE C., 1996. La Romanisation de l'habitat rural dans la vallée de l'Aisne d'après les prospections de surface et les fouilles récentes. In: BAYARD D. & COLLART J.L. (eds), *De la ferme indigène à la villa Romaine. La Romanisation des campagnes de la Gaule. Actes du deuxième colloque de l'association AGER tenu à Amiens (Somme) du 23 au 25 Septembre 1993*, Amiens, p. 109-120.

HIDDINK H., 2014. *De Romeinse villa nederzetting op de kerkakkers bij Hoogeloon*, Amsterdam.

HOORNE J., DE CLERCQ W. & VERBRUGGE A. 2007. Een Romeinse steenbouw te Aalter-Loveldlaan (provincie Oost-vlaanderen). *Romeinendag-Journée d'Archéologie Romaine*, Namur, p. 67-72.

LEMAN-DELERIVE G. & PININGRE J.F. 1981. Les structures d'habitat du second Âge du fer de Conchil-le-Temple (Pas de Calais). Premiers résultats, *Mémoires de la société archéologique champenoise* 2, p. 319-320.

MOENS J., DE CLERCQ W., LALOO P. & VANHEE D. 2009. Aalter-Loveld 08. *Jaarverslag 2008 Kale Leie Archeologische Dienst*. Aalter, p. 48-54.

VAN CAMPENHOUT K. & VAN DER VELDE H.M., 2015. Wonen op historische grond. Archeologisch onderzoek naar nederzettingssporen uit de IJzertijd, Romeinse tijd en Middeleeuwen aan de Lostraat te Aalter, VEC rapport, Leuven.

9 BLOEMERS 1978; HIDDINK 2014

10 HASEL GROVE 1996; LEMAN-DELERIVE & PININGRE 1981

11 Mondelinge info C. SÉVERIN (CAD) en L. SAUVAGE (INRAP).

Enkele rechthoekige greppelstructuren uit de vroeg-Romeinse tijd te Kontich-Kapelleveld: aardewerkstudie en vergelijkend perspectief

Nelly VENANT, Tim CLERBAUT, Henri VERBEECK & Peter VERSTAPPEN

Het onderzoek naar de Romeinse bewoning te Kontich kent een lange onderzoeksgeschiedenis en het laatste decennium wordt hard gewerkt aan een synthese¹ van de opgravingsresultaten van wijlen dr. Felix Lauwers, en recenter ook Henri Verbeeck, op het Kapelleveld en de Steenakker te Kontich. Bij dit onderzoek troffen de onderzoekers hoofdzakelijk bewoning uit de ijzertijd en de Romeinse periode aan. Dit artikel tracht alvast een bijdrage te leveren aan een betere kennis van de vroegste Romeinse bewoningsgeschiedenis op het terrein waar later de Romeinse vicus zich verder zal ontwikkelen.

Om enigszins een beter inzicht te verwerven in deze vroegste Romeinse bewoningsperiode werd in 2014 beslist enkele ‘gesloten’ contexten uit het oudheidkundig onderzoek van Felix Lauwers aan een hernieuwde studie te onderwerpen. Het betreft drie partieel opgegraven rechthoekige greppelstructuren (fig. 1) die zich in de zone ten noordwesten van de latere Gallo-Romeinse tempel bevinden. Tijdens deze studie werd zowel het handgevormde aardewerk aan een gedegen studie onderworpen, als werden de structuren hernieuwd bekeken.

De structuren

Het zgn. ‘*fanum*’ (fig. 2)

De meest noordelijk gelegen rechthoekige greppelstructuur kreeg de benaming ‘*fanum*’ mee en is licht NNW-ZZO georiënteerd. Het betreft een quasi vierkantige greppelstructuur die onvolledig werd opgegraven. Daarenboven werd de westelijke hoek en een deel van de noordwestzijde verstoord door een recentere greppel. De noordzijde is volgens de opgravers 8,10 m lang, terwijl de oostzijde 8,7 m meet en de zuidzijde 7,95 m en de westzijde 7,5 m lang zijn. De greppel is gemiddeld 70 à 80 cm breed maar plaatselijk soms ook meer dan een 1 m breed.

Met zijn egaal grijze vulling tekent de greppel zich echter wel duidelijk af in het omringende substraat. De diepte is in de logboeken nergens genoteerd maar in 1974 vermeldt Lauwers als diepte ca. 70 cm² wat overeen lijkt te komen met de bewaarde veldschetsen. Het noordoostelijke greppelsegment heeft daarbij een eerder V-vormig profiel met afgerond punt, daar waar de zuidoostzijde een profiel met dubbele komvorm vertoont. Opvallend is verder ook dat in het midden van de oostelijke zijde, vanaf het tweede opgravingsniveau, de greppel over een lengte van ca. 1 m wordt onderbroken.

Vergelijking met andere gelijkaardige structuren is mogelijk. Een gelijkaardige structuur met opening in het oosten kwam aan het licht in Ronse Pont-West³ met zijden van ca. 10 m. De aangetoonde toegang in het oosten (gericht op de rijzende zon) komt bij verschillende voorbeelden ook niet voor, zoals bij de twee quasi vierkante greppels met vergelijkbare dimensies uit Oedelem-Wulfsberge.⁴ Toch hoeft ook dit geen doorslaggevend argument te zijn daar de toegang ook op een andere wijze gematerialiseerd kon worden (dmv. een planken loopbrug bvb.).

Verder bevindt zich aan de binnenzijde van de zuidelijke hoek een paalkuil. Naast deze paalkuil komen nog verschillende andere paalkuilen voor zowel binnen als buiten de greppelstructuur. Het feit dat slechts een beperkt deel van de binnenruimte is opgegraven, bemoeilijkt de studie van de samenhang van deze verschillende sporen. Ze lijken echter willekeurig ingeplant te zijn zonder duidelijk deel uit te maken van deze of een andere structuur. Het is dan ook niet geheel zeker dat deze paalkuilen gelijktijdig met de greppelstructuur gedateerd dienen te worden. Mogelijk kan langsheen de meest zuidelijke zijde alsnog een palenrij parallel met de greppelstructuur worden onderscheiden, al gooit ook hier de

1 VERBEECK *et al.* 2015. In voorbereiding.

2 LAUWERS 1974, p. 120.

3 DE GRAEVE *et al.*, 2014, p. 38.

4 CHÉRETTE & BOURGEOIS, 2003, p. 34-35.

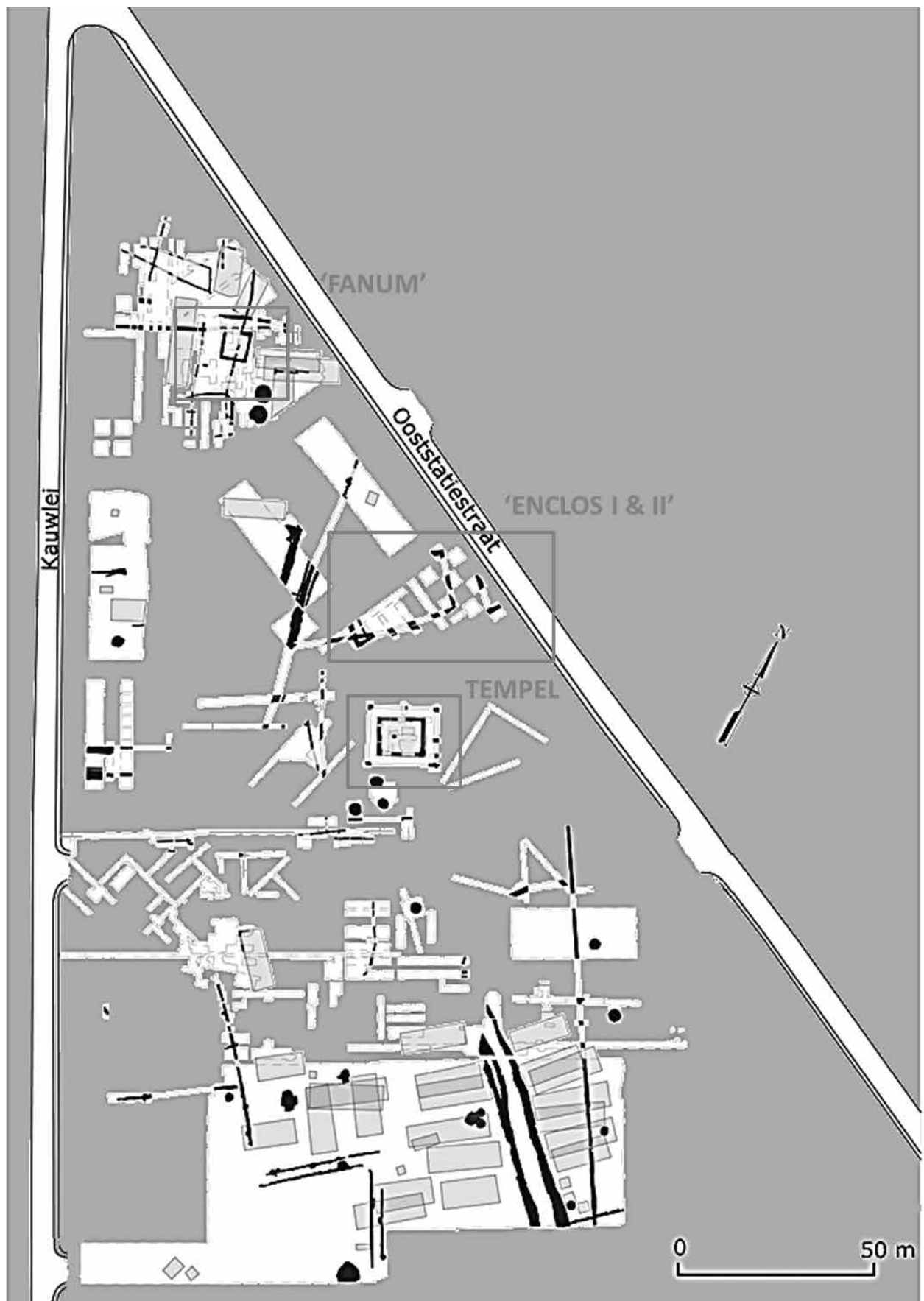

Fig. 1. Overzichtsplan van de opgravingen aan het Kapelleveld te Kontich met situering van de hier besproken kringreppels die zich ten noorden van het latere tempelareaal bevinden.

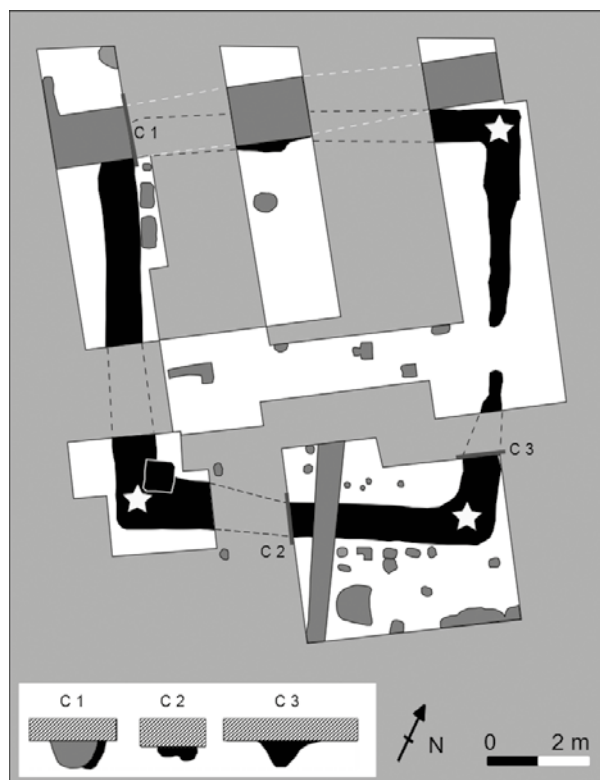

Fig. 2. Uitsnede uit het grondplan ter hoogte van het zgn. 'fanum' en gerelateerde sporen (zwart). De gele sterren geven de positie van grotere aardewerkdeposities weer.

fragmentaire aard van de sporenkaart enigszins roet in het eten.

Het aangetroffen aardewerk (zie verder) kent een ongelijke spreiding over de greppelvulling. Opvallend is het voorkomen van aardewerkconcentraties in de hoeken van de greppelstructuur, een fenomeen dat zich ook voor 'Enclos I' op de site duidelijk laat aftekenen maar ook op andere sites kon worden vastgesteld.⁵

Als oorspronkelijk interpretatie van deze structuur ging Lauwers in 1970⁶ nog uit van een vierkanten houten hut (gebouw B) met zijden van ca. 8m. De hoeken zijn daarbij gericht op de windstreken en een ingang in de oostzijde die toegang geeft tot het gebouw.⁷ In 1971 verschijnt voor het eerst de hypothese van een Kelto-Romeins tempel naar analogie met de Gallo-Romeinse tempel die ca. 100m meer naar het zuidoosten op de site

werd blootgelegd.⁸ Ook Biemans verwijst naar de mogelijkheid van een Keltisch *fanum* en draagt zo bij aan de benaming van deze structuur.⁹

Nieuwe inzichten met betrekking tot zgn. 'Keltische *fana*' zoals aangetroffen over grote delen van het West-Romeinse Rijk¹⁰, geven een beter beeld van deze structuren. In vele gevallen gaat het daarbij niet om een gebouw, zoals Lauwers vermoedde, maar om een omgreppelde rituele ruimte. Het beperkt aantal gestructureerde paalsporen, die ook in Kontich met zekerheid aan deze greppelstructuur kunnen worden toegewezen, illustreert mede deze vaststelling. Deze hypothese kreeg eind jaren '80 ook mee vorm door de bijdrage van Slofstra en van der Sanden¹¹ met betrekking tot de rurale cultusplaatsen. Daarom lijkt de naam 'openluchtheiligdom' ons dan ook meer gepast om deze structuur te beschrijven. De term '*fanum*' scheidt daarenboven mogelijke andere verwachtingen.

Op basis van de beperkte omvang van de structuur, de onderbreking in oostelijke zijde van de greppelstructuur en het feit dat maar ongeveer de helft van de binnenruimte effectief werd opgegraven is een interpretatie als grafmonument niet geheel uit te sluiten. Parallellen voor dergelijke grafmonumenten in de bredere regio zijn onder meer gekend te Weelde¹² (met monumentjes van ca. 3 tot 6m daterend uit de eerste eeuw voor of na Chr.) en Meerhoven (NL)¹³ (met monumenten van ca. 7 tot 11m gedateerd in de vroege tot midden-ijzertijd).

Ongeacht de exacte functie van deze structuur, moet de structuur zijn functie mogelijk verloren hebben gedurende de ontwikkeling van de latere *vicus*. Getuige hiervan is greppel G32 die gedateerd kan worden op het einde van de 2de eeuw en zich door de gevulde greppelstructuur heen snijdt.

8 LAUWERS 1971b, p. 57

9 BIEMANS 1975, p.7.

10 Voor een eerste overzicht voor continentaal Europa: HORNE & KING 1980, p. 369-555.

11 SLOFSTRA & VAN DER SANDEN 1978, p. 125-168. Vooral de site van Hoogeloon vertoont sterke gelijkenissen met het '*fanum*' uit Kontich, al is de structuur uit Hoogeloon wel beduidend groter. *Ibid.*, p. 127-131.

12 ANNAERT *et al.* 2012, p. 16-25.

13 ARTS & VAN DE WIJDEVEN 2002, p. 69; BOSMAN, 2004, p. 79-81.

5 Onder meer door de nauwgezette registratie van vondsten in de greppelstructuren van de monumenten opgegraven te Weelde. ANNAERT *et al.*, 2012, p. 7-90.

6 LAUWERS 1970, p. 9.

7 LAUWERS 1971a, p. 17.

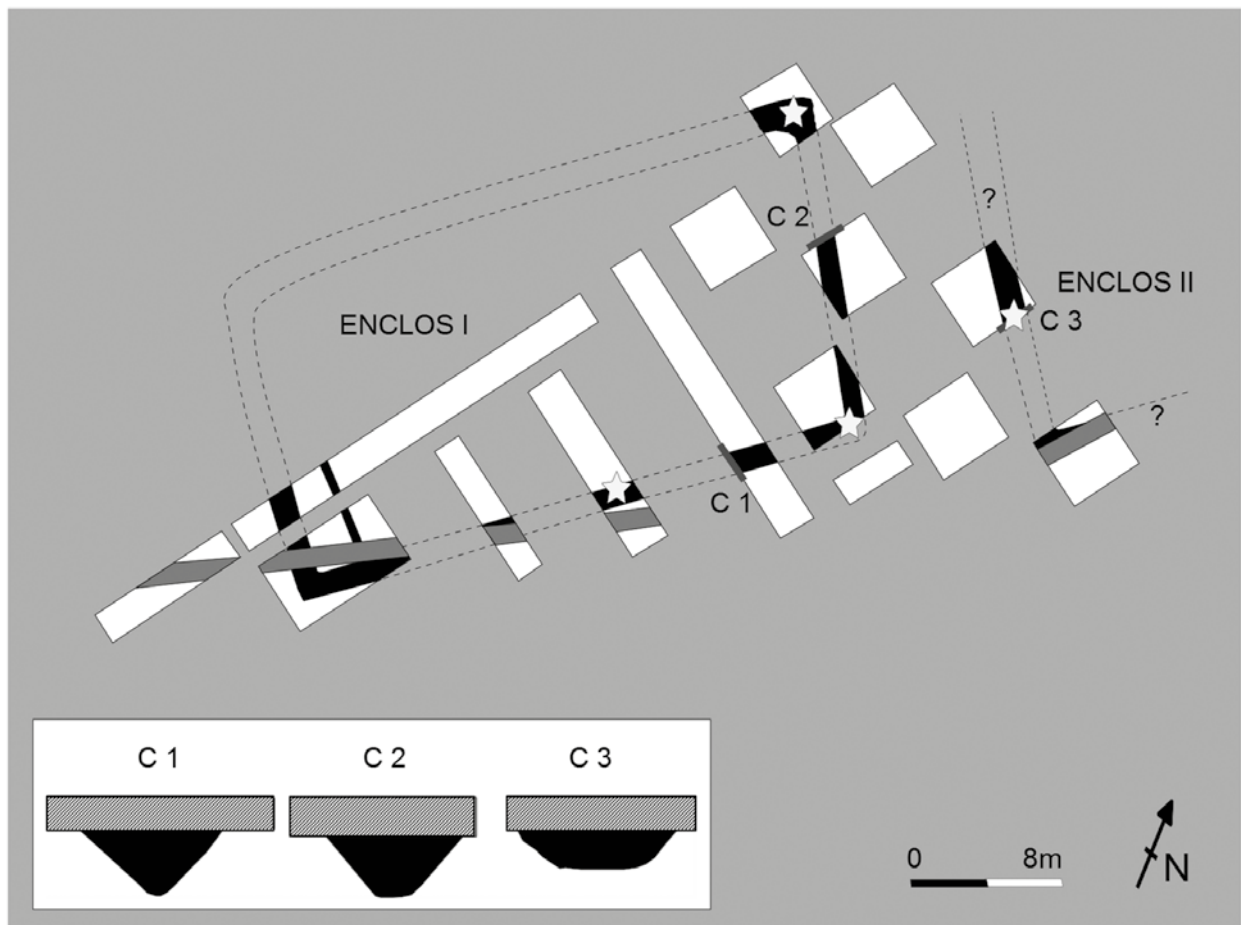

Fig. 3. Uitsnede uit het grondplan ter hoogte van 'Enclos I en II' en gerelateerde sporen (zwart). De gele sterren geven de positie van grotere aardewerkdeposities weer.

Enclos I en II (fig. 3)

Ten zuidwesten van eerder genoemde 'fanum' werden delen van twee rechthoekige greppelstructuren aangetroffen. De meest westelijk gelegen van de twee (Enclos I) is het best onderzocht. Slechts 3 hoeken (de N-, O- en Z-hoek) zijn opgegraven. Samen vormen ze een rechthoekige greppelstructuur met een gemiddelde breedte van 1,2 m en een gekende buitendimensie van ca. 31,5 x 18,3 m en een binnenafmeting van ca. 29,0 x 16,0 m.

Op 2,2 m van de binnenkant van de zuidelijke hoek bevindt zich een smallere, nog 0,35 m brede, greppel die volgens de nota's van Lauwers hetzelfde voorkomen heeft als de greppelstructuur zelf. De oriëntatie is NO-ZW waarbij de hoeken naar de vier windstreken gekeerd zijn. De coupe is V-vormig met afgestompte punt en eindigt op 89 cm onder het maaiveld. Studie van het vondstarchief spreekt

de eerdere bevinding van Lauwers¹⁴ tegen dat deze greppel geen vondsten zou bevat hebben. Opnieuw komen op drie plaatsen grotere concentraties voor en dit vnl. in de noordelijke hoek, oostelijke hoek en in het midden van de zuidoostelijke zijde. In de noordelijke hoek kwam naast handgevormd aardewerk ook een scherp *terra sigillata* aan het licht die door prof. em. H. Thoen in de Flavische tijd¹⁵ werd gedateerd.

Op ca. 8 m ten noordoosten van de eerder besproken 'Enclos I' trof Lauwers een gelijksoortige greppel met hoek aan, die hiermee nagenoeg, maar niet volledig, parallel loopt. De gekende lengte is ca. 11 m en de breedte is ca. 4,5 m. De breedte is ook hier ca.

14 LAUWERS 1972, p. 14.

15 Het fragment zal echter niet verder voor de datering van de structuur worden weerhouden daar het door zijn geringe vondstdiepte mogelijk deel uitmaakte van de omgezette ploeglaag die zich boven het archeologische niveau bevond.

1,20m. Het is niet onwaarschijnlijk dat het om een restant gaat van een structuur die sterk op ‘Enclos I’ lijkt. Het profiel van tenminste de westelijke zijde is komvormig met een vlakke bodem. De diepte moet minstens 90 cm onder het maaiveld hebben bedraagt. Zowel in de zuidelijke hoek als in het gekende westelijke greppeldeel werden hoofdzakelijk handgevormde scherven gevonden. De overige recentere aardewerkvondsten behoren tot een jongere verstoring die vooral de zuidelijke hoek oversnijdt.

Vergelijkingsmateriaal voor rechthoekige greppelstructuren uit de (late) ijzertijd en Romeinse periode zijn *legio*. Wanneer meer specifiek ook de interrelatie tussen de beide greppelstructuren wordt beschouwd, vormen de als cultusplaats geïnterpreteerde structuren te Neerharen-Rekem¹⁶ en Alveringem¹⁷ een waardevolle parallel. Vooral de gelijkenissen met de structuren te Alveringem zijn treffend. Ook hier gaat het om twee rechthoekige greppelstructuren die in nauwe relatie met elkaar zijn ingeplant. Net zoals bij ‘Enclos I’ kon ook bij één van de greppelstructuren te Alveringem een smallere deelgreppel worden aangetoond. Een verdere frappante vergelijking is de aanwezigheid van aardewerkdeposities op specifieke plaatsen (*in casu* het midden van de noordzijde) binnen de greppelstructuur.¹⁸ Een gelijklopende datering van deze structuren rond het begin van onze tijdrekening sterkt het vermoeden dat het zich ook hier in Kontich om een gelijkaardige rituele ruimte handelt.

De omsloten ruimte bij beide enclos bevat, voor zover onderzocht, geen interne sporen die gelijktijdig of na het gebruik van de structuur kunnen dateren. Dit is eerder opvallend daar over de ganse site Romeinse sporen aanwezig zijn. Het lijkt dan ook zo te zijn dat deze structuren bewust werden gemeden. Mogelijk speelt de herkenbaarheid van het monument daarbij een rol. Symmetrische ‘dubbeltempels’ komen in onze contreien in de Romeinse tijd regelmatig voor, zoals in de nabij gelegen vicus te Grobbendonk¹⁹ of te Matagne-la-Petite²⁰. Mogelijk gaat deze Gallo-Romeinse traditie dan ook terug op deze oudere traditie waarmee ook de latere inwoners van de *vicus* zich konden vereenzelvigen.

16 SLOFSTRA & VAN DER SANDEN 1978, p. 143-145.

17 VANOVERBEKE & CLERBAUT 2012, p. 189-193.

18 *Ibid.* p. 189-190.

19 DE BOE 1978a, p. 55-59; DE BOE 1977.

20 DE BOE 1978b, p. 60-64.

Het gerelateerde aardewerk

Methodologie

De hier gepresenteerde aardewerkstudie maakt deel uit van het lopend doctoraatsonderzoek van Nelly Venant²¹ naar handgevormd aardewerk in de Romeinse periode in het gebied van de *Nervi* en de *Tungri*. De methodologie van haar doctoraat wordt ook hier grotendeels aangehouden (net als de vormtypes) al beperkt dit artikel zich momenteel tot de eerste resultaten van de baksel- en typo-chronologische studie.

Algemene bakselgroepen

Op basis van enkel de drie hier gepresenteerde contexten konden alvast vier bakselgroepen worden herkend. Deze eerste indeling dient nog op basis van lopend slijpplaatonderzoek te worden bevestigd. De hieronder opgenomen bakselbeschrijvingen beperken zich dan ook tot een meer algemene beschrijving van de kenmerken in handstuk en onder stereoscopische microscoop.

Baksel 1 (fig. 4, a en b) vormt een eerste bakselgroep met een erg fijne matrix en een donker bruingrijze kernkleur. Het oppervlak (van overwegend de buitenzijde) heeft een eerder variabele kleur (donker bruingrijs tot bruinoranje). Het baksel is duidelijk organisch gemagerd (zwarte, eerder langwerpige en houtskoolachtige inclusies) en bevat sporadisch kleine doorschijnende kwartsinclusies.

Baksel 2 (fig. 4, c) heeft een matrix met donkergrijze kleur en een oppervlaktekleur die varieert tussen donkergrijs en oranjebruin. De matrix is erg rijk aan ijzeroxides, mica's en inclusies van argiliet of chamotte.

Baksel 3 (fig. 4, d) heeft een erg heterogene matrix met een veelheid aan grijze korrels van chamotte of argiliet en enkele kalkrijke inclusies. De kernkleur typeert zich als donkergrijs waar de randen van de kern eerder beige of oranje kleuren. De oppervlaktekleur is veelal beige al dan niet met een meer rozerode schijn.

Baksel 4 (fig. 4, e) kent een erg fijne matrix in vergelijking met de andere baksels en een

21 Doctoraat in voorbereiding aan de ULB/UGent en gefinancierd door FRS-FNRS. VENANT N., La céramique non tournée en Gaule du Nord: typo-chronologie, usages, approches culturelles et économiques (Ier siècle av. J.-C. – IVe siècle ap. J.-C.).

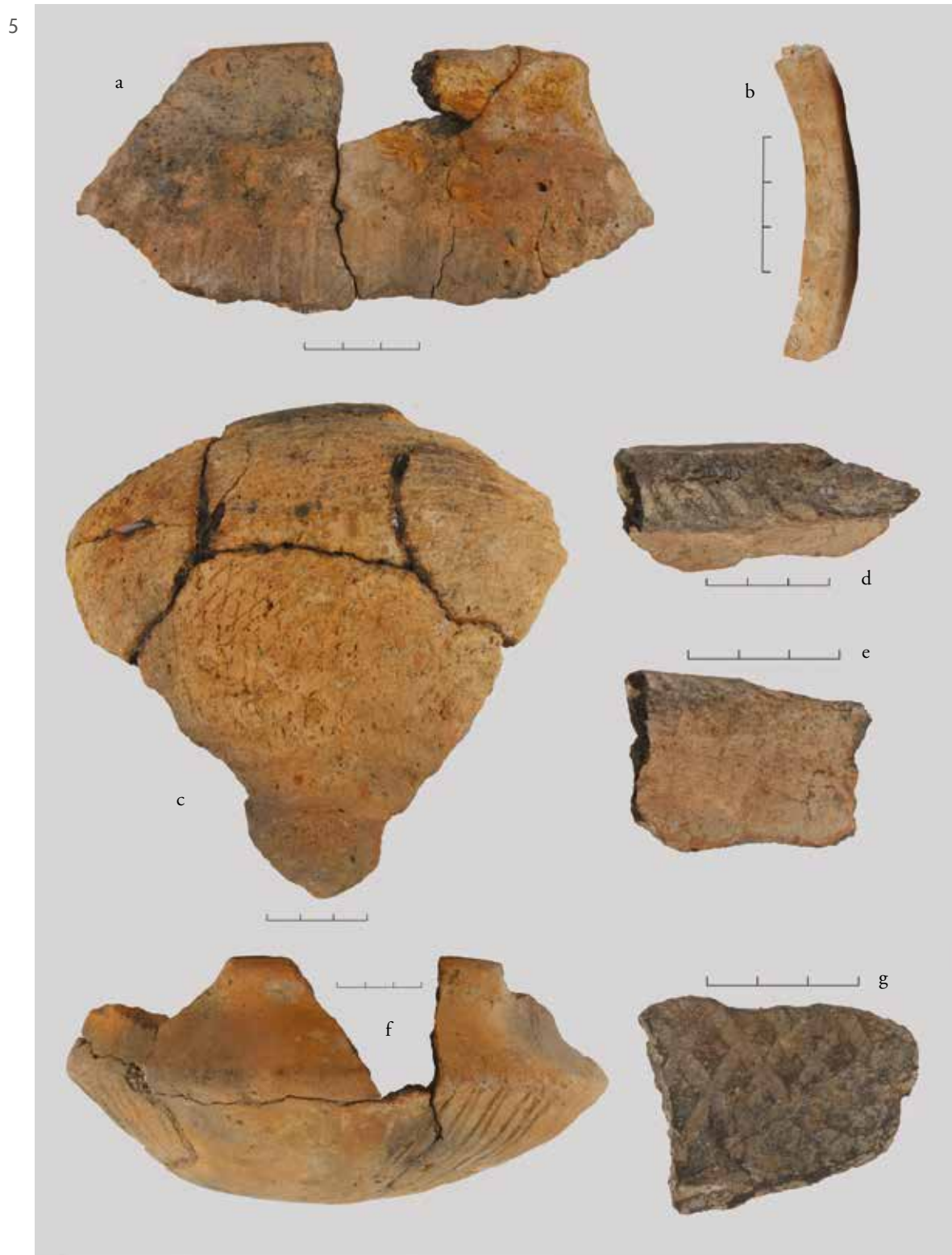

Fig. 4. Bakselgroepen binnen het hier gepresenteerde handgevormde aardewerk te Kontich. Van links naar rechts: baksel 1 (a en b), baksel 2 (c), baksel 3 (d) en baksel 4(e).

Fig. 5. Aanwezige decoratievormen op het handgevormd aardewerk. a: vingerindrukken op de schouder in combinatie met brede (verticale) polijststrepen op de buik; b: vingerindrukken op de rand; c: kamstrepen; d-e: parallelle incisies in de rand (spatelindruk?); f: verticale incisies in de buik met een puntig voorwerp; g: brede kruisende banden aangebracht met een spatel.

sterk variabele kleur. Het oranjebeige oppervlak onderscheidt zich daarbij van de kernkleur die varieert tussen donkergrijs en oranje. De matrix zelf is erg rijk aan kwarts, sporadisch komen accidenteel andere inclusies voor (organische inclusies en chamotte).

Verschillende scherven konden niet met zekerheid tot één van bovenstaande baksels worden toegewezen en kregen het label 'baksel onbekend' mee. In het merendeel van de gevallen gaat het om baksels met chamotte als verschalingscomponent.

Versiering

De aanwezige versieringsvormen zijn erg divers (fig. 5: a tot f). Er kon geen duidelijk verband worden aangetoond tussen de hier eerder beschreven baksels en de geobserveerde decoratie of vormtypes. Wel dient opgemerkt te worden dat vingerindrukken het frequentst voorkomen op de schouder of rand daar waar incisies en kamversieringen eerder de gehele buikzone lijken te bedekken. Daarenboven lijken ook onversierde fragmenten regelmatig geglad/gepolijst.

Het aardewerk uit het 'Fanium' (plaat 1)

Uit de greppel van het zgn. 'fanum' werden in totaal 136 scherven handgevormd aardewerk ingezameld die minimaal 7 individuen vertegenwoordigen. Het aanwezige vormenspectrum is zeer divers en drie individuen zijn opvallend goed bewaard.

Het gaat om een geknikte kom (nr. 1) met bolle buik en concave rand (type Venant C1b), een geknikte kom (nr. 2) met verticale rand (type Venant C3b) en een bolle kom (nr. 5) met uitstaande rand (type Venant C4). De overige individuen zijn sterker gefragmenteerd en omvatten onder meer een bolle pot (type Venant B6; nr. 3), een *dolium* verwant aan vormen uit het zuidelijk deel van de *Civitas Tungrorum* (nr. 7) met een opvallende kalkrijke magering (type Venant pot A1) en twee randen (nr. 6) van een niet nader te bepalen vormtype waarvan één zelfs te klein is om te tekenen.

Naar datering toe levert de kom type Venant C1b

(de lage variant van het type C1) verschillende parallelen op. Op de nabijgelegen Alfsberg te Kontich (gracht B, laag 5) komt het type voor, waar het gedateerd kan worden op het einde van de 1ste eeuw v. Chr. tot het begin van de 1ste eeuw n. Chr.²² Identieke vormen komen ook in een bredere regio voor. Hiervan getuigen onder meer de vondsten te Someren-Waterdael, vindplaats 6, Weert, graf 723-4²³ en Lieshout-Beekseweg²⁴ waar de vormen een datering op het einde van de ijzertijd (250-12 v. Chr.) tot in het begin van de Romeinse periode (12 v. Chr. - 70 n. Chr.) meekregen. Ook vondsten te Aiseau-Presles (globaal gedateerd tussen 5/1 v. Chr. en 15/20 n. Chr.²⁵), Keldonk (einde van de 1ste eeuw v. Chr. - midden 1ste eeuw n. Chr.²⁶) en Escharen (late ijzertijd) leverden gedateerde parallellen op.

De kom type Venant C3b (opnieuw de lage variant van het type C3), kwam naast Kontich ook aan het licht op de site Brecht-Overbroek onder het type Ic/Id1.²⁷ Over het algemeen is dit type beter vertegenwoordigd op sites uit het huidige Nederland met vondsten te Nederweert (graf gedateerd rond 250-200 v. Chr.)²⁸ en Someren-Waterdael (200-100 v. Chr.)²⁹. Verder is dit type ook gekend uit oudere periodes zoals de voorbeelden uit Eersel-Kerkebogten (500-250 v. Chr.)³⁰ of Kontich (midden-ijzertijd³¹).

Tot slot biedt ook de kom C4 de nodige dateerbare parallellen. Dit type komt overeen met het type Annaert I-7 dat zowel potten als gelijkende kommen omvat.³² Het type wordt door de auteur in de periode

22 ANNAERT 1993, p. 70, fig. 22: A3.

23 HIDDINK, DE BOER 2011, p. 171, fig. 8.4: 798-1 & Weert graf 57-5.

24 VAN KERCKHOVE 2013, p. 188, fig. 13: 130-16.

25 VOKAER 2012, p. 101 & fig. 6: 2.

26 KOOLEN 1978, p. 216, fig. 6: 19-20.

27 ANNAERT, GAUTIER 2006, p. 27, fig. 15: 10.

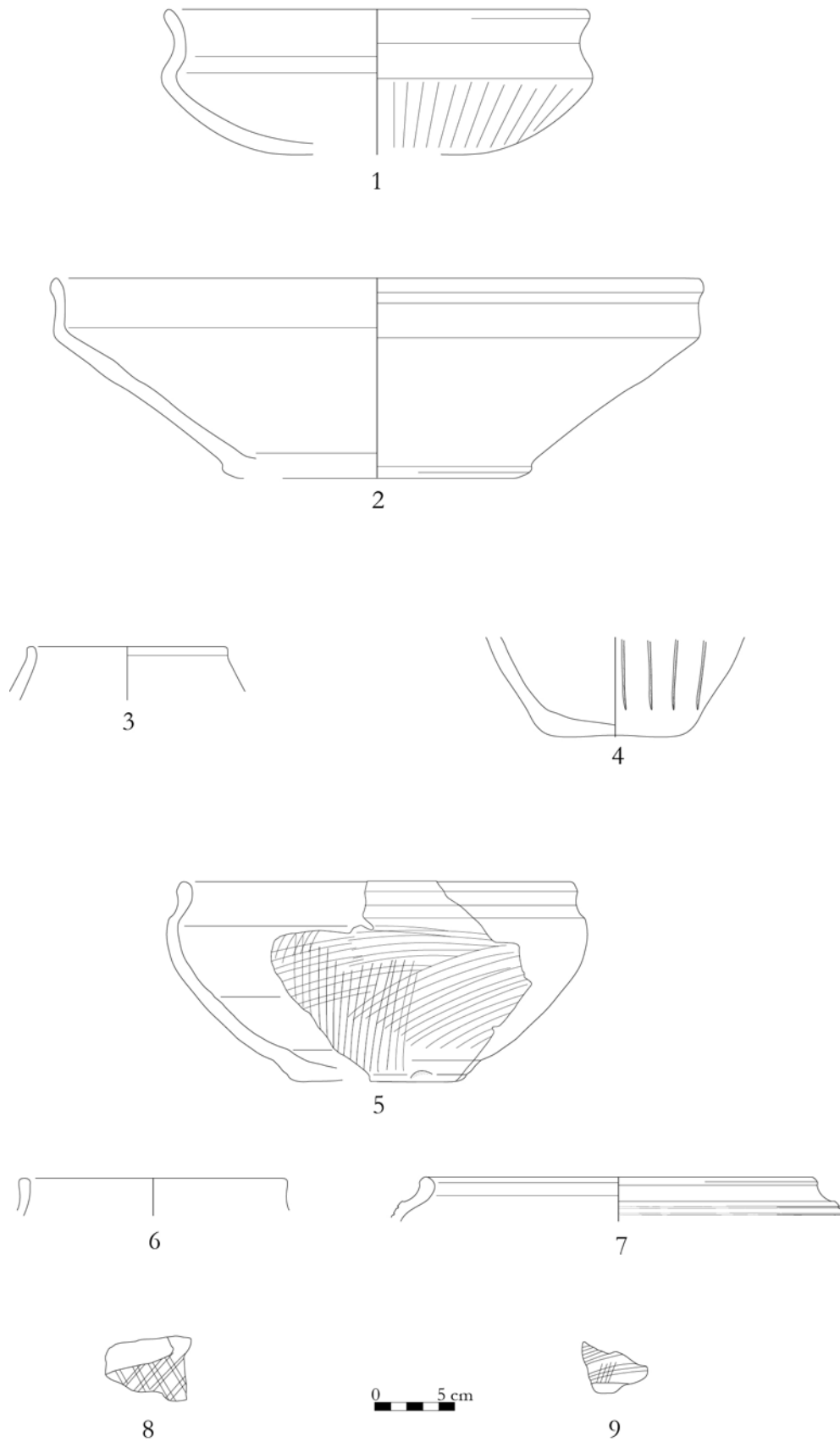
28 VAN KERCKHOVE 2013, p. 186, fig. 10, NWT-RV 723-4.

29 HIDDINK, DE BOER 2011, p. 171, fig. 8.4: 749-3.

30 VAN KERCKHOVE 2011, p. 149, fig. 11.17: 825-10 & 841-6.

31 ANNAERT 1993, p. 62, fig. 10: 4.

32 ANNAERT 1993, p. 72, fig. 27.

Plaat 1. Aardewerkfragmenten afkomstig uit het zgn. 'fanum' (Tekeningen N. Venant).

van late ijzertijd tot in de loop van de 1ste eeuw n. Chr. geplaatst.³³

Een datering van het ensemble uit het ‘*fanum*’ op het einde van de 1ste eeuw v. Chr. of aan het begin van de 1ste eeuw n. Chr. lijkt daarbij de gemene deler van de aanwezige vormtypes. De datering dient wel met enige voorzichtigheid gehanteerd te worden door het beperkt aantal goed dateerbare individuen.

Inventaris

1. Randfragment van een geknikte kom met bolle buik en concave rand (type Venant C1b) in onbepaald baksel (diam. 260 mm). Het oppervlak heeft een lichtbruine tot oranje kleur terwijl de kern eerder donkerder bruin is. Een deel van de buik is versierd met groeven (inv. KFL-04699).
2. Geknikte kom met verticale rand (type Venant C3b (diam. 400 mm) in baksel 4 (inv. KFL-10463).
3. Randfragment van een pot met licht verdikte en ondersneden lip (type Venant B6) in baksel 3 (diam. 120 mm) (inv. KFL-04005).
4. Bodem van een niet nader te bepalen vorm (diam. 85 mm) en in een onbepaald baksel. Het oppervlak heeft een bruine tot oranje kleur en is versierd met verticale groeven (aangebracht met een spatel?) (inv. KFL-10462).
5. Bolle kom met uitstaande rand (type Venant C4) in baksel 1 (diam. 240 mm). Buik versierd met kruisende kamstreken (inv. KFL-04700).
6. Randfragment van een niet nader te bepalen vorm (diam. 160 mm) in een onbepaald baksel. De oppervlaktekleur varieert tussen grijs en beige met een donkergrijze kernkleur (inv. KFL-04014).
7. Randfragment van een *dolium* (?) (sterk gelijkend op type Venant A1) in baksel 1. Twee groeven op de schouder (inv. KFL-04012).³⁴
8. Wandfragment versierd met ingesneden kruisende groeven uitgevoerd in baksel 1 (inv. KFL-04698).
9. Wandfragment met kruisende kamstrepen in een onbepaald baksel. Het oppervlak is donker grijsbruin met een gelijkende kernkleur (inv. KFL-10488).

Het aardewerk uit enclos I (plaat 2)

Uit de onderzochte delen van ‘Enclos I’ kon een totaal

van 151 scherven handgevormd aardewerk worden ingezameld. Deze scherven vertegenwoordigen een minimum van 11 individuen. In het vormenspectrum komen voor Kontich enkele opvallende vormtypes voor. Het betreft een fles (type Venant Bouteille 1; nr. 4) en kommen met bolle wand en eenvoudige lip (type Venant D1; nr. 1, 7 tot 9). Verder komt ook een kom met naar binnen inspringende rand (type Venant A5) en vingerindrukken op de lip voor (nr. 10). Daarnaast bevat de context ook een pot met verdikte lip et geprononceerde schouder (type Venant B2; nr. 3), een pot met licht verdikte lip (type Venant B6; nr. 2), een kom met verdikte lip en geprononceerde schouder (type Venant C4; nr. 6) en een grote voorraadpot van een verder niet te bepalen type (nr. 11).

Met betrekking tot de datering is de eerder genoemde handgevormde fles een vooralsnog ongekend type in de regio. Kommen van het type Venant D1 zijn eveneens eerder zeldzaam, al komen ze wel voor in de opvulling van waterput A9 te Wijnegem-*Steenakker* die gedateerd kan worden na 37 n. Chr. met dank aan de dendrochronologie. Deze vorm kan tevens worden vergeleken met een type bekend uit Keulen³⁵ (90 - 150 n. Chr.) die door de auteur als ‘Germaans’ wordt bestempeld.

De pot met verdikte rand en geprononceerde schouder (type Venant B2) staat nog sterk in late ijzertijdtraditie. Ondanks het wijdverspreide karakter van de vorm in het noorden van Gallië ligt een nauwe datering voor deze vorm moeilijk. Deze specifieke variant echter lijkt karakteristiek voor de periode voor en na het begin van onze tijdrekening. Deze datering laat zich bevestigen door voorbeelden in de regio Doornik uit de 1ste eeuw n. Chr.³⁶ en vondsten te Ittre - *Mont-à-Henry* gedateerd in de vroeg-Augusteïsche periode (laatste decennia van de 1ste eeuw v. Chr.).³⁷ Verdere vondsten te Hamois - *Hody* (derde kwart eerste eeuw n. Chr.) en te Famars in een context uit het einde van de 1ste eeuw n. Chr.³⁸ geven een vrij gelijklopend beeld.

Daarnaast is de vondst van een sterk gelijkend individu uit een Tiberische context op de site van Hoogeloon-Kerkkokers³⁹ een (ook vanuit geografisch oogpunt) erg interessante parallel.

35 CARROLL 2002, p. 315, fig. 6: 9.

36 LEPOT 2012, p. 304, fig. 10: 1 & 3.

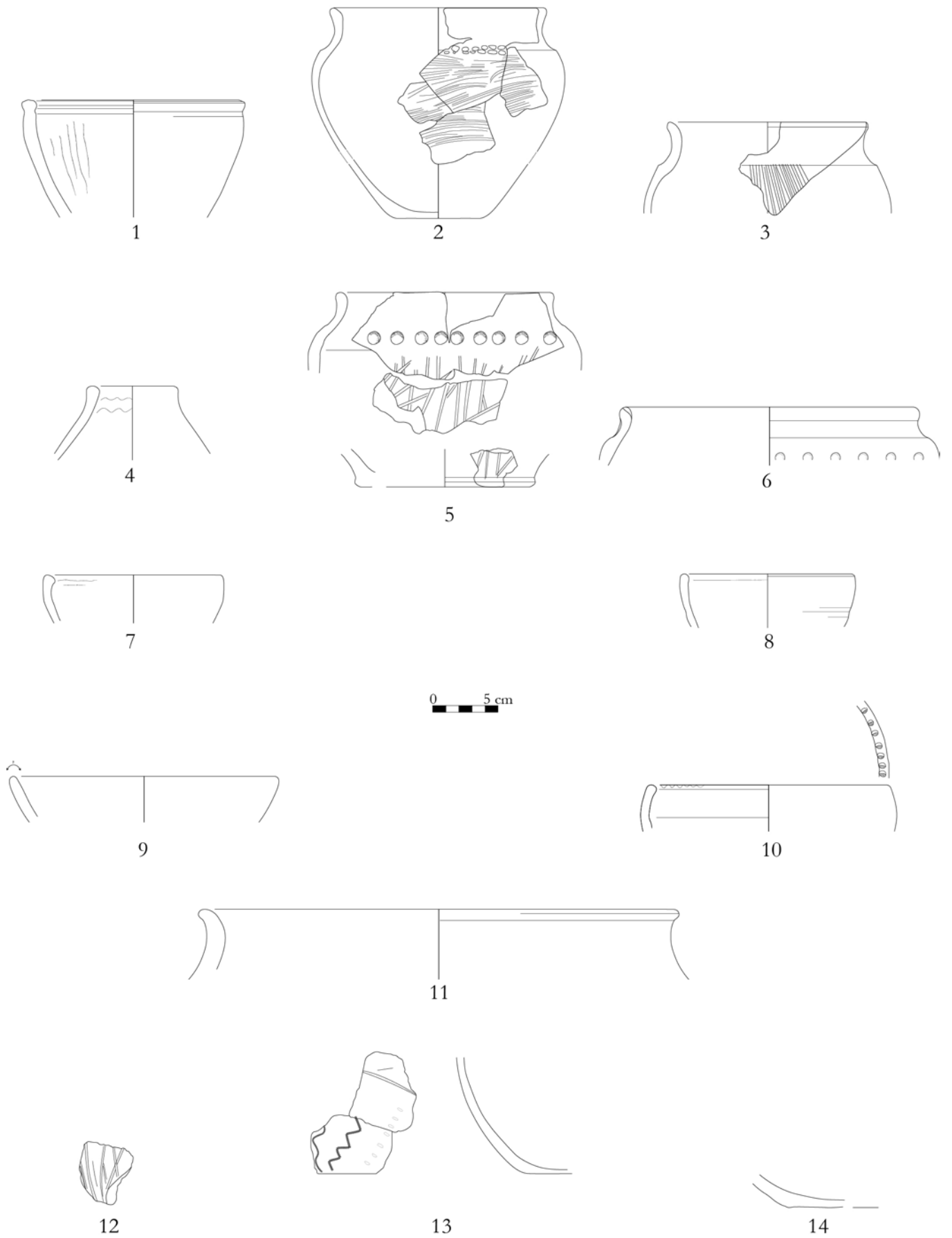
37 MARTIN *et al.* 2012, fig. 4: 2, 3, 6, 7.

38 Persoonlijke observaties en mondelinge mededeling van J. Flahaut en S. Willems.

39 VAN KERCKHOVE 2013, p. 190, fig. 16: 37058-01.

33 *Ibid.*

34 Dit fragment laat zich niet eenduidig toewijzen aan het ‘*fanum*’ daar het gevonden werd op de plaats waar een jongere Romeinse greppel (greppel 32) de structuur van het ‘*fanum*’ snijdt.

Plaat 2. Aardewerkfragmenten afkomstig uit 'Enclos I' (Tekeningen N. Venant).

Voor de pot met licht verdikte lip (type Venant B6) zijn opnieuw parallellen te vinden in waterput A9 te Wijnegem⁴⁰ maar ook bij het type Annaert I-4 dat gedateerd is op het einde van de late ijzertijd⁴¹. Verder komt het type ook voor te Oss-Ussen waar het door van den Broeke onder type 22 aan de bewoningsfasen L en M wordt toegeschreven (50 v. Chr. – 75 n. Chr.)⁴², een datering die wordt overgenomen voor de vondsten te Lieshout-Beekseweg⁴³. Tot slot laat de kom van het type Venant C4 parallellen toe met het type Annaert I-7 wat een datering op het einde van de ijzertijd of in de 1ste eeuw n. Chr. toelaat.⁴⁴ Verdere vondsten zijn echter ook bekend uit Wijk⁴⁵ of uit Destelbergen, waar een exemplaar uit een afvalkuil gedateerd kan worden aan het begin van de 2de eeuw n. Chr.⁴⁶

Op basis van dit ruim aantal parallellen lijkt een datering van het aardwerkensemble uit 'Enclos I' in de Julio-Claudische periode of mogelijk nog net iets later in de 1ste eeuw n. Chr. niet uit te sluiten. Het aardewerk gelinkt aan deze structuur lijkt daarmee betrekkelijk jonger te zijn dan het aardewerk aangetroffen in relatie tot het 'fanum'.

Inventaris

1. Randfragment van een kom met onverdikte lip (type Venant D1) in een onbepaald baksel (diam. 170 mm). Het oppervlak is oranjebeige met een oranje kernkleur (inv. KFL-04640).
2. Randfragment van een drieledige pot met licht ingesnoerde concave uitstaande rand (type Venant B2) in een onbepaald baksel (diam. 150 mm). De schouder is voorzien van vingerindrukken waar de wand versierd is met kamstrepen. Het oppervlak heeft een oranjebruine kleur in tegenstelling tot de oranje kernkleur (inv. KFL-04628A).
3. Randfragment van een drieledige pot met licht ingesnoerde concave uitstaande rand (type Venant B2) in baksel 4 (diam. 140 mm). De kern is hier uitzonderlijk opvallend zwart en de oppervlakte voorzien van kamstrepen (inv. KFL-04637/05752/04657/04652/05753).
4. Randfragment van een fles (type Venant bouteille 1) in baksel 4 (diam. 70 mm). Opnieuw is de kern opvallend zwart (inv. KFL-04639/04641).
5. Randfragment van een drieledige bolle pot met licht uitstaande lip en continu potprofiel (type Venant B6) in baksel 2 (diam. 160 mm). De schouder is versierd met vingerindrukken terwijl in de buik verticale groeven zijn aangebracht met een spatel (?). De rand, buik en bodem passen niet fysiek aan elkaar maar zijn zeer waarschijnlijk van hetzelfde individu (inv. KFL-04626/04632/04633/04634).
6. Randfragment van een bolle kom met uitstaande rand, geprononceerde schouder (type Venant C4) in baksel 2 (diam. 220 mm). De schouder is versierd met vingerindrukken. (inv. KFL-04629/04630).
7. Randfragment van een kom met onverdikte lip (type Venant D1) in een onbepaald baksel (diam. 120 mm). Het oppervlak heeft een bruine tot oranje kleur met een donkergrijze kern (inv. KFL-04638/04651).
8. Randfragment van een kom met onverdikte lip (type Venant D1) in baksel 4 (diam. onregelmatig) (inv. KFL-04643/04644/04645/4646/04647/04648/04650).
9. Randfragment van een kom met onverdikte lip (type Venant D1) in een onbepaald baksel (diam. onregelmatig). Het oppervlak is oranje bruin met een donkergrijze kern (inv. KFL-10490).
10. Randfragment van een kom met onverdikte naar binnen inspringende rand (type Venant A5) in baksel 4 (diam. 180 mm). Versiering van vingerindrukken op de lip (inv. KFL-04642).
11. Randfragment van een voorraadpot (?) van een niet nader te bepalen type in baksel 4 (diam. 360 mm) (inv. KFL-04649).
12. Wandfragment met een versiering bestaande uit ingesneden groeven in baksel 1 (inv. KFL-10489).
13. Bodem- en wandfragment met twee vage verticaal georiënteerde polijstlijnen en verschillende ingedrukte punten in een niet nader te bepalen baksel met een bruin tot oranje oppervlak en bruine kernkleur (inv. KFL-04652A).
14. Bodemfragment in een onbepaald baksel met een oranjebeige oppervlak en een oranje kernkleur (inv. KFL-04651).

Het aardewerk uit enclos II (plaat 3)

Uit de vulling van het onderzochte deel van 'Enclos II' werden in totaal 338 scherven handgevormd aardewerk ingezameld. De fragmentatie van het materiaal ligt echter zeer hoog waardoor het merendeel van de fragmenten niet groter is dan 1cm² en verschillende fragmenten zijn daarenboven ook

40 CUYT 1978; CUYT 1991.

41 ANNAERT 1993, p. 71, fig. 24: 1-4.

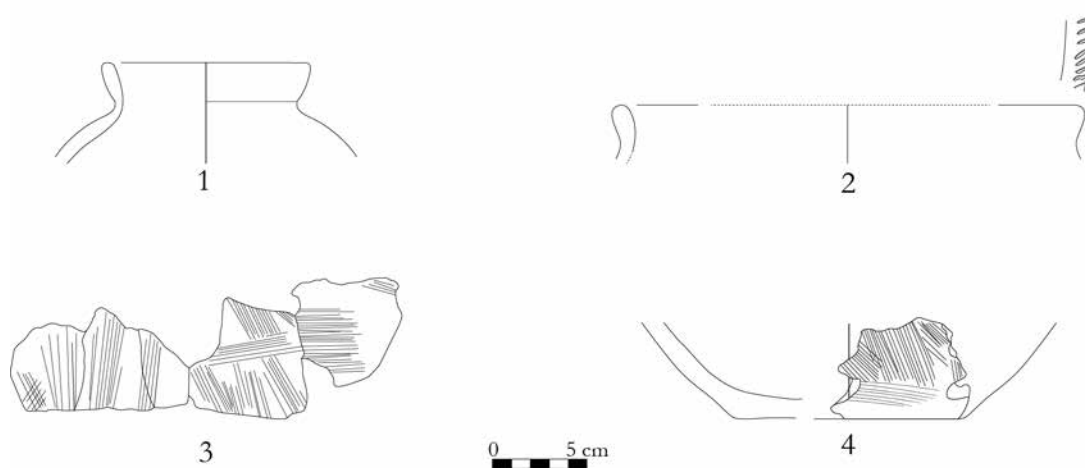
42 VAN DEN BROEKE 2012, p. 54, fig. 3.8, vormtype 22, n°15.

43 HIDDINK 2005, p. 190, fig. 10.2: 171-3.

44 ANNAERT 1993

45 TAAYKE 2002, p. 202, fig. 14: 3, 4, 6.

46 THOEN, HANUT 2001, p. 191, fig. 3: 143.

Plaat 3. Aardewerkfragmenten afkomstig uit 'Enclos II' (Tekeningen N. Venant).

verbrand. Op basis van het baksel en de aanwezige vormindicaties behoren de fragmenten tot minimum twee individuen.

Het betreft een pot (nr. 1) en een kom met uitstaande rand (nr. 2). Het lage aantal dateerbare individuen en de grote fragmentatie laten het niet toe deze context sluitend te dateren. Toch dient met enige voorzichtigheid opgemerkt te worden dat het hier aangetroffen materiaal (Plaat 3: nr. 1 en 2/4) grote gelijkenissen vertoont met beter bewaard materiaal uit de nabijgelegen 'Enclos I' (resp. Plaat 2: nr. 2 en 5) en dus mogelijk rond hetzelfde tijdstip gedateerd mag worden.

Inventaris

1. Randfragment van een pot (type Venant B1) met schuin naar buiten uitstaande rand, (diam. 110 mm) in baksel 4 (inv. KFL-04599).
2. Randfragment van een kom met licht uitstaande lip, onbepaald type (diam. onregelmatig) in baksel 1. De bovenzijde van de lip is versierd met fijne incisieën (inv. KFL-04600/04603/04604).
3. Verschillende passende wandfragmenten met kruisende kamversiering in baksel 1. Minimaal vijf fragmenten passen en lijken zo bij de kom uit nr. 2 te behoren (inv. KFL-04615).
4. Bodemfragment met aanzet van kruisende kamversiering en vlakke bodem (diam. +/- 120 mm) in baksel 1. Met enige zekerheid behoort deze bodem tot één individu met de hier besproken fragmenten uit nr. 2 en 3 (inv. KFL-04610/04615).

Situering en conclusie

De studie van de drie hier gepresenteerde vondstcomplexen had de ambitie bij te dragen aan een beter inzicht in de vroegste Romeinse bewoningsperiode op het Kapelleveld en de Steenakker te Kontich. Een gedegen materiaalstudie liet toe de datering van het zgn. 'fanum' (rond het begin van onze tijdrekening) en de beide enclos (Julio-Claudische periode – midden 1ste eeuw) met enige mate van zekerheid vast te leggen.

Het is opvallend dat de aardewerkvondsten zich grotendeels clusteren in aardewerkdeposities op specifieke plaatsen binnen de eigenlijke greppelstructuur. Dit fenomeen doet vragen rijzen rond het doel en de situering van de deposities binnen de gebruiksgeschiedenis van de structuur. Gaat het om zgn. stichtingsoffers? Of moeten ze eerder als offers gezien worden die tijdens of aan het einde van het gebruik van deze structuren aan de grond werden toevertrouwd? Een antwoord op deze vragen laat zich alvast op basis van de hier onderzochte vondsten niet eenduidig beantwoorden. Enkel verdere vergelijkende en interpretatieve studie in de toekomst kan hierover uitsluitsel bieden.

Op siteniveau lijkt het zgn. 'fanum' vooralsnog ouder dan de twee andere greppelstructuren die mogelijk een gelijkaardige functie hebben. Deze greppelstructuur is zo momenteel de oudste aantoonbare rituele structuur op de site en kan in verband worden gebracht met een contemporaine bewoningskern die meer naar het zuiden binnen het onderzoeksgebied kan worden vastgesteld. De oudste

fase van het aldaar aangetroffen wegtracé lijkt beiden met elkaar te verbinden.

Door latere oversnijdingen uit de Romeinse tijd lijkt het duidelijk dat het zgn. 'fanum' zijn functie verliest gedurende de Romeinse periode. Mogelijk werd deze rituele functie in eerste instantie overgenomen door Enclos I en II (na mogelijk een korte periode van co-existentie). Beide enclos lijken op hun beurt niet verstoord te zijn door Romeinse sporen wat doet vermoeden dat ze hun functie bleven behouden of bewust werden gemeden. Het opgeven en hergebruiken van de zone van het zgn. 'fanum' voor andere activiteiten is opvallend in vergelijking met de aanpalende zone waar beide enclos niet zijn verstoord.. Een mogelijke verklaring voor deze wijziging in het rituele landschap kan gevonden worden bij de oprichting van de Gallo-Romeinse omgangstempel die vanaf het einde van de eerste eeuw de functie van *fanum* op zich zal nemen.

Deze her(nieuw(d)e inzichten plaatsen het belang van het rituele landschap in de noordelijke opgegraven zone van de *vicus* te Kontich eens te meer in een nieuw daglicht. De studie van het handgevormde aardewerk op de site heeft daarbij (alvast voor deze zone van het onderzoeksareaal) zijn nut bewezen. De studie van de overige vondstcomplexen die handgevormde aardewerk bevatten, loopt ondertussen verder.

Bibliografie

- ANNAERT R., 1993. (met bijdrages van B. COOREMANS, A. ERVYNCK, H. DEMIDDELE, K. FECHNER & R. LANGOHR). Een *Viereckschanze* op de *Alfsberg* te Kontich (prov. Antwerpen): meer dan een cultusplaats, *Archeologie in Vlaanderen* 3, p. 53-125.
- ANNAERT R., COOREMANS B., DEFORCE K. & VANDENBRUAENE M. 2012. Toch Romeinen in de Antwerpse Noorderkempen. Inheems-Romeins grafveldje op een midden-bronstijdncropool in Weelde, ontdekt tijdens de ruilverkavelingswerken Poppel (gem. Ravels, prov. Antwerpen), *Relicta* 9, p. 7-90.
- ANNAERT R., GAUTIER S., 2006. Een woonerf uit de midden IJzertijd te Brecht-Overbroek, *Relicta* 2, 2006, p. 9-48.
- ARTS N. & VAN DE WIJDEVEN W., 2002. Meerhoven, de opgraving van een prehistorisch landschap in Eindhoven (NL.), *Lunula. Archaeologia Protohistorica* X, p. 67-71.
- BIEMANS K. 1975. De Romeinse bewoning in de provincie Antwerpen, meer bepaald tussen Schelde, Rupel, Nete en Aa, *Noordgouw* XV/1-2, 1-11, p. 7.
- BOSMAN J. 2004. (NL.), Huizen en bedden. IJzertijdbewoning en begraving te Meerhoven, gemeente Eindhoven, *Lunula. Archaeologia Protohistorica* XII, p. 73-82.
- CARROLL M., 2001. Supplying the Roman fleet: native Belgic, Frisian and Germanic pottery from Cologne, *Journal of Roman Archaeology* 14, p. 311-324.
- CHERETTÉ B. & BOURGEOIS J. 2003. Oedelem-Wulfsberge 2002: grafmonumenten uit brons- en ijzertijd (W.-VI.), *Lunula. Archaeologia Protohistorica* XI, p. 33-36.
- CUYT G., 1978. Een La-Tène afvalkuil en waterput op de Steenakker te Wijnegem, *Noordgouw* 18, p. 65-83.
- CUYT G., 1991. Een inheemse nederzetting uit de vroege-Romeinse tijd te Wijnegem, *Archeologie in Vlaanderen* I, p. 85-106.
- DE BOE G., 1977. *De Romeinse vicus op de Steenberg te Grobbendonk* (Archaeologia Belgica 197).
- DE BOE G., 1978a. *Aanvullend onderzoek in de Romeinse vicus van Grobbendonk* (Archaeologia Belgica 206), p.55-59.
- DE BOE G., 1978b. *Temples gallo-romains jumelés à Matagne-la-Petite* (Archaeologia Belgica 206), p. 60-64.
- DE GRAEVE A., DU RANG E., VAN HECKE C., VERBRUGGE A. & CHERETTÉ B., 2014. Een kringgreppel en dassenburchten te Ronse Pont-West (prov. O.-VI., België), *Lunula. Archaeologia Protohistorica* XXII, p. 37-40.
- HIDDINK H., 2005. Archeologisch onderzoek aan de Beekseweg te Lieshout (Gemeente Laarbeek, Noord-Brabant), *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* 18, Amsterdam.
- HIDDINK H., DE BOER *et al.* 2011., Opgravingen in Waterdael III te Someren. Deel 1. Grafvelden en begravingen uit de IJzertijd en Romeinse tijd, *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* 42, Amsterdam.
- HORNE P.D. & KING A.C., 1980, Romano-Celtic temples in Continental Europe: A gazetteer of those with known plans. In: RODWELL W. (ed.), *Temples, Churches and religion in Roman Britain* (BAR British Series 77), p. 369-555.

- KOOLEN M., 1978. Een late IJzertijd-nederzetting op de "Hommerzaad" te Escharen (gem. Grave – N.Br.), *Westerbeem* 27, p. 213-220.
- LAUWERS F., 1970. Kontich, vicus, *Archeologie*, p. 8-9.
- LAUWERS F., 1971a. Kontich, vicus, *Archeologie*, p. 16-17.
- LAUWERS F., 1971b. De Gallo-Romeinse opgravingen te Kontich, *Handelingen van het XLIIe Congres van de Federatie van de Kringen voor Oudheidkunde en Geschiedenis van België*, Mechelen, 3-6/IX, p. 50-57.
- LAUWERS F., 1972. Kontich: Kapelleveld, *Archeologie* 1, p. 14.
- LAUWERS F., 1974. Gallo-Romeinse opgravingen op het Kapelleveld te Kontich, *Handelingen Archeologisch Congres Tongeren*, p. 117-125.
- LEPOT A., 2012. Les expressions plurielles des céramiques culinaires dans le nord de la Gaule. Approche technologique. In : BATIGNE-VALLET C. (dir.), *Les céramiques communes dans leur contexte régional. Faciès de consommation et mode d'approvisionnement* (Travaux de la Maison de l'Orient et de la Méditerranée 60), Lyon, 2012, p. 295-318.
- MARTIN F., FOURNY M., VAN ASSCHE M., avec la coll. de P. COSYNS & J.-M. DOYEN, 2012. Ittre « Mont-à-Henry » (Brabant wallon, Belgique): le mobilier de l'occupation de transition entre La Tène et l'époque gallo-romaine en question, *Journal of Archaeological Numismatics* 2, p. 1-28.
- SLOFSTRA J. & VAN DER SANDEN W., 1978. Rurale cultusplaatsen uit de Romeinse tijd in het Maas-Demer-Scheldegebied. *Analecta Praehistorica Leidensia* 20, p. 127-131.
- TAAYKE E., 2002. Handmade pottery from a Roman Period settlement at Wijk bij Duurstede De-Horden, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 45, p. 189-218.
- THOEN H., HANUT F., 2001. Un lot de céramiques modelées dans une fosse-dépotoir d'époque trajane à Destelbergen (B, Flandre orientale), *Acta Archaeologica Lovaniensia, Monographiae* 13, p. 185-195.
- VAN DEN BROEKE P., 2012. *Het handgevormde aardewerk uit de IJzertijd en de Romeinse tijd van Oss-Ussen. Studies naar typonomie, technologie en herkomst*, Leiden.
- VAN KERCKHOVE J., 2011. Het prehistorische en Romeinse aardewerk. In : LASCARIS M., *Opgravingen in Eersel-Kerkebogten. Landschap en bewoning in de Bronstijd, IJzertijd, Romeinse tijd, Middeleeuwen en Nieuwe Tijd*, *Zuidnederlandse Archeologische Rapporten* 44, Amsterdam, p. 129-170.
- VAN KERCKHOVE J., 2013. Les faciès céramiques de la fin de l'âge du Fer au Ier siècle de notre ère. Comparaison entre Betuwe (province de La Gueldre) et région sud des Pays-Bas (provinces du Brabant et du Limbourg), *Actes du Congrès d'Amiens, Société Française d'Étude de la Céramique Antique en Gaule*, p. 179-196.
- VANOVERBEKE R. & CLERBAUT T., 2012. Twee (rituele ?) late ijzertijd-monumenten te Alveringem-Hoogstade (prov. W-Vl., België), *Lunula. Archaeologia Protohistorica* XX, p. 189-193.
- VOKAER A., 2012. Étude du mobilier céramique provenant des fouilles de l'O.R.A. à Aiseau-Presles (1983), *Signa* 1, p. 98-104.

Liberchies : un nouveau gobelet moulé d'Argonne

Fabienne VILVORDER

Les gobelets moulés, production singulière des ateliers argonnais de Lavoye et, dans une moindre mesure, d'Avocourt, restent à ce jour une vaisselle à boire très limitée et diffusée essentiellement vers quelques sites de Gaule du Nord (fig. 1)¹. Parmi les exemplaires les plus élaborés figurent le gobelet mis au jour en 1844 dans une des deux nécropoles de Mamer, conservé aujourd'hui au Musée national d'histoire et d'art Luxembourg et celui découvert en 1980 à Liberchies au sein d'une fosse rituelle, exposé au Musée royal de Mariemont². S'ajoute à ces deux vases où sont associés des jeux du cirque avec combats de gladiateurs et des scènes de chasse, le gobelet de la collection archéologique de l'Université de Gand, célèbre par la signature de son décorateur EBARAS apposée au niveau de la frise supérieure³. Outre le gobelet du dépôt rituel, l'agglomération de Liberchies a livré une petite série de tessons moulés dont un fragment de haut de panse portant la marque en écriture cursive EBA⁴.

Une dizaine de nouveaux fragments, très probablement d'un même récipient, ont été récoltés en 2010 dans les remblais d'un puits situé à l'angle sud-est du bâtiment « au trésor »⁵. Trois autres tessons découverts en 2011, dans des remblais de colluvions du même secteur K, en cours de publication, pourraient appartenir à ce même vase.

D'un diamètre d'ouverture de 16,4 cm, sa hauteur peut être estimée entre 19 et 20 cm, ce qui le place parmi les gabarits les plus élancés. Issu d'un moule à

deux valves décorées de poinçons, il se termine par une lèvre à bord en corniche typique des gobelets engobés en vogue dans le courant du IIe s. apr. J.-C. Les tessons sont de teinte grise avec une surface interne noire. Deux tessons issus de couches de colluvions ont été réoxydés, leur conférant des surfaces orangées. Un grand nombre de poinçons sont propres aux décors des gobelets moulés argonnais, dont on connaît une cinquantaine de moules au lieu-dit « La Vérine » sur le site de Lavoye⁶, pour un seul fragment sur le site de production d'Avocourt⁷.

La frise supérieure est composée d'une suite d'arbustes Hofmann 382 (fig. 2 : 1). Si B. Hofmann mentionne ce poinçon sur un tesson sans origine⁸, cet arbuste haut de 2,1 cm semble bien présent sur le moule 39 de l'atelier du « gobeletier » de Lavoye⁹. Ici, le poinçon est utilisé à la fois dans la frise et dans le décor libre.

L'ensemble des fragments de panse montre un décor libre avec une répétition de poinçons animaliers pour un poinçon humain. Ce dernier, incomplet, figure un cavalier galopant à gauche (fig. 2 : 2). Proche du cavalier Hofmann 142, on le retrouve sur les moules 12 et 19 de Lavoye¹⁰.

Si la majorité des animaux appartient au répertoire des scènes de chasse, le lion bondissant à gauche fait partie des jeux de cirque (fig. 2 : 3). Deux fois estampillé, ce motif est identique à celui de la scène de gladiateurs du gobelet de la fosse rituelle de

1 VILVORDER 2010 ; DESCHIETER, DE CLERCQ & VILVORDER 2012. Lors de la publication de ce dernier article une erreur s'est glissée dans la légende de la carte de diffusion, suite à une omission du site de Mageroy pointé n° 9 sur la carte et provoquant un décalage à partir de ce numéro.

2 DESCHIETER, DE CLERCQ & VILVORDER 2011, p. 100, fig. 10.5 et p. 101, fig. 10.6.

3 *Op. cit.*, p. 103, fig. 10.9.

4 *Op. cit.*, p. 96, fig. 10.3, n° 2 ; BRULET, DEWERT & VILVORDER 2008, p. 272, fig. 107, n° 5.

5 DEMANET & VILVORDER 2013, p. 49, fig. 1. Ce puits a été désaffecté lors de remaniements et agrandissements de cette maison trois façades et ce, dans le courant du dernier tiers du IIe s. de notre ère.

6 CHENET & GAUDRON 1955.

7 BRULET & FELLER 2003, p. 398-400.

8 HOFMANN 1968, p. 300. Dans son catalogue des poinçons des décorateurs argonnais, B. Hofmann reprend les poinçons des moules des gobelets de la collection de G. Chenet, conservée au Musée d'Archéologie nationale de Saint-Germain-en-Laye. Seule la mention au décorateur EBVRVS permet de déduire que le poinçon repris provient d'un moule de gobelet. Une des lacunes de cet inventaire concerne les fréquents oublis et l'absence de référence aux pièces de la collection. Ce travail reste toutefois une référence clef pour les études des décorateurs argonnais.

9 CHENET & GAUDRON 1955, p. 51, fig. 23.

10 *Op. cit.*, p. 47-48, fig. 19-20.

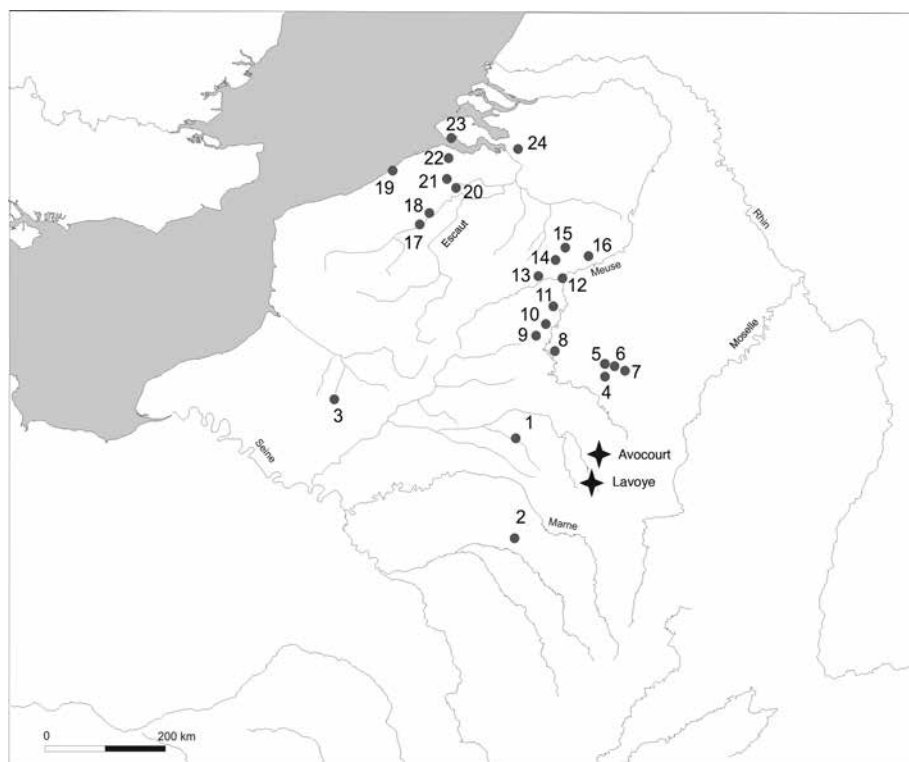

Fig. 1. Carte de la distribution des gobelets moulés d'Argonne.
 1 : Reims ; 2 : Morains ;
 3 : Vendeuil-Caply ;
 4 : Saint-Mard ; 5 : Habay-la-Vieille ; 6 : Arlon ;
 7 : Mamer ; 8 : Ville-sur-Lumes ; 9 : Boussu-en-Fagne ; 10 : Treignes ;
 11 : Anthée ; 12 : Namur ;
 13 : Liberchies ;
 14 : Tourinnes-Saint-Lambert ; 15 : Jodoigne ;
 16 : Braives ; 17 : Kortrijk ;
 18 : Harelbeke ;
 19 : Wenduine ;
 20 : Merendree ;
 21 : Aalter ;
 22 : Aardenburg ;
 23 : Vlissingen ;
 24 : Brecht.

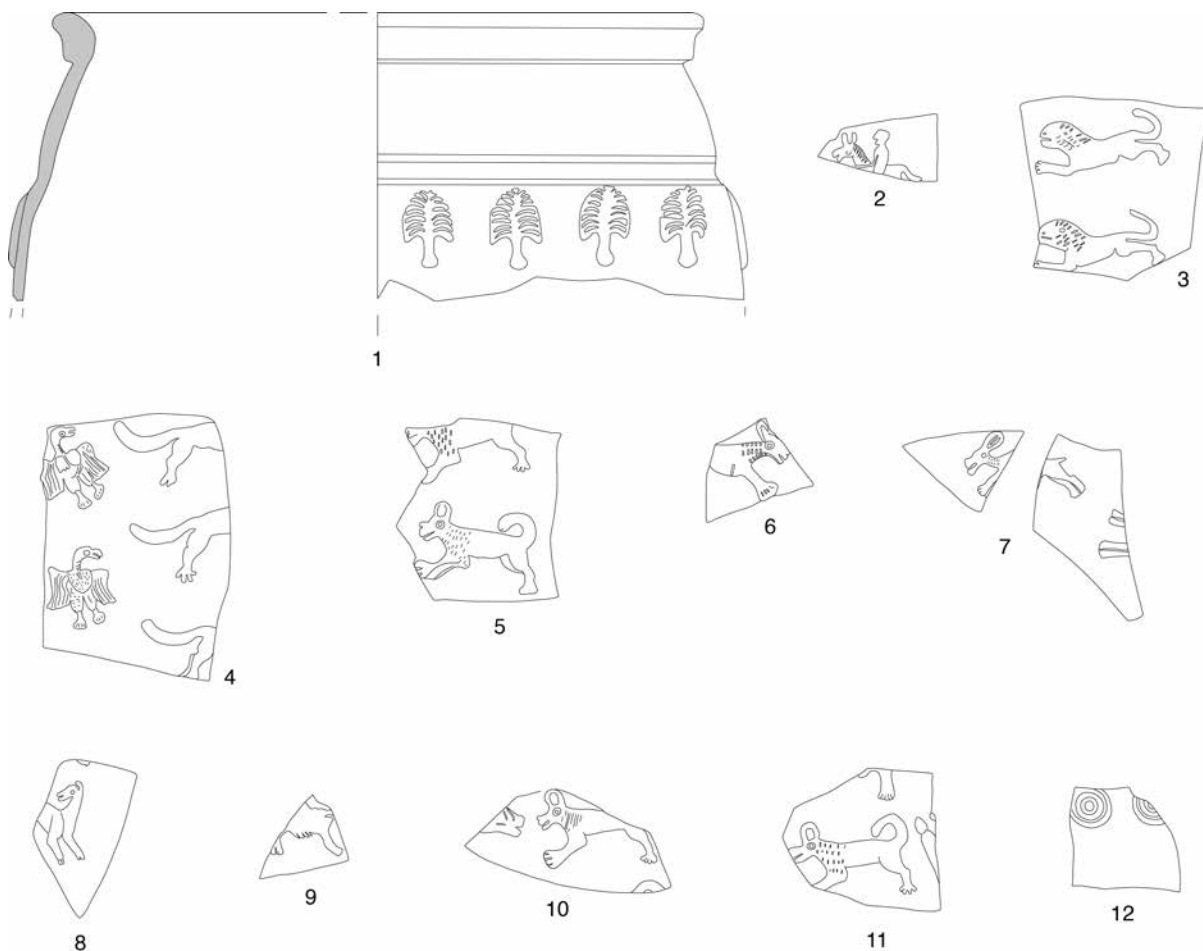

Fig. 2. Gobelet moulé de Liberchies (éch. : 1/2).

Liberchies et de celui de Mamer. Le rapace de face, la tête tournée à droite, Hofmann 298 (fig. 2 : 4), se retrouve également sur les deux précédents décors moulés et fait aussi partie de l'iconographie du gobelet moulé de Gand signé EBARAS. Ce poinçon est connu à Lavoye sur un moule de terre sigillée portant la signature de *Gesatus*¹¹. La meute de chiens, sujet récurrent, est ici suggérée par pas moins de trois poinçons différents. Sur le tesson aux deux rapaces, se détachent trois arrière-trains de chiens à longue queue légèrement courbe, courant à droite. Poinçon pouvant être rapproché de celui des deux molosses poursuivant un cerf sur le moule 30 de Lavoye¹² et des trois molosses sur le panneau aux cervidés de Mamer. Deux chiens sautant à gauche, au poitrail poilu et à la queue recourbée, sont comparables aux trois chiens de gauche de la meute du panneau aux deux sangliers de Mamer ainsi qu'à trois des six chiens de la meute aux sangliers de Liberchies (fig. 2 : 5). Le troisième type de canidé est un chien courant à droite (fig. 2 : 6). Ce dernier, au poitrail également poilu, est vraisemblablement le pendant des précédents molosses mais attaquant de la droite sur les deux scènes précédemment citées. Référencé Hofmann 280, il est estampillé, entre autres, sur le moule 9 de Lavoye à frise d'arbustes¹³. Un lièvre bondissant à gauche se détache sur deux tessons (fig. 2 : 7). Il est à rapprocher du poinçon Hofmann 292 et des trois lièvres du moule 31 de l'atelier du « gobeletier », ici, également surmonté d'une frise d'arbustes¹⁴. Le gibier de chasse est complété par une biche se retournant en tentant de s'enfuir à droite (fig. 2 : 8). Cette iconographie de la biche se retournant se place dans la lignée des poinçons Hofmann 234-235. Enfin, c'est peut-être le bas de panse d'un sanglier au pelage dru qui se lit sur un petit tesson (fig. 2 : 9). Pour ce qui est des trois tessons issus de couches de colluvions, deux sont imprimés du poinçon du chien à gauche (fig. 2 : 10-11), au poitrail poilu et à la queue recourbée et un est marqué de poinçons à triple médaillon appartenant à la frise du bas de panse (fig. 2 : 12). Ce dernier poinçon, Hofmann 467, composé de cinq cercles décore la frise du haut du moule 8 de Lavoye¹⁵.

Quoiqu'extrêmement fragmentaire, ce nouveau gobelet relève bien du style *Eburus*, aux motifs

décoratifs des plus élaborés répartis vraisemblablement en quatre panneaux.

Bibliographie

BRULET R., DEWERT J.-P. & VILVORDER F. (dir.). 2008. *Liberchies V. Vicus gallo-romain. Habitat de la tannerie et sanctuaire tardif. Fouilles du Musée de Nivelles (1996 à 2003)*, Louvain-la-Neuve (Publications d'Histoire de l'Art et d'Archéologie de l'Université catholique de Louvain, 102).

BRULET R. & FELLER M. 2003. Recherches sur les ateliers de céramique gallo-romains en Argonne : 2. Le site de production d'Avocourt 3 (Prix-des-Blanches), zone fouillée, *Archaeologia Mosellana* 5, p. 301-451.

CHENET G. & GAUDRON G., 1955. *La céramique sigillée d'Argonne des IIe et IIIe siècles*, Paris (Supplément à *Gallia*, 6).

DEMANET J.-C. & VILVORDER F., 2013. Une meunerie dans le vicus de Liberchies (Pont-à-Celles, Ht), *Signa* 2, p. 48-52.

DESCHIETER J., DE CLERCQ W. & VILVORDER F., 2012. Balancing between tradition and innovation: the potter EBARAS and the mould-decorated beakers from the Argonne. In : BIRD D. (ed.), *Dating and Interpreting the Past in the Western Roman Empire. Essays in Honour of Brenda Dickinson*, Oxford and Oakville, p. 92-106.

HOFMANN B., 1968. Catalogue des poinçons pour moules à vases sigillés des décorateurs argonnais, *Ogam*, XX, p. 273-343.

VILVORDER F., 2010. La céramique à décor moulé. In : BRULET R., VILVORDER F. & DELAGE R., *La céramique romaine en Gaule du Nord. Dictionnaire des céramiques. La vaisselle à large diffusion*, Brepols, Turnhout.

11 *Op. cit.*, p. 213, fig. 55, H.

12 *Op. cit.*, p. 49, fig. 21.

13 *Op. cit.*, p. 46, fig. 18.

14 *Op. cit.*, p. 50, fig. 22.

15 *Op. cit.*, p. 46, fig. 18.

Geofysisch onderzoek op de Gallo-Romeinse *vicus* van Kester en de *villasite* 'Lombergveld' te Gooik (VI. Brabant). Onderzoek voor de VLM-Regio Oost in het kader van het ruilverkavelingsproject Gooik

Elke WESEMAEL & David DEPRAETERE
Met medewerking van John NICHOLLS

Inleiding

In de periode 2009-2012 werd het ruilverkavelingsgebied Gooik – dat een buitenperimeter van 3550 ha heeft en het grootste deel van deze gemeente omvat – onderworpen aan een grootschalige studie. Deze studie had de verschillende aspecten van het platteland, nl. landbouw, ecologie, recreatie, mobiliteit, landschap en ook archeologie als onderwerp, en inventariseerde deze in functie van de opmaak van een integraal inrichtingsplan voor het gebied.

In navolging van de archeologische inventarisatiestudie en gebiedsevaluatie uitgevoerd in 2011¹ werd door de Vlaamse Landmaatschappij regio Oost een geofysische studieopdracht uitgeschreven ter waardering en aflijning van enkele archeologische sites. Het terreinwerk werd uitgevoerd in de oogstrijke periode van het najaar van 2013 en het voorjaar van 2014 door een samenwerking tussen Target Geophysics en Aron bvba.² De resultaten worden hierna beschreven.

De belangrijkste focuspunten voor archeologie in de ruilverkaveling zijn de zorgplicht ten aanzien van het archeologisch bodemarchief en het vergroten van het maatschappelijk draagvlak door het ter beschikking stellen van kennis, duiding en informatie. Een ruilverkavelingsproject biedt tevens kansen om maatregelen te nemen voor een betere fysieke bescherming van de sites.

De meeste archeologische sites binnen een rvk-gebied liggen vanzelfsprekend onder intensieve landbouw. In een heuvelachtige leemstreek zoals het Pajottenland heeft dit als direct gevolg dat de sites onder akkerbouw onderhevig zijn aan bodemerrosie.

Een eerste optie die een herverkaveling van het landbouwgebied kan bieden is een optimalisering van de perceelsvorm waarin deze sites gelegen zijn, zodanig dat erosie tot een minimum wordt beperkt. Daarbij kunnen ook nog effectieve en doelgerichte erosiebestrijdingsmaatregelen genomen worden, zoals de aanleg van grasstroken e.d. In het meest ideale scenario kan het perceel in kwestie van landbouweigendom overgaan naar openbaar eigendom, waarbij een archeologie-vriendelijk gebruik structureel kan worden vastgelegd d.m.v. een beheersplan met daarin de randvoorwaarden voor een fysiek behoud van de archeologische waarden. In sommige gevallen kan een landbouwgebruik bv. als hooiland nog mogelijk zijn. Het is echter vooralsnog geen sinecure om oppervlakten landbouwgrond uit landbouweigendom te nemen, vandaar het uitschrijven van de nodige veldonderzoeken. Naast een betere fysieke bescherming worden ook maatregelen uitgewerkt om archeologische sites op een educatieve manier te ontsluiten voor een ruimer publiek om zo het maatschappelijk draagvlak voor en de beleefbaarheid van archeologie in het algemeen en het lokale erfgoed in het bijzonder te vergroten. Zo kan een verantwoordelijkheidsgevoel voor het behoud van de streek-eigen archeologische waarden opgebouwd worden. Kennis van het streekverleden helpt tevens het creëren van een streekidentiteit. Het ervaren van de rijke cultuurhistorie van de leefomgeving draagt uiteindelijk ook bij tot een betere omgevingskwaliteit. Zo kan een archeologische site een rustpunt worden op een recreatief traject of – mits een ecologisch beheer – een plek met belangrijke natuurwaarden. Er wordt gedacht aan de koppeling van (ev. thematische) wandelwegen aan sites, het visualiseren van locaties d.m.v. educatieve en kunstzinnige

1 Deze inventarisatie werd extern uitgevoerd door het Nederlandse archeologisch adviesbureau RAAP en uitgebreid met aanvullende veldprospecties uitgevoerd door de VLM, regio Oost.

2 WESEMAEL E. & NICHOLLS J., 2014. *Geofysisch onderzoek op een aantal archeologische sites in de gemeente Gooik. Onderzoek voor de VLM-Regio Oost in het kader van het ruilverkavelingsproject* (Aron Rapport 208), Sint-Truiden.

*landmarks*³ of duiding op oriëntatietafels⁴ en zo meer. Het onderzoeksgebied voor de geofysische studieopdracht bestond aanvankelijk uit drie projectzones, Gooik-Rozenbroek, Gooik-Lombergveld en Gooik-Kester. Tijdens de uitvoering van het veldwerk werd de opdracht uitgebreid met een vierde onderzoekslocatie, Gooik-Kesterheide. Het project omvatte een totale onderzoeksoppervlakte van 25,4 ha.

De vier locaties waren in het verleden voornamelijk gekend uit prospecties door amateurarcheologen en beperkt gravend onderzoek. In 2011 werden veldkarteringen uitgevoerd door RAAP (o.a. op Gooik-Rozenbroek en Gooik-Lombergveld)⁵ en door de VLM (naast o.a. bovengenoemde sites ook intensief op Gooik-Kester).

Dit artikel behandelt omwille van de opvallende resultaten, twee van deze vier onderzoeksgebieden, namelijk Gooik-Lombergveld, een gekende *villasite*, en Gooik-Kester, een Gallo-Romeinse *vicus*. Het volledige rapport en bijhorende beeldmateriaal zijn op vraag digitaal te verkrijgen bij David Depraetere.

Verloop en methode

Het onderzoek was tweeledig opgevat. Eerst werd een bureaustudie uitgevoerd die de onderzoekslocaties landschappelijk, cartografisch, bodemkundig en archeologisch evalueerde. Het tweede luik bestond uit het uitvoeren van het veldwerk, en het confronteren van de resultaten met de gekende data over de vier uitgekozen gebieden.

In voorbereiding van het veldwerk werd door middel van een combinatie van de bodemkaarten met de topografische kaart per onderzoeksgebied de bodemkundige situatie van de archeologische sites bekeken. Vervolgens werd een blik geworpen

3 Zie de realisatie van een archeologische landmark binnen de ruilverkaveling Grootloon op de 'Bollenberg' te Borgloon (DUPAE E., DEPRAETERE D. & BOGAERT L., *Archeologie 'verbeeld', een nieuwe landmark langs de Romeinse Kassei op de Bollenberg in Borgloon* (te verschijnen in M&L Tijdschrift voor Monumenten, Landschappen en Archeologie).

4 Zie bijvoorbeeld de realisatie in 2011 van een oriëntatietafel aan de Geosite 'Goudberg' te Hoegaarden (http://nl.wikipedia.org/wiki/Geosite_Goudberg; <http://www.gemeentehoegaarden.be/documents/toerisme/geosite.xml?lang=nl>)

5 VERHOEVEN, M.P.F. & KEIJERS, D.M.G., 2011. *Landschap en archeologie in het Pajottenland. Een archeologische studie in het kader van de ruilverkaveling in de gemeente Gooik, Vlaams-Brabant* (RAAP-rapport 2262) Weesp.

op de totale erosie in het deelgebied, door middel van een projectie van de 'Potentiële bodemerosiekaart per perceel (2014)'⁶ op de topografische kaart. Totale erosie is een combinatie van meerdere erosieve processen die op een terrein in werken. Het gaat om een combinatie van watererosie met mechanische (bewerkings-) erosie. Bodemerosie door water is het gevolg van een combinatie van neerslag, reliëf, bodemsoort en bodemgebruik. Op hellingen vindt door spaterosie en afstroming een neerwaarts effect plaats. Bij intense afspoeling worden geulen en ravijnen gevormd in het landschap.

Bewerkingserosie is vandaag de dag, met intensieve machinale akkerbouw, een van de belangrijkste factoren van erosie in het landschap. Bij het bewerken van akkers op hellingen wordt altijd meer materiaal naar beneden verplaatst als naar boven, ongeacht de bewerkingrichting. Dit zorgt op termijn voor een verlaging van de hellingsgraad van het perceel, maar ook tot het verlagen van het ploegniveau bovenaan de helling. Het los maken van het oppervlak van een terrein maakt het ook kwetsbaarder voor bodemerosie door water. Dit alles heeft een negatieve invloed op het onderliggende *in situ* archeologisch erfgoed.

Bij de start van het veldwerk werden de grondgebruikers per brief en telefonisch geïnformeerd over het doel en de aanvang van de studie. Er werd navraag gedaan naar hun teeltplanning, en er werd om toestemming gevraagd om na de oogst en voor het inzaaien het terrein te betreden met de geofysische apparatuur. De korte tijdsperiode waarin de akkers beschikbaar kwamen, in combinatie met het altijd variabele weer, maakte de planning een complexe opdracht. Hierin speelde de VLM-archeoloog een faciliterende rol als bemiddelaar tussen de uitvoerders en de landbouwers. Onze dank gaat uit naar alle grondgebruikers in de geselecteerde projectgebieden, die allen zonder uitzondering hun medewerking verleenden, en ons goed op de hoogte hielden van de individuele oogstmomenten.

Het geofysisch onderzoek vond plaats tussen begin september 2013 en eind maart 2014. Het werd uitgevoerd door John Nicholls (Target Archaeological Geophysics), in samenwerking met Elke Wesemael, Natasja De Winter en Patrick Reygel (ARON bvba) onder supervisie van David Depraetere (VLM). Aansluitend aan de informatie uit het magnetometrisch onderzoek werd een booronderzoek uitgevoerd.

6 Databank Ondergrond Vlaanderen - Geografische data-infrastructuur Vlaanderen, <https://dov.vlaanderen.be>

Fig. 1. John Nicholls aan het werk met de magnetometer (Foto VLM).

Fig. 2. Foto van afstromend sediment dat zich beneden aan de akker tegen de graft verzamelt, door een combinatie van watererosie en bewerkingserosie. Gooik-Lombergveld in de winter van 2013 (Foto ARON bvba)

Iedere projectzone werd door middel van een boorlijn dwars op het natuurlijk reliëf pedologisch in kaart gebracht met het oog het inschatten de erosie op de site. Vervolgens werd gericht geboord naar archeologische structuren die zichtbaar waren op het magnetometrisch beeld (controlerende boringen). De archeologische horizont in deze boringen werd onderzocht in functie van het aantreffen van diagnostisch materiaal.

Het magnetometrisch onderzoek werd uitgevoerd met een 6-kanaals *Grad601* gradiometer met VRS-GPS, gemonteerd op een duwbare wagen, met 0,5 m tussenafstand tussen de raaien, en 10 metingen per meter. Voor de elektromagnetische inductie werd een *Geonics EM38 Mk2* gebruikt, met 0,75 m tussenafstand tussen de raaien, en eveneens 10 metingen per meter. De positiebepaling voor het onderzoeksgrid werd uitgevoerd met een *Trimble VRS Now* GPS in het Belgische Lambert 72 coördinatensysteem. De nauwkeurigheid van de GPS-coördinaten was 20-40 mm horizontaal en 40 mm verticaal.

Na het verzamelen van de dataset op het terrein, werden de gegevens verwerkt met specifieke *Target in-house software*, in combinatie met *open source* en commerciële software. De magnetometrische dataset werd onderworpen aan '*zero drift median correction*', '*inverse distance weighted gridding*' en '*bicubic spline interpolation*'. De dataset uit de electromagnetische inductie (EMI) werd bewerkt met '*drift estimation*', '*spike removal en destripe*' en '*bicubic spline interpolation*'.

Gooik - Lombergveld

Geografisch-bodemkundige situering

Op de topografische kaart is te zien dat het onderzoeksgebied 'Lombergveld' momenteel volledig ingetekend staat als akkerland, en zich rond de 75 m hoogtelijn bevindt. De top van de helling biedt een ruim zicht over de vallei van de Hoesenbroekbeek en de Molenbeek die ten noorden van het gebied gelegen zijn. Aan de oostzijde van het gebied loopt op ca. 700 m de Romeinse weg Bavay-Asse (ter hoogte van de huidige Edingsesteenweg). Op de bodemkaart staat het projectgebied volledig ingekleurd als A_{ba1}, droge leembodem met textuur B horizont. Op de erosiekaart (2014) staan de percelen in het projectgebied aangegeven in het rood en in het paars (totale erosie hoog en zeer hoog).

Archeologische Situering

Deze site staat bekend als de locatie van een Gallo-Romeins *villa*-terrein (CAI 152722). Dit op basis van materiaal dat aan het oppervlak werd gevonden tijdens oppervlaktekarteringen, en een serie kleine opgravingen die in de jaren '70 van vorige eeuw werd uitgevoerd. Hierbij kwam een deel van een Gallo-Romeinse steenbouw structuur aan het licht. De resultaten van dit onderzoek werden slechts beperkt gepubliceerd, maar het gaat om het hoofdgebouw van een Gallo-Romeins *villa*-domein. Dit gebouw had vermoedelijk de voor onze regio kenmerkende vorm van een lange dwars geplaatste structuur met

Fig. 3. Samengesteld (L1-L10) magnetometrisch beeld (grijswaarden) van Gooik-Lombergveld.

twee vooruit springende hoekanten. Een deel van dit gebouw was door middel van een hypocaustvloer verwarmd, en er was minstens één L-vormige kelder met halfronde lichtnissen aanwezig. Op een kleine afstand van dit eerste gebouw werden resten van een losstaand tweede gebouw aangetroffen. Hier gaat het mogelijk om het badhuis van de *villa*.

Geen van de plattegronden van de gebouwen werd in zijn geheel bloot gelegd. Opgravingsputten werden in de jaren '70 nog met de hand uitgegraven, en er werd dus noch bij het weghalen van de teelaarde, noch bij het uitgraven van de sporen, gebruik gemaakt van graafmachines.

Op fotomateriaal dat bewaard wordt in het archief van de KMKG te Brussel⁷ is te zien dat er erg goed bewaarde *villa*-resten werden bloot gelegd. De muursokkels werden twee steenlagen dik uitgegraven, en er zijn nog resten van vloeren in roze mortel te zien.

Het Romeinse loopniveau was ten tijde van deze

opgravingen dus nog aanwezig onder de teelaarde. De archeologische resten die op de ca. 40 jaar oude foto's te zien waren, waren uitzonderlijk goed bewaard.

Onderzoeksresultaten en interpretatie (fig. 3)

Aan de hand van de resultaten uit het magnetometrisch onderzoek kon voor het projectgebied te Lombergveld een beeld van een volledig Gallo-Romeins *villa*-domein opgebouwd worden. Aan de zuidzijde van de projectzone, bovenop de heuvel 'Lombergveld', is een concentratie aan zwart gekleurde archeologische sporen te herkennen, net ten zuiden van de veldweg. Deze locatie bovenop de heuveltop gekend uit de reeds vermelde prospecties en kleine opgravingen (CAI 152722, Lombergveld 1), vormde de directe aanleiding voor het geofysisch onderzoek op deze site. Daar het de doelstelling was het *villa*-domein af te lijnen werd uiteindelijk 6,8 ha geofysisch onderzocht. De zuidelijke gebouwsporen zijn gelegen op de kop van een helling van ca. 77,5 m TAW. Bij de opgravingen in werden sporen gevonden van een steenbouw structuur uit de Gallo-Romeinse periode. Naast fundamenten, dakpannen, aardewerk en resten van een *hypocaustum*, werd een goed bewaarde vloer in roze mortel ontdekt. De fundamenten leken tot meerdere gebouwen of gebouwdelen te behoren, en liepen onder de weg door. Dit alles doet vermoeden dat in de opgravingen het hoofdgebouw van de *villa* werd aangesneden. De opgravers zelf gingen uit van een langwerpig hoofdgebouw met twee naar voor springende hoekanten, en een losstaand gebouwtje wat als het badhuis bij het hoofdgebouw werd geïnterpreteerd.

Deze conclusie is in overeenstemming met wat we kunnen zien in de resultaten van het magnetometrisch onderzoek. Een typisch L-vormige kelder tekent zich duidelijk af aan de rand van het hoofdgebouw.

De deels opgegraven gebouwsporen zijn ten NW hiervan te herkennen als een cluster van positieve reflectie, waarin zich slechts beperkt een volume aftekent. Ze zijn vermoedelijk sterk geërodeerd, verploegd, en ook in zekere mate aangetast door de opgravingen. Toch is duidelijk een grote NW-ZO georiënteerde steenbouw structuur te herkennen.

Ten zuiden van de structuur kunnen we een duidelijk afgetekende ZW-NO lopende licht grijze lijn herkennen. Deze erfafscheiding kunnen we interpreteren als de begrenzing van het domein. Hoewel moeilijker zichtbaar aan de westzijde van het beeld, lijkt het er toch op dat ze volledig vierzijdig te

7 Archief Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis, opgravingen tussen 1972-1975, en in 1978 (Bron: KMKG – Archiefonderzoek DEPRAETERE & DEGRYSE 2014)

reconstrueren is. In noordelijke (NO hoek) richting stoot de domeingrens tegen een graft, die momenteel voor een trapsgewijze niveaudaling van het terrein in noordelijke richting zorgt. Het lijkt er op dat de erosie die plaats vindt op deze graften, en er voor zorgt dat deze helling opwaarts verschuiven, de noordoostelijke hoek van het domein heeft verstoord of zelfs afgesneden.

Centraal tegen de noordelijke erfafscheiding komt een tweede duidelijke cluster van archeologische sporen voor. Het gaat ook hier om resten van een tot nog toe onbekende steenbouw structuur. Met een ligging tegenover het vermoedelijke hoofdgebouw, enige meters lager gelegen op de helling (65 m TAW), kunnen we denken aan een belangrijk bijgebouw of eventueel aan een poortgebouw voor het domein. Een combinatie van beide behoort ook tot de mogelijkheden.

Dwars door het beeld zijn lijnen te zien die een variatie in de onderliggende moederbodem weergeven. Als een hypothese willen we deze verklaren als de weerslag van (gevulde?) erosiegeulen die ontstaan zijn ten tijde van het gebruik van de site. We kunnen hierbij denken aan afstromend dakwater, of aan een afstroom van water vanuit het badgebouw. Het controlerend booronderzoek kon hier helaas geen uitsluitsel over geven.

De Romeinse landelijke bewoning was zeer verscheiden en kan, zij het min of meer kunstmatig, opgedeeld worden in landelijke centra of *vici*, en vormen van meer verspreide bewoning. Deze laatste categorie laat zich, andermaal (met enige overlapping), verdelen in *villae* en inheems-Romeinse landelijke nederzettingen. De site op het Lombergveld behoort duidelijk tot het type *villa*. Ze kan qua interne schikking en qua soorten gebouwen ook als typisch voor de leemstreek omschreven worden⁸.

Gooik – Kester

Geografisch-bodemkundige situering

De tweede onderzoekslocatie is gelegen in de Gooikse deelgemeente Kester, en had in oorsprong een omschreven oppervlakte van 8,26 ha. Het onderzoek

werd in een tweede fase uitgebreid met enkele percelen aan de oostzijde van de Edingsesteenweg, waarna het totaal onderzochte oppervlak op 13,8 ha kwam te liggen. Dit om een beter beeld te verkrijgen van de uitgestrektheid van de *vicus*. De percelen aan de westzijde van de Edingsesteenweg liggen binnen het gebied van de geplande ruilverkaveling, volledig in landbouwgebied.

De bijkomend onderzochte percelen liggen aan de oostzijde van de Edingsesteenweg, en aan de Bruneaustraat, voornamelijk in woongebied of woonuitbreidingsgebied (Gewestplan: woongebied met een landelijk karakter en reservegebied voor woonwijken).⁹ Door deze uitbreiding werden de data die door middel van magnetometrisch onderzoek werden ingezameld aan de westzijde van de weg aanzienlijk verduidelijkt en inhoudelijk aangevuld.

Het grootste deel van de onderzochte percelen zijn parallel met de Edingsesteenweg, aan twee zijden van de weg gelegen.

De *vicus* van Kester is gekend aan de hand van grote hoeveelheden Gallo-Romeinse oppervlaktevondsten, bestaande uit dakpanfragmenten, aardewerk en metaalvondsten, voornamelijk ingezameld door amateurarcheologen, maar o.a. ook uit een gerichte prospectie door de VLM in voorbereiding van deze studie. Beperkt gravend onderzoek vond plaats in 1902-3 en in de jaren '50 en '80 van vorige eeuw. De aard, ruimtelijke schikking en spreiding van de *in situ* archeologische resten van de *vicus* waren echter tot op heden niet bekend in zoverre dat er recent nog enige twijfel werd geuit over het statuut *vicus*.¹⁰

Op de topografische kaart is het kruispunt tussen de huidige Edingsesteenweg en de Kesterweg (en de St.Jozefkapel) goed zichtbaar. Vermoedelijk komt dit kruispunt bij benadering overeen met het kruispunt tussen de Romeinse weg Bavay-Asse en een Romeinse oost-west weg. Ten zuiden van de *vicus* stroomt de Zuunbeek¹¹, die hier de weg Bavay-Asse kruist. Het hoogst gelegen deel van het onderzoeksgebied bevindt zich rond de 75 m hoogtelijn.

9 In het kader van de recente en geplande bouwactiviteiten aan de westelijke kant van de Edingsesteenweg (zie ook artikel K. De Groote in dit volume), was het opportuun om ook nog vrij liggende percelen mee op te nemen in het onderzoek om het beeld te vervolledigen.

10 DEGRYSE H. & BIESBROUCK B. (red.), 2013. *Tussen stad en platteland. De Romeinse vici van Vlaams-Brabant*, p. 38-39.

11 Vroeger 'Bruggebeek' geheten.

8 BRULET, R. (ed.), 2008. *Les Romains en Wallonie, Bruxelles*, p. 128-154 ; ROYMANS N. & DERKS T., 2011. *Villa Landscapes in the Roman North. Economy, Culture & Lifestyle. Introduction* (Amsterdam Archaeological Studies 17) Amsterdam, p. 1-44

Op de bodemkaart staat het projectgebied ingekleurd als Aba1, droge leembodem met textuur B horizont. Op de lagere delen van de helling is deze Aba vaak bedekt met een dikke laag *colluvium* (bedolven B-horizont). Op de erosiekaart (2014) staan de percelen in het projectgebied aangegeven in het oranje, in het rood en in het paars, zijnde van medium tot zeer hoge totale erosie.

Archeologische Situering

In het gebied werd in het verleden reeds een ontelbaar aantal oppervlaktevondsten gedaan. De eerste meldingen van de vondsten van Romeinse artefacten dateren reeds uit de 17de eeuw. De meeste prospecties werden echter in de laatste decennia uitgevoerd, o.a. door de heemkundige kring van Gooik, Bart Van Camp en recent vrij intensief en gericht in het kader van het ruilverkavelingsproject door de VLM.¹² De vondstmeldingen concentreren zich aan beide zijden van de Edingsesteenweg, en in en om het huidige centrum van Kester (aan de Bruneauweg).

Het prospectiemateriaal is te dateren vanaf de Flavische periode tot in de derde eeuw. Typisch vroeg- of laat-Romeins aardewerk ontbreekt in het geanalyseerde materiaal. Opvallend is dat Low Lands Ware goed vertegenwoordigd is en bijna 50% van het aangetroffen aardewerk beslaat. Daarnaast is er import uit Zuid-Spanje, Zuid-, Midden-, Noord- en Oost-Gallië, wat op zich niet verwonderlijk is gezien de ligging als baannederzetting aan een kruispunt van twee belangrijke verkeers-/transport-/handelsassen. De grijze ruwwandige baksels zijn vml. lokale/regionale producten.¹³

Gravend onderzoek te Kester bleef beperkt tot enkele opgravingen door prof. J. Mertens, W. Lassance en Rober naar aanleiding van de aanleg van de huidige Edingsesteenweg in 1956 en in 1988. Dit zorgde zowel voor een – weliswaar beperkt – beeld van de gebouwstructuren en de weg, als voor een selectie

aan artefacten die een grotere occupatieperiode weerspiegelen dan de prospectievondsten nl. tussen de eerste eeuw en het begin van de vierde eeuw na Chr. De kleinschalige opgravingen zorgden voor de interpretatie van de site als *vicus*.

Bij recente bouwwerken (privé woningbouw) aan de oostzijde van de Edingsesteenweg (nr. 296) werd in een bouwput eveneens de Romeinse *vicus* bebouwing aangesneden. Er werd een stratigrafie bestaande uit woonhorizonten, een brandlaag en een verweringshorizont vastgesteld, en er werd een aanzienlijke hoeveelheid aardewerk ingezameld.¹⁴

Ten zuiden van Kester, aan de overzijde van de beek, ter hoogte van het gehucht Brugge, werd een rijk grafveld vastgesteld. Ongetwijfeld gaat het hier over een van de grafvelden die bij de *vicus* hoort, en die zich op een ruime afstand buiten de bewoningskern bevindt.¹⁵

Op toponymische gronden werd in het verleden de plaatsnaam ‘Kester’ wel eens verbonden met de aanwezigheid van een vroeg-Romeins legerkamp of *castrum*. De *vicus* zou zich uit de *canabae* rond dit kamp hebben ontwikkeld. Van deze militaire aanwezigheid zijn voor zover bekend nog geen indicaties onder de vorm van grondsporen of *militaria* teruggevonden. Een proefsleuvenonderzoek in 2005 op één van de veronderstelde locaties van dit kamp bracht alvast geen nieuwe gegevens aan het licht.¹⁶

Onderzoeksresultaten en interpretatie (fig. 4)

Aan de hand van de resultaten uit het magnetometrisch onderzoek kon voor het projectgebied een duidelijk beeld worden opgebouwd van het westelijk deel van de Gallo-Romeinse *vicus* van Kester.

De *vicus* ontstond naar alle waarschijnlijkheid als een nederzetting die spontaan gegroeid is aan een kruispunt van twee Romeinse wegen aan de noordzijde, en een beekovergang (Zuunbeek) aan de zuidzijde.

12 Een zeer uitgebreide beschrijving van het onderzoek wat tot dan toe plaats vond te Gooik, en in het bijzonder te Kester, kan men vinden in de licentiaatsthesis van PROVÉ E., 2000. *Archeologische streekbeschrijving van Gooik: de vicus van Kester* (Licentiaatsthesis KULeuven) die online ter beschikking gesteld wordt door Mvr. Prové en de heemkundige kring van Gooik. <http://www.heemkunde-Gooik.be/images%5Cabook/books%5CThesis%20vicus%20Kester.pdf>

Zie ook MAGERMAN K., 2005. *De vici. Een inventarisatie en functionele analyse van enkele zogenaamde vici in Vlaanderen tussen het begin van de 1e eeuw n.C. en het einde van de 4e eeuw n.C.* (Licentiaatsthesis KULeuven), p. 147 e.v.

13 WESEMAEL E. & NICHOLLS J., 2014. *op. cit.*: 34-37.

14 De vondstmelding werd opgenomen in de CAI onder nummer 163581. Zie ook artikel van Koen De Groote *et. al.* in deze publicatie, en DE GROOTE K., 2013. *Resten van een Romeinse vakwerkbouw aan de Edingsesteenweg te Kester (Gooik, prov. Vlaams-Brabant). Rapportage van en vondstmelding augustus 2013* (Intern Rapport agentschap Onroerend Erfgoed 09), Brussel.

15 De locatie van het grafveld is in de CAI bekend onder nummer 114.

16 <http://cai.erfgoed.net/cai/locatie.php?l=159088> zie ook 2005. ‘Opgravingen in Kester’, in: *Heemkundig tijdschrift Gooik* n° 70, 5.

Fig. 4. Samengesteld (K1-K22) magnetometrisch beeld (grijswaarden) van Gooik-Kester.

Hoewel het onderzoeksgebied voornamelijk het westelijke deel van de *vicus*-ten westen van de weg Bavay-Asse/Edingsesteenweg- omvat, kan uit de verkregen resultaten toch onweerlegbaar een Gallo-Romeinse *vicus* worden gereconstrueerd.

Aan de noordzijde van het beeld (K1, K8) zien we dat de archeologische sporen die een reflectie veroorzaken weliswaar geclusterd voorkomen, maar dat deze clusters relatief gespreid zijn. We lijken ons hier nog op de rand van de *vicus*-bebouwing te bevinden. Dit wil zeggen dat het mogelijk niet om de sporen van geconcentreerde bewoning gaat, zoals dat in meer zuidelijke richting het geval is, maar om sporen van constructies die aan de rand van een nederzetting hun plaats vonden. Concreet kunnen we denken aan losstaande woningen, of aan constructies die gerelateerd zijn met allerhande artisanale activiteiten.

Centraal op het magnetometrisch beeld kunnen we de typische Gallo-Romeinse bebouwing van een *vicus* goed herkennen. Net ten noorden van de aansluiting met de Voetbergstraat (K4) kan min of meer parallel aan de Edingsesteenweg het verloop van de Romeinse

weg herkend worden als een 'lege' strook, aan beide zijden geflankeerd door zwermen van punten met positieve reflectie. Aansluitend hieraan zien we sporen van een grote hoeveelheid langwerpige rechthoekige woningen (K2-3-4), die met de kopse kant tegen de Romeinse weg gezet zijn. In het Duits heet het gebouwtype wat hier gereflecteerd wordt erg sprekend 'Streifenhaus'. Dit *domus*-type was aan de straatzijde vaak voorzien van een porticus, en/of een winkeltje. Meer naar achter toe in het gebouw liggen over het algemeen de woonruimtes, en achteraan soms nog een atelier. Achter de huizen is gewoonlijk een rechthoekig erf afgebakend, waarin zich nog waterputten, beerputten, stallen, spiekers of sporen van artisanale constructies kunnen bevinden. Ondanks het feit dat het magnetometrisch beeld geen details weergeeft mede door de stratigrafische gelaagdheid van de resten als resultaat van een lange occupatiegeschiedenis, kunnen we ook in Kester deze algemene inrichting van een *vicus*-kern herkennen.

Behalve langwerpige structuren, zien we centraal ook een meer vierkante cluster van reflectie. Het gaat hier duidelijk om een ander gebouwtype (K3).

Aan de westzijde van het terrein doet zich in het huidige beeld een sterke positief-negatieve (zwart-wit) cirkelvormige verstoring voor. Deze wordt veroorzaakt door de aanwezigheid van een grote hoeveelheid ijzer, die deel uit maakt van een bunker uit WOII. In relatie tot deze bunker en WOII (en eventueel WOI) komen er op de onderzochte percelen sporen voor die mogelijk daaraan te linken zijn.¹⁷ Wanneer we vanaf de verstoring die in het beeld veroorzaakt wordt door de bunker in oostelijke richting naar de Edingsesteenweg bewegen, kunnen we een opvallend 'legere' zone bemerken. Mogelijk zijn de archeologische sporen hier beschadigd door militaire activiteiten tussen de weg en de bunker. Een andere mogelijkheid is dat dit net zoals onderaan in het beeld een sporenarme zone is, omdat hier ooit het tracé van een (Romeinse) weg liep. Het zou in dat geval om een secundaire *vicus*-weg kunnen gaan, of misschien wel om de weg in de richting van Velzeke. Deze wordt momenteel iets meer noordelijk, onder de huidige Kesterweg, verondersteld. Het is echter niet uit te sluiten dat de weg ooit een meer zuidelijk verloop kende.¹⁸ In dat geval zou hij ook dwars door de *vicus*-kern gelopen hebben i.p.v. door de

17 Zoals rijsporen, vergravingen en loopgraven.

18 We verwijzen hier ook naar het wegdek dat Mertens en Rober in 1988 blootlegden (PROVÉ E., 2000. *Op. cit.*, p. 35 en plaat 22).

noordelijke uitloper, wat ook logischer zou zijn. In het deelgebied K9, gelegen op een aanzienlijke afstand ten oosten van de N285/Edingsesteenweg en de Romeinse NZ weg, werd een dichte cluster van structurele en lineaire sporen waar genomen. De gebouwsporen, behorend tot vicusgebouwen, bevinden zich voornamelijk langs de noordrand van het perceel en lopen verder onder de omliggende percelen. Enkele sterk verbande sporen suggereren de aanwezigheid van haarden of ovens, en mogelijke artisanale activiteiten. Ten zuiden van de sporencluster bevinden zich nog enkele anomalieën die dezelfde oriëntatie aanhouden als de lineaire trends in de sporencluster. Vermoedelijk hebben we hier te maken met sporen die zich op de achtererven van de gebouwen aan de Romeinse OW- weg bevinden, en houden ze min of meer de aflijning van de toenmalige percelen aan.

Aan de zuidzijde van het projectgebied, is het tracé van de Romeinse weg opnieuw goed te herkennen als een 'lege' strook, aan beide zijden geflankeerd door zwermen van punten met positieve respons (K7). Opnieuw zien we dat hier aan de zuidzijde van de vicus de sporen meer gespreid voorkomen, en dat we buiten de kern van de nederzetting komen. Mogelijk hebben we hier net als aan de noordzijde te maken met de rand van de nederzetting, en een selectie aan gespreide gebouwen, werkplaatsen en de weerslag van zogenaamde 'off-site fenomenen'.

In het uiterste zuiden, en aan de oostzijde van de N285/Edingsesteenweg en de Romeinse NZ-weg (K21), herkennen we een interessante rechthoekige ommuurde enclosure van ongeveer 60 x 34 m. Binnen de ommuring zien we één uitgesproken rechthoekige anomalie. Deze structuur meet ca. 7 x 4 m en weerspiegelt de restanten van een gebouw of een structuur op een verhard fundament. In de context van de aanwezigheid van een aanzienlijke vicus in de nabije omgeving, moet hier de mogelijkheid overwogen worden dat het om de locatie van een grafveld gaat, mogelijk met een ritueel bouwwerk (tempel met *temenos*-muur?) of een ommuurd mausoleum.

Besluit

Op de site Gooik-Lombergveld werd een bijdrage geleverd aan het *villa*-onderzoek. Op Lombergveld werd voor het eerst de grens van een volledig *villa*-domein op plan gezet, inclusief twee zones waarin

met zekerheid steenbouw structuren voorkomen. Van een van deze twee zones is met zekerheid geweten dat het om het hoofdgebouw van de *villa* gaat. Hierdoor is de hoofdindeling en oriëntatie van het domein gekend.

Voorafgaand aan het magnetometrisch onderzoek te Kester werd deze site nog met enige voorzichtigheid als *vicus* benoemd. De locatie, de grote hoeveelheid prospectievondsten en het beperkte gravend onderzoek dat in het verleden plaats vonden zorgden voor een vrij hoge mate van zekerheid, maar echt doorslaggevende bewijzen zoals die bijvoorbeeld te Tienen en te Asse uit grootschalige opgravingen werden verzameld, ontbraken.

Het magnetometrisch beeld, dat naar alle waarschijnlijkheid slechts ca. de helft van de *vicus* vertegenwoordigt, laat echter geen twijfel meer mogelijk over de interpretatie van Kester als *vicus*.

Bovendien is het een van de enige twee *vici* in Vlaanderen die voor een dusdanig grote oppervlakte volledig onbebouwd bleef sinds ten minste de 18de eeuw. Van deze twee *vici* die gespaard bleven van bewoning, is Kester de grootste. De andere *vicus*, te Dilsen, is aanzienlijk kleiner en is bovendien in een erg verschillend landschap (Maasvallei) gelegen. De vicus Kester lijkt ook over een langere periode bewoond geweest.

Van de *vicus* van Kester kan samengevat worden dat de resultaten van het onderzoek aantonen dat het gaat om een site die een zeer hoog wetenschappelijk potentieel heeft, waaraan onderzoeksvragen te verbinden zijn die voor de leemstreek in geen enkele andere *vicus* te beantwoorden zullen zijn. De archeologische waarde van deze *vicus* verhoogt nog wanneer men dit gegeven afzet tegenover de eveneens recent in beeld gebrachte *vicus* van Dilsen. Beiden werden in kaart gebracht door middel van geofysisch onderzoek, en zorgden voor een beter begrip van de opbouw en ruimtelijke schikking van een *vicus*. Maar tussen beide *vici* zijn zowel opvallende gelijkenissen als opvallende verschillen waar te nemen, een gegeven dat mits onderzoek ongetwijfeld bestaande hiaten in onze kennis van de Gallo-Romeinse civiele nederzettingen kan zorgen. Tot nu toe zijn geen van beiden echter wettelijk noch fysiek beschermd en blijven ze heel kwetsbaar voor vernieling door bodemingrepen tijdens (land-)bouwactiviteiten of plundering door illegale metaaldetectie. Maatregelen tot behoud *in situ* zijn dan ook uitermate opportuun en aangewezen.

Het geofysisch onderzoek te Gooik leverde

belangrijke resultaten op de sites 'Lombergveld' en de *vicus* 'Kester' en duiden op een waardevol *in situ* archeologisch bodemarchief met belangrijk wetenschappelijk potentieel. Het landschap is echter onderhevig is aan de negatieve invloeden van het huidige landbouwgebruik en bodemerosie. Vanuit het ruilverkavelingsproject zal getracht worden om

in eerste instantie een betere fysieke bescherming te bieden voor deze aan bewerkingserosie blootgestelde sites en in tweede instantie willen we deze sites voorzien van een educatieve duiding in de vorm van een archeologische landmark, om zodoende het lokale archeologische erfgoed kenbaar en beleefbaar te maken.

Le relais routier romain d'Elmer à Outrelouxhe (Modave)

Jacques Witvrouw

Entre 1997 et 1999, le Cercle archéologique Hesbaye-Condroz a mis au jour les vestiges d'un établissement routier romain au lieu-dit *Elmer* à Outrelouxhe (Modave), en bordure de la voie Metz-Arlon-Tongres, à 600 m au nord de la petite station romaine au nom évocateur de Strée (*strata*). Plusieurs phases d'occupation et d'aménagement du site ont été observées.

Les premières traces relevées sur le site consistent en un chemin légèrement excavé, mais doté de profondes ornières (fig. 1). Il court parallèlement à la chaussée antique. L'écartement des ornières correspond à la largeur généralement attribuée aux essieux gallo-romains. Simple chemin à vocation locale, sa création est antérieure à la première implantation romaine, même s'il a sans doute encore servi par la suite. Le matériel recueilli dans les ornières (*terra rubra*, *terra nigra* et un fragment d'amphore de Bétique) est insuffisant pour en proposer une datation précise.

Le site d'*Elmer* connaît ensuite trois phases d'aménagement successives : la première regroupe une série de trous de poteau et quatre fosses quadrangulaires. Ces vestiges appartenaient à une ou plusieurs constructions en bois (poteaux plantés, murs en torchis et toitures en matériaux périssables), sans qu'il soit possible d'attribuer un plan précis à cette installation primitive. Ici aussi, l'indigence du matériel archéologique recueilli dans ces structures ne permet d'avancer de datation, ni pour la première occupation des lieux, ni pour la transition vers la phase suivante.

La seconde phase d'occupation voit le creusement d'un fossé ovalaire d'un diamètre de 50 m environ. Au centre de l'enclos prend place un vaste bâtiment rectangulaire en pierre qui, plus tard, recevra des adjonctions. Recoupé par le fossé, le chemin primitif est alors abandonné.

Le tracé du fossé est tangent à la voie romaine. Il présente une largeur moyenne de 3 m et un profil en cuvette. À l'est et à l'ouest, il s'interrompt sur une distance de 4 m : ces deux ouvertures sont implantées selon un axe perpendiculaire à la voie romaine. Ce fossé ne constitue en aucun cas un système défensif : il est destiné en premier lieu à assurer le drainage du site dont l'humidité est attestée, tant sur le plan archéologique que sur le plan toponymique.

Double d'un talus intérieur, il a cependant dû jouer aussi le rôle d'une simple clôture. Ces deux fonctions semblent s'être maintenues jusqu'à la fin de l'occupation romaine.

Les deux entrées de l'enclos fossoyé présentent des aménagements différents. À l'ouest, face à la voie romaine, une série de poteaux de section quadrangulaire ont appartenu à deux tronçons de palissade encadrant l'entrée principale de l'établissement. À l'est au contraire, un groupe de poteaux de plus petit calibre contribuent au soutènement du talus interne et s'intègrent dans une structure de sas d'entrée. Enfin quelques autres trous de poteau, répartis à l'intérieur de l'enclos fossoyé, appartiennent aussi à cette phase d'occupation, sans qu'une fonction précise puisse leur être attribuée.

L'élément principal de la seconde phase d'occupation consiste en un édifice rectangulaire de 11 m sur 21 m, aux murs maçonnés, situé au centre de l'enclos. Orienté est-ouest, il est implanté perpendiculairement à la chaussée Metz-Tongres à laquelle il est relié par un empierrement. Selon toute vraisemblance, l'accès principal de l'édifice devait être situé sur son pignon ouest, même si les substructions très arasées n'en conservent aucune trace. Les seuls indices d'un aménagement intérieur du bâtiment se trouvent à son extrémité est, sous la forme d'une aire de béton de sol partiellement conservée.

Les dimensions de l'édifice rectangulaire s'apparentent à celles généralement retrouvées dans les habitations des agglomérations routières romaines : comme elles, le bâtiment d'*Elmer* devait être entièrement couvert d'une toiture constituée, au moins partiellement, de tuiles. Le soin apporté à l'installation des fondations de l'édifice témoigne d'une élévation conséquente de ses murs : il ne peut donc s'agir ici d'un simple espace clôturé à ciel ouvert.

Dans une troisième phase d'occupation, sans doute chronologiquement proche de la précédente, l'édifice rectangulaire est doté d'une aile méridionale comprenant un cellier et un petit *balneum* (fig. 2). La construction *ex novo* de la nouvelle aile évite manifestement toute reprise de fondations antérieures.

Dotée de deux niches et d'un soupirail, la cave mesure 2,70 m sur 4 m. Elle est construite en

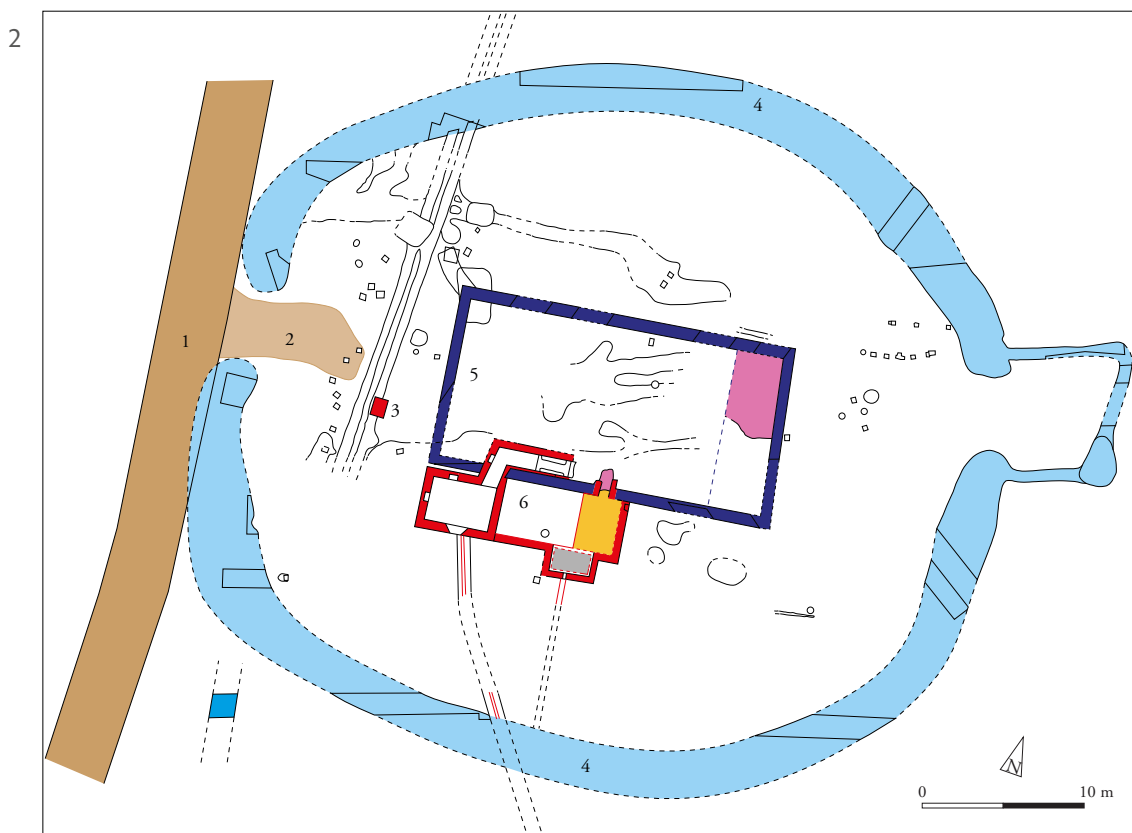
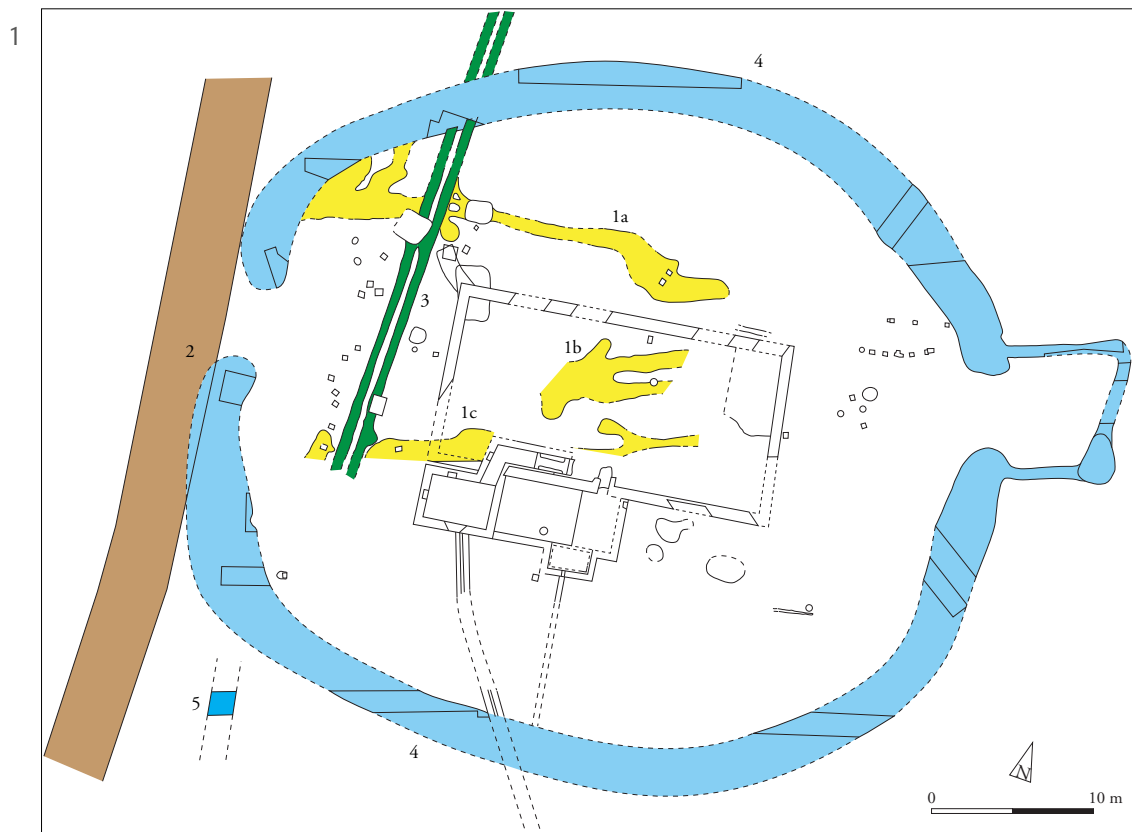

Fig. 1. Plan des structures primitives. 1 : structures antérieures à l'époque romaine ; 2 : voie romaine (= rue Elmer) ; 3 : chemin romain ; 4 : fossé ovalaire ; 5 : fossé (© J. Witvrouw).

Fig. 2. Plan des structures maçonnées. 1 : voie romaine ; 2 : empierrement du chemin d'accès ; 3 : cuve à chaux ; 4 : fossé ; 5 : grand édifice rectangulaire ; 6 : aile sud (© J. Witvrouw).

moellons calcaires et de tuffeau dont la disposition offre un motif décoratif. Elle est équipée d'un système de drainage. On y accède par un long couloir muni d'un escalier qui prend naissance dans l'édifice rectangulaire primitif.

Quant au *balneum*, il est composé d'une vaste pièce partiellement chauffée par hypocauste, support probable d'une baignoire chaude et dont le *praefurnium* est aménagé du côté nord. Au sud, le *frigidarium* se limite à une abside renfermant une baignoire vidangée par un caniveau à ciel ouvert.

L'abandon définitif du relais d'Outrelouxhe correspond au nivellement des structures hors sol et au comblement de toutes les structures en creux. Le matériel numismatique et plus spécialement céramique (2972 fragments dont 351 individus) récolté dans ces structures, a permis de caractériser un horizon final précédant l'abandon du site (horizon-site 3) : cet abandon définitif se situe dans le troisième quart du IIIe s.

Sur le plan archéologique, l'identification matérielle d'un relais routier est souvent malaisée, d'autant que l'on possède peu d'éléments de comparaison. À Outrelouxhe, l'interprétation fonctionnelle du site est en outre limitée par l'état lacunaire des vestiges conservés.

L'hypothèse d'un relais routier peut néanmoins se fonder sur trois paramètres principaux : son contexte d'implantation, sa typologie et les activités qui y ont été pratiquées. Le compte rendu de la fouille et des études qui en découlent viennent d'être publiés¹.

L'établissement romain d'Elmer à Outrelouxhe illustre un type de station routière isolée, établie en milieu rural, qui devait se rencontrer fréquemment le long des voies principales dans tout l'empire romain, mais qui reste encore peu connue dans nos régions.

Bibliographie

WITVROUW D. & WITVROUW J., 2001. Un relais routier romain à Outrelouxhe (Modave), *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz* XXIV, p. 27-30.

WITVROUW J. (dir.), 2014. Le relais routier romain d'Elmer à Outrelouxhe (Modave), *Bulletin du Cercle archéologique Hesbaye-Condroz* XXXI, p. 1-103.

---

1 WITVROUW, 2014. La publication développe ces paramètres et propose une étude exhaustive des structures et du matériel archéologique : numismatique (R. Wilkin), céramique (P. Mathelart & X. Deru), métallique (J. Witvrouw), faunique (A. Gautier) et de la verrerie (J. Witvrouw).

Auteurs

Nicolas AUTHOM

DGO4, Service de l'archéologie-Direction extérieure de Hainaut I, Service public de Wallonie
nicolas.authom@spw.wallonie.be

Jean-François BALTUS

ARC-HAB asbl
villa.majeroy@gmail.com

Linda BOGAERT

Gallo-Romeins Museum
linda.bogaert@limburg.be

Maarten BRACKE

Monument Vandekerckhove nv
Maarten.Bracke@monument.be

Jordi BRUGGEMAN

All-Archeo bvba
jordi.bruggeman@all-archeo.be

François CASTERMAN

ARC-HAB asbl
francoiscasterman@hotmail.com

Daan CELIS

Aron bvba
daan.celis@aron-online.be

Britt CLAES

Musée royaux d'Art et d'Histoire - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)
b.claes@kmg-mrah.be

Natalie CLEEREN

Archeologische Conservatie
natalie.cleeren@telenet.be

Tim CLERBAUT

Historical Archaeology Research Group, Universiteit Gent
Tim.Clerbaut@UGent.be

Olivier COLLETTE

DGO4, Direction de l'Archéologie, Service public de Wallonie
olivier.collette@spw.wallonie.be

Catherine COQUELET

Faculté de philosophie, arts et lettres, Université catholique de Louvain (Louvain-la-Neuve) / DGO4, Direction de l'Archéologie, Service public de Wallonie (Liège)
catherine.coquelet@uclouvain.be

Guido CREEMERS

Gallo-Romeins Museum Tongeren
guido.creemers@limburg.be

Sarah DALLE

Universiteit Gent, Department of Archaeology
Sarah.Dalle@UGent.be

Véronique DANESE

Recherches et Prospections archéologiques asbl
info@rpa-asbl.be

Antoine DARCHAMBEAU

CRéA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles
antoine.darchambeau@ulb.ac.be

Raph DE BRANT

De Logi & Hoorne bvba

Wim DE CLERCQ

Historical Archaeology Research Group, Universiteit Gent
W.DeClercq@UGent.be

Koen DEFORCE

Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique / Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen
Koen.Deforce@naturalsciences.be

Koen DE GROOTE

Agentschap Onroerend Erfgoed
Koen.DeGroote@rwo.vlaanderen.be

Élise DELAUNOIS

Service de l'Archéologie, Direction extérieure de Namur, Service Public de Wallonie
elise.delaunois@gmail.com

Adelheid DE LOGI

De Logi & Hoorne bvba
adelheid.de.logi@telenet.be

Alexandra DE POORTER

Musée royaux d'Art et d'Histoire - Koninklijke Musea voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)
a.depoorter@kmg-mrah.be

David DEPRAETERE

Vlaamse Landmaatschappij
David.depraetere@vlm.be

Natasja DE WINTER

Aron bvba
natasja.dewinter@aron-online.be

Frans DOPERÉ

Onderzoekseenheid Archeologie, KU Leuven
frans.dopere@kuleuven.be

Roland DREESSEN

Belgische Geologische Dienst, Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen / Departement Archeologie, Universiteit Gent
roland.dreesen@telenet.be

Petra DRIESEN
Aron bvba
petra.driesen@aron-online.be

Jonathan DURIEUX
Université libre de Bruxelles
Jonathan.Durieux@ulb.ac.be

Tina DYSELINCK
BAAC Vlaanderen
tina.dyselinck@baac.be

Anton ERVYNCK
agentschap Onroerend Erfgoed
anton.ervynck@rwo.vlaanderen.be

Sylvain FETTER
De Logi & Hoorne bvba

Roderick C.A. GEERTS
ADC ArcheoProjecten
R.Geerts@archeologie.nl

Stéphane GENVIER
Université libre de Bruxelles
gen5651@hotmail.com

Pierre-Benoît GÉRARD
Université libre de Bruxelles
pierrot321@hotmail.com

Ilse GIERTS
BAAC Vlaanderen

Tatjana GLUHAK
Institut für Geowissenschaften, Johannes Gutenberg -
Universität Mainz
gluhak@uni-mainz.de

Eric GOEMAERE
Service Géologique de Belgique, Institut Royal des
Sciences naturelles de Belgique
eric.goemaere@naturalsciences.be

Sabine GROETEMBRIL
Centre d'Étude des Peintures Murales Romaines de
Soissons (APPA-CEPMR)
sabine.groetembril@free.fr

Benoît HALBARDIER
ARC-HAB asbl
b.halbardier@skynet.be

Frédéric HANUT
DGO4, Direction de l'Archéologie, Service public de
Wallonie
frederic.hanut@spw.wallonie.be

Else HARTOCH
Gallo-Romeins Museum Tongeren
else.hartoch@limburg.be

Peter L.M. HAZEN
ADC ArcheoProjecten
p.hazen@archeologie.nl

Elly N.A. HEIRBAUT
Bureau Archeologie en Monumenten
e.heirbaut@nijmegen.nl

Denis HENROTAY
Service de l'Archéologie, Direction extérieure du
Luxembourg, Service public de Wallonie
denis.henrotay@spw.wallonie.be

Nele HEYNSSSENS
De Logi & Hoorne bvba

Johan HOORNE
De Logi & Hoorne bvba
johan.hoorne@telenet.be

Dolores INGELS
DGO4, Service de l'archéologie-Direction extérieure de
Hainaut I, Service public de Wallonie
dolores.ingels@spw.wallonie.be

Claude JACQUES
Université libre de Bruxelles
claude.jacques@gmail.com

Niels JANSSENS
BAAC Vlaanderen
niels.janssens@baac.be

Karen LAISNEZ
De Logi & Hoorne bvba

Bart LAUWERS
Archeologische Dienst Waasland
admin@a-d-w.be

An LENTACKER
agentschap Onroerend Erfgoed
ann.lentacker@rwo.vlaanderen.be

Kristine MAGERMAN
Agilas vzw
Kristine.Magerman@agilas.be

Elena MARINOVA
Royal Belgian Institute of Natural Sciences / Center for
Archaeological Sciences, KU Leuven
elena.marinova@bio.kuleuven.be

Fanny MARTIN
CReA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles
fanny.martin@ulb.ac.be

Claire MASSART
Musée royaux d'Art et d'Histoire - Koninklijke Musea
voor Kunst en Geschiedenis (Bruxelles - Brussel)
c.massart@kmgk-mrah.be

Arnoud MAURER
EARTH-Integrated Archaeology
arnoud.maurer@gmail.com

Jan MOENS
agentschap Onroerend Erfgoed
Jan.Moens@rwo.vlaanderen.be

Patrick MONSIEUR
Vakgroep Archeologie, Universiteit Gent
patrick.monsieur@ugent.be

Véronique MOULAERT
Recherches et Prospections archéologiques asbl
veromoulaert@hotmail.com

John NICHOLLS
Target Archaeological Geophysics
survey@targetgeophysics.com

Nicolas PARIDAENS
CReA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles
nicolas.paridaens@ulb.ac.be

Fabienne PIGIÈRE
Institut Royal des Sciences Naturelles de Belgique /
Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen
fabienne.pigiere@naturalsciences.be

Marie-Thérèse RAEPSAET-CHARLIER
Université libre de Bruxelles
m-t.charlier@ulb.ac.be

Patrick REYSEL
ARON bvba
patrick.reysel@aron-online.be

Natasja REYNS
All-Archeo bvba
Natasja.reyns@all-archeo.be

Steven SAERENS
Agilas vzw
steven.saerens@telenet.be

Evelyn SCHYNKEL
De Logi & Hoorne bvba

Pierre-Hugues TILMANT
Direction de Namur - Archéologie, DGO4, Service
public de Wallonie
pierrehugues.tilmant@spw.wallonie.be

Michel TIMPERMAN
Société des Grottes de Han et de Rochefort
mtimp@grotte-de-han.be

Alain VANDERHOEVEN
Agentschap Onroerend Erfgoed
alain.vanderhoeven@rwo.vlaanderen.be

Henk M. VAN DER VELDE
Vlaams Erfgoed Centrum
info@vlaamserfgoedcentrum.be

Charlotte VAN EETVELDE
Université libre de Bruxelles
ch.vaneetvelde@hotmail.com

Olivier VAN EYCK
Université libre de Bruxelles
vaneyckolivier@hotmail.com

Sofie VANHOUTTE
Agentschap Onroerend Erfgoed
sofie.vanhoutte@rwo.vlaanderen.be

Wim VAN NEER
Koninklijk Belgisch Instituut voor Natuurwetenschappen
wvanneer@naturalsciences.be

Nelly VENANT
CReA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles
nelly.venant@ulb.ac.be

Henri VERBEECK
A.V.R.A.
rik_verbeeck@yahoo.com

Peter VERSTAPPEN
A.V.R.A.
peter_verstappen40@hotmail.com

Fabienne VILVORDER
Université catholique de Louvain
fabienne.vilvorder@uclouvain.be

Geert VYNCKIER
Agentschap Onroerend Erfgoed
geert.vynckier@rwo.vlaanderen.be

Eugène WARMENBOL
CReA-Patrimoine, Université libre de Bruxelles
ewarmenb@ulb.ac.be

Elke WESEMAEL
ARON bvba
Elke.Wesemael@aron-online.be

Jacques WITVROUW
Cercle archéologique Hesbaye-Condruz
jacqueswitvrouw@msn.com